

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023 | 3. SZÁM
LXV. ÉVFOLYAM

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETTEL
KAPCSOLATBAN ÁLLÓ SZERZŐK ÍRÁSAI II.

Horváth Richárd, Fóti Miklós, Kármán Gábor,
Pálffy Géza, Orgona Angelika, Nagy Kornél, Tóth Ferenc,
Demeter Gábor, Eszik Veronika, Huhák Heléna,
Fejérdy András és Bartha Ákos értekezései

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2023-as évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

HUN
REN

ISSN 0040-9634

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023 | 3.
LXV. ÉVFOLYAM SZÁM

.....

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

Nyomdai előkészítés:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

Tudományos Információs Osztály

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXV. évfolyam, 2023. 3. szám

Horváth Richárd Mátyás király könyvei. (A késő középkori forráspusztulás mértékéről)	335
Fóti Miklós Ali szegedi szandzsákbég személyének azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595)	353
Kármán Gábor Határvédelem, finanszírozás, protestantizmus. A belső–ausztriai és a magyar rendek vitája, 1606–1610	367
Pálffy Géza Felszabadítás vagy megszállás? Katonai, pénzügyi és polgári igazgatás a visszafoglalt Magyarországon a nagy török háború idején (1683–1699)	393
Orgona Angelika A láthatatlan asszony. Salgai Kata házasságai	417
Nagy Kornél „Egy füstbe ment terv”. Michál Minas Theodorowicz örmény unitus püspöki jelöltsége Erdélyben (1731–1742)	441
Tóth Ferenc „... számtalanszor bizonyította bátorságát, képességeit és tapasztalatait...” Egy magyar gróf franciaországi marsallá való kinevezésének körülményei	463
Demeter Gábor Az agrártársadalom differenciáltsága 18. századi településsoros összeírások kvantitatív elemzése alapján (1720–1796)	485
Eszik Veronika Válaszok a modernizáló állam behatolására a vidéki térbe. Az 1883-as horvátországi parasztmozgalmakról másképp	521
Huhák Heléna Lágernaplók. Magyar zsidó deportáltak mindennapjai a koncentrációs és kényszermunkatáborokban (1944–1945)	545
Fejérdy András Intranszigns antikommunizmus és/vagy pragmatikus diplomácia? XII. Piusz keleti politikája világháború és hidegháború között	567
Bartha Ákos Egy nyughatatlan <i>homo politicus</i> : Szüts Iván (1900–1973) életútja	591

TANULMÁNYOK

MÁTYÁS KIRÁLY KÖNYVEI (A késő középkori forráspusztulás mértékéről)

HORVÁTH RICHÁRD

THE ROYAL BOOKS OF KING MATTHIAS
(On the Amount of Lost Medieval Sources)

The study deals with the royal books from the reign of king Matthias Hunyadi (1458–1490), a key element of medieval Hungarian government literacy. Upon petition from the grantee, the charters of royal donation were entered into these volumes kept at Buda. Simultaneously, the fact of the registration was indicated on the donation charter itself, marking the page of the royal book on which the text of the grant was copied. Consequently, it is possible to virtually reconstruct the royal books as they may have existed under King Matthias. Moreover, one can thus gain a more accurate view (and numbers) of the survival rate of the charters once registered, which is a novelty in the case of the written legacy of medieval Hungarian Kingdom.

Keywords: Matthias Hunyadi, royal books, letter of donation, registration, chancellery, royal archives

A dolgozat címe – a szerző szándéka szerint – kellőképp félrevezető, a napjainkban oly divatos szóval élve, „kattintásvadásznak” mondhatnánk. Az alábbiakban ugyanis nem Hunyadi Mátyás híres Corvina könyvtáráról lesz szó, hanem a sokkal kevésbé ismert, a kancelláriai ügymenetben ugyanakkor annál fontosabb szerepet játszó királyi könyveiről. Ezek a kötetek az utókor kutatója számára izgalmas, a korban pedig fontos feladatot töltöttek be. Amikor a királyi kancellária kibocsátott egy adománylevelet vagy egy örökös jogot biztosító privilégiumot, az adományosnak további döntést kellett hoznia, nagyjából a 14. század közepétől fogva: miután kifizette az oklevél kiállításának költségeit, rendelkezhetett arról, hogy annak szövegét, természetesen további költségek árán,¹ bemásol-

Horváth Richárd, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Középkori osztály. E helyütt is megköszönöm Neumann Tibornak a kéziratához fűzött megjegyzéseit. Az alábbi írás létrejöttéhez szükséges kutatásokat az NKFI K 134690. sz. pályázata is támogatta.

- 1 A fizetési kötelezettséget bizonyító középkori forrás jelenleg nem áll rendelkezésünkre, de a 16. században ez volt a gyakorlat, így megalapozott azt gondolnunk, hogy korábban sem volt ez másként. Kivételt azok a dokumentumok képeztek, amelyeknek „állami” vagy kiemelt politikai jelentősége volt, ezeket automatikusan regisztrálták. Lásd Fazekas István: *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 99–101. Az uralkodó utazásainak és a királyi könyvekbeli bejegyzések kapcsolatának jelen sorok szerzője önálló írást szentelne a későbbiekben.

ják-e a királyi könyvbe vagy inkább eltekint ettől a lehetőségtől. A lehetőségtől, amely – fontos előrebocsátani –, a kései középkorban kizárólag a kettőspecses és titkospecses oklevelek esetében állt fenn. A másolás választása azt a biztonságot nyújtotta a kedvezményezettnek, hogy az „otthoni” példány sérülése vagy pusztulása esetén kérhetett a királyi könyv alapján új másolatot, amely az eredeti irattal azonos jogerővel bírt. Valaképpen a korai dokumentumarchiválás születésének lehetünk tanúi, létrejött a központi adminisztráció első iratmegőrző gyakorlata.² Az e forrásokkal kapcsolatos legfontosabb tényről ugyanakkor még nem árultam el: a középkori királyi könyvek nyom nélkül megsemmisültek 1526-ban vagy azt követően. Ám a kutatás helyzete mégsem teljesen reménytelen. Egy, a 15. század közepén a kancelláriai gyakorlatban bekövetkező változás ugyanis lehetőséget ad arra, hogy jobban megismerhessük ezeket az egykor létezett köteteket. Az alábbiakban az erre irányuló vizsgálat eredményét olvashatja az érdeklődő, melynek elején, hogy mégis lássuk, honnan indulunk, érdemes és hasznos megejteni a korábbi irodalom számbavételét.

Mindennél beszédesebb, hogy Szentpétery Imre diplomatikai, máig alapvető kézikönyvében említések erejéig rendre előfordulnak a királyi könyvek, ám csak érintőlegesen.³ Az egyetlen, s tematikáját tekintve célzottan a királyi könyveket tárgyaló írás Hajnik Imre tollából látott napvilágot 1879-ben. Műve terjedelme – huszonegy oldal – arányos a témát illetően az akkori és hovatovább jelenlegi tudásunkkal. Hajnik a tőle megszokott alapos-sággal foglalta össze a királyi könyvek vezetésének legfőbb ismérveit, meghatározta (természetesen kora forrásviszonyainak korlátai között) egyes uralkodóink köteteinek számát és terjedelmét, majd röviden utalt az egyes királyok uralkodása közti különbségekre, a kancelláriai gyakorlat változásaira, az azokat befolyásoló vezető személyek körére is.⁴

Hajniktól tudjuk azt is, hogy – kevésbé ismert Anjou-kori előzmények után⁵ – Zsigmond uralkodása idején bizonyosan több királyi könyv is létezett, s hogy az ezekben regisztrált oklevelek hátlapjára rendre felvezették a R^{ta}, azaz *registrata* kancelláriai jegyzetet.

- 2 Katalin Szende: The Uses of Archives in Medieval Hungary. In: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*. Turnhout, 2004. 114–116. Maradtak korunkra ilyen, utólagosan kérelmezett, a királyi könyv alapján készült oklevélpéldányok, lásd pl. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 72211., 74367.
- 3 Szentpétery Imre: *Magyar Oklevéltan*. Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II/3) [Reprint: 1995.] passim.
- 4 Hajnik Imre: *A királyi könyvek a vegyes házbeli királyok korszakában*. Bp., 1879. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 8) 1–21. Született horvát nyelven is egy, a magyar királyi levéltár történetét bemutató áttekintés, ám ennek következtetései legnagyobb részét a magyar kutatásokon alapulnak, s maga is – ennek alább kiemelt jelentősége lesz – amellel érvel, hogy a királyi könyvekben biztosan léteztek rövidebb, regeszta szerű bejegyzések is. Mirjana Matijević Sokol: Nostrum et regni nostri registum. Srednjovjekovni archiv Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. *Archivski Vjesnik* 51 (2008) 237–241. Az idevágó legfontosabb forrás (MNL OL DL 3612.) teljes szövegű kiadását lásd uő: Najstarija povijesna svjedočanstva o Zaboku. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 29 (1996) 298–300.
- 5 Hajnik eredményeit később Szabó Dezső módosította, aki bizonyította, hogy nem csupán Nagy Lajos, hanem már I. Károly uralkodása idején is bizonyosan vezettek királyi könyve(ke)t. Szabó Dezső: Adalékok a királyi könyvek történetéhez. *Turul* 24 (1906) 86–88. Felmerült utóbb az irodalomban, hogy I. Lajos, majd Zsigmond idején párhuzamosan egyszerre több regisztrum-kötetet vezettek. A 15–16. századi gyakorlat ismeretében jelen sorok írója szerint ez kevésbé valószínű. Weisz Boglárka: A csökkentett vámtarifájú út továbbélése. In: *Határon innen és túl. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádás István

Írása nyomán azonban két dolog nem világos az utókor számára: 1. Létezett-e bármiféle számozása, szaknyelven szólva fóliózása ezeknek az okleveleknek, s ha igen, mindez használható-e ma valamilyen módon. 2. Ha volt valamiféle számozás, akkor az mennyiben követi a szigorú időrendet, merthogy ennek különös jelentősége van.

Régtől fogva ismert ugyanis a kutatásban a hagyományos alaptétel, melyet legutóbb Engel Pál fogalmazott meg:

„A középkori Magyarország archontológiájának összeállításában a legfontosabb forrástípus az úgynevezett méltóságsor (*series dignitatum*). Általánosságban így nevezzük a tisztségviselők ama névsorát, amelyet egy oklevélbe illesztettek. Királyi és káptalani kiadványokban találkozunk vele, mindig az oklevél záradékában (*eschatocollum*-ban), annak is a legvégén, a dátum után.”⁶

Ugyanebben az írásában Engel arra is utal, hogy ezen méltóságsorok azonban olykor megzavarják a kutatót:

„További hibák forrása, hogy a kancellária minden jel szerint belső segédletek alapján dolgozott, magyarán listái voltak a hivatalban lévő főméltóságokról. Úgy tapasztaljuk, hogy ezeket általában megbízhatóan vezették és folyamatosan javították, azonban nem mindig. Az 1410-es években kiadott privilégiumok például a hanyagság számos jelét mutatják. Némelyik ekkori méltóságsor annyira elavult segédlet alapján készült, hogy elhalt személy szerepel benne hivatalban levőként.”⁷

Az újabb kutatásoknak hála, ma már többé-kevésbé ismerjük e jelenség – amely nemcsak Zsigmond, hanem Mátyás uralkodása idején, például az 1460-as évek közepén is igazolható, de a későbbiekben a Mátyás-kort illetően még feltétlenül tovább kutandó – hátterét,⁸ így a mostani dolgozatban inkább az első kérdésre érdemes összpontosítani.

Lássuk az előzményeket. Az Anjou-kor e tekintetben lényegében alig ismert, ezért nincs más választás, mint Zsigmond uralkodásának idején felvenni a képzeletbeli fonalat. Engel Pál imént idézett megjegyzésére reagálva erre a legkiválóbb mintának az 1410-es évek adódnak. Az 1410–1415 közötti, eredetiben fennmaradt királyi oklevelek vizsgálata azt látszik alátámasztani, hogy a fóliószámot nem tartalmazó regisztrációs jegyzeten kívül más feljegyzéssel nem számolhatunk.⁹ Világosan látszik továbbá, hogy a királyi köny-

– Weisz Boglárka. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 146–147. Ehelyütt is megköszönöm Weisz Boglárkának, hogy a dolgozatra felhívta a figyelmemet.

6 Engel Pál: Archontológia. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. Bertényi Iván. Bp., 1998. 30.

7 Uo. 33.

8 Neumann Tibor: Királyi aláírás és pecséthasználat a Jagelló-kor elején. *Turul* 83 (2010) 33–34.

9 Ilyenek pl. 1410-ből: MNL OL DL 70778., 75403., MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 283731. 1411-ből: MNL OL DF 287497. vagy éppen 1415-ből: MNL OL DL 10299., 50511. Szűrőpróbaszerű ellenőrzés a későbbi évekből is ugyanezt a gyakorlatot mutatta ki 1421-ből: *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XV. Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2022. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 55, 59, 61) (= ZsO) VIII. 310. sz., 542. sz.

v(ek)ben regisztrált Zsigmond-kori oklevelek hátlapjára korabeli, kancelláriai kézzel egyfajta rövid „regesztát” vezettek fel, ám ez nem pontosan 1410-től kezdődő, hanem annak előtte is létező gyakorlat volt.¹⁰ Egyetlen kivételünk akad 1411-ből, amikor is a regisztrációs jegy mellett egy CIII^a számot is olvashatunk. Ugyanakkor ez sem vehető számításba a hazai gyakorlat feltárásakor, mert az 1411. október 7-én kelt irat nem más, mint a későbbi Habsburg Albert magyar király (1437–1439), ám ekkor még osztrák herceg és Zsigmond leányának, Erzsébetnek az eljegyzési dokumentuma. Az oklevél tehát éppen annyira birodalmi jelentőségű, amennyire magyar vonatkozású. Nem kell tehát csodálkoznunk a hátoldalán feltűnő fóliószámon, az ugyanis a császári könyvekbe történt bevezetés nyoma, s nem a magyar királyi kancellária működésének eredménye.¹¹ A kettősség ugyanakkor világosan látszik: lett légyen bármennyire fontos a birodalmi kancellária „fóliószámozó” eljárása, Zsigmond ezt a megoldást nem ültette át a magyarországi gyakorlatba. Sőt, látni fogjuk, utódai sem.¹²

A Zsigmond halála után felesége révén a trónra kerülő Albert hatalmának megszilárdítása fordulatot jelentett, újabb kutatási eredmények alapján még azt is feltehetjük, hogy Zsigmond végül nem is őt szánta Szent István trónjára, amint azt korábban oly magabiztosan hittük.¹³ Rövid uralkodása alatt királyi kettősspecsét nem készült, ugyancsak rövid magyarországi tartózkodása idején a királyi titkospecsét volt akaratnyilvánításának egyetlen eszköze, értelemszerűen a főkancellár közbejöttével és ellenőrzésével.¹⁴ Az uralkodó külföldi útjának idején felesége és néhány főbb bárója gyakorolta a vikáriusi hatalmat,¹⁵ ám – természetesen – az ez idő alatt kiadott oklevelek is a király nevében keltek. Minket azonban most jobban érdekel a regisztrációs gyakorlat további sorsa. Akármilyen rövid is volt az első Habsburg király uralma, szép számú oklevéllel igazolhatjuk, hogy nem csupán a birodalmi (mivelhogy Albert a német királyi trónon is követte apósát),¹⁶ hanem a hazai gyakorlatban sem hozott változást. A zsigmondi gyakorlat változatlanul működött tovább: a korábbinál talán kicsit nagyobb számú regisztráció fordul elő a korszakban, ám

10 Pl. 1405: MNL OL DL 33329., 1415: uo. 50511.

11 MNL OL DF 258373., ZsO III. 1030. sz. Lásd Wilhelm Altmann: *Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds 1410–1437*. I–II. Innsbruck, 1896–1900. I. 137. Történetesen épp ebben az esztendőben, 1411-ben „indult be” teljességében Zsigmond birodalmi kancelláriája. Kondor Márta: Magyar király a német trónon. Luxemburgi Zsigmond birodalmi kancelláriája és a királyi tanács (1410–1419). In: „Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris”. *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Szerk. Bárány Attila – Pócsán László. Debrecen, 2014. 87.

12 Hajnik erről az időszakról mindössze annyit jegyez meg, hogy a gyakorlat változatlan maradt, s I. Ulászlótól nem ismerünk regisztrációs jegyet. Hajnik: *A királyi könyvek*, 4–5.

13 Pálosfalvi Tamás: Két (király)választás Magyarországon. Habsburg Albert és Jagelló I. Ulászló magyar királysága. *Századok* 156 (2022) 468–488.

14 Mályusz Elemér: A kancelláriai tevékenység Albert király uralma alatt (1438–1439). In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita*. Szerk. Bollók János. Bp., 1978. (Klasszika-Filológiai Tanulmányok 3) 294., majd kevéssel később ismételtlen úő: Az első Habsburg a magyar trónon. Albert király 1438–1439. *Aetas* 9 (1994) 1. sz. 126.

15 Mályusz: Az első Habsburg a magyar trónon, passim., továbbá C. Tóth Norbert: *A Magyar Királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562)*. Bp., 2020. (Századok Könyvek) 192–194.

16 Birodalmi tematikájú oklevelek regisztrációját lásd MNL OL DF 287574–576. (1438 decemberéből.)

azok csupán további következtetések levonását nem engedő „registrata” feljegyzések.¹⁷ Kivétel mindössze egy akad, de ennek viszonylagos bőbeszédűsége sem árul el az utókor kutatójának semmi újat.¹⁸

A férjét követő Erzsébet oklevelezési gyakorlatában is megmaradt a regisztráció, még akkor is, ha ezt jelenleg csupán egyetlen oklevél igazolja.¹⁹ Ezzel szemben fölöttébb érdekes tény, hogy a Lengyelországból a magyar trónra kerülő I. Ulászló szintén kitartott a hazai gyakorlat mellett. Habár rövid, alig négyesztendei uralkodásának kancelláriai gyakorlata még sok kutatási témát vet fel (nagypecsétje például neki sem volt),²⁰ azt már – eddigi ismereteinkkel szemben²¹ – biztos állíthatjuk, hogy udvarában is megmaradt az Anjou- és Zsigmond-kori gyökerekre visszamenő regisztrálás.²²

I. Ulászló 1444-ben, a várnai csatamezőn bekövetkezett halálát, majd az *interregnumot* követően 1446 nyaratól Hunyadi János igazgatta a királyságot kormányzóként. Minekutána a királyi jogok teljességével nem rendelkezett, így természetesen sem kettőspecsétje, sem királyi könyve nem volt, amiből következik, hogy regisztrált oklevelet sem ismerünk tőle. Kancelláriája a Szent Koronával koronázott uralkodókéhoz képest szerényebb méretű, kimondottan praktikus rendszerű és mindenekelőtt feltétlen Hunyadi-hívekből álló szervezet volt. Amikor 1452-ben V. László király átvette az ország irányítását, a kancellária szervezeti formáját és működési gyakorlatát illetően ugyanott folytatta, ahol apja és nagyapja abbahagyták. Mindez annak fényében lehet érdekes, hogy a korábbi irodalom meglátása – gondolhatunk itt elsősorban Bónis György alapvető monográfiájára – épp az ellenkezőjét sugallta. Bónis úgy vélte, hogy „Ha most a kancellária többi tisztviselőire fordítjuk figyelmünket, köztük sem találjuk meg a hivatalviselésnek azt az állandóságát, amely a kúriában ugyanakkor már bevett szokássá vált.”²³ Noha annyiban igaza lehet, hogy a „hivatalt” működtető személyek pontos köre csak részben ismert, a módszer változatlansága azonban (annak ellenére is, hogy Hunyadi kormányzósága és az *interregnum* határozott szünetet jelenthetett, ami lehetőséget adott volna egy átalakításra) mégiscsak szembeötlő.

V. László trónra kerülését követően ugyanis visszatértek – legalábbis a regisztrált oklevelek esetében – a korábbi, mondhatni klasszikus *registrata* jegy hátlati felvezetéséhez.²⁴ Csúsztatnék ugyanakkor, ha nem venném figyelembe, hogy a „régí kerékvágás” meglelése

17 MNL OL DL 13139., 13313., 13328., 13351., 13366., 13403., 13438., 13465., 39235., 69464., 88134. Vö. Mályusz: A kancelláriai tevékenység, 323.

18 1439. június 29. „Registrata ad registrum regale.” MNL OL DL 13413. Ez alapján Mályusz Elemér egyenesen királynéi, mintegy párhuzamos registrumot tételezett fel, ennek létének jelen sorok írója nem látja bizonyítékát. Elképzelhetőbb, hogy a királynéi commissiók jegyzet ellenére került épp a királyi könyvbe az oklevél szövege, amivel épp azt hangsúlyozták, hogy lett legyen a királyné bármilyen tekintélyes hatalmi tényező is, az ország igazi ura mégiscsak az uralkodó.

19 1442. augusztus 12. MNL OL DL 13685.

20 Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., 1971. 153.

21 Hajnik: *A királyi könyvek*, 5.

22 1444. június 11. MNL OL DL 65411.

23 Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 231.

24 1452 szeptemberétől, amikor V. László újra az országban volt, az esztendő végéig alig ismerünk királyi okleveleket. 1453-tól azonban a regisztrációs jegyek ismét feltűnnek. Habár jelen sorok írójának nem volt célja az 1458 előtti korszak kancelláriai gyakorlatának mélyreható vizsgálata, 1453 eleje és 1456 nyara kö-

együtt járt némi változással is. 1453. január 26-án felbukkan ugyanis a magyarországi gyakorlatban a regisztrációt végző *conservator* vagy *registrator* nevének feltüntetése, esetünkben bizonyos János mester személyében.²⁵ Feltűnése ugyanakkor korántsem egyedi, ekortól fogva, egészen V. László haláláig bezárólag, legkevesebb hatvanhárom oklevél hátoldalán találkozhatunk kézjeggyel.²⁶ Ráadásul már Hajnik is észrevette, hogy nem dolgozott egyedül. Értesülése szerint 1456-ban András mester nevét is megtaláljuk egy királyi oklevél hátoldalán.²⁷ Hajnik megfigyelését hitelesíthetjük, sőt mindezt két további, ugyanezen év júliusából és novemberéből származó András-előfordulással bővíthetjük.²⁸ Összességében tehát annyi biztos, hogy a fóliószámozás továbbra sem jelent meg a magyar királyi kancelláriai gyakorlatban, s a regisztráció legfőbb letéteményese – a jelek szerint időlegesen András mester által támogatva, aki maga sem lehetett a kancellária berkeiben ismeretlen²⁹ – a Habsburg uralkodó haláláig bezárólag bizonyosan János mester volt.

Adódik mármost a kérdés: vajon ez az állandóság a „hivatal” *ab ovo* konzervativizmusából vagy az ott szolgálatot teljesítő személyzet állandóságából fakadt? Afelől kétségünk sem lehet, hogy a főkancellárságot 1453–1464 között betöltő Szécsi Dénes esztergomi érsek személye a rendszer gerincét jelentette.³⁰ Minthogy ő volt a vezető, így ebbéli szerepéből fakadóan a nagypecsét (legalább részleges, már amikor volt ilyen) felügyelete az ő feladata volt, s ebből az is logikusan következne, hogy a kettőspeccsével ellátott privilégiumok nyilvántartása az általa felügyelt kancelláriai tagozat feladata lehetett. Gondoljuk legalábbis első pillanatban. Zsigmond 1437. évi halála után a királyi kettőspeccsét ugyanis jó időre eltűnt. Fentebb láttuk, sem Albertnek, sem Erzsébetnek és I. Ulászlónak, de sokáig V. Lászlónak sem volt ilyen pecsétje. Ennek egyenes következményeként gyakorlatná vált, hogy az uralkodói hitelesítési eszköz a mindenkori titkospecsét lett. Az 1437–1457 közötti, regisztrációs jegyzettel ellátott okleveleken is leginkább ez a pecsét látható. Első pillanatban arra gondolhatnánk, hogy a névleges (hisz kettőspeccsét hiányában mi más lenne) főkancellárral szemben a valódi irányító a titkos kancellária vezetője volt, ám ebbéli eljárásunk zsákutcába vezet. A kettőspeccsétet helyettesítő titkospecsét jelentőségét ugyanis alighanem az mutatja meg a legjobban, hogy 1423-tól fogva a mindenkori főkancellár egyben a titkos kancellár is.³¹ Nincsen másról szó tehát, mint arról, hogy a titkospecsét időlegesen a kettőspeccséti feladatokat is átvette, s természetesen a legfőbb királyi

zött tizenhét ilyen típusú feljegyzést sikerült feltárni (MNL OL DL 14606., 14618., 14959., 37617–618., 44655., 44804., 68647., 88303., 98255.; MNL OL DF 203030., 240213., 244797., 286653., 288392–393., 290811.).

25 MNL OL DL 14193. A regisztrációs jegyzet alakja leggyakrabban: „R[egestra]ta Io[hannes] m[agister]”.

26 A mostani dolgozat nem vállalhatta e korszak teljes okleveles anyagának ez irányú feltárását. Kétségtelen tény, hogy a digitális adatbázis az illetén kutatásokat roppant módon megkönnyíti. A fenti adat leginkább a későbbi kutatást inspirálni kívánó minimumszámnak tekinthető. Az általam ismert legkorábbi és legkésőbbi – V. László uralkodásán belüli – előfordulás: 1453. január 26. MNL OL DL 14193., 1457. október 9. Uo. 81276.

27 Hajnik: *A királyi könyvek*, 12. 4. j. (Eredetijét lásd MNL OL DL 14959.)

28 MNL OL DL 15114., 71990.

29 Őt nagy valószínűséggel a korszak egyetlen ismert András keresztnévű kancelláriai alkalmazottjával, Tor dai Andrással azonosíthatjuk. Vö. Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 208–201., 247.

30 Tisztségviselésére lásd Engel: *Archontológia*, 89.; C. Tóth Norbert et al.: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók*. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) (= Arch. 1458–1526. I.) 67.

31 Engel: *Archontológia*, 89.

akaratnyilvánító eszköz is maradt a mindennapok gyakorlatában egészen 1455/1456-ig. 1456 tavaszán ugyanis a hosszú távollét után ismét Budára érkező V. László országgyűlést tartott, s ami e helyütt fontosabb, ekkorra kettőspecsétet is vésetett.³²

Látható tehát, hogy a 15. század elejétől a regisztráció folyamatos volt, akárcsak az alkalmazott gyakorlat. Fontos mindennek rögzítése, a jelenség ugyanis korántsem magától értetődő. A Német-római Birodalomban például a kancelláriában időről időre tetten érhetők kisebb-nagyobb változások. A korszak és a régió történetének kutatásában (különös tekintettel a kormányzati kérdésekre) régóta ismert és széleskörűen elterjedt Peter Moraw 1970-es években publikált tétele, hogy a Birodalom kormányzásának nehézségeit a „koherencia” és a „kontinuitás” hiánya okozta. Az elmélet voltaképpeni lényege ma is áll: rendre újabb és újabb dinasztia került a császári trónra és/vagy annak közelébe (Luxemburgi, Wittelsbach, Habsburg), s e radikális változás szükségszerűen magával hozta a kormányzat bizonytalanságait, mivelhogy a középkori állam működésének legfőbb meghatározója mégiscsak a mindenkori uralkodó dinasztia volt.³³ Az új király új hívek toborzására és így a régiek háttérbe szorítására (vagy legalább annak megkísérlésére) sok erőt és energiát pazarolt el. Moraw ebbéli tételével egyet lehet érteni, hiszen 1437 után Magyarországon – történelmi léptékkal nézvést rövid idő alatt – legalább ugyanennyi dinasztia lett a királyi hatalom birtokosa hosszabb-rövidebb időre (Habsburg, Jagelló, Hunyadi [kormányzó], Habsburg, Hunyadi, Jagelló). S éppen ebben a helyzetben okozhat meglepetést, hogy a kancellária szervezetében radikális változásokat (a kettőspecsét helyébe mintegy „automatikusan” lépő titkospecsét, a regisztráció módozata, a főkancellár hosszú és stabil működése stb.) mégsem tapasztalunk. Szécsi Dénes jelentőségét már láttuk e téren, s alighanem ide kell sorolnunk Zrednai [Vitéz] Jánost is, különösen a következő évek gyakorlatát illetően. Ha jól sejtjük, személyében egy igazi „hungaricummal” van dolgunk.

1464 először: régi bor régi tömlőben

Mátyás 1458. évi trónra kerülését követően azonban a korábbi rendszer idővel megváltozott. Eleinte persze a kancellária úgy működött, mint korábban, ami a politikai helyzet egyenes következménye volt. A király trónra kerültekor a Szent Korona III. Frigyes császár kezében volt, így esély sem mutatkozott arra, hogy Mátyás a megszokott módon, koronázással vegye át az ország irányítását. A problémát a „királycsináló” nagybácsi, Szilágyi Mihály úgy oldotta meg, hogy teátrális külsőségek között trónra ültette unokaöccsét Budán (az országgyűlés „spontán” választását és a Garaiakkal való tárgyalást és király-hazaho-

32 Az új kettőspecsét első említése: 1456. április 19. MNL OL DF 281781. Ez azonban csak említés (legalábbis a DF-fényképen a pecsét nem látszik, noha nem lehetetlen, hogy ma is ott függ azon a Késmárknak szóló oklevélen). 1456. április 28-ról már ép példányát is ismerjük: MNL OL DL 37628. Egy rossz minőségű, nehezen olvasható fénykép alapján ugyanakkor nem kizárható, hogy a kettőspecsét már 1455 nyarán használatban volt. Lásd MNL OL DF 287212.

33 Kondor: Magyar király a német trónon, 84.

zaltal követően), majd kormányzóvá lett.³⁴ Ebbéli tisztségében ugyan csak napokig tündökölt, s pártfogoltja is legtöbbször csak politikai kényszerből tette, amit tett ezekben a hetekben-hónapokban, abban ma már bizonyosak lehetünk.³⁵

A korábbiakkal ellentétben Mátyás Budára érkezését követően a kancellária szerkezetében érdemi és az utókor számára is észrevehető változások történtek. A meglehetősen gyorsan lefolyt királyválasztás és az ifjú uralkodó sietős hazatérése természetesen nem kedvezett a szervezet folytatólagos működésének, illetőleg az új helyzethez való alkalmazkodásnak. Ennek ékes példája, hogy az új pecsétek előállítására is igencsak rapszodikusra sikerült. A fiatal király 1458. február 9-i Magyarországra érkezésétől (miközben királysága már január utolsó napjaitól világos volt) február közepi budai bevonulásáig, sőt egészen március elejéig egy „saját” (és olykor titkosnak is nevezett, mintegy a hivatali voltát megelőlegezendő³⁶) gyűrűspecstet használt, még hozzá kizárólagosan.³⁷ Azt talán magyarázni sem kell, hogy ezekből a korai hetekből érdemi oklevélmennyiséggel és információval a kancelláriai személyzetről nem rendelkezünk, ami nehezíti az igazgatási folyamatok megértését.

Az uralkodó- (és ami talán még ennél is izgalmasabb: dinasztia-) váltás az időszaki Szécsi Dénes prímás-érseket és tisztségét első látásra nem érintette.³⁸ Persze főkancellárságát az új kurzus könnyen helybenhagyhatta, hiszen a Szent Korona távollétében Mátyás nem gondolhatott koronázásra (tudomásunk szerint az I. Ulászló esetében alkalmazott „koronapótlás” ötlete fel sem merült ekkor),³⁹ ennél fogva kettőspecstet vétetésére sem, s e helyzet 1464-ig fennállt.⁴⁰ Szécsi érsek ugyanakkor a maga főkancellárságának megtartása mellett a valós és hétköznapi munkából – tehát a döntések meghozatalából és azok eredményeinek írásbeli megalkotásából – kizorolni látszott, bizonyára nem függetlenül életkorától és az új uralkodó határozott személyiségétől. Ennek első jele, hogy az okleveleken 1458. március 4-től megjelent a királyi titkospecstet,⁴¹ még nem látszik rendkívülinek, hiszen a főkancellár jó ideje a titkos kancellári posztot is betöltötte, ezt láttuk már korábban is. Az új titkospecstetel azonban új titkos kancellár is érkezett: Vetési Albert, az ekkor kinevezett veszprémi püspök lett a király új kegyeltje e tisztségben.⁴²

34 Mátyás trónra kerülésének körülményeire (a két, egymással ellentétes, de őt trónhoz juttató szerződés körülményeinek elemzésével) legfrissebben lásd Pálosfalvi Tamás: Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459. esztendő krónikájához. *Századok* 147 (2013) 347–349.

35 Uo. 353.

36 Február 16-án Budáról keltezve pl. „... presentes autem propter absentiam maioris sigilli nostri secreto sigillo nostro anulari fecimus consignari...” MNL OL DF 213693.

37 Első ismert előfordulása 1458. február 9-ről, Sempéről ismert (MNL OL DF 203249.), míg utolsó említése március 3-án kelt (uo. 244827.).

38 Arch. 1458–1526. I. 67.

39 Pálosfalvi Tamás: Mátyás: az ország koronázatlan királya (1458–1464). In: *Mátyás király emlékkönyv*. Szerk. Bódvai András. Bp., 2019. 42–49.

40 Kumoróvitz Bernát Lajos: Mátyás király pecsétjei. *Turul* 46 (1932) 8–9.

41 Ez a ma ismert legkorábbi példánya: MNL OL DL 15218.

42 C. Tóth Norbert: *Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*. Győr, 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27) 116.

Vetési érkezése ugyanakkor nem hozott változást az oklevelek regisztrációs gyakorlatában. Fontos ugyanis leszögezni, hogy az uralkodóváltással nem változott meg a *conservator(ok)* személye.⁴³ A még V. László kancelláriájában is ebben a tisztségben eljáró János mester kézjegyét egészen 1458 augusztusának elejéig ki tudjuk mutatni Mátyás trónra lépését követően.⁴⁴ Őt Fülöp mester (a forrásokban: „M. Ph.”) követte a tisztségben, aki 1458 augusztusától egészen 1460 novemberéig fogható meg a regisztrációs jegyzetekben.⁴⁵ Ugyanezekben a novemberi napokban kerül be néhány regisztrációs jegyzetbe a később oly sok oklevélen feltűnő Kéméndi Péter, igaz, ekkor még csak esetlegesen, mindössze néhány alkalommal.⁴⁶ Fülöp mestert ugyanis egy Albert nevű személy váltotta fel, akinek jegyzeteit 1460 októberétől egészen 1463 februárjáig ismerjük, ő biztosította a folytonosságot.⁴⁷ Tehát ez, az elődöktől öröklött gyakorlat maradt fenn Mátyás 1464-es tavaszi koronázásáig. Attól fogva azonban a kancellária szervezete és regisztrációs gyakorlata egyaránt megváltozott.

43 Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 232.

44 Terjedelmi okokból – e helyütt és alább is – eltekintek az egyes adatok felsorolásától, csupán a legkorábbi és utolsó általam ismert dátumot hozom: 1458. március 9. MNL OL DL 100672. – 1458. augusztus 3. MNL OL DF 269346., 269432.

45 1458. augusztus 7. MNL OL DL 44885. – 1460. november 27. MNL OL DF 270355. E Fülöp azonosítása ma még bizonytalan. Keresztneve meglehetősen ritka ebben a korszakban, de ez önmagában még kevés. Ismerjük ugyan a 15. század közepén működő Rüdiger Fülöp kassai polgárt és jegyzőt (†1465 előtt), ám személye és a kancellária közötti esetleges kapcsolatra nincs semmilyen nyomunk, így őt megtenni 1458–1460 közötti *conservator*nak egyelőre kockázatos lenne. MNL OL DL 83753., 83762.

46 1460. november 19. MNL OL DL 15518. („Kemed” névalak jól olvashatóan kiírva.) Nem teljesen kizárható – ámbátor kőbe vésettnek sem tekinthető –, hogy az 1459 második felében, majd a következő esztendő nyarán a regisztrációs jegyzetben feltűnő (a fentebb említett Fülöp mester folyamatos működése mellett) „Ke” rövidítés is Kemendit takarja. 1459. július 18. MNL OL DF 244061., 1459. december 8. MNL OL DL 15421., 1460. június 26. MNL OL DF 233113.

47 1460. október 7. MNL OL DL 15508., 1463. február 28. Uo. 81519. Távol álljon jelen sorok írójától az alaptalan ötletelés, de Albert esetében az azonosítás körül kételyek merülhetnek fel, annak ellenére, hogy Hajnik, majd az ő nyomán Bónis is ekként hozza (Hajnik: *A királyi könyvek*, 12., Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 232.). A jegyzetekben való feltűnése meglehetősen következetes: „Registrata Alb. M. M.” Nos, ha korábban a „Registrata M. Ph.” esetében joggal következtetett az irodalom egy Fülöp mester [magister Philippus] működésére, akkor Albert esetében is az egyik „M” a „magister” rövidítése, ebben biztosak lehetünk. Ám ekkor felmerül a kérdés, a másik „M” vajon mit takarhat? Minthogy az „Alb.” alak jelen sorok írójában az „Alben-sis”, azaz fehérvári jelzőt idézi fel, talán nem alaptalan annak felvetése, hogy 1460–1463 között valójában nem Albert, hanem egy Mihály [Michael] nevű személy volt a királyi könyv vezetője, akinek valamilyen köze lehetett Fehérvárhoz. Rádadásul nem is kell sokáig kutatnunk, hogy ilyen személyre akadunk: az 1460 és 1487 (esetleg, de nem bizonyosan: 1504) közötti esztendőkből ismerünk egy Fehérvári Mihály nevű fehérvári kanonokot, aki időlegesen a győri káptalanban is kimutatható (1447-től 1469-ig olvasókanonok). Az 1440-es években (1441–1448) a bécsi egyetemen tanult. 1458-tól 1464-ig győri püspöki vikárius, majd 1480-tól pápai apostoli jegyző. E Mihály pályafutását látva nem kizárható, hogy néhány esztendeig a királyi kancellárián is dolgozott, nyomatékosítva, hogy mindez jelenleg csupán feltételezés, különösen annak fényében, hogy 1458 után Salánki Ágoston győri püspök semmilyen kancelláriai feladatot nem kapott, így ott kevés befolyása lehetett. Salánki ma ismert utolsó diplomáciai feladata 1459-ben volt Prágában, amikor Podjebrád György cseh király egyik koronázója volt. Vö. Köblös József: *Az egyházi közélet Mátyás és a Jagellók korában* (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával). Bp., 1994. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 12) 346., valamint Nemes Gábor: *Salánki Ágoston győri püspök*. In: *Összekötnek az évezredek*. Bp.–Piliscsaba, 2011. (Pázmány történelmi műhely 3) 47–48., illetve C. Tóth Norbert – Horváth Terézia: *A győri székeskáptalan archontológiája 1200–1458*. Győr, 2019. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 28) 27.

1464 másodszor: régi bor új tömlőben

Koronázását követően Mátyás jóváhagyását bírva, annak új vezetői, Várdai István és Zrednai [Vitéz] János alaposan átalakították a kancelláriát. Ennek részleteit itt nem szükséges elősorolni, miután az egyes címek összevonása, majd szétválasztása, a pecséthasználat módja, valamint a pecsétváltások mikéntje is meglehetősen jól ismert, a témának Kubinyi András önálló tanulmányt is szentelt.⁴⁸ Annál érdekesebb szempontunkból, hogy sem Kubinyi, sem pedig a *conservatorok*kal nálánál nagyobb terjedelemben foglalkozó Bónis sem figyelt fel arra, hogy az oklevelek regisztrálási módjában is változás állt be.⁴⁹ Mai szemmel nézve logikus, a későbbi ügymenetet jelentősen megkönnyítő újítást vezettek be: az oklevelek királyi könyvekbeli regisztrálásakor nem csupán annak tényét, hanem a kötet fóliószámát is felvezették a kibocsátott és az adományos által hazavitt példányok hátlapjára. A változtatás okát/okait ugyan nem ismerjük, de talán nem ördögtől való a gondolat, hogy a koronázást követő kettőspecsét-vésés volt a legfőbb indok. Ennek elkészültével ugyanis egy oklevélátírási hullám vette kezdetét, hisz sokan igyekeztek a korábban Mátyástól vagy elődeitől kapott adományaikat, az immáron „hivatalos” és a magyar jogrend szerint örök érvényű jogot juttatni képes kettős felségi pecséttel is biztosítani. Ráadásul ezt az amúgy is feltételezhető szándékot a koronázási törvény 23. cikke meg is támogatta:

„Hogy mi királyi elődeinknek minden adományát és a mieinket is, melyeket akármi-lyen fekvő jószágokra és birtokokra nézve tettünk, (kivéve a kamaranyereségről, ötvenedről, harminczadról és nyestbőradóról szóló adományokat, melyeket néhai László király úr vagy minmagunk bárki részére tettünk) megerősíteni méltóztassunk. 1. § De mindenki köteles a néhai László király úrnak, a mi közvetlen elődünknek minden adománylevelét és a miéinket is április első napjától számítandó egy egész év leforgása alatt megerősítés végett bemutatni. 2. § Akik pedig be nem mutatják, azoknak adománylevele erejét veszítse.”⁵⁰

48 Kubinyi András: Adatok a Mátyás-kori királyi kancellária és az 1464. évi kancelláriai reform történetéhez. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 9 (2004) 1 sz. 25–58. A korszak kancelláriai személyi adattárát lásd Arch. 1458–1526. I. 67–70.

49 Lásd az előző jegyzetben hivatkozott munkát, továbbá Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 230–233.

50 „Et quod nos omnes donationes predecessorum nostrorum regum et nostras proprias super quibusvis bonis et possessionibus factas exceptis donationibus condam domini Ladislai regis et etiam nostris, quas de lucro camere, quinquagesima, tricesimis et proventibus marturinalibus cuiquam fecissemus aut fecissent, confirmare debeamus. Teneatur autem quilibet omnes litteras donationales condam domini Ladislai regis, immediati predecessoris nostri et etiam nostras a prima die Aprilis infra revolutionem unius integri anni ad confirmationem reportare. Si qui vero non reportarent, littere eorum non maneant in vigore.” *Decreta regni Hungariae*. I–III. Ed. Franciscus Dóry et al. Bp., 1976–1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11, 19) II. (1458–1490) 147–148. [Magyar fordítása: *Corpus Juris Hungarici/Magyar Törvénytár 1000–1895*. I–XXI. Szerk. Márkus Dezső et al. Bp., 1896–1901. (Milleniumi emlékkiadás I.)355.]

A fentieket egy újabb gyűjtés alapján rendelkezésünkre álló számok is megerősítik.⁵¹ Amíg ugyanis a nem is teljes – ne feledjük, a koronázásra március végén került sor – 1464. esztendőből a királyi könyvben regisztrált oklevelek bő másfél száz fóliót tettek ki (tehát az arány több mint 150 fólió/év), az ezt követő húsz esztendőre négyszáz fólió jutott (azaz az átlag 20 fólió/év).⁵² Ebből jól látszik, hogy viszonylag rövid idő alatt kellett sok iratot kezelnie a kancelláriának. Ez (is) szülhette meg a fóliószámozás ötletét, ami a visszakeresést könnyítette meg, kis sarkítással akár azt is mondhatjuk, megjelent a Kárpát-medence területén az iratok iktatásának gyakorlata, mintegy a későbbi hivatalnokállam előszeként. Amíg ugyanis a korábbi évtizedekben esztendőnként néhány tucat bemásolt irat szövegében kellett keresnie a *conservator*nak és később a tárnoknak,⁵³ ha a szükség úgy kívánta, ám esetünkben már százas nagyságrendekről beszélhetünk. A döntéshozó(k) ugyanakkor nem is gondolták, hogy milyen remek lehetőséget adnak ezzel az eljárással a kései korok kutatóinak.

Elsőként annak a lehetősége kerül a kezünkbe, hogy meghatározzuk, vajon 1464 és 1490 között fizikai valójában hány kötet királyi könyv készült. Abban biztosak lehetünk, hogy az első kötet vezetését Mátyás koronázását követően rögvest elkezdték: 1464. március végén már találkozunk a királyi könyv első fóliójára utaló regisztrációs jegyzettel,⁵⁴ a korábbi irodalomban pedig e kötet eddig ismert legmagasabb fóliószámával (552), melyet az újabb kutatások alapján csak megerősíthetünk.⁵⁵ (Igaz ugyan, hogy későbbi datálású oklevélén találunk bizonytalan számozást, ám ez lehet alacsonyabb is a fenti számnál.⁵⁶) Ugyancsak Hajnik Imrétől ismerjük a második – és egyben utolsó mátyási – királyi könyv adatait. Kora forrásviszonyai nyomán ő még úgy tudta, hogy valamikor 1487/88-ban kezdték el vezetni,⁵⁷ ma azonban pontosabb ismeretekkel rendelkezünk. Az első kötethez hasonlóan ismert e kötet kezdő bejegyzése is, eszerint 1486. május 21-én kelt az az oklevél, amelynek hátoldalán olvasható, hogy a kancellária megkezdte a második királyi könyv vezetését, így abban is biztosak lehetünk, hogy a kötetcserére 1486 májusában vagy kevéssel azt követően kerítettek sort.⁵⁸ Ugyancsak Hajniknak köszönhetjük e második kötet záró adatait. Írása szerint 1490. február 19-én kelt az az oklevél, amely a második kötet 95. fóliójára került bejegyzésekor, ám ebben az esetben a nyomda ördöge űzött velünk

51 Az alábbi számok és arányok jelen sorok írójának kéziratos, a Mátyás-korban kibocsátott és regisztrációs jeggyel ellátott oklevelekre vonatkozó gyűjtéséből származnak.

52 Ugyanezt az arányt gyámolítja az is, hogy a bő kétszáz, Mátyás-korból korunkra maradt méltóságsoros privilégiumból hetvennél is több keletkezett 1464-ben. Vö. Arch. 1458–1526. I. 167–201.

53 Korántsem érdektelen felidézni, hogy Albert király 1439. évi halálától fogva – nem függetlenül attól, hogy 1440 és 1464 között a Szent Korona nem volt Magyarországon – 1453-ig nem volt az uralkodónak/kormányzóknak felségi kettőspecsétje. 1453-tól V. László ugyan vésetett ilyet, de alkalmazására jelen ismereteink szerint csak nagyon ritkán került sor (pl. MNL OL DL 14773., 37628–629.), alighanem a király életkora és számos külhoni tartózkodása miatt. Ebből eredően 1464-re nagy számú, titkospecséttel ellátott adománylevél lapulhatott a nemesi iratládákban, amelyeket tömegesen vihettek a királyi kancelláriába, hogy ott majd felségpecséttel priviligális formában állítsák ki azokat.

54 „In 1° folio.” MNL OL DL 59507.

55 Hajnik: *A királyi könyvek*, 6., (1486. május 5.) MNL OL DL 19141.

56 MNL OL DL 19146.

57 Hajnik: *A királyi könyvek*, 6.

58 „In libro novo, folio primo”. MNL OL DF 279772.

csúfot. Az általa hivatkozott oklevélen ugyanis nem 95, hanem 85 a fóliószám,⁵⁹ valamint ismerünk ennél magasabb számot is. 1490 márciusából fennmaradt egy oklevél, melynek hátoldalán a fóliószám 88, így jelen sorok írójának ismeretei szerint ez ma a legnagyobb lapszám Mátyás második királyi könyvéből.⁶⁰ A két kötet esetében összesen 640 fólióval, végeredményben 1280 olyan oldallal számolhat az utókor Mátyás uralkodásának idejéből, melyekre bejegyeztek oklevélszöveget vagy legalább azok hosszabb-rövidebb kivonatát.

A tisztánlátáshoz ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy a második kötet esetében „rendszeridegen” jelenséggel is találkozunk. A szabályosan vezetett fóliószám/évszám jegyzetek közt – ha nem is nagy számban – feltűnnek olyan jegyzetek, melyek nem tartalmazzák a fóliószámot, csupán az esztendőt. Ilyen „Regestrata + évszám” jegyzetet ismerünk 1487-ből és 1489-ből. Szembeötlő ugyanakkor, hogy ezekben az esetekben korábbi (1485-ös, 1488-as és 1489-es) keltezésű oklevelekről van szó.⁶¹ Felmerülhet tehát a gyanú, hogy csupán annyi történt, hogy ismeretlen okból az oklevelek pecsételése a szokásosnál hosszabban késett, s a megírásakor már előre rávezették a regisztráció tervezett jegyzetét fóliószám nélkül, ám végül általunk ismeretlen akadály közbejöttével (például az oklevélnyerő mégis eltekintett a bemásolástól és annak járulékos költségeitől), a bejegyzésre már nem került sor. Ez magyarázhatja a fóliószámok hiányát, azaz jó eséllyel a szabályt erősítő kivételekként kell ezekkel a jegyzetekkel számolnunk.

Nem zárható ki ugyanakkor annak a lehetősége sem, hogy egészen egyszerűen arról lehetett szó: a sokat utazó, hadakozó királyt (1485-ben épp Bécs ostroma folyt) nem követte a kancellária minden részlege, s így nem volt környezetében a királyi könyv sem. Így könnyen elképzelhető, hogy a privilégiumba foglalásra a hadjárat miatt csak később került sor, így vélhetően arra vezették fel a fóliószámot és nem az előzőleg már „feljegyzetelt” adománylevéltre. Már csak amiatt is tűnhet logikusnak ez az elképzelés, mert a privilégium elkészülte után a korábbi adománylevél fontossága jelentősen csökkent. Ám akármelyik fenti elképzelés jelentse a magyarázatot a jelenségre, annyi biztos, hogy a kérdés még további kancelláriatörténeti kutatások tárgya lehet a jövőben.

Oklevelek a királyi könyvekben: mennyi az annyi?

Immáron a területi adatok ismeretében kísérletet tehetünk annak meghatározására, vajon Mátyás uralkodása alatt hány darab regisztrációs jeggyel ellátott oklevelet másolhattak a két kötetbe 1464 és 1490 között. Ahhoz, hogy ezt megtehessük, előbb többé-kevésbé biztosan kell tudnunk, hogy oldalanként átlagosan mennyi oklevél szövegével és/vagy kivonatos formájú „regesztájával” számolhatunk. Első pillanatban a feladat nem is tűnik nehéznek, hiszen maguk a regisztrációs jegyzetekben megadott fóliószámok nyújtanak segítő kezet. Minekutána ma már kellő számban állnak rendelkezésre, többé-kevésbé

⁵⁹ Hajnik: *A királyi könyvek*, 6., MNL OL DL 19628.

⁶⁰ MNL OL DL 101105.

⁶¹ Uo. 19058., 46009., MNL OL DF 219015., 253809., 287710., 290265. Mind a hat oklevélen ma is függ pecsét vagy annak korábbi létre utaló nyom látható.

folyamatos soruk összerakható.⁶² Ez után megállapítható, van-e példa arra, hogy egy fólión (azaz két oldalon) több oklevélszöveg is helyet kapott. Tegyük is meg gyorsan ezt az áttekintést. Az, hogy fóliónként egy oklevelet őriztek meg a jegyzetek, természetes és százával igazolható, azokra itt talán nem is érdemes utalni. Igaz, számos példánk van továbbá arra is, hogy egy fólióra legalább két oklevelet másoltak.⁶³ Nem rendkívüli, de már kevesebb olyan esettel találkozunk, amikor már három oklevél kerül egy fólióra.⁶⁴ Végezetül: ma egyetlen esetben van tudomásunk arról, hogy egy fólió négy oklevelet tartalmazott.⁶⁵ A fentiek alapján abban már biztosak lehetünk, hogy Mátyás királyi könyveiben fóliónként – figyelembe véve azt a törvényszerűséget, hogy minél több oklevél szerepelt egykor egy fólión, annál nagyobb az esélye, hogy ezek egyike-másika nem maradt korunkra, ezzel némileg torzítva a képet – legfeljebb négy oklevél szövegével számolhatunk, ám a tendencia alapján inkább kevesebbel, természetesen még nem látva az egykor létezett és a ránk maradt forrásanyag roppant fontos arányszámát.

Joggal merülhet fel az ellenvélemény, hogy az iménti állítások a mátyási királyi könyvek – sőt, a két kötet terjedelmének figyelembevételével, voltaképpen csak az első – alapján születtek, így ez mennyire tekinthető a korszakban általánosnak? Nem követjük el esetleg a *pars pro toto* érvelés hibáit? A korábbi irodalom alapján kimondható, ne tagadjuk, a 15. századi kancelláriai gyakorlatot nagymértékben befolyásol(hat)ta a kancellár vagy éppen az uralkodó személyisége, vagy bármelyikük pillanatnyi politikai érdeke, esetünkben akár az okleveleket elnyerő nemesi társadalom gazdasági ereje is, hisz a királyi könyvbe másolás, még ha nem is volt különösebben drága, de tagadhatatlanul többletköltségekkel járt.⁶⁶ Meglehet, hogy a Magyar Királyságtól nyugatra nagyobb gazdasági erővel rendelkező társadalmi csoportok könnyebben éltek ezzel a lehetőséggel, sőt egyáltalán ez lehetett-e szempont a korban? Végezetül még arról sem szabad megfeledkezni, fizikai valójukban milyen méretűek voltak ezek a kötetek. Magyarázni sem kell, nagyobb oldalon több szöveg, bejegyzés fér el, ami vizsgálatunkat alkalmasint tovább befolyásolhatja.

E bizonytalanság legalább részleges kiküszöbölése érdekében három (voltaképpen öt) további, korban és térben viszonylag közeli királyi könyv vizsgálatát érdemes megejteni.

62 Ennek megtételében a közel másfél évtizede rendelkezésünkre álló digitális középkori oklevélgyűjtemény rendkívüli segítséget jelent. Efféle vizsgálatokra a korábbi „analóg” gyakorlat idején gondolni sem volt érdemes. A magyar középkorkutatás olykor hajlamos megfeledezni a tényről, hogy Borsa Ivánnak és Rác Györgynek milyen kiemelkedő szerepe volt a kutatási lehetőségek kitágításában.

63 Számuk lényegesen nagyobb, mint hogy itt felsorolhatók lennének, ezért válogatásom csupán illusztratív. Első kötetből, 210. fólió: MNL OL DL 16469. (1467. január 18.) és 105876. (1467. január 20.), 276. fólió: uo. 16146. (1468. november 8.) és 16728. (1468. november 10.).

64 Első kötet, 496. fólió: MNL OL DL 27656., 34654., 37657. (Mindhárom 1484. április 9., Corvin adományok.) – Érdekeség, hogy ugyanezen a napon kelt két további adomány is Corvin János számára, s azokat már a következő, 497. fólióra másolták, ami közvetve arra lehet bizonyíték, hogy az előzőre már további más oklevél aligha kerülhetett. MNL OL DL 37655., 37658.

65 Első kötet, 130. fólió: MNL OL DL 15412. (1464. március 7.), 102987. (1464. december 8.), MNL OL DF 227681. (1464. július 4.), 279223. (1464. június 21.)

66 A királyi könyvbe másolást igazoló jegyzetekkel ránk maradt oklevelek áttekintése alapján világos, hogy zömük az arisztokraták, várbirtokos nemesek és városok köréből került ki. Ha kisebb birtokosok adományain tűnik fel, rendre igazolható, hogy azok valamiféle udvari/királyi szolgálatban is álltak és/vagy valamely mánáscsalád szolgálatába szegődtek.

Ezek a következők: a Mátyás-kortárs, majd utód II. Ulászló cseh királyi könyve fennmaradt, így okkal használható összehasonlítás gyanánt. Valamivel későbbi, de részben legalább a hazai gyakorlatot tükrözi I. Ferdinánd királyi könyvei közül az első. Harmadikként kevéssel Mátyásét megelőzőként II. (Habsburg) Albert (Magyarországon I. Albert) császári könyve kínálkozik e feladatra. További két „külsős” kontrollként érdemes kitekinteni az erdélyi fejedelmek, ma már több kiadásban is elérhető fejedelmi könyveire, illetve a lengyel királyi kancellária részben hasonló gyakorlatára.

A magyar királyként, e néven másodikként, 1490-ben trónra lépő Ulászló csehországi uralkodása Podjebrád György 1471. évi halálát követően vette kezdetét. Ennek időszakából az 1498–1502 közötti esztendő, természetesen kizárólag cseh érdekeltségű királyi könyve maradt korunkra. A több mint százhusz éve publikált forrás a magyar szakirodalom figyelmét ez idáig csekély mértékben keltette fel,⁶⁷ holott kormányzat- és kancelláriatörténeti kutatásokhoz párhuzamként jól használható. Nos, a számokra tekintve következőképp állunk: az 1498 és 1502 közti négy esztendőből 282 fólió maradt az utókorra, azokon pedig összesen 490 bejegyzés/szövegmásolat olvasható.⁶⁸ Eszerint oldalanként kevesebb mint egy, összességében fóliónként bő másfél, legfeljebb két oklevél bejegyzésére került sor, melyek többsége teljes szövegű, a regeszta formájúak aránya alacsony.

Ha a Mohács után induló, a Habsburg-adminisztráció által vezetett magyar királyi könyvek felé fordítjuk figyelmünket, hasonló képet látunk. I. Ferdinánd 1527–1540 között vezetett első királyi könyvének terjedelme 405 oldal, melyeken összesen 700 bejegyzés/másolat kapott helyett.⁶⁹ Itt az arányszám oldalanként 1,7, míg fóliónként 3,4 oklevél. Kevéssel magasabb szám, mint Mátyás és Ulászló esetében, de még így sem túl nagy az eltérés.

Harmadik példánk II. Albert német-római császár 1438/1439-ben vezetett császári könyve. Ebben 72 fólión (azaz 144 oldalon) sorakozik 413 bejegyzés, ami 2,8/oldal, az eddig megismertektől némileg magasabb átlagot jelent.⁷⁰ Nem feledhető ugyanakkor, hogy itt csupán két esztendő iratanyagáról van szó, mégpedig a trónra lépését követő két esztendőről – amelyek éppen Mátyás 1464. évi koronázását követően is „túlreprezentáltak” voltak –, így a nagyobb átlag részben ebből is következhet.

E három közelkorú királyi könyv áttekintése után nem tanulságok nélkül való a 16. századi erdélyi fejedelmi könyvekre való kitekintés sem. Időben ugyan évszázadnyi a távolság Mátyás korához képest, ám az erdélyi fejedelmi udvar kancelláriája számos középkori elemet vitt tovább akár a 17. század elejéig is, így az összehasonlítás nem gyengíti a fentebbi arányokat. Báthory Zsigmond 1582–1602 közötti királyi (fejedelmi) köny-

67 Az utóbbi évtizedekben egyedül Neumann Tibor kancelláriatörténeti munkájában bukkant fel. Neumann: Királyi aláírás és pecséthasználat, 34.

68 Josef Teige: Registra krále Vladislava II. z let 1498–1502. *Archiv Český* 18 (1900) 1–289.

69 MNL OL A 57. Magyar Kancellária Levéltár. Királyi Könyvek. I. Online: https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/view/hu_mnl_ol_a057_01_0001/?pg=0&bbox=76%2C-2033%2C2932%2C33. (Legutóbbi megtekintés: 2023. július 2.)

70 *Das Reichregister König Albrechts II.* Bearb. Heinrich Koller. Wien, 1955. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv. Ergänzungsband 5) 24–262. A teljes szövegű és rövid, kivonatos bejegyzések aránya itt nagyjából 60, illetve 40%-os.

veinek kiadása alapján világos, hogy ekkor a teljes szövegű királyi könyvbéli másolatok voltak a meghatározók, mintsem a rövidebb bejegyzések. Esetünkben, ha – a kötet bevezetőjében olykor felcserélt „levél” és „oldal” számadatokat – jelen sorok írója jól összegezte, akkor 2463 oldalon mindösszesen 2055 fejedelmi oklevél szövege olvasható, ami bizonyítéka annak, hogy oldalanként kevesebb mint egy szöveggel érdemes számolnunk.⁷¹

Krakkóban, a lengyel királyi kancelláriában is vezettek a magyar királyi könyvekhez hasonló köteteket. Az 1447 és 1794 közötti esztendőkből korunkra maradt, úgynevezett „Libri Inscriptionum” sorozat kötetei sok tekintetben mutatnak hasonlóságot a hazai gyakorlattal. Szerződések, adományok adják a bemásolt iratanyag zömét, melyek – a levéltár tájékoztatója nyomán legalábbis – körülbelül felerészben képviselik az egykor kibocsátott iratmennyiséget. Az áttekintett (14. számú) kötet tanúsága szerint az előző, erdélyi példa ismétlődését láthatjuk: oldalanként egy vagy kevesebb, tehát főlíónként legfeljebb három szöveggel találkozunk.⁷²

E fenti áttekintés nyomán bátrabban mondható ki, hogy a késő középkori királyi könyvekben szereplő bejegyzések átlagos oldalankénti száma régiókban 1 és 2,5 között mozgott, s talán a kisebb számok lehettek a meghatározóak. Mindezen számadatok ismeretében tehetünk kísérletet arra, hogy hozzávetőleges becsléssel éljünk Mátyás királyi könyveit és az azokba bemásolt oklevelek számát és fennmaradási arányukat illetően. Emlékezzünk: korábban azt láttuk, hogy Mátyás két királyi könyvében összesen 1280, bejegyzésekkel/szövegekkel telített oldallal számoltunk. Most ezt kell összevetnünk az egy oldalra jutó szövegaránnyal. Mivel az óvatosság indokolt egy efféle gondolat kísérlet esetében, így talán az Olvasó számára is elfogadható, ha oldalanként legfeljebb másfél kivonattal vagy szöveggel számolunk.⁷³ Ebben az esetben a számítás szerint a mátyási királyi könyvekbe eredetileg csaknem kétezer (pontosan: 1926) oklevél kerülhetett be 1464 márciusa és 1490 áprilisa között. Hangsúlyozni kell, hogy ez a vélelmezhető legkisebb darabszám, ennél több, akár bő két és fél ezer irat sem tűnik irreális becslésnek. Ha ezt a két királyi könyvre bontjuk, az alábbi eredményt kapjuk: az 1464 és 1486 tavasza közötti időre legkevesebb 1660 körüli bejegyzéssel számolhatunk, míg a második esetében ez alig lehet több két és fél száznál.

Ezek a számok ugyanakkor csak továbbiakkal összehasonlítva kapnak értelmet. Ha feltételezésünk szerint kétezer körüli királyi oklevelet adott ki a kancellária regisztrációs

71 Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602. Mutatókkal, jegyzetekkel regesztákban közlésezi Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. Kolozsvár, 2005. (Erdélyi Történelmi Adatok VII/3) 14–17. Az erdélyi királyi könyvekre bővebben lásd Fejér Tamás: 16. századi erdélyi királyi könyv-törödékek és elveszett királyi könyvek. In: *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Szerk. Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária. Kolozsvár, 2020. 121–125.

72 http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml#series2. (legutóbbi megtekintés: 2023. július 2.) E helyütt is megköszönöm Neumann Tibornak, amiért e forráscsoportra felhívta a figyelmemet.

73 Ezt az óvatosságot indokolja, hogy Mikó Gábor egyik legújabb írásában azt vizsgálva, vajon a középkori magyar királyi könyvekben kizárólag kivonatos formában vagy teljes szövegekkel vegyesen jegyezték-e be az iratokat, az utóbbi „kevert” szövegek létét igazolta, s eredményei szerint a meghatározóbb a kivonatos forma volt. Mikó Gábor: A királyi könyvek vezetésének gyakorlata a késő középkori Magyar Királyságban. *Acta Historica* 147 (2022) 88–90. Az azóta megjelent kéziratot még publikálása előtt, e dolgozat összeállítása folyamán, a Szerző lekötőlező szívességből használhattam, amit e helyütt is megköszönök.

jegyzettel a hátoldalán, feltétlenül érdemes rögzíteni: vajon korunkra ezekből mennyi maradt fenn? E dolgozat szerzője évek óta, amikor ilyenre bukkan, feljegyzi a Mátyás nevében kibocsátott regisztrációs jegyzettel ellátott okleveleket, így egy viszonylag magas – ám bizonyára nem hiánytalan – feldolgozottságú adattár áll rendelkezésére. Eszerint az első mátyási királyi kötetből ma 264 darab jegyzetes oklevél ismert, míg a másodikból mindössze 14. Utóbbi esetében, miután az 1488–1489-es esztendőkből eredeti formában fennmaradt királyi okleveleknek teljességre törekvő áttekintése már megtörtént, sok új tétel felbukkanásával aligha érdemes számolnunk, legfeljebb ma még kevésbé kutatott külhoni levéltárakban, de ezek a mostani nagyságrendi arányokat, legalábbis az eddigi tapasztalat ezt mutatja, nem fogják érdemben megváltoztatni.⁷⁴ Erre talán néhány nagyobb családi levéltár – alig-alig feltételezhető – felbukkanása lenne képes.

Lássuk tehát, mit mondhatunk a fentiek alapján. Az első kötetben csaknem 1700 egykor volt bejegyzéssel számolhatunk legkevesebb 264 korunkra maradt jegyzettel, utóbbi szám esetleges csekély emelkedésével is kalkulálva. Így tehát a fennmaradási arány ezen okleveleknél 16–18%-nak tekinthető. A második királyi könyv esetében ez az arány még rosszabb, alig haladja meg az 5%-ot. A számokat ráadásul hitelesnek tekinthetjük, hiszen a fóliószámok és a fennmaradási arány aligha lehet csalóka, ugyanakkor lehet érvünk amellett is, hogy ez a fennmaradási arány nem vagy nem tökéletesen tükrözi az egykori valóságot. Gondolhatunk ugyanis arra, hogy a királyi könyvbéli regisztrációval ellátott okleveleink zöme adománylevél és privilégium. Előbbiek pedig abban a pillanatban, amikor a kedvezményezett elnyerte adományáról a végleges jogbiztosítónak számító, királyi kettőspeccsével ellátott privilégiumot, elvileg el is veszítették jelentőségüket. Létezett nem kis számban olyan adománylevél is, amely végül nem jutott el a végleges birtokátvételig és a privilégium kiadásáig, így ezek jelentősége is idővel csökkent. Ennélfogva megőrzésükhöz különösebb érdeke nem fűződött a birtokosnak, hiszen az eredménytelen adomány nem jelentett semmit, az elnyert privilégium pedig „mindent vitt” egy esetleges jogi eljárás, per során, azaz nagy fokú hiányuk talán ennek (is) köszönhető.⁷⁵ E feltevés kontrolljaként adódik a korunkra maradt privilégiumok vizsgálata, melyek adattári kiadásával a korszakból már rendelkezünk. Eszerint az 1464 és 1486 közti esztendőkből 193, míg 1486-tól Mátyás haláláig 18 kettőspeccsés privilégium ismert,⁷⁶ amely arányok éppen a fentebb elmondottakhoz igazodnak, így e szempontból sem indokolt eltérnünk a királyi könyvek fóliószámai által adott értékektől. Ezek szerint tehát kimondhatónak tűnik: az 1464 és 1490 között a Mátyás királyi könyveiben regisztrált, egykor létezett oklevelek 5–20%-a maradt korunkra. Ezt a megállapítást két további szemponttal érdemes kiegészíteni, hogy az összkép realisabb legyen.

74 Jó példa lehet e kései, 1480-as évekre a Bécsi Városi Levéltár esete. Hála a „Monasterium” digitalizációs programnak (elérhetősége 2023. július 2-án: <https://www.monasterium.net/mom/home>), az itt őrzött Mátyás-oklevelek ma már jó minőségű képekkel elérhetők, ám ezek a városnak szóló parancslevelek – legalábbis többségükben –, következésképpen regisztrációs jegyzetet nem is érdemes rajtuk keresni.

75 Fontos megjegyezni, hogy az adománylevelek jelentős részét nem regisztrálták.

76 Arch. 1458–1526. I. 167–272. A kötet megjelenése óta előkerült további három méltóságsorra lásd <https://tti.abtk.hu/181-archontologia-kiegészites/3123-archontologia-kiegészitesek-javitasok-2.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. július 2.)

Egyfelől a magyarországi középkori forrásanyag ismeretében nem feledkezhetünk meg arról, hogy a fennmaradt oklevelek földrajzi megoszlása roppant eltérő, az előbbi szám egy mindent összemósó „országos átlag” csupán. A királyság északi vagy nyugati vidékein nagyobb arányban maradtak meg jelentősebb családi levéltárak (legyen elég csupán utalni illusztrációképpen a Batthyány, az Esterházy vagy éppen az Erdődy levéltárra), míg a királyság más régióiban merőben más a helyzet. Ennélfogva akadnak vidékek, ahol a fennmaradási arány sokkal nagyobb lehet, mint húsz százalék, s természetesen ennek tökéletes ellentétére is találhatunk példát.

Legalább ilyen fontos a másik szempont, mégpedig az időbeli megoszlás. A korunkra maradt, királyi könyvben regisztrált oklevelek kétharmada ugyanis 1470 előttről, különösen pedig az 1464–1465-ös esztendőkből ismert. Az ok világos: ekkor zajlott a Mátyás koronázása és kettőspecséjének elkészülte után a korábbi adományok dömpingszerű átírása, így nincs okunk meglepődni azon, miért lett az időrendi megoszlás ilyen „fejnehéz”. Emiatt tehát sem térbeli, sem időbeli szempontból nem tekinthetők a fenti számadatok igazi, országos mértéket jelentő átlagnak. Nos, akkor mire is használhatóak egyáltalán?

Arra, hogy mégoly bizonytalan becsléseket tehessünk az 1526 előtti teljes magyar írásos hagyaték fennmaradási mértékét illetően, bizonyosan nem, hiszen a királyi adománylevelek és privilégiumok sajátos forráscsoportot alkotnak. A középkori nemesi családok és intézmények ezeket tartották a legnagyobb becsben, így pusztulási arányuk – a magyar történelem közismert „viharait” természetesen itt most nem tekintve, mert azok minden forrást egyaránt értek – alighanem a kisebbek közé tehető. Perhalasztások, vizsgálati parancsok, misszilisek alkalmasint hamarabb veszítették el értéküket a középkor emberénél, így azok megőrzésére vélhetően még kevesebb figyelmet szenteltek. Ebből eredően a regisztrált oklevelek csoportjának fennmaradási arányai jobbak lehetnek, mint más forrástípusoké, ezt nem szabad felednünk. Arra sem elegendők a fenti eredmények, hogy általában, bármiféle uralkodói pecséttel megerősített oklevelek fennmaradási mértékéről érdemleges számokkal szolgálhassunk. Lényegében semmi többre nem alkalmasak a fentebbiek, mint az egykor létezett, királyi könyvben regisztrált oklevelek fennmaradásának bemutatására. Erre viszont a korábban véltnél nagyobb hatásfokkal. Ámbátor, ha középkori forrásanyagunk sajátosságait figyelembe vesszük, mindez nem is kevés. Végre kezünkben van egy – kétségtelen, nem túl nagyszámú – késő középkori forráscsoport, melynek fennmaradási mértékéről aktuális érzéseink/lelkiállapotunk, szakmai-módszertani meggyőződésünk befolyása nélkül, a korábbiaknál pontosabban nyilatkozhatunk. A munkája során a forráshelyzetből fakadó kényszerűségből oly sokszor a „ha” és „véltetően” szavakat leírni kényszerülő középorkutatónak alighanem ez igazán örömteli pillanat.

ALI SZEGEDI SZANDZSÁKBÉG SZEMÉLYÉNEK AZONOSÍTÁSA, ÉLETPÁLYÁJA ÉS BIRTOKLÁSTÖRTÉNETE (1567–1595)

FÓTI MIKLÓS

IDENTIFICATION OF THE PERSON AND CAREER OF ALI,
SANCABEYI OF SEGEDIN AND THE DEVELOPMENT OF HIS FIEFDOM
(1567–1595)

According to the survey register of the *sancak* of Segedin there was a district and a mosque in Bács town in 1578, called after Ali bey. Obviously he was the *sancakbeyi* of Segedin, however there were a dozen Ali bey on the top of various *sancaks* in Ottoman Hungary at that time, thus our bey was an unknown and anonymous Ali until now. Fortunately he possessed a *çiftlik* in the *nahiye* of Bács, a special kind of *has*-estate, which he could continue to hold at his next posts, wherever may he be a bey, unlike regular *has*-estates. This *çiftlik* made him distinguishable from his namesakes. As the result of the research, this study identified him as the famous Kara Ali from the Bosnian Sokollus, whose concise biography is known from the chronicle of İbrahim Peçevi. We followed the main steps of his life-story with the help of the registers of appointments and other sources approximately 30 years long, until his death at the siege of Esztergom in 1595.

Keywords: Ottoman Hungary, governors of *sancaks*, archontology, Ottoman administration

A közelmúltban a török kori Bács térszerkezetének vizsgálata során került érdeklődésünk középpontjába az egykori érseki székhelynek egy városnegyede, melyet 1578-ban Ali szandzsákbég dzsámija után neveztek el (*mahalle-i cami'-i şerif-i 'Ali beğ der kasaba*),¹ és a kaszabában, tehát a váron kívüli egykori mezőváros területén állhatott. Az ezt megelőző, 1570-re tehető részletes szandzsákösszeírásban még nem szerepelt, így a negyed és a dzsámi is váratlanul, minden előzmény nélkül jelent meg. Elődeink számára a fő kérdés az volt, hogy a két kiemelkedő és archontológiai kutatásokból jól ismert szandzsákbég, a Gyulához kötődő Pírshiz Ali és a hivatali idejének jelentékeny részét Szigetváron töltő

Fóti Miklós tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológiai osztály. Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475. és 132609. sz. konzorciális projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása. II.) támogatásával valósult meg.

- 1 Fóti Miklós – Pánya István: Bács mezőváros középkori és kora újkori térszerkezete. *Belvedere Meridionale* 34 (2022) 4. sz. 73–101.

Szari [Potur] Ali közül ki lehetett az imahely alapítója.² A helyzet azonban ennél sokkal összetettebb: ha végignézzük a kinevezéseket tartalmazó deftereket (*tevcih defteri*), akkor közel egy tucat hódoltsági szandzsák élén találunk Ali bégét az 1570-es és 1580-as években, de a kör még bővíthető, ha a szomszédos észak-balkáni szandzsákok vezetőit is figyelembe vesszük. Lehetséges-e a rengeteg azonos nevet viselő bég közül beazonosítani a szegedi szandzsák élén állót? A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségeiről, azok forrásairól Dávid Géza kutatásai iránymutatók,³ sőt az előbbieken megnevezett Szari Ali⁴ és Pírsziz Ali⁵ szolgálati előmenetelének főbb adatait is neki köszönhetjük. Az alábbi tanulmány azt mutatja be, hogyan lehet felhasználni az eddigi eredményeket, kombinálva birtoklástörténetük feltérképezésével, és elkülöníteni tanulmányunk tárgyát, a szegedi bégét számtalan névrokonától.

Kiindulási pontként nézzük át a részletes szandzsákösszeírások adatait (*tahrir defteri*). Bár ez a forráscsoport nem a birtokosokról szól, mégis gyakorta találkozunk azzal, hogy ha egy települést szandzsákbég birtokolt, akkor oda bejegyezték a nevét. Elsőként az 1570-es defterben tűnik fel Ali neve, egyes bácsi (kisebb részben zombori) települések neve után írva: például „Telek Sivaç, çiftlik-i Ali beğ mirliva-i Segedin” [„Telek Szivác, Ali bég szegedi mírlivá csiftlik-birtoka”].⁶ A csiftlik szót majorsággként szokta fordítani a hazai oszmanista irodalom, itteni pontos jelentéstartalmára hamarosan kitérünk. Ugyanekkor azonban egy másik Ali bégét, akit fileki [Fülel/Filakovo, Szlovákia] mírlivának nevez a defter, a Zombor városához tartozó Szabó Márton szigetének birtokosaként tüntetik fel.⁷ Hozzávetőlegesen tíz évvel később, a következő felmérésnél 1578-ban, néhány birtok (Felity, Csuz, Kis Kacsoda)⁸ mellé azt írták, hogy Ali bég isztolni belgrádi [Székesfehérvár] mírlivá csiftlikként (*be tarik-i çiftlik*) birtokolja.⁹ Ezenkívül feltűnik Ali neve Bács város egyik mahallájának megnevezéseként, a névadó dzsámijával. A szandzsák birtokkiosztását és birtokosait be-

- 2 „A meglehetősen gyakori Ali nevet a kérdéses időszakban csak ketten viselték: Pírsziz és Szari Ali. Előbbi a jelzett időpontban a gyulai szandzsákot irányította, utóbbiról viszont tudjuk, hogy 1571-ben Szegeden szolgált.” Sudár Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 148. A Szegedre vonatkozó kitélt a továbbiakban pontosítja adataink. Pírsziz Alinak a nevét viselő dzsámija is volt Gyulán, mellette a szandzsákbég türbéjével. Gerelyes Ibolya: Török építkezések Gyulán (1566–1695). In: *Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez*. Szerk. Szatmári Imre – Gerelyes Ibolya. Gyula, 1996. (Gyulai füzetek 8) 102–103.
- 3 Dávid Géza: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (Arad-gyulai szandzsákbégek). *Történelmi Szemle* 36 (1994) 111–127.
- 4 Dávid Géza: Szigetvár 16. századi bégjei. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből*. Szerk. Szita László. Pécs, 1993. 159–191.; Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Bp., 2005. Passim.
- 5 Dávid: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei, passim.
- 6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA) Tapu-Tahrir Defterleri (= TTD) 554. 203.
- 7 Uo. 196.
- 8 A felsorolt birtokelemek azonosítását itt mellőzzük, azok középkori előzményei és újkori megnevezései (ha egyáltalán vannak ilyenek) megtalálhatóak munkáinkban. *The Mufasssal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578)*. Text and index by Miklós Fóti. Bp., 2023. (21st Century Studies in Humanities); Fóti Miklós – Pánya István: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban*. Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.)
- 9 BOA TTD. 572. 107^a.

mutató timár defterből (*icmal defteri*) csak az 1570-es összeírásra épülővel rendelkezünk,¹⁰ de ez rögtön segít is tiszta vizet önteni a pohárba: a padisahnak fenntartott ház-birtokok után, ahogy elvárható, Ali szandzsákbég birtokait sorolják fel, amelyek között néhány nem szokványos elem is felkelti figyelmünket. Birtokát két alcím alatt tárgyalják: az egyes náhijékban szétszórt ház-birtokait követi egy „bácsi náhije” címszó alatt felsorolt csiftlik-birtoktest (valójában néhány eleme a zombori náhijében van, de az átláthatóság kedvéért ezentúl bácsi csiftlikként utalunk rá). Kiderül tehát, hogy a szolgálati ház-birtokán kívül, amit addig birtokol, amíg betölti a tisztséget, egyes pusztákat és településeket csiftlikként bír, ami hosszabb távú – talán élethosszig tartó – birtoklást jelent. Joggal számíthatunk arra, hogy későbbi szolgálati helyein is ugyanezt a csiftliket jegyezhetik be neve mellé.¹¹ Jegyezzük meg azt az összeget, ami a csiftlik birtokrészeiből befolyik: 20 150 akcse.

A következő legnagyobb helyi birtokos személye is érdekes: Ali, a névrokon füleki bég következik, ráadásul ő ebben a szandzsákban kizárólag csiftliket birtokol, azonban ennek elemei mind a zombori náhijéba tartoznak (ezentúl: zombori csiftlik). Levonható az a következtetés, hogy a bég sikeresen érvényesítette érdekeit: a határszéli állandó harcoknak kitett füleki szandzsák helyett a biztonságosabb birodalmi belső területen jutalmazták birtokkal, ahol kevésbé kellett tartania attól, hogy a végváriak elpusztítják jövedelmének forrásait.

Arról van tehát szó, hogy két azonos nevű bég is csiftlikként birtokolja járandósága egy részét, amely tulajdonlási forma, természetéből adódóan, lehetővé teszi, hogy további forrásainkban megkülönböztessük őket. Mivel a birtoklásban bekövetkezett változásokat rögzítő birtokadományozási naplóból (*timar ruznamçe defteri*) tekintélyes mennyiség áll rendelkezésünkre, jó eséllyel e birtokok alapján követhetjük további sorsukat. Ha a bácsi csiftlik elemeivel találkozunk (Futak piaci vámmal, Kalos pusztá, Csúza rétje, Páka pusztá, Telek Szivács, Csirvena Csirkva, Felity Kis Kacsoda pusztával, Kis Telek, Kolozsír [recte: Kolozsír], más néven Bukin), akkor a szegedi, ha a zombori összetevőivel (Zombor városa, Gorna Szántova, Szabó Márton szigete),¹² akkor a füleki bég szolgálati helyeit azonosíthatjuk be. Csiftlikjeik révén ugyanakkor a többi hódoltsági Ali bégtől is megkülönböztethetők lesznek.

A legalapvetőbb információkkal tehát már rendelkezünk: 1570-ben van egy szegedi és egy füleki Ali szandzsákbég, sőt az 1578-ban említett fehervári Aliról már a csiftlik-birtoklásról előrebocsátottak alapján feltételezhetjük, hogy a korábbi szegedi béggel azonos (mivel Felityet, Csuzát és Kis Kacsodát a bácsi csiftlik részeként ismertük meg). De

¹⁰ BOA TTd. 551. 11–12.

¹¹ A központi hatalom érdekeivel egybeesett az ümerá réteg megerősítése, hogy a birodalom érdekeinek megfelelő feladatkörét (katonai feladatok ellátása, a közbiztonság erősítése, tartományok betelepítése, adóbevételek növelése) hatékonyan elláthassa. Egyik, ezt a célt szolgáló eszköz volt a ház-birtokok kiegészítése szolgálati helyétől függetlenül bírt bevételekkel, úgynevezett csiftlik-javadalmakkal (*ber vech-i çiftlik*). Fodor Pál: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. Bp., 2006. (História Könyvtár) 257.; Metin I. Kunt: *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*. New York, 1983. 82–87.

¹² Az ismertetett településeken kívül mindkét birtokhoz tartoznak különféle jövedelmek (*mahsul*) is (pl. hajmánék iszpendze adója stb.), ezeket tanulmányunk átláthatósága érdekében itt nem részletezzük. A csiftlik elemeit részletesen lásd *The Mufasssal Tahrir Defteri*, passim.

vajon hogyan illeszkednek ezek az adataink a magas rangú oszmán tartományi vezetők kinevezéseit tartalmazó *tevcih defterik* információihoz, ahol már egy tucatnál is jóval több Ali bég található a birodalom európai felén?

Szerencsés módon épp az 1560-as évek végétől tartalmaz meglehetősen konzekvens kinevezési adatokat egyik *defterünk*.¹³ Bővítsük ismereteinket ennek a szegedi livára vonatkozó bejegyzéseiből kiindulva: Ali szandzsákbégünket a lista mint korábbi szolnoki béget említi, 977. zilkáde 9./1570. április 15-i kinevezés kíséretében.¹⁴ Sőt, csiftlikjéről is szót ejt egy szokásos formula keretében: „Ali bég külön kinevezési okiratot szerzett arra nézve, hogy bárhol birtokolna is javadalombirtokot, a szegedi szandzsákban lévő, 17 050 akcsényi házait csiftlik módjára a ház-birtokai közé számítsák be” [„Ali beğ Segedin sancağında 17 050 akçe yazar hasları çiftlik tarikiyle her kanda dirlik tasarruf iderse haslarından mahsub olmak üzere müstakil berat eyledi...”].¹⁵ A leírás megerősíti azt a feltevésünket, hogy a csiftlik-részt szolgálati helyétől függetlenül tovább birtokolja.¹⁶ A 17 050 akcse ugyan különbözik az idézett timár defterbe bevezetett 20 150 akcsés végösszegtől, azonban a következő évben berátjában már az új defter (*defter-i cedid*) szerinti adat, azaz 20 150 akcse szerepel (időközben egy faluval gyarapodott csiftlikje). Mivel az 1570-es *tahrir* és *icmal defterik* is dátum nélküliek, csak a szakmai konszenzus alapján nevezzük őket egy normalizált dátummal 1570-esnek, így a 20 150 akcséra történő emelés berátjának dátuma (979. dzsemázi ül-áhir 8./1571. október 28.) igen értékes információt rejt: a két defter keletkezését ez alapján 1570. április 15. (azaz Ali kinevezése) és 1571. október 28. közé pontosíthatjuk. Jövedelememeléséről és többletéről (*terakki ve ziyade*) is berátot állítanak ki, ezúttal itt csak az év szerepel, 980 [1572]. A kinevezések defteréből azonban tudjuk, hogy az őt követő Mahmúd béget 980. szafer 4-én nevezték ki, így Ali 1572. június 16-ig töltötte be a szegedi szandzsák első emberének feladatkörét.

13 BOA Maliyeden Müdevver (= MAD) 563. A forrást röviden bemutatja Dávid: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei, 111.; i. Metin Kunt: *Sancaktan Eyaleti: 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul, 1978.

14 Szolnoki hivatalviselésének azért vetettek véget, mert Szapolyai panasszal fordult a Portához támadásai miatt. Ernst D. Petritsch: *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv*. Bd. I. 1480–1574. Wien, 1991. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband 10/1) 207.

15 A formula időnként felbukkan, de viszonylag kevés bégnek volt lehetősége ilyen csiftlik birtokába kerülni. A pozsegai szandzsákban való alkalmazására lásd Dávid Géza: Pozsega 16. századi szandzsákbégjei – kitekintés a 17. századra. *Keletkutatás* (2020) 2. sz. 17. Egy Klisszába [Klis, Horvátország] kinevezett Szinán bég esetében arra is rálátunk, hogyan lehetett egy ilyen csiftlikhez hozzájutni. Szinán korábban trónralépési emelésben (*cülus terakkisi*) részesült, amit új uralkodó beiktatásakor szoktak adományozni. Mivel kinevezésekor ennek beszámítását kérte, ezért a boszniai szandzsákban egy 18 159 akcsés timár-birtokot adtak neki, amit innentől „csiftlik módján” bírt, a „bárhol kormányozzon is szandzsákot, a házai közé számíttasson” kitéllettel. BOA Kamil Kepeci (= KK) 262. 8. A csiftlikké alakított timár-birtok jövedelme szinte megegyezik Ali bég bácsi csiftlikjének kezdő összegével (17 050). Alighanem egy tipikus útját láthatjuk a szandzsákbégi csiftlik létrejöttének.

16 „Az ilyen, többé-kevésbé életreszólóan bírt jövedelmek megszerzésének lehetősége ellentmond a timár-rendszer azon sokat hangztatott alapelvének, hogy az állandóan változó posztokon mindig új meg új leosztású javadalmak vártak a katonai elemekre, akár vezetőkre, akár alárendeltre. A fenti variációban a főbb tisztségviselők ama igyekezete testesült meg, hogy a központi akarattal szemben valami állandót, az európai értelemben vett hűbérhez hasonlót biztosítsanak maguknak.” Dávid: Szigetvár 16. századi bégjei, 163.

Ugorjunk a *tevcih defter*-ben előző szolgálati helyére, Szolnokra. Itt Ali bég múltjáról kiderül, hogy korábban szécsényi szandzsákbég volt (974. sában 7./1567. február 14-től kerül Szolnokra). A szécsényi kinevezési lista viszont már nem sorolja fel Alit, így pályájának korábbi alakulását nem tudjuk követni.

A szolnoki bégek sorában azonban még kétszer látunk egy-egy Ali béget. Egyikük 979. muharrem 24./1571. június 18-i dátumozással szerepel és korábban füleki szandzsákbég volt. Bár ő nem lehet azonos az éppen ekkor hivatalban lévő szegedi névrokonával, azonban emlékezzünk vissza a szegedi timár defter füleki bégjére, aki Zomborban csiftlik-birtokos. Korábbi állomáshelyének kinevezéseit átfutva azt látjuk, hogy ez az Ali Szekcsőről került Koppányba (974/1566 végén), majd Koppányból Fülekre (976. zilkáde 29./1569. május 15.).¹⁷ Még érdekesebb azonosítása szempontjából, hogy „bárhon birtokolna javadalmat a nevezett, a szegedi szandzsákban csiftlikként birtokolt 31 999 akcsés házait a ház-birtokai közé számítsák be” [„... müşartün-ileyh Segedin sancağında çiftlik tarikiyle tasarrufunda olan 31 999 akçelik haslar her kanda dirlik tasarruf ederse haslarından mahsub olmak üzere...”].¹⁸ Pontosan ezt az összeget találjuk a szegedi timár defterben Ali füleki bég csiftlikjének jövedelmeként. Innen már csak egy lépés, és megtudjuk, melyik neves Ali béggel azonosíthatjuk: Fülekről ugyanis Szolnokra került (979. muharrem 24./1571. június 18.).¹⁹ Ez pedig Szari Ali múltjáról a szakirodalomból már ismert, így egyértelműen azonosíthatóvá teszi.²⁰ A következő időszakból több forrásban is feltűnik Szari Ali nevén a már bemutatott zombori csiftlik.²¹

A kinevezések defterében a szolnoki livá címszó alatt szereplő másik Ali béggel nincs dolgunk: ő teljes nevén Pírsziz Ali, aki jól ismert a hazai archontológiai kutatásokból.²² 1567 és 1571 között Gyulán, 1571 és 1573 között pedig Szigetváron szolgált, ezt követően veszi át a szolnoki bégi teendőket, így semmiképpen sem keverhető össze a szegedi Ali béggel. Szolnokon alig néhány hónapot tölt, és még 1573-ban kinevezik Fülekre. Itteni ház-birtokát ismerjük, elvárásainknak megfelelően a zombori csiftlik nincs felsorolva, hiszen az, mint láttuk, Szari Ali tulajdona.²³ Hiába van tehát Bácsón és Gyulán is egy-egy Ali bég dzsámija, a két imahely alapítója nem azonosítható. A fentiek alapján szegedi szandzsákbégünk nem azonos sem Pírsziz, sem pedig Szari Alival, hanem eljutottunk odáig, hogy kijelenthetjük: egyértelműen egy harmadik személyről van szó.

17 BOA MAD 563. 52–53.

18 Uo. 53.

19 Uo. 55.

20 Szari Alira lásd Dávid: Szigetvár 16. századi bégjei, 163.; Sz. Simon Éva: A *hódoltságon kívüli „hódoltság”*. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 172.; Sz. Simon Éva: Várfoglalás vagy illúziókeltés? In: *Zalai Múzeum*. 23. Kötetzszerk. Simmer Livia. Zalaegerszeg, 2017. Passim.

21 Österreichische Nationalbibliothek (= ÖNB) Mxt 571. [Lapszámozás nélkül; mikrofilm kép: 1032.] Szolnokról Szigetvárra való kinevezésekor ház-birtokai után szerepel a megismert zombori csiftlik. BOA Timar-Zeamet Ruznamçe Defterleri (= DFE RZd) 42. 506. A zombori csiftlikre legkésőbbi adatunk (983. sevvál/1576 eleje). Ali zombori csiftlikjére Dávid Géza is felfigyelt. Dávid: Szigetvár 16. századi bégjei, 163.

22 Dávid: A magyarországi török archontológiai kutatások, passim.

23 ÖNB Mxt 571. [Lapszámozás nélkül; mikrofilm kép: 1111.] Ház-birtokaira vonatkozóan lásd Hegyi Klára: *A füleki szandzsák*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 46.

Miután Szegedre kerülése előtti múltját bemutattuk, folytassuk most életpályájának további nyomon követését a defterek segítségével. A *tevcih defteri* szerint az esztergomi szandzsák élén egy Szegedről idekerült Ali bég áll, 980. safer 4./1572. június 16-tól,²⁴ ahol Mahmúdot²⁵ váltotta, aki korábban szintén szegedi bég volt. Rúznámcsa defterei minden kétséget eloszlatnak személyével kapcsolatban: helyi hászai után a bácsi csiftliket írják össze, a némileg módosított, ismerős formula kíséretében („bárhol birtokoljon is szandzsákok, a hászai közé sorolandó”).²⁶ 1575 végéről még mindig esztergomi bégségére van adatunk, ezúttal csak a bácsi csiftlikjének birtokában erősítik meg.²⁷ Az esztergomi szandzsák kulcsszerepet játszott a Habsburg–oszmán érintkezésekben, a szakirodalom kiemeli, hogy az itteni bégek általában nagy tapasztalatú, katonai és diplomáciai kérdésekben jártas személyek közül kerültek ki.²⁸ Ali bégünk pályájának előmenetelét ennek ismeretében ítéldhetjük meg.

Itt egy kisebb kitérőt kell tennünk, mivel egy másik azonos nevű bég is felbukkan a hódoltságban, Ali esztergomi hivatali idejével párhuzamosan: ez az Ali pozsegai, majd fehérvári bég volt. Róla Nenad Moacanin azt írta, hogy 1565-ben gradiškai kapudán volt, aki a Malkoçoğlu családéból származik, és azonos az esztergomi béggel, sőt valószínűleg a pozsegai Ali béggel is.²⁹ Adatai nem helytállóak kronológiai ellentmondások miatt, de bégünk származása vonatkozásában sem, mint azt majd bemutatjuk. Ugyanakkor Moacanin felvetése nem alaptalan, érdemes végiggondolni. Pozsegai Ali előtörténetét a kinevezések defteréből ismerjük: Mora [Peloponnészosz, Görögország] szandzsákbégjeként bukkan fel, majd Vidinbe [Bulgária] kerül. 1569-ben Vidinből Pozsegába nevezik ki, ahonnan 1571 májusában Fehérvárra helyezik.³⁰ Hász-birtokainak listáját a pozsegai szandzsák timár defteréből ismerjük,³¹ a bácsi csiftlik elemei nem szerepelnek benne, így biztosan kijelenthető, hogy nem azonos a tanulmányunk tárgyát képző Ali béggel. Ugyanakkor az

24 BOA MAD 563. 50.

25 Lásd róla Ungnád Dávid leírását, akit isztambuli követjárásakor látott vendégül Mahmúd bég 1572. április 29-én. A bég megengedte Ungnádnak, hogy megtekintse a templomokat, melyek közül a Bakócz-kápolnáról olvashatunk szemléletes leírást. *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazása*. Szerk. Szalai Anna. Bp., 1986. (Magyar Ritkaságok) 26.

26 ÖNB Mxt 571. [Lapszámozás nélkül; mikrofilm kép: 967.]

27 BOA DFE RZd 42. 632.

28 Dávid Géza: Esztergom szerepe és sorsa a török korban. In: *Lux Pannoniae. Esztergom az ezeréves kulturális metropolisz*. Esztergom, 2001. 253.; Némethy Lajos: *Emléklapok Esztergom múltjából*. Esztergom, 1900. 35–36.

29 Nenad Moacanin: Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16–18. században. *Aetas* 14 (1999) 4. sz. 52. A Moacanin által említett Malkocs fia Ali bég zámet-birtokait, melyek a hercegovinai, klisszai és a prizreni szandzsákokban feküdtek, ismerteti Elma Korić: Nekoliko osmanskih dokumenata o događajima u dalmatinskome zaleđu u drugoj polovini 16. stoljeća. *Povijesni prilozi* 48 (2015) 78.; Fazileta Hafizović: Posjedi zvaničnika i njihovih porodica u kliškom sandžaku u XVI stoljeću. *Znakovi Vremena* 48–49 (2010) 243. Részben ezen birtokokról rendelkezik egy szultáni parancs, mely azonban 1573-ban említi Malkocs fia Ali kapudánt. Ezek alapján kizárható azonossága az ugyanekkor hivatalban lévő esztergomi béggel. Rahman Şahin: 22 *Numaralı Mühimme Defterinin* (H.981/M.1573) *Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (s. 1–107). Kayseri, 2014. [Szakdolgozat] 97. [87. sz. parancs.]

30 BOA MAD 563. 48., 61.; Dávid: Pozsega 16. századi szandzsákbégjei, 17.

31 BOA Ttd 486. 7–10. Pozsegai Ali Fehérvárról való 1572-es menesztése mögött egy rabkiváltási ügy sikeretelensége állhatott (Ormándy János és testvére ügye). H. Muharrem Bostancı: 19 *Numaralı Mühimme Defteri* (*Tahlil-Metin*). İstanbul, 2002. [Szakdolgozat] 429. és 473. sz. parancsok.

esztergomi Ali bég házainak listáján 1575-ben felbukkan egy hét elemből álló pozsegai birtokrész 30 820 akcse értékben.³² Egyik lehetséges magyarázat az lenne, hogy Alit, esztergomi bégségét megszakítva, Pozsegába helyezték át, amiről nem tudósít a kinevezések deftere, majd a birtoktestet vitte volna magával Esztergomba. Csakhogy a defterből azt is látjuk, hogy a javadalomrészt 1572-ben Szokollu Musztafa pasa fia, Ahmed kapta meg ziámetje részeként.³³ Az indoklásban kifejtik, hogy ezt a korábbi pozsegai bég házai közül választották le [„... ez ifraz-i hasha-yi mirliva-i Pojega...”], és ezáltal kihasználatlanul maradt. Kara Ali tehát csak Szokollu Ahmedtől (vagy utódjától) szerezhette meg a hét elemet. Amikor 1575-ben esztergomi ház-birtokait – köztük a pozsegai elemeket – felsorolja egy rúznámcsé, akkor hozzáteszik, hogy Ali bégnek hiánya (*noksan*) keletkezett, mivel házai közül a pozsegai szandzsákban találhatóakat – azok a mírlivá házai lévén (értelmezésemben az aktuális pozsegai mírlivá értendő) – leválasztották, és ezek pótlására 12 elhagyott és betelepítésre váró pusztát csatolnak hozzá birtoktestéhez.³⁴ Az adminisztráció tehát egy ügyes művelettel elvette, majd visszajuttatta a javadalmat oda, ahová eredetileg is tartozott: a mindenkori pozsegai bégek házai közé.

Most pedig folytassuk Ali bégünk szolgálati előmenetelének követését: mint utaltunk rá, 1576-tól egy másik *tevcih defteri* adatait használhatjuk, mely némileg hiányosabb és pontatlanabbul vezetett, de segítségével nagyjából a nyolcvanas évek közepéig követhetők a szandzsákok élén bekövetkezett változások.³⁵ Az isztozni belgrádi livá fejléc alatt rögtön Ali béggel indul a lista, akit 1576. december 31-i dátummal helyeznek át Esztergomból ide,³⁶ vagyis pont oda, ahol valamivel korábban a zavart okozó pozsegai bég szolgált. Hász-birtoka jövedelmeként ugyanúgy 436 262 akcsényi összeget adnak meg, mint 1574-ben, amikor az esztergomi Ali bég birtokairól állítottak ki berátot. Ezúttal a teljes neki járó összeget (*ber vech-i tekmlil*) is elárulják: 506 662 akcse. Jegyezzük meg, később még segítséget jelenthet személye megállapításánál.

Következő adatunk róla az 1578-as szegedi szandzsákösszeírásból származik, melyet tanulmányunk elején már említettünk: ekkor a fehérvári Ali bég nevét jegyezték be egyes, a bácsi csiflikből ismert birtokok mellé. 1580-ban pedig a budai szandzsák defterében találjuk meg a fehérvárinak mondott Ali bég nevét, mint Bugyi, Maglód és Sároست települések hász-birtokosát.³⁷ Ugyanebben az évben a koppányi livá timár defterében is birtokosként bukkan fel Ali, fehérvári bég neve.³⁸

32 ÖNB Mxt 571. [Lapszámozás nélkül; mikrofilm kép: 1245.]

33 Uo. [Lapszámozás nélkül; mikrofilm kép: 995.]

34 Uo. [Lapszámozás nélkül; mikrofilm kép: 1246.]

35 BOA KK 262. További információkat közöl róla Dávid: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei, 112.

36 BOA KK 262. 19. 1577 nyarán jelentette Pálffy Tamás palotai kapitány Zelting Károly győri generálisnak a fehérvári őrségről: „Fejérvárott Aly bég lakik; udvara népével, vajdáival felülhet 200 lóval. Ha pedig táborban kell szállani, 300 kópjásának kell lenni.” Takáts Sándor: Erdődi Pálffy Tamás (1534–1581). *Had-történelmi Közlemények* 16 (1915) 94.

37 Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* Bp., 1985. (Pest Megye Múltjából 6) 160., 415., 524.

38 BOA TTD 659. 2.

Ali birtoklástörténetében meghatározó változás következett be 1582-ben, amikor egy rúznámcse-bejegyzésből értesülünk bácsi birtokának további sorsáról.³⁹ Ekkor csiftlikjét lemondással (*feragat*)⁴⁰ átruházza fiára, Mehmedre⁴¹ és testvére fiára, Ferhádra. A bejegyzés szerint Mehmedet a pécsi szandzsákban lévő birtokából bocsátották el (*mazul*), míg Ferhád a szegedi szandzsákban birtokos, Gorna Sára helységben [újkori Sári pusztá], Zombor északkeleti térségében. A szegedi szandzsákhoz való kötődése érdekes, később még viszsza fogunk rá térni. Ezzel a Sára birtokkal egyesítik a lemondott csiftlik egy részét, jutalmul a Gróf nevű hitetlen⁴² elleni csatában mutatott hősiességéért, valamint Kékkő, Divény és Somoskő várainak ostrománál való helytállásáért,⁴³ melynek során meg is sérült. Számunkra az a tény érdemel figyelmet, hogy a bég érkezettnek látta az időt, hogy a mindenkori szolgálati helyétől függetlenül birtokolt csiftliket családján belül átruházza.

Az előbbiekből kitűnik, hogy Ali éveken keresztül töltötte be a fehérvári bég posztját, ami lehetővé teszi kilétének megállapítását. Az 1570-es évek végétől számos elbeszélő és okleveles forrásunk egy Kara Ali névre hallgató fehérvári bégről tesz említést. 1577 és 1578-ban véghezvitt dunántúli portyáiról, a győri csatáról, Pálffy Tamás palotai főkapitánnyal való bajviadaláról Takáts Sándor fest szemléletes képet.⁴⁴ A defterek és az elbeszélő források adatai tehát egyértelműen arra utalnak, hogy Ali fehérvári szandzsákbég

39 BOA MAD 15283. 195–196.

40 A lemondás intézményét részletesen tárgyalja Fodor Pál: Egy különös oszmán intézmény: a „lemondás” (*feragat*). *Keletkutatás* (2021) 1. sz. 27–38.

41 Két másik fiáról, Ömerről és Haszánról 1598-ban értesülünk, amikor Halil pasa embereiként ziámet-birtok kiutalásáért folyamodtak. A bejegyzés az „Esztergomnál vértanúhalált halt Kara Ali bég fia” formában utal apjukra. BOA DFE RZd 216. 115–116.

42 Zrínyi György.

43 1575-ben Musztafa budai pasa bízta meg Ali béget, hogy foglalja el Balassi várait: Kékkőt, Divényt és Somoskőt. Musztafa „az hadat összevgyűjtven, az végbeliek közül s annak gondjaviselését a fehérvári Ali bégre (kinek az dolognak valóságától vezetékneve Fekete vala) bízván azt az bosszúságot megtorolni siete.” *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál 17. századi fordításában*. I/1–3. Szerk. Benits Péter. Bp., 2009. I/3. 30–33.

44 Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. I–III. Bp., 1915–1917. I. 337–346. Néhány említése Kara Ali cselekedeteinek a következő évekből: *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Bp., 1915. 254., 264. (1582: bolondvári kaland), 459. (1588: szikszói csata); Hohenauer Ignác: *A szikszói csata*. In: *A Felső-magyarországi Múzeum-egylet hatodik évkönyve*. Szerk. Stöhr Antal. Kassa, 1885. 29–33.; Szabó András: *Az 1588-as szikszói csata és propagandája*. *Hadtörténelmi Közlemények* 4 (1999) 1–10. 1588 októberében Rákóczi Zsigmond egri várkapitány és Homonnai Drugeth István csapatai arattak győzelmet Kara Ali fehérvári bég Szikszót fosztogató serege felett. „... Karaly is, leveretvén fejről patyolatja, homlokban nagyon megsebesedik...” *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*, I/3. 86.

azonosítható Kara Alival,⁴⁵ aki a kor másik kara, tehát 'fekete' melléknevet viselő bégjével, Nádasdy Ferencsel, a „fekete béggel” csapott össze számos alkalommal.⁴⁶

Kara Ali életrajzát viszont már Pecsevi krónikájából ismerjük,⁴⁷ de csak a szegedi bégsége utáni korszaktól:

„Kara Ali bég. – Többnyire Székesfejérvárott és Esztergomban volt kormányzó. Alihoz és Hamzához hasonló vitéz volt, tudományra és műveltségre nézve pedig kortársait felülmúlta. Nem tartott sok embert magánál, mint a korabeli emírek. Saját szájából hallottam a következőket: »Tizenöt évig Székesfejérváron kormányzó voltam. Ez idő alatt azonban egyszer-kétszer letettek és máshová helyeztek. »Egyik évben összeszámitottam egész vagyonomat és jövödelmemet és hetvenezer gurusra ment fel. Abban az évben testvérem a hitetlenek fogságába esett és harmincezer gurus értékű foglyot adtam érte s ha ez nem történik, százezer gurusra is felment volna.« Esztergomban

45 Egyetlen forrás van, amelyik már bő évtizeddel korábban Kara előnévvel említ egy Ali béget. Az 1566-os szigetvári hadjáratot leíró egyik fethnámében bukkan fel a név: Szelánik [Thesszaloniki] szandzsákbégje, Kara Ali és Szendrő bégje, Tur Ali néhány emberével a vár közelébe merészkednek. Kübra Naç: *Ágehi'nin Fetih-nâme-i Kal'a-i Sigetvar'i. (İnceleme-Tenkitli Metin)*. İstanbul, 2013. [Szakdolgozat] 165. [Az eredeti fakszimilében: fol. 30b–31a.] Esetében csupán névazonosságról van szó: ez a Kara Ali Inebahti bégjeként szerepel (Kara Ali bég, *mir-i sabik-i Selanik*/Kara Ali, korábbi szelániki szandzsákbég. BOA MAD 563. 42.) abban a defterben, ahol tanulmányunk főhőse – vele egy időben – jelző nélkül van megnevezve különböző hódoltsági szandzsákok élén.

46 „Ugyan azon esztendőben [1578], Nádasdi Ferenczet Simonthornyánál a' Székes Fejér-Vári Kara Alibég meg veré, ott Petthó Mihályt elevenen el fogák.” Petthó Gergely: *Rövid magyar krónika sok rendbéli fő históriás könyvekből...* Kassa, 1753. [Oldalszámozás nélkül.]

47 Pecsevi forrásértékét, szavahihetőségét erősíti, hogy személyesen Kara Ali mellett vett részt Esztergom ostrománál: „Kara Ali béggel Esztergomban körül lettünk zárva. Az ellenfelet lőtte nyíllal, amikor mellettem puskagolyó által vértanúságot szenvedett.” Peçeui İbrahim Efendi: *Peçeui Tarihi*. I–II. [Ed. Bekir Sitki Baykal.] Ankara, 1981. I. 317.

48 Ali pasa egy 1583. március 5-i levelében arról tájékoztatta Ernő főherceget, hogy Kara Alit a végváriakkal való sorozatos összetűzései hatására a béke érdekében korábban elmozdította: „Gyakorta való leueleben panaszkodott feölsegeöd leueleben az feiuary begre miuel az frigynek ellene iarna, mi az mi kegyelmes fejedelmwnk es romay csaszar eö feölsege keözeöt való frigyeöt es baratsagot meg tekintuen, az feölsegeöd gyakorta valo panaszat latuan az feiuary Ali begeöt ki uettetenk...” *A budai basák magyar nyelvű levelezése*, 278. A kinevezések defteréhez fordulva gyanítható, hogy ekkor Szegedre került: 1583 elején egy fehervári Ali béget Szegedre helyeztek. A nem ténylegesen kiutalt, hanem elméletben őt illető járandósága 506 262 akcse, ami, ha nem is fillérre, de megegyezik a Fehérvárra való kinevezésekor, 1576-ban említett adattal (506 662 akcse). BOA KK 262. 19–20. Még ugyanezen év augusztusában visszatesszik Fehérvárra, Ahmed bég helyére, ekkor megemlítik, hogy korábban szegedi bég volt. BOA DFE RZD 93. 251–252. Ahmed bég 1583-as hivatalviselését megerősíti Fekete adata is. Lajos Fekete: *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*. I–II. Budapest, 1955. I. 471. Egy másik, az áthelyezésével kapcsolatos adat olvasható ki ugyanebből a defterből: 1586-ban egy bizonyos Ali bég kapja a szilisztrei szandzsákok (a defter nem árulja el előző állomáshelyét), ám néhány hónap múlva azt másnak adják. BOA KK 262. 4. Egy rúznámcséből kiderül előző állomáshelye, Isztolni Belgrád és házásának *ber vech-i teknil* összege: 536 236 akcse. BOA DFE RZD 96. 320. Egy másik rúznámcsé defterünk arról tudósít, hogy Ali béget Szilisztréből 1587 márciusával Fehérvárra helyezték vissza. Házásának *ber vech-i teknil* összege ekkor már 596 236 akcse, ugyanis két alkalommal jelentékeny jövedelememeléssel (*terakki*) jutalmazták (alkalmanként 30 000 akcséval). BOA DFE RZD 107. 635. A bejegyzés felsorolja Ali budai, koppányi és simontornyai birtokait is. Elmondható tehát, hogy Ali megerősödve került ki ebből az elmozdításból. Alig néhány hónap után már nélkülözhetetlennek látták a hódoltság határvidékén, ugyanakkor kérdéseket vet fel a két jelentős *terakki*, melyeknél a szokással ellentétben nem nevezik meg azt az érdemet, amelyért kiutalták.

vele együtt ostrom alatt voltunk s mellettem lőtt nyilat a hitetlenekre. Puskagolyótól találva vértanú lett. Allah ırgalmazzon neki.”⁴⁹

A leírás nemcsak visszaigazolja, amit a defterek alapján levezettünk, vagyis hogy a szegedi, esztergomi, fehervári Ali bégek azonosak, hanem számos új információt rejt. Testvére, aki a hitetlenek fogságába esett, Pecsevi további adatai alapján Malkocs szegedi alajbég lehetett.⁵⁰ Fogságba esését Takáts leírásával érdemes összevetnünk:

„Nádasdy Ferencz kardja alatt 1578 tavaszán több végház népe megjelent Fehérvár alatt, hogy a bégét kicsalja. A ravasz és óvatos Aly bég azonban nem ment a kelep-czére. Hiába csalogatták, nem jött ki. Erre a mieink egy igen ügyes pribéket szöktettek be Fehérvárba. A pribék elmondá a bégnek, hogy Nádasdy csak kevesedmagával vagyon s így könnyen elbánhat véle. A bég készpénznek vevén a hírtételt, kiment. De meg is bánta. A mieink ugyanis kemény csapást mértek reája. Sok jó török vitéz hullott el, sok meg rabba esett. Ez utóbbiak között volt Aly bégnek a fia és szeme-fénye: Mankucs bég is!”

A leírás abban téved, hogy Mankucs [azaz Malkocs] Kara Alinak a fia lett volna.⁵¹ Hiteles forrásként Pecsevihez fordulhatunk, aki szerint Malkocs Kara Ali testvére volt, Malkocs fia pedig az a Ferhád, akinek a javára – az idézett 1582-es defter-bejegyzés szerint – Ali lemondott bácsi csiflikje egyik részéről.⁵² Most már látjuk, hogy az egész család a biztonságosnak tekinthető – Evlia Cselebi szavaival belső területnek (*iç il*) számító – Bácskában honos. A szegedi alajbéként tevékenykedő Malkocs fia, Ferhád – mint már említettem – a zombori náhijéba tartozó Gorna Sára birtokosa volt. Kara Ali pedig Pecsevi szerint egyenesen Bács városában lakott, ahol a dzsámiját említi az 1578-as összeírás:

„Régente ő Bács⁵³ városában lakott s Esztergom ostroma előtt Mohammed pasa szerdától engedélyt kapott és hazament. Mikor a vár ostrom alá került, két nap alatt

49 *Török-magyarokori történelmi emlékek. V. Török történetírók. III. 1566–1659.* Ford., jegyz. Karácson Imre. Bp., 1916. 83–84. [Kiemelés az eredetiben.]

50 *Pecevi: Pecevi Tarihi*, I. 13–14.

51 „Nadasdi, az pözpöremy, papai palotai kapitan, özue giwltenek, nem kwlömben mynt egi orzagos hadra kezwltenek volna Symon tornia ala zaguldottanak, az beköth lesre akartak vönny, wnnön magok közzwl egi prybek be zököt, az feyer uary beknek hireuel adta, az bekis myndiarast minden nepeuel kezön leuen vtannok siet az meg segitsegre, mykor egiben elegjödnek mind az ket felben sokan el hulnak, törtenyk az bek wcienek [az bég öccsének] Markucj beknek foglja esny, ki felöl jm az my kegielmes feyedelmwntwl paranciolatunk jwth; hyzzwk hogi fldnekis hireuel lezön; azért w fölsege neuueul keriwk fldt; hogi Malkusi beköth Nadasdiual, vagi az kikkel jllik bociatassa el fid.” *A budai basák magyar nyelvű levelezése*, 149. Szabadon bocsátásának ügye többször felbukkan ezt követően. Vö. uo. 154., 158., 161.

52 1578-ban Bács városában a szultáni dzsámi negyedében összeírtak egy Malkocs [fia] Ferhádöt. A negyed a ma is álló várban volt.

53 *Török történetírók*, III. 84.; *Pecevi: Pecevi Tarihi*, I. 318: A modern kiadás készítője „Becs vára”-ként írja át, ami természetesen az arab betűs kiadásban szerepel helyesen, Bácsként. İbrahim Pecevi: *Tarih-i Pecevi*. I–II. İstanbul, 1864. I. 452. Evlija is kitér arra, hogy a szegedi bégek hol Szegeden, hol pedig Bácon tartották székhelyüket. „... ebben a város(rész)ben [a külső város Bácon] 200 szőlős és kertes, földszintes és eme-

Budára ment s Budán egy-két sajkát maga mellé vevén, a hitetleneknek Esztergomban az Okmejdánon levő bástyáját megtámadta és számos hitlent összetört, azután a Gáza-bogázon elhelyezett bástyájukat is megtámadta s ott is több hitlent megölt és az átkozottaknak szemeláttára ment be a várba. A boldogultnak már ez a hőstette is rendkívüli. Mikor székesfejevári bég volt, Nádasd-oglut⁵⁴ s a veszprémit és velük néhány ezer hitlent lesbe csalt, de az átkozottak megfutottak. Esztergomi bég korában az újvári hitleneket csalta lesbe és legtöbbjét kardra hányta. A többi hőstet-teit részletesen elbeszélni, sőt még csak kivonatossan elmondani sem lehet az olyan történetírónak, aki rövidesen ír.”⁵⁵

A szöveg megerősíti, hogy a defterekben rendre jelző nélküli Aliként szereplő esztergomi bég csakugyan a későbbi Kara Ali fehervári béggel azonos.

Az esztergomi ostromot megelőző évekről azonban nincsenek részletes ismereteink. A fehervári szandzsák éléről már 1589. augusztus 15-én letették, mert azt ekkor a Hatvanból menesztett Mehmed bégnek utalták ki, aki ráadásul megkapta Ali koppányi, simontornyai és budai ház-birtokait is.⁵⁶ A rendelkezésemre álló források alapján nem tudom megmondani, hogy ezt követően még visszahelyezték-e Fehervárra. 1589–1591-ben egy Alinak hívott füleki bégről vannak adataink.⁵⁷ 1593-ban éppen Fülek ostrománál említi Kjátib Cselebi Kara Alit, de nem annak bégjeként, hanem a császáriak által körbezárt vár felmentésére érkező török sereg élén: „a határvidék bégjei közül Kara Ali bég és Zülfikár bég és Oszmán bég a Vác környéki katonasággal Fülek megsegítésére érkezett. A környéken egy-két napot eltöltöttek, majd harcolva Szécsény irányába vonultak tovább.”⁵⁸ Ijání értesülése szerint a Váchoz vezényelt Kara Ali ekkor Gyula bégje volt.⁵⁹ Valamivel korábban, 1592-ben azonban még Szigetvár első embereként szerepelt egy rejtélyes Ali bég, akinek ház-birtoka arra utal, hogy a korszak egyik meghatározó és életpályájának csúcspontján álló személyéről van szó: javadalma 539 365 akcsét tett ki, de elvben 616 236 akcse járt

letes, széles, tetszetős ház van, mind cserepes és a bég szerája e városnak egy kiemelkedő építménye. E városrész azonban nincs palánkvárral körbevéve, mivel a határvidéknek ez nem része, így erős falat sem vontak köré.” *Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. I–IX. Ed. Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – Robert Dankoff İstanbul, 1996–2007. VII. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini) 136.

54 A rúznámcsékban is így nevezik Nádasdi Ferencet, amikor egy-egy szpáhi Nádasdi embereivel szembeni helytállásáért kap jutalmat: az érintett a „Budára törő Nádasd oglu” [török, *oglu*, fiú, -fi] elleni harcokban vitézséget mutatott. Fekete bégként való megnevezése a török forrásokban ismeretlen.

55 *Török történetírók*, III. 84.

56 BOA DFE RZd 107. 642–643.

57 Kinevezése szerint egyszerű várkatona volt korábban, vagyis még csak pályája kezdetén állt. BOA KK 336. [250-es kép.] 1590. januári felterjesztését lásd BOA DFE RZd 168. 185. 1591. június 9-én Alit Ahmed bég váltotta Füleken. BOA MAD 15957. 1041–1042.

58 „.... ser had beğlerinden Kara Ali beğ ve Zülfikar beğ ve Osman beğ Vaç etrafında olan asker ile Filek yarmına varub kurbında bir iki gün eylendiler badehu ceng ederek Seçan semtine gitdiler.” *Kâtib Çelebi: Fezeleke-i Kâtib Çelebi*. [İstanbul, 1870/1871.] 20.; Tóth Sándor László: Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a füleki-romhányi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 1 (1999) 10.

59 Câfer İyânî: *Tevârih-i Cedid-i Vilayet-i Üngürüs (Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi, 1585–1595)*. Haz. Mehmet Kirişcioğlu. İstanbul, 2001. 56.

volna neki.⁶⁰ Utóbbi összeg végződése (236) alapján arra következtethetünk, hogy Kara Ali tálaltuk meg, hiszen az ő hászai korábban pontosan erre a töredékösszegre végződtek: 1586-ban 536 236, majd 1587-ben 596 236 akcséra.

Míg Pecsevi idézett leírása alapján úgy tűnik, hogy ezt követően nyugdíjba mehetett („Bács városában lakott s Esztergom ostroma előtt [...] hazament”), addig Musztafa Áli 1595-ben a szandzsák aktív bégjeként beszél róla: „ténylegesen Esztergom szandzsákbégje Kara Ali bég az alá tartozó csapatokkal az ostromlott várban van” [... bi'l-fi'l Estergon sancağı beği Kara Ali beğ taht-ı hükümetindeki leşkerle muhasaradadır...].⁶¹ A krónika szükszavúan említi a bég elestét: „a szandzsák bégjét ágyú találta el, ami által vértanú lett” [... sancağı beğine tob dokunub şehid olmagın...].⁶² Istvánffy elbeszélésében viszont Izsák [Iszhák] „véghelyi” bég hívta ide segítségül a fejjvári Kara Ali t. ⁶³

Miután megismertük szolgálati karrierjét, feltehetjük a kérdést: honnan származhatott Kara Ali? Mit tudunk kideríteni családi háttéréről? Itt is Pecsevinek néhány elszórt megjegyzésére hagyatkozhatunk: „... a néhai Kara Ali bég, a ki a boszniai Sáhín-oglu nemzetségből és Mohammed pasa urunk rokonságából való volt...”; „... megboldogulttal [azaz Lala Mehmeddel] a várba mentünk. Néhai Kara Ali bég, a ki a boldogultnak rokona volt...”; „... a boszniai Sáhín-oglu nemzetségből való Kara Ali bég, mivel Lala Mohamed pasa anatóliai beglerbégnek rokona volt...”⁶⁴ Sáhínoglu nemzetségen a híres Szokollu családot kell

60 BOA MAD 15957. 523. Korábbi állomáshelyeként Pozsega szerepel a forrásban. Figyelmet érdemel, hogy Ajn Ali művében, ahol megadja az egyes tartományokban a bégeket illető hász-birtokok nagyságát, a szigetvári szandzsák esetében 616 233 akcse, vagyis lényegében az Alinak elvileg járó összeg szerepel. Ayn Ali: *Risale-i Kavânîn-i Âl-i Osmân Der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*. 16b. A Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi kézírata letölthető: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/1954>. (A letöltés ideje: 2022. november 25.)

61 Gelibolulu Mustafa Âli: *Künhü'l-ahbâr*. IV. Rük. Fol. 596a. Közli Faris Çerçi: *Künhü'l-Ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âlî'nin Tarihciliği*. Phd diss., Kayseri, 1996. [Doktori disszertáció] 713. Magyar forrásban szintén „esztergami Aly bék” formában utalnak rá. Gróf Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613, Bíró Sámuel folytatásával. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. (Monumenta Hungariae Historica/Magyar Történelmi Emlékek. Írók 7) 22.

62 Âli: *Künhü'l-ahbâr*. Fol. 596b. Az ostrom lefolyására és Kara Ali szerepére részletesen lásd Gömöry Gusztáv: *Esztergom vár bevétele 1595-ben. Hadtörténeti Közlemények* 4 (1891) 462–481., 648–677.; Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 171–176.

63 „Mert Izsák bégnek s a többinek kérésére fejrvári Kara Ali bég, kit Szikszónál az hadnak előttökjárójának s az fejét igen megsebesítettnek lenni mondánk, nagy erős janicsár-seregekkel, kik közé sok híres-neves lovas törökök gyalogok tisztí viselésére egyeltettek vala, kevés napokkal azelőtt az várban bément vala. Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája, I/3. 154. Az ellenségnek sem lón vérontás nélkül ez az viadal, mivelhogy fejrvári Kara Ali bég, midőn az övét intén, azon harcon homlokban általlóttatván mindjárt leesék, és halva az övétől az várban bevitették.” Uo. 157.

64 *Török történetírók*, III. 117., 118., 236. Hasonló információkat oszt meg Naima is. Naima Mustafa Efendi: *Naima Tarihi*. I–VI. [Ford. Zuhuri Danişman.] İstanbul, 1967. I. 133.; Naî'ma Mustafa Efendi: *Târih-i Naî'ma*. Kostantiniya, 1734. 71. A török történetírók ezen elszólásain alapulhat Hammer-Purgstall információja a bég és Lala Mehmed pasa rokonságáról: „Kara Ali beg, ein Verwandter Lala Mohammedpascha's, des Oberhofmeisters Mohammed's...” Joseph von Hammer-Purgstall: *Geschichte des osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*. I–IV. Pesth, 1840. II. (Vom Regierungsantritte Suleiman des Ersten bis zur zweyten Entthronung Mustafa des Ersten 1520–1623) 606. Lala Mehmed Jajcéban [Jajče] született, a Şahinoğluk nemzetségében. Egyes források Szokollu Mehmed pasával való rokonságára utalnak. Mahmut Ak: Lala Mehmed Paşa. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXVII. Ankara, 2003. 71–73.;

érteni [török *şahin*, szláv *sokol*, 'sólyom'],⁶⁵ mellyel maga Pecsevi is rokonsági viszonyban állt.⁶⁶ A Szokolluk a boszniai visegrádi kazához tartozó Rudo náhijében található Sokolovići faluból származtak. Ali esztergomi bégsége idején, hász-birtokának részeként, néhány boszniai pusztát neveztek meg, a kamengrádi náhijében, *mevkuf* megjegyzés kíséretében.⁶⁷ A jelentéktelen, mindössze 50 akcsés birtokrész talán a család boszniai eredetének köszönhetően bukkant fel a defterben.

Kara Ali boszniai származásának és hódoltsági karrierjének ismeretében megállapíthatjuk, hogy azon „határbégek” közé tartozott, akik a tartományi kormányzók elit csoportját alkották. Karrierjének elején egyik szandzsák után nevezték ki a másik élére, miközben igyekezett családi fészkeének alapját a szegedi szandzsákban megvetni: itt építette ki bácsi csiftlikjét, melyet fiára és unokaöccsére hagyott. Ezt követően viszont páratlanul hosszú ideig látta el a fehérvári szandzsák irányítását. Míg az oszmán birodalmi belső területnek számító szegedi szandzsák esetében a török dúlások utáni helyreállításban, Bácska betelepítésében és konszolidálásában vett részt, addig a dunántúli tartományok élén éppen kegyetlen rajtaütéseivel, az ellenséges terület pusztításával, foglyok ejtésével ugyanazt a politikát valósította meg, mint azok a boszniai végvidéki bégek, akik a középkori Magyarországot támadásaikkal felbomlasztották.⁶⁸ Bácska konszolidálását az észak-balkáni vlachok betelepítése, defteren kívüli (*haric ez defter*) puszták benépesítése, vagy éppen a bácsi dzsámi létrehozása fémjelezte, míg dunántúli szolgálatát a végvári harcokban való folyamatos, olykor túlbuzgó harc, ami miatt, mint láttuk, többször el is mozdították.

Vajon a hódoltság életét ilyen hosszú időtávon át meghatározó bégnek a neve, emlékezete tovább élt-e valamelyik általa vezetett tartományban? Úgy, mint Hamza bégé Érd

Mahmut Ak: Osmanlı-Macar Siyasetinde Önemli Bir Temsilci: Sadrazam Lala Mehmed Paşa. *Tarih Dergisi* 49 (2009) 27–46.

65 Pecsevi hol Szokollunak, hol pedig Sáhinoğlunak nevezi a családot. Egy helyen azonban megmagyarázza azonosságukat: „Nagyvezér Szokollu Uzun Mehmet Pasa: Boszniában Szokollu bég nemzetségéből, azaz a Sáhinoğluk közül való.” Peçeви: *Peçeви Tarihi*, I. 19.

66 Származása miatt a kortársak Kara Alit a klisszai szandzsákat 1573 és 1576 között irányító valódi és nem csupán névrokonával, Ali béggel keverték össze (akit Ali-beg Sokolović néven ismernek a délszláv irodalomban). Utóbbi híres testvére volt Gázi Ferhád pasa klisszai, majd 1573-tól boszniai szandzsákbég, később budai pasa. Korić: Nekoliko osmanskih dokumenata, passim. Egyetlen kortárs biztosan kiigazodott a Szokollu család két ága között: Pecsevi, aki Ferhádról nyilatkozva megemlíti, hogy mivel „az én nagybátyám, tetteit igen alaposan ismerem”. Peçeви: *Peçeви Tarihi*, I. 318. Pecsevi kapcsolatára a Szokollu rokonsággal lásd Fodor Pál: Egy pécsi származású oszmán történetíró: Ibrahim Pecsevi. In: uő: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Bp., 2001. Passim.

67 ÖNB MxT 571. [Lapszámozás nélkül; mikrofilm kép: 967., 1245.] *Mevkuf*: olyan köztes állapotban lévő javadalom, melyet korábbi birtokosa már nem, az új pedig még nem birtokol.

68 Ilyen kiemelkedő végvidéki bég-dinasztiákra lásd Fodor Pál: A „hitharc oroszlánja”: Jahjapasa-oglu Báli Bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. *Keletkutatás* (2019) 1. sz. 51–74.; Sudár Balázs: Egy előkelő albán család megkapaszkodása és felemelkedése a magyar végvidéken: az Aranidok. *Aetas* 35 (2020) 3. sz. 5–13.; Nedim Zahirović: A Memibégovicsok Magyarországon, Szlavóniában és Horvátországban a 17. század első felében. *Korall* 48 (2012) 121–132.; Dávid Géza: Arcképcsarnok-töredék a török korból: a hódoltság néhány jelentősebb oszmán családja és egyénisége. In: „A magyar múltat kutatni, írni és láttatni – ez által szolgálni a hazát.” *Tisztelő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. pászományos oktatói éve előtt*. Szerk. Biró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta. Bp.–Piliscsaba, 2020. 117–132.

nevében Hamzsabégként, vagy Dzsáfer bégé „Dzsáfer Pasa leshelye” formában Fehérvárott.⁶⁹ Csak a szerencsének köszönhetően akadt meg a szemünk egy 17. századi rúznámcsbejegyzésen, mely éppen Felityet,⁷⁰ Ali bég bácsi csiftlikjének egyik birtokrészét érinti. Az 1664-ből származó bejegyzés így írja le: „Felity [valójában hanyagul Falitynak írva], a bácsi kaszaba közelében [...] azelőtt a megboldogult Kara Ali szandzsákbég csiftlikje néven ismeretes föld és erdő.”⁷¹ A népi emlékezetben tehát közel száz év elteltével is élt Ali, az udvarát Bácsón kialakító szegedi bég emléke.⁷² Sőt, tovább is követhető a csiftlik sorsa: Felityen a 18. században még bizonyos rejtélyes romokat lehetett látni. Ezeket a nép Demer (helyesen: Demir) Pasa palotájának tartotta, és róla *Demer kapinak* [szó szerint Vaskapunak] nevezte el. Az épületmaradványokat falazat vette körbe.⁷³ A térségben számos ásatást végző Henszlmann Imre a bácsi várat kiegészítő sáncrendszer részének, illetve külső őrtoronyának gondolta a romokat, ahol nagy mennyiségű római kori törmelék került elő, de azok a középkori Félégyháza prépostsággal is kapcsolatba hozhatók. Valószínű, hogy a korábbi épületmaradványok felhasználásával Ali bég itt rendezte be vidéki kúriáját, a népi emlékezetben pedig a 18. században már csak az élt, hogy egy hajdani török főembernek („pasának”) volt itt egykoron palotája.

Kara Ali hosszú, 80 évet meghaladó életéből forrásaink segítségével mintegy harmincévnyi tevékenységét, szolgálati helyének változásait ismerhettük meg, és ezáltal a 16. századi hódoltság történetének egyik meghatározó személyét mutattuk be. A „névtelen” szegedi bégből egyetlen évtized alatt a végvári harcok egyik emblematisz alakja, Kara Ali bég lett. Tanulmányunk ugyanakkor azt is bebizonyította, hogy a hódoltsági archontológiai kutatások lassan összeérnek, és az érintettek birtoklástörténetének vizsgálatával kiegészítve új eredményekre vezetnek.

69 Vass Előd: Szandzsákbégek, szpáhik és janicsárok Székesfehérvárott. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 19. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1989. 75.

70 Mappa exhibens situm Comitatum Bács et Bodrog prouti nunc in concreto per Comitatu Baciensem administratur. Michael Karpe. 1760. [Országos Széchényi Könyvtár. Térképtár. 1158.]: Velity, Bástól délre a Mosztongánál. II. katonai felmérés. Felič *vinogradi*.

71 BOA DFE RZd 786. 230. „Falit’ nezd-i kasaba-i Bac, tabi-i mezbür, sabika mirliva-i müteveffa Kara Ali beğün çiftliğı demekle maruf olan arazi ve kori.”

72 Halványabban ugyan, de Szari Ali bég Zombor környéki csiftlikjének emléke is megmaradt a nép emlékezetében. Ennek egyik birtokrésze, Szabó Márton szigetének helyét a Bodrog vármegye történeti földrajzát tárgyaló munkánkban Zombor városának délnyugati szomszédságában lévő mocsárvilágban, az újkori Passina adában, azaz Pasa szigetében [török *ada*, sziget] határoztuk meg. Fóti-Pánya: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, 44. A 18. századi népi emlékezetben az élt tovább, hogy a terület valamely török nagyrnak, pasának volt a birtoka. Pasa sziget (*Pascha ada*) ábrázolására lásd *Topographisch hydrometrischen Donau Strom Karte von Petronell...* 1890. [Hadtörténeti Intézet és Múzeum BIXb. 122/2.]

73 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára E 156. a. Fasc. 171. No. 001/505., 513.

HATÁRVÉDELEM, FINANSZÍROZÁS, PROTESTANTIZMUS A belső–ausztriai és a magyar rendek vitája, 1606–1610

KÁRMÁN GÁBOR

BORDER PROTECTION, FINANCES, PROTESTANTISM
The Dispute between the Inner Austrian and Hungarian Estates,
1606–1610

The Peace of Vienna concluded in 1606 between the rebellious Hungarian estates and their king, Rudolph of Habsburg, stipulated that fortifications in the country should be commanded by the country's inhabitants. This article motivated a series of negotiations between the representatives of the Hungarian estates and the Inner Austrian ones in 1608 and 1609. The peculiarity of the situation was that since 1578 the line of fortifications in Slavonia and Croatia were exclusively financed by the Inner Austrian estates, and the military officers from the region also came from the region. During the debate, which was exacerbated by the recent memory of the Hungarian raids into Styria in 1605, during the Bocskai uprising, the Inner Austrian party threatened to abandon the arrangement altogether and eventually reached the implicit acceptance of the status quo. The paper analyses the argumentation strategies of both parties and calls attention to the fact that this debate may have been the primary reason why, contrary to other Habsburg territories, the Inner Austrians could not enlist Hungarian support in their quest against their ruler's strict re-Catholisation policies.

Keywords: border protection, war finances, Protestantism, Slavonia, Croatia, Inner Austria

A hatalomért folyó kora újkori harc leírására elméleti modellt kereső könyvében Daniel H. Nexon politológus plasztikus ábrákkal illusztrálta, milyen fontos szerepet játszott a reformáció az Európára 1500 és 1700 között oly jellemző összetett államok (*composite states*) működési mechanizmusában. Meggyőző érvelése szerint a protestantizmus sikerei olyan kapcsolódási pontot hoztak létre az azonos uralkodó által irányított, de önálló igazgatással és rendi struktúrákkal rendelkező tartományok és államalakulatok között, amelyek korábban nem léteztek. A központnak újra és újra ismétlődő kihívásokkal kellett szembenéznie amiatt, hogy tartományainak politikai elitjei, amelyek korábban egymással konkurenciaviszonyban álltak, az új helyzetben keresték az együttműködés lehetőségét. Az el-

Kármán Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály. 2021. évi nyári grazi kutatásait az Österreichische Austauschdienst Aktion Österreich–Ungarn pályázata támogatta. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült.

méleti modell felvázolása után Nexon állításait történeti tényanyaggal is igyekezett alátámasztani – és könyvét ezen a ponton érte a legtöbb kritika, hiszen madártávlatból megfogalmazott állításai számos esetben nem elég precízen követik a forrásokból kirajzolódó képet.¹

Ebben a tanulmányban egy olyan történelmi helyzet vizsgálatára vállalkozom, amely felemás viszonyban áll a Nexon által felvázolt modellel. A belső-ausztriai és a magyar rendek 1606 és 1610 közötti viszonyának alakulása során szintén felmerült a kooperáció lehetősége a mindkét oldalon túlnyomórészt protestáns világi rendek körében a vallással kapcsolatos érdekeik érvényesítését korlátozó dinasztiaival szemben, ám ez nem valósult meg, mert a közöttük más területen fennálló konkurenciaharc, illetve a kölcsönös bizalmatlanság nem tette ezt lehetővé. A kérdést a korábbi szakirodalom csak érintőlegesen tárgyalta, ám a grazi levéltárban a témával kapcsolatban fennmaradt gazdag dokumentáció a helyzet sokrétű és részletekig menő elemzését is lehetővé teszi – sajnálatos módon némileg féloldalasán, elsősorban a belső-ausztriai oldal szempontjait megvilágítva; a magyar részről rendelkezésre álló forrásanyag nem alkalmas hasonló alaposságú mélyfúrára.²

Vita a végvidék igazgatásáról

1606. július 28-án a stájer rendek állandóan a tartomány székhelyén tartózkodó képviselőinek – akiket németül *Verordneten*, latinul *ordinarii* néven szokás emlegetni, ebben a tanulmányban pedig az egyszerűség kedvéért „rendi megbízottak”-ként fognak szerepelni – meghökkentő élményben volt részük. Uralkodójuk, Ferdinánd főherceg hívatta őket és kinyilvánította azon óhaját, hogy küldjenek két követet Bécsbe, akiknek az lesz a feladatuk, hogy kiállítanak egy dokumentumot, amely garantálja az 1606. június 23-án megkötött bécsi béke rendelkezéseit a három belső-ausztriai tartomány, Stájerország, Karintia és Krajna rendjei nevében.³ A magyar rendek, illetve a Rudolf császárt és magyar királyt képviselő Mátyás főherceg ugyanis a tárgyalások során abban egyeztek meg, hogy a szerződést a dinasztia osztrák ága által uralt tartományok rendjei is garantálják, a kérés pedig

- 1 Daniel H. Nexon: *The Struggle for Power in Early Modern Europe. Religious Conflict, Dynastic Empires and International Change*. Princeton–Oxford, 2009. 99–134. Andreas Osiander kritikáját lásd <https://networks.h-net.org/node/28443/reviews/30390/osiander-nexon-struggle-power-early-modern-europe-religious-conflict>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. július 25.)
- 2 A stájer rendi levéltár kapcsolatait dokumentáló gyűjteményének Ungarn szekciója 2021 júniusában végzett kutatásaim alkalmával rendezés alatt volt, sőt, az 1606–1609 évekre vonatkozó gazdag anyag kronológiai rendjét a levéltárosok engedélyével én állítottam helyre. Mivel a rendezés a mai napig nem zárult le, az ebből az állományból származó források esetében pontosabb jelzet megadására nincs lehetőségem, dátum alapján azonban az egyes dokumentumok könnyen visszakereshetők a következő állagban: Steiermärkisches Landesarchiv. Landschaftliches Archiv. Archivum Antiquum (= StLA LAA) Gruppe IV. Nr. 3. fasc. 705–708. A korábbi szakirodalomból lásd Friedrich von Hurter: *Geschichte Kaisers Ferdinands II. und seiner Eltern. Personen-, Haus- und Landesgeschichte*. Bd. VI. Schaffhausen, 1853. 146.; *A magyar nemzet története*. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1895–1898. VI. ([Angyal Dávid:] Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig) 38–43.; Regina Pörtner: *The Counter-Reformation in Central Europe. Styria 1580–1630*. Oxford, 2001. (Oxford Historical Monographs) 131–133.
- 3 A stájer rendi megbízottak felirata Ferdinánd főhercegnek. 1606. július 29. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

a Habsburg-dinasztia különböző tagjai közötti kommunikáció révén jutott el a belső-ausztiai rendekhez.⁴

Ahogy a stájer rendi megbízottak Ferdinánd főhercegnek címzett feliratukban megírták, ez a felkérés zavarba ejtette őket. Nem volt részletes tudomásuk a bécsi tárgyalások és a megegyezés részleteiről, és a magyar rendek törekvéseit egyáltalán nem figyelték osztatlan lelkesedéssel. Igen erős nyomot hagyott emlékezetükben az, hogy a megelőző évben Bocskai István hajdúi Stájerország keleti részébe is betörték és jelentős mennyiségű kárt okoztak, elsősorban a Rába völgyében. 1606 nyarán egy bizottság 1551 leégett házát, 3513 meggyilkolt vagy elhurcolt személyt írt össze, az elrabolt lovak száma 5017 volt, a szarvasmarháké 12 408, a birkáké és disznóké 2401. A portyák a dunántúli hadműveletek részét képezték – amelyek elsődleges feladata az volt, hogy elvonja a Habsburg-párti erők egy részét a legfontosabb, észak-magyarországi hadszínterről –, és a Némethy Gergely vezetése alatt álló hadak jó része oszmán, illetve tatár csapatokból állt. A stájerországi dúlások miatt már a béketárgyalásokon a magyar delegációt vezető Illésházy István is sokat szabadkozott Ferdinánd főherceg előtt.⁵ A pusztítások friss emlékét őrző stájer rendi megbízottak 1606 júliusának végén kelt feliratukban felvetették, hogy a békeszerződéssel kapcsolatos álláspontot jó lett volna még annak aláírása előtt egyeztetni, de azt mindenképpen szükségesnek látták, hogy a bécsi tárgyaláson bejelentés kárpótlási igényüket és tanácskozzanak arról, miképpen lehetne a portyák során oszmán rabságba esett embereket kiszabadítani.

Ráadásul voltak fenntartásaik magával a béke szövegével kapcsolatban is, amelyet a maguk részéről garantálniuk kellett volna. Annak 9–10. pontja ugyanis előírta, hogy a Magyar Királyság hivatalait, beleértve a végvidéki kapitányok posztjait is, csak magyarokkal, illetve a hozzájuk csatlakozott népekkel szabad betölteni.⁶ A béke szövege külön kiemelte, hogy ez vonatkozik Szlavóniára, Horvátországra és Dalmáciára is, márpedig 1578 óta a horvát és a szlavón-petrinjai végvidékek (amelyet a német forrásokban horvát-vend végvidékként emlegetnek) a belső-ausztiai tartományok erős befolyása alatt álltak. Károly főherceg és a három tartomány rendjei ebben az évben egyeztek bele, hogy a végvidék finanszírozását a kezükbe veszik, mivel egyértelművé vált, hogy az oszmán előrenyomulás miatt a magyar, illetve horvát területekből már csak egy olyan vékony sáv ma-

- 4 A garanciára vonatkozó igényekről lásd Károlyi Árpád: Az 1606. évi Szt.-György napjára Pozsonyba hirdetett országgyűlés. In: *Magyar országgyűlési emlékek/Monumenta Comititalia regni Hungariae*. I–XII. Szerk. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. Bp., 1874–1917. (Monumenta Hungariae Historica 3) XII. (1606) (= MOE XII.) 24–29.
- 5 Nagy László: *A Bocskai-szabadságharc katonai története*. Bp., 1961. 272–302.; Leopold Toifl – Hildegard Leitgeb: *Ostösterreich im Bocskay-Aufstand 1605*. Wien, 1990. (Militärhistorische Schriftenreihe 63) 22–29., 33–36.; Illésházy István levele Bocskai Istvánnak. Bécs, 1606. február 1. Szilágyi Sándor: Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. *Magyar Történelmi Tár* 3/1 (1878) 64.
- 6 „Sacro Caesarea Regiaque Maiestas Hungarum et partes ei annexas, Sclavoniam videlicet, Croatiam et Dalmatiam per Hungaros natos et nationes ei subiectas et annexas possidebit: item tam maiora quam minora officia regni etiam externa et confinium praefecturas ex consilio Hungarico Hungaris et nationibus ei annexis idoneis nullo interposito religionis discrimine conferet. Si tamen Suae Caesareae ac Regiae Maiestatis ita videbitur, poterit in partibus Danubianis duorum confinium praefecturas pro arbitrio suo externis benemeritis ex vicinis provinciis Suae Maiestatis conferre.” *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. Bearb. Roderich Gooss. Wien, 1911. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9) 344–345.

radt, amely képtelen pénzügyi hátországot nyújtani a szultán birodalmával szembeni védekezéshez. Ez a megoldás a belső-ausztriai területek számára sem kizárólag költségekkel járt. Egyrészt mivel keleti határaik mentén komoly erődítményekkel nem rendelkeztek, a magyarországi és szlavóniai végvidék fontos szerepet töltött be saját területük megóvásában is: Végh Ferenc megfogalmazása szerint gyakorlatilag „kiszervezték” védelmi rendszerüket. Másrészt az itt elnyerhető tisztségek fontos érdemszerzési lehetőséget és helyenként skrupulusok nélkül kihasznált jövedelemforrást jelentettek a következő évtizedekben a stájer arisztokrácia számos tagjának.⁷ A lehetőség, hogy a bécsi béke végrehajtása alapjaiban rajzolja újra a vidék viszonyait, legkevésbé sem tűnt vonzó perspektívának a rendi megbízottak számára.

Ferdinánd főherceg igyekezett tompítani a tettvágyat, amely a rendi megbízottakban ébredt érdekeik védelmére. Azt nem vitatta, hogy a hajdúk betörései miatt nagy veszteség érte őket, és hosszasan taglalta, hogy igazán méltatlan volt ilyen szenvedéseknek kitenni a stájer lakosságot, amely oly hosszú időn keresztül mindent megtett azért, hogy a magyarokat megvédje az oszmán veszélytől. Ugyancsak kételyeit fejezte ki a bécsi béke 9–10. pontjának jogosságát illetően és jelezte: ő is úgy gondolja, méltó lenne ellene panaszt tenni. Azonban nem tanácsolta a rendi megbízottaknak, hogy túlzottan radikálisan lépjenek fel (és egy későbbi leiratában jelezte, hogy az alsó- és felső-ausztriai rendek sem értek el semmit a veszteségeiket felsoroló és kárpótlást kérő beadványaikkal).⁸ Azt kérte, hogy miután Mátyás főhercegnél támogatásért folyamodnak, először személyes beszélgetéseken próbálják kipuhatolni, mennyire lennének nyitottak a magyar rendek tárgyalódelegációi kéréseik méltánylására, a béke garantálását mindazonáltal semmiképpen ne tegyék ettől függővé.⁹ A dinasztia érthető módon nem akarta kockáztatni, hogy a nehezen kialakult kompromisszum veszélybe kerüljön, hiszen a több mint egy évtizede folyó háború érezhetően megcsappantotta mind a rendelkezésükre álló anyagi forrásokat, mind az 1590-es években még könnyebben mobilizálható nemzetközi támogatást; az oszmán béke megkötésének lehetősége pedig szorosan összefüggött azzal, sikerül-e kiegyezni a magyar rendekkel.¹⁰

Ferdinánd főherceg és a stájer rendi megbízottak eszmecseréjétől számítva csaknem két hónap telt el, amíg Siegmund Wagen és Erasmus von Dietrichstein tényleg elindult

7 Végh Ferenc: Stájerhon védelmében. A szlavón-petrinjai végvidék a 17. században – magyar szemmel. *Pontes* 3 (2020) 69–93.; Winfried Schulze: *Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des inner-österreichischen Territorialstaates (1564–1619)*. Wien–Köln–Weimar, 1973. 69–72.; Nataša Štefanec: *Diet in Bruck an der Mur (1578) and the Estates on the Croatian, Slavonian and Kanisian Military Border*. [Doktori disszertáció. 2004.]

8 Ferdinánd főherceg a stájer rendi megbízottaknak. 1606. szeptember 26. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Az alsó- és felső-ausztriai rendek Mátyás főhercegnek szóló, 1606 szeptemberében keletkezett memorandumának kiadását lásd MOE XII. 663–667. Ebben felemlgették az 1605-ben bekövetkezett támadásokat, amelyeket mindazon jótétemények ellenére kellett elszenvedniük, amelyekkel évtizedeken keresztül támogatták Magyarországot, és kárpótlást kértek értük; mindazonáltal a végén hangsúlyozták a béke megkötésének szükségességét.

9 Ferdinánd főherceg instrukciója Hans Siegmund Wagennek és Erasmus von Dietrichsteinnak. Gleinstätten, 1606. augusztus 25. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

10 Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*. Bp., 2014. (Károli Könyvek Monográfia) 238–266.

Bécsbe. A késlekedés a belső-ausztriai rendek kormányzatának jellegzetességeiből adódott. Noha a 17. század elejére már kialakult a szokás, hogy külkapcsolatai nagy részében a három tartományt Stájerország képviseli, ilyen horderejű ügyekről természetesen tájékoztatni kellett Karintia és Krajna rendi megbízottjait is, és aztán a stájer rendi kormányzat is számos kérdést bocsátott vitára belső köreibben, a megbízólevél precíz tartalmától annak helyes intitulációjáig. A stájer rendek nevében írott *credentialis* végül szeptember 23-án kelt.¹¹ A követek beszámolója sajnos nem maradt fenn (bár egészen biztosan elkészült, mivel egy későbbi iratban hivatkoznak rá), azonban az biztos, hogy Wagen és Dietrichstein nem kapott lehetőséget arra, hogy valamilyen írásbeli megjegyzést fűzhessen a bécsi béke általuk sérelmezett pontjaihoz, ahogy az 1605-ben keletkezett károk megtérítésével kapcsolatban sem értek el semmit. Előzetesen a rendek eljuttattak két emlékiratot is Mátyás főhercegnek, amelyben megpróbálták a garanciaszerződés kiállításának kérdését a kárpótláshoz kötni, illetve jelezték fenntartásaikat a 9–10. ponttal kapcsolatban, a császár öccse azonban ezt nem kívánta hivatalos útra terelni, hanem csak szóban ígérte meg a két követnek, hogy kifogásaik érvényesítésére a későbbiekben lesz még lehetőség, amikor a magyar országgyűlés tárgyalja majd a végvidék ügyét.¹² A bécsi béke szövegét mindazonáltal Wagen és Dietrichstein egy díszes oklevélben garantálta a belső-ausztriai rendek nevében 1606. szeptember 25-én – hasonlóan az alsó- és felső-ausztriai, illetve (közös okiratban) a cseh, morva, sziléziai, valamint alsó- és felső-lausitzi tartományok követéhez.¹³

A belső-ausztriai rendeknek ezután csaknem másfél évig nem kellett foglalkozniuk a bécsi béke 9–10. pontjának problémájával, már csak azért sem, mert Rudolf mindent megtett annak elkerülésére, hogy a szerződés pontjait törvénybe iktassák, illetve végrehajtsák. Az újraeledő rendi elégedetlenséggel párhuzamosan kitört a hajdúk újabb felkelése is, és félő volt, hogy a zsitvatoroki béke ratifikálási folyamatának késlekedése miatt kiújulhat az Oszmán Birodalom ellen folytatott háború is. A válság kezelését végül Mátyás főherceg vette kezébe, egy saját hatáskörben (valójában illegitim módon) összehívott országgyűlésen 1608. február 1-én szövetséget kötött a magyar rendekkel és ebbe bevonta

11 A stájer rendek megbízólevele Wagennek és Dietrichsteinnak. Graz, 1606. szeptember 23. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Az előkészítés részleteire lásd a gyűjteményben található, 1606 augusztusából és szeptemberéből származó leveleket.

12 Ferdinánd főherceg és a stájer rendi megbízottak nevében íródott két beadvány Mátyás főhercegnek. [Bécs, 1606. szeptember 18–19., illetve 20. körül.] MOE XII. 661–662., 674–676. Az utalást Wagen és Dietrichstein ismeretlen, 1606. szeptember 27. dátumú jelentésére lásd a három belső-ausztriai tartomány küldöttgyűlésének (*Ausschuß*) Ferdinánd főherceg számára összeállított opiniójában (1609. április 23.). StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Eszerint a követek szóbeli ígéretet kaptak arra, hogy a végvidéki kapitányi posztokkal kapcsolatos kérdések részleteit majd a magyar országgyűlésen fogják megtárgyalni, de a jelenleg a hivatalt betöltő személyek posztjukon maradhatnak. A tény, hogy ezt a belső-ausztriaiak sosem hozták fel érvként a magyarokkal folytatott kommunikáció során, azt valószínűsíti, hogy maguk is kétségesnek vélték annak kötelező érvényét. Más forrásokból az derül ki, hogy Mátyás főherceg még azt is jelezte, hogy a finanszírozás kérdése miatt lesz lehetősége a stájer félnek a béke 9–10. pontja végrehajtásának akadályozására. Károlyi Árpád: A szeptemberi bécsi alku és a decsembri országgyűlés Kassán. MOE XII. 371.

13 *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen*, 363–367. Az okiratok mindegyikének dátuma 1606. szeptember 24. és 26. közötti.

a követeik útján jelen lévő alsó- és felső-ausztriai rendeket is.¹⁴ Minderről a magyar rendek levélben tájékoztatták a Német-római Birodalom épp ülésező fő tanácskozó testületét, a Reichstagot, illetve az egyes tartományokat, köztük a belső-ausztriaiakat is. Írásukban hosszan ecsetelték a ratifikáció elmaradása miatti problémákat, kérték közbenjárásukat Rudolfnál a válság megoldásához (jelezve, hogy ha ez sikertelen lesz, más eszközökhöz kell nyúlniuk) és végül meghívták őket a két osztrák tartomány rendjeivel kötött konföderációba.¹⁵

Figyelemre méltó módon a fennmaradt dokumentációban nincs nyoma annak, hogy erre a levélre bármiféle reakció született volna. A stájer rendi megbízottak, illetve az éppen tartományi gyűlésüket tartó krajnai rendek csak arról tárgyaltak egymás között, mit tennének, amennyiben az országgyűlés befejeztével a magyar rendek kezdeményeznék a bécsi béke inkriminált 9–10. pontjának végrehajtását. Erre is a Reichstagra távozott (és ott Rudolfot képviselő) Ferdinándot helyettesítő unokatestvére, Miksa főherceg szólította fel őket – és mindkét helyszínen úgy döntöttek, hogy a téma további tanácskozássokat igényel: a krajnaiak a Német-római Birodalom gyűlésének nyilvánossága elé akarták tární az ügyet, míg a stájerok úgy határoztak, hogy Mátyás főherceg közvetítését kérik.¹⁶

A válasz elmaradása a magyar rendeknek is feltűnt, így 1608. március 26-án a török tárgyalásokra Mátyás főherceg által kijelölt delegáció tagjai Érsekújvárról újabb levelet küldtek a stájereknek. Ebben újra kérték őket, hogy csatlakozzanak az ausztriaiakkal kötött konföderációhoz, egyszerűen úgy, hogy küldenek egy nyilatkozatot, amely követi a Pozsonyban február 1-én kötött szövetség formátumát és tartalmát. Ebben a levélben már szerepelt egy utalás arra is, hogy a konföderáció létrehozása következne a bécsi békéhez adott garancialevélből is – annak ellenére, hogy az kimondottan a magyar rendek és Rudolf közötti vitás pontokat rendezte, míg a pozsonyi konföderáció az általában fogalmazott „ellenségekkel” szemben kötött, ami alatt nyilván elsősorban az oszmánokat értették.¹⁷ A levél utóiratában a magyar diplomaták azt is kérték, hogy üzenetüket a stájerok juttassák el Karintia és Krajna kormányzatának.

14 Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve*. I–IV. Bp., 1880. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai) I. (A reformációtól a bécsi békéig) 317–335.; *A magyar nemzet története*, V. ([Aczady Ignác]: Magyarország három részre oszlásának története [1526–1608]) 628–642.; Bernd Rill: *Kaiser Matthias. Bruderzwist und Glaubenskampf*. Graz–Wien–Köln, 1999. 134–144.; Géza Pálffy: Bündnispartner und Konkurrenten der Krone: die ungarischen Stände, Stefan Bocskai und Erzherzog Matthias 1604–1608. In: *Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608–1611)*. Hrsg. Václav Bůžek. České Budějovice, 2010. (Opera historica 14) 363–399.

15 A magyar rendek levele a belső-ausztriai rendeknek. Pozsony, 1608. február 1. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

16 Miksa főherceg dekrétuma a stájer rendeknek (1608. szeptember 1.) és azok válasza (Graz, 1608. március 5.), valamint a krajnai rendi megbízottak levele a stájer rendi megbízottaknak (Ljubljana, 1608. március 4.). StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Lásd még a krajnai tartományi gyűlés 1608. március 3-i és 5-i ülésének protokollumait. Arhiv Republike Slovenije (= ARS) AS 2 Škatla 883. fol. 268–272. Köszönettel tartozom Vanja Kočevárnak, amiért felhívta a figyelmemet erre a levéltári anyagra és elküldte nekem annak fotóit is.

17 A török tárgyalásokra kirendelt delegátusok levele a stájer rendeknek. Érsekújvár, 1608. március 26. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. A konföderáció szövegét lásd Pálffy: Bündnispartner, 397–398. A bécsi béke 2. pontja mindazonáltal szól a török béke megkötéséről is, így tulajdonképpen annak megakadályozása ennek a szerződésnek a megszegését is jelentette, lásd *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen*, 343.

A stájer rendi megbízottak ezúttal nem hagyták a magyar levelet válasz nélkül: április 10-i tanácskozásuk után rövid feljegyzést (úgynevezett *recepissét*) küldtek válaszul, amely csak arról biztosította a másik felet, hogy levelüket megkapták és a kérdés alapos megvitatása után megírják állásfoglalásukat.¹⁸ Ezután lázas tempóban megindultak az egyeztetések. A stájer rendi megbízottak egyrészt a tartomány több előkelőségét is meghívták tanácskozásra, másrészt informálták mind Miksa főherceget, mind a még mindig Regensburgban, a Reichstagon tartózkodó Ferdinándot.¹⁹ A rendi megbízottak 1608. április 22-én lezajlott ülése alkalmával Miksa főherceg számára összeállított irat mindenestre azt mutatja, hogy a stájer rendeket legkevésbé a konföderációba való meghívás izgatta fel: arról ugyanis rövid úton közölték, hogy a Habsburg-dinasztia tagjai között kialakult konfliktusban (amely *Bruderzwist* néven vonul majd be a történetírásba) nem kívánnak állást foglalni.

Igen hosszan értekeztek viszont arról a lehetőségről, hogy a magyar rendek előbb-utóbb érvényt kívánnak majd szerezni a bécsi béke 9–10. pontjának. Már ebben az iratban megtalálhatók a következő másfél év tárgyalásainak legfontosabb elemei. A stájer rendek jelezték: ha Rudolf úgy dönt, hogy szükség van a végvidék kapitányainak lecserélésére, nem állnak ellent, de ebben az esetben nem hajlandók a „horvát-vend” végvidék további finanszírozására, kivonják onnan jelenleg ott állomásoztatott katonáikat, valamint azok felszerelését, és saját védelmi vonalat építenek ki stájer területen.²⁰ Az április 28-án, immáron szélesebb körben megtartott gyűlés azt is jelezte, hogy szükséges lenne egy olyan tanácskozás is (ennek előkészületeiről már a hónap korábbi részében is értesülünk), amelyen mindhárom belső-ausztriai tartomány képviselői részt vesznek. Ahogy Miksa főherceg engedélye megérkezett, elkezdődött ennek a szélesebb körű egyeztetésnek a szervezése is.²¹

Természetesen ahhoz, hogy a három tartomány képviselői megérkezzenek, ismét csak szükség volt némi időre, így végül a tanácskozás eredményeképpen 1608. május 20-án készült el a magyaroknak adandó válasz első vázlata.²² Ebben elsősorban is biztosították szomszédaikat nagyrabecsülésükről és arról, hogy a jó viszony fenntartására törekcsenek, de nem foglaltak egyértelműen állást az általuk felemlgetett, Rudolftól elszenvedett sérelmek kérdésében. Hivatkozással arra, hogy nem ismerik az események pontos hátterét és kétségeiket fejezve ki azzal kapcsolatban, mennyire őszinte az oszmánok békevágya (amelynek valóra váltását a császár-király vonakodása akadályozná), az ezzel kapcsolatos megjegyzéseket érintetlenül hagyták. Sokkal nagyobb súlyt adtak ugyanakkor a bécsi béke 9–10. pontjával kapcsolatos ellenérzéseiknek, illetve az 1605. évi betörésekkel kapcsolatos kártérítési igényeiknek. A magyarok kívánságának megfelelően ígéretet tettek, hogy közbenjárnak Rudolfnál, de jelezték, hogy erre talán már nem is lesz

18 A stájer rendi megbízottak levele a magyar rendeknek. Graz, 1608. április 10. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Az üléstről lásd még a *Verordneték* protokollumát: StLA LAA Gr. III. K. 357. H. 1108. fol. 158°.

19 Lásd az StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. 1608. áprilisi leveleit.

20 A stájer rendi megbízottak felirata Miksa főhercegnek. 1608. április 22. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Az üléstről lásd még uo. Gr. III. K. 357. H. 1108. fol. 165°.

21 A stájer rendi megbízottak levele Miksa főhercegnek (Graz, 1608. április 28.), és annak válasza (1608. május 1.). StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Az üléstről lásd még uo. Gr. III. K. 357. H. 1108. fol. 168°.

22 Az üléstről lásd StLA LAA Gr. III. K. 357. H. 1108. fol. 172.

szükség, hiszen a legújabb hírek szerint a válság megoldódni látszik. Végül a konföderációra való meghívást annak kijelentésével ütötték el, hogy az 1608. január–február során lezajlott országgyűlésen történekkal kapcsolatban nem látnak tisztán, mivel onnan követ nem érkezett hozzájuk.²³

A három tartomány képviselőinek közös gyűlése egyeztetette a szöveget Miksa főherceggel és megküldték Ferdinándnak is, aki kisebb változtatásokat kért, de leginkább azt javasolta, hogy várjanak még a kiküldésével, hátha a Mátyás és Rudolf közötti viszályban újabb fordulatok következnek be, és ahhoz lehet igazítani a válasz hangvételét. A rendi képviselők végül úgy döntöttek, nem halogatják tovább az amúgy is meglehetősen semlegesre hangolt válasz elküldését. Az 1608. június 7-én elküldött végleges szöveget nem ismerjük, de annyi biztos, hogy az végül csak a magyar felvetésekre reagált és kimaradt belőle a bécsi béke nehezményezett pontjaival kapcsolatos tiltakozás.²⁴

Mire a levél elérkezett a címzettekhez, a konföderációba való meghívás többé-kevésbé okafogyottá vált. Mátyás főherceg ugyanis, aki a tavasz folyamán az őt támogató magyar és osztrák, illetve az április 19-én a konföderációhoz szintén csatlakozott morva rendek csapataival Csehországba vonult, június 25-én a libeňi szerződésben kompromisszumot kötött Rudolffal, és a császár lemondott a Mátyás mellett kiálló tartományok trónjáról.²⁵ A magyarországi országgyűlést, amely az új uralkodót volt hivatott megkoronázni, 1608. szeptember 29-re hívták össze – és ennek hírére Ferdinánd főherceg újra kérte a stájer rendi megbízottakat, hogy alakítsák ki stratégiájukat arra az esetre, ha a diétáról követek érkeznének a bécsi béke rendelkezéseinek végrehajtása érdekében.²⁶ Siegmund Friedrich von Herberstein (aki *Landeshauptmann*ként a rendek legfontosabb képviselője volt) társaival írott válaszában kétségbeejtőnek minősítette a helyzetet, mivel mind az ellenállás, mind a végvidék átadása a magyaroknak nagy veszélyeket rejtett magában – különös tekintettel arra, hogy friss tapasztalatuk volt: keleti szomszédai akár a törökkel is képesek szövetkezni céljaik elérésére. Megoldásként egyrészt a dinasztikus kapcsolatrendszer mozgósítását javasolták (Miksa főhercegnek kérnie kell a királlyá koronázott Mátyás közbenjárását), másrészt leszögezték, hogy amennyiben átengedik az irányítást a végvidék fölött, a magyaroknak meg kell téríteniük az évtizedeken keresztül ráfordított pénzt.²⁷ Ugyanezen állásfoglalásukra utaltak vissza december végén, amikor Ferdinánd tájékoztatta őket arról, hogy a magyar rendek követei már úton vannak Graz felé.²⁸

23 A belső-ausztriai rendek magyaroknak küldendő levelének első fogalmazványa. Graz, 1608. május 20. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

24 A belső-ausztriai rendek levelei Ferdinánd főhercegnek (Graz, 1608. május 20., [május végén]), valamint a főherceg válaszai (1608. május 28., június 4.). StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

25 Rill: *Kaiser Matthias*, 134–144.

26 Ferdinánd főherceg dekrétuma Siegmund Friedrich von Herbersteinnak. 1608. szeptember 20. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

27 Herberstein és a stájer rendi megbízottak felirata Ferdinánd főhercegnek. Graz, 1608. szeptember 25. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

28 Ferdinánd főherceg dekrétuma a stájer rendi megbízottaknak (1608. december 28.) és válaszuk (1608. december 31.). StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. A követség útnak indítása az után következett be, hogy a magyar országgyűlés a bécsi béke 9–10. pontjának megfelelő szöveget cikkelyezett be, lásd az 1608. évi koronázás

Telegdi János esztergomi nagyprépost és címzetes boszniai püspök, báró Listius István, valamint Joó János 1609. január 8-án adták át megbízólevelüket és a küldetésük céljait összefoglaló iratot a stájer rendi megbízottaknak.²⁹ Ebben – utalást téve a külföldi tisztektől elszenvedett számos sérelemre – kérték a bécsi béke vonatkozó pontjának végrehajtását, tehát a procedura megkezdését, amelynek során a horvát és a szlavón-petrinjai végvidék váraiba is magyar (illetve horvát) kapitányok kerülnének. A várható reakciót mintegy előre sejtve beadványukban annak is teret szenteltek, hogy Stájerország részéről továbbra is elvárják a végvidék fenntartását, hiszen az biztosítja a belső-ausztriai tartományok védelmét az oszmán támadásokkal szemben. Az emlékirat két konkrét ügyet is megnevezett: kérte, hogy Varasd várából távolítsák el a német katonaságot, és hogy Zengg kerüljön újra a horvát bán katonai irányítása alá. Az általában véve barátságos hangvételű dokumentum finom célzást tett arra is, hogy amennyiben a stájernek vonakodása miatti problémák lehetővé teszik az ellenség betörését, azt senki ne tulajdonítsa a magyarok hibájának.³⁰

A stájer rendi megbízottak tehát szembesültek azokkal az igényekkel, amelyek megérkezését már két és fél éve szorongással telve várták – de a hosszú felkészülési idő ellenére úgy vélték, további haladékra van szükségük annak kezeléséhez. Egy héttel az audienzia után mind ők, mind Ferdinánd főherceg azt a választ adta Telegdiéknek, hogy erről a nagy horderejű kérdésről konzultálni kell mind a tartományi rendi gyűlés, mind a három tartomány közötti egyeztetések keretei között, és csak utána adhatnak végleges választ.³¹ A magyar követek természetesen nem elégedhettek meg ennyivel, ezúttal már fenyegetőzéseket sem mellőzve sürgették a végleges döntést, de mindhiába. Ferdinánd főherceg dekrétuma joggal mutatott rá arra, hogy Telegdi és társai nemcsak a bécsi béke végrehajtását kérték, hanem a végvidék finanszírozásának folytatását is, márpedig ezzel a kérdéssel kapcsolatban a rendi megbízottaknak nem volt felhatalmazásuk, ezért a döntést a stájer rendek kezébe kellett helyezni, hiszen az ő pénzükről volt szó.³²

előtti 11. törvénycikket. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. I–XXI. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1896–1901.* (Milleniumi Emlékiadás 1–21) V. (1608–1657. évi törvénycikkek) (= CJH 1606–1657) 16.

29 Lásd a rendi megbízottak protokollumát: StLA LAA Gr. III. K. 357. H. 1109. fol. 4^r. Figyelemre méltó, hogy a magyar rendek által kiállított megbízólevelük az első helyen nem Telegdit említi (akinek választott boszniai püspöki címét meg sem említi), hanem Listiust (akit köpcsényi helyett kaboldi báróként nevez meg). Lásd a magyar rendek levelét a belső-ausztriai rendeknek. Pozsony, 1608. december 4. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

30 A magyar rendek követeinek beadványai Ferdinánd főhercegnek, illetve a belső-ausztriai rendeknek. [1609. január 8.] StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Magyar Kamara Archívuma. E 196. Archivum familiae Thurzó. 6. d. 17. fasc. Nr. 41. fol. 103–105. A Ferdinánd főhercegnek írott memorandum Thurzó-levéltárban fennmaradt másolata hosszabb, tartalmaz egy listát egyedi ügyekben elszenvedett sérelmekről is.

31 A stájer rendi megbízottak, illetve Ferdinánd főherceg határozatai a magyar rendek követei számára. Graz, 1609. január 15. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

32 A magyar követek beadványa Ferdinánd főhercegnek. 1609. január 18. MNL OL E 196 6. d. 17. fasc. Nr. 41. fol. 106–108.; Ferdinánd főherceg dekrétuma a magyar követeknek. 1609. január 19. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. A magyar követek fenyegetőzéséről lásd a stájer rendi megbízottak feliratát Ferdinánd főhercegnek. Graz, 1609. január 16. Uo.

A rendi megbízottak a maguk részéről kiadott terjedelmes iratban szintén az uralkodjuk által követett stratégiát alkalmazták, és nem a kapitányi helyek átadásának jogosságát vitatták, hanem ismertették mindazon problémákat, amelyek az új helyzetben előtűnik tornyosulnának. Hosszasan taglalták eddigi erőfeszítéseiket és azt, hogy a magyarok minden helyzetben számíthattak rájuk, amiért valójában nem követelésekkel, hanem hálával tartoznának. Végül levonták a következtetést: ha át kell adniuk a várakat, akkor elvárhatják eddigi költségeik megtérítését. Ebben az esetben természetesen az ott felhalmozott hadfelszerelést sem hagyhatják maguk mögött és a további finanszírozást sem ígérhetik, hiszen a Német-római Birodalomból jövő segélyek elmaradásával saját bevételeikből kell majd kiépíteniük egy új végvárrendszert. Mindezek után kifejezték azon reményüket, hogy a jószomszédi viszonyt minden nehézség ellenére is sikerül majd fenntartani, és jelezték: véglegeset csak a három belső-ausztriai tartomány egyeztetései után mondhatnak.³³

Telegdi János, Listius István és Joó János nem várta ki Grazban, amíg mindhárom tartomány rendjei kialakítják egyedi álláspontjukat, majd azt egy különleges közös bizottsági ülés keretei között meg is vitatják. Mindez ugyanis több mint három hónapot vett igénybe.³⁴ A végül 1609. április 23-án megszületett állásfoglalás a belső-ausztriai tartományok rendjeinek addig elhangzott érveit minden korábbinál részletesebben fejtette ki, de valójában sok újdonságot nem hozott. Az irat újra azt a gondolatmenetet követte, hogy a stájer, karintiai és krajnai rendek 1578 óta tisztességgel helytálltak és nemcsak fenntartották a már létező végvárrendszert, de új erődítményt is építettek. Megerősítette, hogy ha át kell adni a végvidéket, akkor az azzal kapcsolatos eddigi költségek megtérítését kell kérni, további finanszírozására pedig nincs lehetőség, hiszen új erődök sorát kell majd kiépíteniük keleti határaik védelmére. Az *Ausschuß* azt is felvetette, hogy a magyar királytól és a rendektől sürgős választ kellene kérni, hiszen ha a horvát és a szlavón-petrinjai végvidék helyett újat kell kiépíteniük, annak mihamarabb neki kellene állniuk.³⁵ Ferdinánd ennek szellemében állította ki a magyar rendeknek szóló dekrétumát négy nappal később, mellőzve a sürgetést és a gondolatmenet azon részeit is, amelyek arra vonatkoztak, hogy a stájer rendek valójában nem vettek részt a bécsi béke szövegének tárgyalásában, így az annak garantálására kiállított oklevelük tulajdonképpen nem bír kötelező erővel a végvidéki kapitányok kérdésében.³⁶ A magyar tárgyalópartnerek kérésére a három belső-ausztriai tartomány képviselői is kiállítottak egy dokumentumot, amelyben jelezték: egyetértenek a főhercegi állásfoglalással. Rövid levelükben azt is hangsúlyozták,

33 A stájer rendi megbízottak határozata a magyar követeknek. [1609. január 19.] StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. A dátumról lásd a rendi megbízottak protokollumát: StLA LAA Gr. III. K. 357. H. 1109. fol. 5^r.

34 Karintiában és Stájerországban a rendi megbízottak testületének bizottsága (*Ausschuß*) foglalkozott a kérdéssel, míg Krajnában az éppen ülésező tartományi gyűlés (*Landtag*) jegyezte az igen terjedelmes, bár egy irányba mutató írásos véleményeket (a három közül csak a krajnain van dátum, az 1609. március 2-án kelt). StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Úgy tűnik, Karintiában a tartományi gyűlésre a kérdés már nem jutott el, a július elején nyíló *Landtag* protokollumában nincs szó a várak átadásának ügyéről. Kärntner Landesarchiv (= KLA) Ständisches Archiv. C Akten. Abt. I. Sch. 124. Fasc. 1.

35 A három belső-ausztriai tartomány rendjei közös bizottságának állásfoglalása. 1609. április 23. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

36 Ferdinánd főherceg levele a magyar rendeknek. 1609. április 27. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

milyen sértőnek tartják, hogy diplomaták beadványa szerint főtisztjeik miatt a magyarok számos sérelmet szenvedtek.³⁷

A leveleket Erdődy Tamás (egyelőre még be nem iktatott) horvát bán kezéhez juttatták el, aki azonban jelezte, hogy nem illetékes az ügyben, mert noha II. Mátyás megbízta, hogy a horvát és a szlavón-petrinjai végvidék ügyében járjon el a király saját diplomatájaként (Draskovich János társaságában), de feladata csak a stájer és a magyar rendek követsége közötti közvetítés volt.³⁸ Noha 1609. április 23-i opinójukban a három belső-ausztriai tartomány képviselői felvetették, hogy jobb lenne, ha nem a magyarok jönnének Grazba, hanem ők küldenének követet, erre nem került sor, így július 6-án Telegdiék Stájerország székvárosában vehették át az április-május fordulóján elkészült állásfoglalásokat.³⁹ Két nappal később beadott válaszukban már sokkal türelmetlenebb hangon utasították vissza a belső-ausztriaiak javaslatát új végvidék kiépítésére, azzal az amúgy logikus érveléssel, hogy sokkal olcsóbb a már meglévőt tovább finanszírozni, mint egy újat kiépíteni – különösen, mivel a már korábban rendelkezésre álló várakból itt is sokat hagytak elpusztulni. Az oszmánok elleni védelmi hálózatban a magyarok hatalmas erőfeszítéseit hangsúlyozva felhívták tárgyalópartnereiket arra, hogy revideálják álláspontjukat, és azt kérték, Ferdinánd főherceg jelöljön ki diplomatákat, akikkel az eddigi jegyzékváltások helyett személyesen tárgyalhatnának.⁴⁰

A főherceg erre nem volt hajlandó, inkább újra időt kért, amíg tartományait informálhatja a magyar álláspont változatlanúságáról. Telegdi és társai, hangot adva elégedetlenségüknek az eljárás újabb elhúzódása miatt, végül elfogadták a Ferdinánd által felajánlott 1609. szeptember 15-i időpontot.⁴¹ A júliusban lezajlott jegyzékváltás hangneme már egyre kevésbé volt udvarias, és a főherceg is jelezte a stájer rendi megbízottaknak: miután a magyar követek már kétszer dolguk végezetlen voltak kénytelenek távozni, ennél tovább már nem lehet halasztgatni a döntést.⁴² Ezúttal azonban a magyar fél kért halasztást: Erdődy Tamás jelezte, hogy a legjobb lenne az újabb grazi tárgyalást úgy megtartani, hogy annak eredményeit rögtön vihessék Pozsonyba az országgyűlésre (amelyet II. Mátyás 1609

37 A stájer, karintiai és krajnai rendek levele a magyar rendeknek. Graz, 1609. május 8. MNL OL E 196 3. d. 6. fasc. Nr. 4. Német fogalmazványa: StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

38 Erdődy Tamás levele Peter Casale főhercegi tanácsosnak és kancelláriai titkárnak. Jastrebarsko, 1609. május 12. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.; II. Mátyás megbízólevele Erdődynek és Draskovichnak. Bécs, 1609. január 2. MNL OL E 196 6. d. 17. fasc. Nr. 41. fol. 102.

39 A követek érkezéséről lásd a rendi megbízottak protokollumát: StLA LAA Gr. III. K. 357. H. 1109. fol. 31^v.

40 Telegdi János, Listius István és Joó János beadványa Ferdinánd főhercegnek. [1609. július 8.] StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

41 Ferdinánd főherceg dekrétuma a magyar követeknek (1609. július 9.) és azok válasza [július 10. és 12. között]. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. A dátummal kapcsolatosan lásd Ferdinánd Siegmund Friedrich von Herbersteinnek írott levelét (1609. július 12.) ugyanabban a gyűjteményben.

42 Ferdinánd főherceg dekrétuma a stájer rendi megbízottaknak. Leoben, 1609. július 28. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Erdődy Tamás is türelmetlenül írta Thurzó Györgynek, hogy „az mi gréci herceghez való commissiónk még ez ideig mind csak vontatásban volt, ez után is mit reméljünk, Istennél vagyon tudva”. Lásd Császár, 1609. július 11. dátumú levelét. MNL OL E 196 15. d. 70. fasc. Nr. 13. fol. 30.

novemberének elejére hívott össze). Végül a magyar király kérésére módosították a találkozó időpontját 1609. október 18-ra.⁴³

Ez alkalommal a tárgyalások tartalmát már nem beadványokból és rájuk született válaszokból ismerjük (hiszen az egyeztetések személyesen folytak), hanem csak a stájer oldal által készített összefoglalókból. Ezek szerint a magyar rendek képviselői még egyszer hangot adtak azon meggyőződésüknek, hogy az oszmán támadások elleni védekezésben szükséges a szomszédok együttműködése, és hogy nincs értelme új védvonalat kiépíteni – de egyben azt is hangsúlyozták, hogy ha a várak kapitányai az országlakosok közül kerülnek ki, azok jobban fognak vigyázni az erődítményekre, mint a csak saját személyes boldogulásukat kereső külföldiek. Amikor ezt a stájer megbízottak visszautasították és jelezték, hogy már elmondták minden ezzel kapcsolatos érveiket, a magyar tárgyalódelegáció bedobott egy újabb lehetőséget: elképzelhető lenne, hogy az országgyűlés valamiféle olyan megoldást fogadjon el, amelyben a horvát és a szlavón-petrinjai végvidéken egy Ferdinánd főherceg által vezetett különleges katonai kormányzat (*Kriegsgouvernement*) kerül felállításra. Ahhoz azonban ebben az esetben is ragaszkodtak, hogy a várak kapitányainak a Magyar Királyság lakosai közül kell kikerülniük.⁴⁴

Míg a stájer, karintiai és krajnai rendek küldötteinek bizottsága azt a következtetést vonta le a hallottakból, hogy a magyarok nem veszik komolyan a lehetőséget, hogy tényleg kiürítsék a horvát és a szlavón-petrinjai végvidéket, és továbbra is a korábbi álláspont konzekvens képviselőjére sarkallta a főherceget, Ferdinánd érdeklődést mutatott a magyarok által javasolt alternatív megoldás iránt is. Azt ugyanakkor el kellett ismernie, hogy a magyar diplomaták nem keltették azt a benyomást, mintha kidolgozott elképzelésekkel, vagy akár a részletekről való tárgyalásra feljogosító megbízólevéllel rendelkeznének.⁴⁵ A magyar követek tollából ismerünk még egy olyan iratot is, amelyben számos, már 1609 januárjában jelzett folyó ügyben sürgették Ferdinánd főherceg eljárását, a károlyvárosi kapitánynak a Zrínyi-birtokok, illetve Mikulanics Antal sérelmére elkövetett jogsértéseitől kezdve egészen a magyar pénz elfogadásának problémájáig.⁴⁶

A belső-ausztriai rendek bizottsága kérte a főherceget, hogy küldjön követet a magyar országgyűlésre, aki ott megfelelő mértékben képviselhetné az álláspontjukat, erre azonban végül nem került sor. A főhercegi dekrétumra, amely értesítette a stájer rendi megbízottakat arról, hogy Ferdinánd részletes választ küldött II. Mátyásnak, a későbbi

43 Erdődy Tamás levele Ferdinánd főhercegnek (1609. augusztus 18.) és annak válasza (Graz, 1609. szeptember 5.). StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.; II. Mátyás levele Ferdinánd főhercegnek. Bécs, 1609. szeptember 17. Uo.

44 Beszámoló a belső-ausztriai tartományok bizottsága részére az október 18-i tárgyalásokról (1609. október 22.), illetve Ferdinánd főherceg levele II. Mátyásnak (Graz, 1609. október 30.). StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

45 A belső-ausztriai tartományok rendjei bizottságának felirata Ferdinánd főhercegnek (Graz, 1609. október 23.), illetve annak válasza (1609. október 25.). StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Lásd még az előző levélben idézett, II. Mátyásnak szóló levelet.

46 A magyar követek beadványa Ferdinánd főhercegnek. [1609. október második fele.] StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Vö. a magyar követek beadványa Ferdinánd főhercegnek. [1609. január 8.] MNL OL E 196 6. d. 17. fasc. Nr. 41. fol. 104^v–105^v. Az ügyekről részletesebben lásd Angyal: Magyarország, 42–43.

levéltáros feljegyezte: „Nota: ez az ügy aztán ennyiben maradt.”⁴⁷ Ezt persze előre nem lehetett tudni, ezért – mint azt a későbbiekben még látni fogjuk – a három tartomány küldötteiből álló bizottság még hónapokig Grazban maradt és várta a további fejleményeket. 1610 januárjának második felében a testület még folytatta az írásbeli kommunikációt a főherceggel.⁴⁸ Mindeközben a magyar országgyűlés – amely több fronton is szembesült azzal, mekkora probléma a végvidék finanszírozásának biztosítása –, törvénybe iktatta azt a megoldást, amelyet követi októberben Ferdinánd főhercegnek felajánlottak. Az 1609. évi 27. törvénycikk szerint a főherceget levél és követség útján arra kell rávenni, hogy egyezzen bele egy olyan megoldásba, amelyben ő a horvát és a szlavón-petrinjai végvidék vezetője, ám közvetlenül utána a horvát bánnak van rendelkezési joga, a kapitányokat pedig egyetértésben, a Magyar Királyság országlakosai közül választják ki – és cserébe Ferdinánd továbbra is állja a fenntartás költségeit. Minderről a bánnal való egyeztetés után az újonnan megválasztott nádornak, Thurzó Györgynek kellett volna gondoskodnia.⁴⁹ 1611 januárjából van is információnk arról, hogy a nádor tervezte, hogy Grazba utazik, de erre az egyeztetésre már nem került sor.⁵⁰ A belső-ausztriai rendek 1608–1609 során mutatott nagy felháborodásának ismeretében nem nélkülöz minden iróniát az, hogy az 1611. évi karintiai *Landtagra* készült főhercegi előterjesztés már úgy beszél a horvát és a szlavón-petrinjai végvidék magyar irányítás alá kerüléséről folytatott eredménytelen tárgyalásokról, mint amelyek, ha sikeresek, jelentős anyagi tehertől szabadították volna meg a tartományt.⁵¹

Hazaiak és idegenek

A tárgyalások tehát nem hoztak semmiféle kézzelfogható eredményt, a horvát és a szlavón-petrinjai végvidék igazgatása a továbbiakban is változatlan maradt. A bécsi béke más rendelkezéseihez, így a kincstartói tisztség újbóli bevezetéséhez hasonlóan ez a pont sem

47 „Nota bey disen ist also dise handlung biß anhero verbliben.” Ferdinánd főherceg dekrétuma a stájer rendi megbízottaknak. 1609. november 9. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

48 A belső-ausztriai rendek bizottságának felirata Ferdinánd főherceghez. Graz, 1610. január 21. *Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II. II. Von der Auflösung des protestantischen Schul- und Kirchenministeriums bis zum Tode Ferdinands II. 1600–1637.* Hrsg. Johann Loserth. Wien, 1907. (Fontes Rerum Austriacarum II. Abt. 60) 567.

49 „... requiratur Sua Serenitas [Ferdinánd], tam per literas et speciales nuncios ac commissarios regiae maiestatis, quam regnicularum infra denominatos, ut sua serenitas, annotatorum confinium, tanquam antemuralium, et certissimae custodiae provinciarum suarum, ea conditione assumat administrationem; ut dominus banus, omnibus praefectis immediate; post suam serenitatem, amodo deinceps plena et omnimoda, ac vetusta autoritate praesit; atque cum sua serenitate, in rebus bellicis, mutuam habeat correspondentiam; suae serenitas praefecturas confinium ex commendatione domini bani, indigenis et legibus patriis subjecti, conferat, solitaque stipendia munitiones, et alia necessaria (ut hactenus, ita deinceps quoque) benigne fieri procuret.” 1609. évi 27. törvénycikk. CJH 1608–1657, 58.

50 Ferdinánd főherceg dekrétuma Siegmund Friedrich von Herbersteinnak. 1611. január 4. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

51 Az 1611. évi karintiai *Landtag* protokolluma. KLA 456. A. Bd. 48. fol. 2.

ment át a gyakorlatba.⁵² A fennmaradt dokumentumok mindazonáltal lehetővé teszik, hogy a tény regisztrálásánál, tudniillik hogy hosszas (és sok pénzt felemésztő) egyeztetések után végül semmi kézzelfogható nem történt, mélyebb következtetéseket is levonjunk.⁵³

Az eredmények ismeretében könnyen az a benyomásunk támadhat, hogy a belső-ausztriai rendek előtt végig semmi más cél nem lebegett, mint hogy megfelelő mennyiségű időhúzással elfáraszták ellenfeleiket, eljussanak addig a pontig, amikor magyar tárgyalópartnereik inkább feladják a meddő vitát. Ez azonban csak részben igaz. A tény, hogy a három tartomány külön igazgatással és rendi képvisleti rendszerrel rendelkezett, azzal járt, hogy egy ilyen horderejű kérdés megvitatása igen sok időt vett igénybe, hiszen a különböző helyszíneken tartózkodó tisztségviselőknek levélben kellett egyeztetniük. Az esetleges találkozók megszervezése szintén hosszas előkészítést igényelt, mindhárom helyszínen ki kellett jelölni az arra alkalmas embereket és instrukcióval kellett ellátni őket. Mindez nemcsak lassúvá, de roppant rugalmatlanná is tette a rendszert: minden olyan esetben, amikor új tényezők kerültek a képbe, a megbízottak újabb lehetőséget kérhettek, hogy saját közegükben további egyeztetéseket végezzenek. Jellemző a stájer rendi megbízottak válasza 1608 decemberében Ferdinánd főherceg figyelmeztetésére azzal kapcsolatban, hogy Telegdi János és társai már úton vannak és fel kell készülniük a tárgyalásra: mivel azt nem tudják, a magyarok mivel fognak érvelni, csak általánosságban tudnak készülni a vitára, részleteiben majd csak akkor, ha már kezükben van a küldetés tartalmát taglaló dokumentum.⁵⁴

Mint kiderült, a magyar tárgyalóküldöttség érvelése meglehetősen kiszámítható volt. Egyrészt a természetjogra és a 17. században alakulóban lévő nemzetközi jogra (*ius gentium*) való hivatkozással általánosságban kijelentették, hogy minden országot saját lakosainak kell kormányoznia.⁵⁵ Ezen túlmenően azonban rendelkezésükre állt egy pozitív jogi hivatkozási pont is, hiszen 1606-ban a belső-ausztriai rendek képviselői tényleg garantálták azt a bécsi békét, ami teljesen egyértelműen előírta, hogy a végvárakba az országlakosok közül kell kapitányokat kinevezni, külön kiemelve, hogy ez Horvátországra és Szlavóniára is érvényes. Károlyi Árpád rekonstrukciója szerint a magyar tárgyalók eredetileg azért kérték a többi, szintén a dinasztia által uralt tartomány rendjeitől a békét garantáló okmányok kiállítását, hogy ezek majd segítsenek az ígéretek behajtásában Rudolf-fal szemben, és csak a császár közvetítette kérésüket a tartományok felé olyan szellemben, mint-ha az konkrétan azt célozta volna, hogy a rendek érezzék magukra nézve kötelezőnek a bécsi békében írottakat.⁵⁶ Így tulajdonképpen az eredeti szándékkal ellentétes módon,

52 Lásd Angyal: Magyarország, 43–44.

53 A magyar követek 1608. és 1609. évi grazi tartózkodásainak költsége Ferdinánd főherceg kimutatása szerint 9325 forint és 33 krajcár volt. Lásd a karintiai rendeknek a határvédelemmel kapcsolatos állásfoglalására adott határozatát. Graz, 1613. február 27. KLA 456. A. Bd. 49. fol. 38°.

54 Siegmund Herberstein és a stájer rendi megbízottak felirata Ferdinánd főhercegnek. Graz, 1608. december 31. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

55 Például: „Hoc non ipsum natura dictat, ratio requirit, commune ius omnium gentium suadet, ut quaelibet Regna aut Provinciae per suos natos et indigenas gubernentur ac administrentur.” A magyar követek beadványa Ferdinánd főhercegnek. [1609. július 8.] StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

56 Károlyi: Az 1606. évi Szt.-György napjára Pozsonyba hirdetett országgyűlés, 24–29.

de az 1606 szeptemberében aláírt szerződés létezése jócskán leegyszerűsítette a magyar diplomácia feladatát. Ezt még vitapartnereik nagy része is elismerte, az egyik felszólaló például a krajnai rendi megbízottak bizottsági ülésén 1609 márciusában kifejtette: nem lesz egyszerű meggyőzni a magyarokat, mert kéréseik „jó fundamentummal” rendelkeznek.⁵⁷ A belső-ausztriai rendek több írásukban is kísérletet tettek ennek a „jó fundamentumnak” a lebontására, amikor kifejtették – egyébként, mint tudjuk, a tényekkel megegyező módon –, hogy a bécsi béke szövegének tárgyalásán képviselőik nem vettek részt és nem volt lehetőségük arra sem, hogy tiltakozást jelentsenek be annak bármelyik pontjával kapcsolatban, így azt nem feltétlenül kell minden részletében magukra nézve kötelezőnek elfogadniuk. Figyelemre méltó, hogy ezt a gondolatmenetet Ferdinánd főherceg csak módosítva tárta a magyar követek elé, azt indokolva vele, miért van szükség a látszólag egyértelmű helyzetben további egyeztetésekre a belső-ausztriai tartományok rendjei között.⁵⁸ A *Bruderzwist* amúgy is válságos körülményei között a dinasztia tagjai szemmel láthatólag el akarták kerülni annak a látszatát, hogy vitatnák az 1606. évi békemű érvényességét.

Ahogy a korábbiakban jeleztem, a belső-ausztriai kormányzat inkább egy másik stratégiát erőltetett: arra az esetre, ha a végvidék kapitányainak kinevezési jogát át kell adniuk a magyar félnek, teljes kivonulással, az addigi költségek megtéríttetésével és a végvidék finanszírozásának felfüggesztésével fenyegetett. A különböző iratokban nagy kedvvel hivatkoztak arra, milyen fontos katonai segítséget adott Stájerország a tizenöt éves háború kirobbanásakor, 1593-ban Sziszek megvédésében és Haszan boszniai pasa legyőzésében, illetve 1601-ben Kanizsa (amúgy sikertelen) ostromában. Az 1578 óta elvégzett erődítési munkák említései között sorozatosan kiemelt helyet biztosítottak a krajnai és karintiai rendek pénzén emelt Károlyvárosnak, illetve a Haszan pasa által épített Petrinjának, amelyet elfoglalása után szintén a belső-ausztriai tartományok pénzén tettek újra használhatóvá. Erős érvnek tűnt ugyanis, hogy ezekhez a várakhoz a magyar, illetve horvát rendeknek – amelyek az építési és erődítési költségekhez soha nem járultak hozzá – semmi közük nem lehet.⁵⁹ Hasonló logikával egyébként nemcsak a belső-ausztriai rendek éltek: 1606 szeptemberében a Cseh Korona tartományainak rendjeinek követei is azt kérték a magyar tárgyalókövetségtől, hogy Érsekújvárnak, amelyet az ő költségükön építettek, hadd legyen közülük érkezett parancsnoka.⁶⁰

57 A krajnai rendi megbízottak bizottsági ülésének jegyzőkönyve. 1609. március. 20. ARS AS 2 šk. 883. fol. 473^r.

58 Siegmund Friedrich von Herberstein és a stájer rendi megbízottak feliratát Ferdinánd főhercegnek. Graz, 1608. december 31., Ferdinánd főherceg dekrétuma a magyar követeknek. 1609. január 19. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

59 Lásd például a három belső-ausztriai tartomány rendjei közös bizottságának állásfoglalását (1609. április 23.), vagy Ferdinánd főherceg levelét a magyar rendeknek (1609. április 27.). StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Sziszek felmentéséről, illetve Kanizsa 1601. évi ostromáról lásd Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 327–345.; Bagi Zoltán Péter: *Egy kudarc okai*. Kanizsa 1601. évi ostroma. *Aetas* 28 (2013) 1. sz. 5–30.

60 A Cseh Korona országai követeinek beadványa Mátyás főhercegnek. [Bécs, 1606. szeptember 11.] *Prameny ke vpádúm Bočkajovců na Moravu a k ratifikaci míru vídeňského od zemí Koruny České roku 1605–1606*. Připavil František Kameníček. Praha, 1894. (Historický archiv 4) 223. [Magyar fordításban megjelenik a *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez* antológiában III. kötetében.]

A teljes kivonulás és a már létező erődvonal magára hagyásának ígérete meglehetősen cinikus fenyegetés benyomását kelti ugyan (és ahogy jeleztem, a stájer rendi megbízottak 1609 októberében gyanították is, hogy a magyarok nem veszik komolyan), egyes jelek arra mutatnak, hogy a belső-ausztriai rendek ténylegesen elszánták magukat radikálisabb lépések megtételére. 1609 áprilisában összeállított véleményükben – amelyet nem a magyar partnernek, hanem Ferdinánd főhercegnek címeztek, így nyomásgyakorló funkciója nem lehetett – javasolták, hogy az uralkodó minél előbb hívjon össze egy bizottságot az új végvár vonal számára erősítendő helyek listájának kialakítására.⁶¹ Szeptemberben a főherceg már szükségesnek látta, hogy jelezze alattvalóinak: mivel az oszmánokkal megkötött béke tartósságában nem lehet bízni, addig ne kezdjék el kivonni a csapatokat a horvát és a szlavón-petrinjai végvidék váraiból, amíg a magyarokkal még folynak a tárgyalások. A stájer rendek gyűlése mindenestre a főhercegi dekrétum kiadása után három nappal kérivényezte, hogy legalább a szlavón csapatok egy részét elbocsáthassák a szolgálatból.⁶²

A belső-ausztriai rendek eltökéltsége, ami arra sarkallta őket, hogy akár egy új végvidék kiépítését is komolyan fontolóra vegyék, azt mutatja, hogy cselekedeteiknek súlyosabb hajtóereje volt annál, mintsem hogy arisztokraták a bécsi béke rendelkezéseinek érvényesítésével elestek volna néhány jól jövedelmező tisztség viselésének lehetőségétől, bár erre is vannak jelek. Hans Jakob von Edling például egy krajnai tartományi gyűlésen kifejtette, hogy a végvidék átadása a magyarok rabszolgájává tenné őket.⁶³ A Bocskai-felkelés alatti háborús incidensek, úgy tűnik, nagyon mély nyomot hagytak a belső-ausztriaiak emlékezetében, ami helyenként átsejlik a diplomáciai iratok általános udvariasságán, és az egymás vitézségéről és áldozatkészségéről tett gesztusértékű megjegyzéseken. A krajnai tartományi gyűlésen 1608 márciusában Wolf Paradeiser – aki nyilván rokona volt az 1600-ban Kanizsa feladásáért kivégzett Georg Paradeisernek –, kifejtette, hogy egyáltalán nem lenne örömteli fejlemény, ha ezeket a helyeket barbár népeknek adnák oda. Ugyanezen az ülésen Hans Jakob von Edling abbéli véleményének adott hangot, hogy a magyarok és a hozzájuk hasonló népek természetüktől fogva ellenségei a krajnaiaknak.⁶⁴ Ezt a stájer rendi megbízottak is hasonlóképpen látták: 1608 áprilisában elmagyarázták Miksa főhercegnek, hogy nem tűnne számukra jó ötletnek, ha a végvidék átadása után is tovább finanszíroznák ellenségeiket, akiktől legalább annyira kell tartaniuk, mint az oszmánoktól.⁶⁵

61 A három belső-ausztriai tartomány rendjei közös bizottságának állásfoglalása. 1609. április 23. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

62 Ferdinánd főherceg dekrétuma a stájer rendek gyűlésének (1609. szeptember 7.), illetve a stájer rendek felterjesztése (1609. szeptember 10.). StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

63 A krajnai tartományi gyűlés ülésének protokolluma. 1608. május 3. ARS AS 2 Šk. 833. fol. 300^v. Ugyanezen az ülésen Andreas Paradeiser felhívta a figyelmet arra, hogy amint a krónikák is mutatják, a magyarok mindig is hitegetők voltak, saját királyaikkal szemben is. Uo. fol. 301^v.

64 „Es seie nicht zufeyern, noch sich dits orts den barbarischen völkhern zue untergeben...”; „Die hungarischen und dergleichen nationen sein alweg diser nation von natur gleichsamb feindt und zuwider...” A krajnai tartományi gyűlés protokolluma. 1608. március 3. ARS AS 2 Šk. 883. fol. 268^v, 269^v.

65 „... iro auch nicht rathsamb währ, das sy dieselb zuhaissen iren aignen feundten, von denen sy sich schier soviel als dem Erbfeind selbst zubefahren, dargeben sollen.” A stájer rendi megbízottak felirata Miksa főhercegnek. 1608. április 22. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

Ennek az attitűdnek a legrészletesebb kifejtését a grazi udvar régi bizalmasa, a Károly főherceg által krajnai *Landeshauptmann*-nak is kinevezett Johann Ambros von Thurn gróf leveleiben találjuk, aki 1609-ben Bécsből tudósította az ottani fejleményekről Ferdinánd főherceget. Értesülve a nyáron a dinasztia különböző tagjainál járt magyar követségről, hosszú – és mivel írása nem a nyilvánosságnak készült, a hivatalos rendi iratoknál sokkal nyíltabb hangvételű – gondolatmenetben vázolta fel a fiatal stájer uralkodónak, mennyi problémát látott a határvidék feletti ellenőrzés átadásával kapcsolatban. Sorozatosan jelezte, hogy német segítség nélkül a magyarok semmire nem mentek volna az ősellenséggel folytatott küzdelemben, és az elmúlt évek eseményei nyilvánvalóan megmutatták, mennyire lehet bennük megbízni. Hiszen szerinte ők fosztották meg a kereszténységet a török elleni hatalmas győzelem lehetőségétől, és ezt már csak tetézték azzal, hogy szövetkeztek az ősellenséggel, és török-tatár segítséggel támadtak szomszédaikra. Természetesen ő is felhívta a figyelmet a stájer rendek által építtetett erődökre, és jelezte, északabbra is található olyan várak, mint Győr és Komárom, amelyek erődítésének költségeit a birodalmi segélyből és a cseh hozzájárulásokból lehetett csak biztosítani. Ha megvalósul, amit a magyarok akarnak, az örökös tartományok lakói adófizetőkkel – sőt, egy másik levelének fogalmazása szerint egyenesen jobbágyaikká – teszik majd, hiszen azok csak a pénzt adhatják, de az érdemi kérdésekbe nem szólhatnak bele. Végül Thurn levonta a Belső-Ausztriára is nyilvánvalóan érvényes következtetést: a magyar „védőbástya” (*Vormauer*) inkább ellensége Alsó-Ausztriának, mintsem barátja.⁶⁶

Abban még a kevésbé heves vérmérsékletű belső-ausztriai urak is egyetérteni látszottak, hogy ha nem adják át a végvidéket, a magyarok erőszakkal fogják azt elragadni.⁶⁷ Aggodalmuk hullámai különösen magasra csaptak 1608 tavaszán, amikor a konföderált rendek hadai Mátyás főherceg támogatására Csehország felé vonultak. Ferdinándnak hosszasan kellett magyaráznia a rendi megbízottaknak: Rudolf ellen fellépő rokona többször is, szóban és írásban egyaránt biztosította, hogy nincsenek a belső-ausztriai területekkel szemben ellenséges szándékai. Mindenesetre a főherceg ugyanebben a dekrétumban felhívta a rendek figyelmét arra is, hogy szenteljenek figyelmet Graz erődítési munkálatainak és készítsék elő a tartományi milícia (*Landesdefension*) összehívását.⁶⁸

A magyarokkal kapcsolatos, általánosan lesújtó vélemények hangoztatásának fényében különösen figyelemreméltók a belső-ausztriai rendek azon megnyilvánulásai, amelyekkel megpróbálták meggyőzni tárgyalópartnereiket arról, hogy a horvát és a szlavón-petrinjai végvidék kapitányi tisztségeiből eddig sem voltak kizárva a Magyar Királyság és kapcsolt részeinek lakosai. Hangsúlyozták, hogy Petrinja kapitánya jelenleg is szlavón,

66 Johann Ambros von Thurn levele Ferdinánd főhercegnek. Bécs, 1609. július 25. Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ungarische Akten. Allgemeine Akten (= HHStA UA AA) fasc. 157. fol. 37–41. Még egy márciusi levelének összefoglalását lásd Hurter: *Geschichte Kaisers Ferdinands II. und seiner Eltern*, VI. 132–134.

67 Lásd például Wolf Schwengler hozzászólását a krajnai tartományi gyűlés 1608. május 3-i ülésén. ARS AS 2 Šk. 883. fol. 302^r.

68 Ferdinánd főherceg a stájer rendi megbízottaknak. 1608. május 20. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

Ivanicsé pedig dalmát születésű.⁶⁹ A legterjedelmesebb állásfoglalásban, 1609 áprilisában még ennél is messzebb mentek és azt fejtegették, hogy a bécsi béke szövege nem is egyértelműen német tisztekről beszél, hanem idegenekről, márpedig ez rájuk nem érvényes, hiszen ők a legközelebbi szomszédok. Azonkívül, hogy emlékeztettek arra, milyen fontos részt vállaltak a németek a magyarországi határvédelemben, felemlítették a számos magyar, szlávón és horvát nemesi családdal fennálló rokoni kapcsolatokat is.⁷⁰ Az „idegenek” és a „németek” elválasztása mindazonáltal messzemenően ellentétes volt a magyar rendek definíciójával, különösen ha nem a stájerekkel folytatott tárgyalások iratait, hanem belső kommunikációjukat nézzük: az 1608 őszen tartott országgyűlésen a Mátyás elé terjesztett igények között szerepel a „német és egyéb küllhoni katonák” eltávolítása is az ország számos erődítményéből.⁷¹

A petrinjai és ivanicsi kapitánnyal kapcsolatos érvert Ferdinánd főherceg a magyar diplomaták elé tárta, ők azonban nem tartották szükségesnek, hogy erre külön kitérjenek – annak ellenére, hogy ha a szükség úgy hozta, ők is szívesen szakítottak az etnikai hovatartozás nagyon szűk értelmezésével.⁷² Amellett, hogy (miképpen ezt az udvariasság megkövetelte) 1609. októberi beadványukban megköszönték Ferdinándnak a magyarokkal szemben eddig mutatott jóindulatát és kifejezték reményüket, hogy erre a továbbiakban is számíthatnak, azt is közölték, hogy a főherceget magyar vérből valónak és ősi magyar nemzetség ivadékanak tartják.⁷³ Feltehetnénk, hogy ezzel próbálták kiküszöbölni az elmentmondást az éppen felajánlott különleges szabályozás – amely Ferdinándnak továbbra is vezető szerepet biztosított a végvidék igazgatásában – és a bécsi béke között. Azonban a kitévelt megtaláljuk már az 1609 januárjában beadott második memorandumukban is.⁷⁴

Mindenesetre a fennmaradt forrásanyagból egyértelmű, hogy mindkét fél úgy látta: a tétek jóval magasabbak annál, mintsem hogy csak nagy bevételi lehetőségekkel kecsegtető állások felett civakodnának. A belső-ausztriai rendek körében tapasztalható félelem attól, hogy az őket védő erődítményvonal barbár ellenségeik kezébe kerül, valósnak tűnik, míg a magyarok szemlátomást abban bíztak, hogy a kétségkívül előforduló hatáskörtúllépések és hatalmaskodások elkerülhetők lesznek, ha a horvát és a szlávón-petrinjai végvidék az ország lakosainak igazgatása alá kerül. Erre persze semmilyen garancia nem volt,

69 Jellemző, hogy a petrinjai kapitánynak, bár sokszor emlegették, csak családnevét (Draskóczy) adták meg, ha egyáltalán. Ferdinánd főherceg instrukciója Wagen és Dietrichstein részére. Gleinstätten, 1606. augusztus 25., A stájer rendi megbízottak levele Miksa főhercegnek. 1608. április 22., A belső-ausztriai rendi küldöttségek bizottságának állásfoglalása Ferdinánd főherceg számára. 1609. április 23. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

70 A belső-ausztriai rendi küldöttek bizottságának állásfoglalása Ferdinánd főherceg számára. 1609. április 23. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

71 „... milites [...] Germanos et alios externos...” MNL OL Regnicolaris levéltár. N 49 Dietae antiquae. 1. cs. fasc. A–B. fol. 61^v.

72 Ferdinánd főherceg határozata a magyar követek számára. 1609. április 27. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

73 A magyar követek beadványa Ferdinánd főhercegnek. [1609. október vége.] StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

74 A magyar követek beadványa Ferdinánd főhercegnek. 1609. január 15. MNL OL E 193 6. d. 17. fasc. 41. Nr. fol. 108^r. Johann Ambros von Thurn ki is emelte hosszas reflexiójában, mennyire nélkülözi a logikát, hogy a magyar vérből származó Ferdinándot is ki akarják zárni a végvidék irányításából, lásd idézett levelét a főhercegnek. Bécs, 1609. július 24. HHStA UA AA fasc. 157. fol. 38^u.

és időnként még az ezzel kapcsolatos érvelést sem sikerült teljesen koherensen megalkotni. Természetesen a belső-ausztriai tárgyalófél visszautasította a vádat, hogy felelős lenne bármilyen visszaélésért, és a tizenöt éves háború befejeztével általános zsoldosellenesség (amelyben egyébként a stájer rendek is osztoztak) valóban nehezen volt alkalmazható a helyzetre.⁷⁵ A magyar követek ugyan kifejtették, hogy ha valaki az ország lakosai közül való, nyilvánvalóan jobban figyel a várak állapotának fenntartására, mint a csak saját gazdagodását kereső külföldi, de ez az érv kiáltó ellentétben volt azzal, hogy ezzel egy időben arról győzködtek a belső-ausztriaiakat: a horvát és a szlavón-petrinjai végvidék számukra is védőbástyaként (*antemurale* és *propugnaculum*) szolgál, így jogos, ha a finanszírozását magukra vállalják.⁷⁶ Mindenesetre a kölcsönös teljes bizalmatlanság – kiegészítve az iratokban nem manifesztálódó, de a pozíciókért nyilvánvalóan állandóan folyó konkurenciaharcral – kizárta azt, hogy valódi, tárgyalások útján létrejövő kompromisszum születhessen.

Egy hamvába holt kísérlet a protestáns összefogásra

A fentiek ismeretében igencsak váratlan, hogy ismerünk egy olyan levelet, amelyben a stájer, karintiai és krajnai rendek küldöttei közös bizottságának protestáns tagjai a magyar rendek segítségét kérték vallásuk védelmében 1609 novemberében, alig néhány nappal a végvidék átadására vonatkozó igények végleges elutasítása után. A levél hosszasan részletezte, hogy ellenségeik – akik közé Ferdinánd főherceget nem számítják, csak rossz tanácsadóit – fondorlatai révén milyen üldöztetéseket voltak kénytelenek elszenvedni a belső-ausztriai protestánsok: lelkészeiket száműzik, könyveiket elégetik, templomaikat elveszik, temetőiket megszentéstelenítik és Itáliából toboroznak ellenük katonákat. Kérték, hogy a magyar rendek járjanak közben királyuknál: II. Mátyás küldjön követet Ferdinándhoz, és próbálja meggyőzni, hogy kövesse inkább apja, Károly főherceg, illetve II. Miksa császár példáját, akik toleráns attitűdöt gyakoroltak az evangélikus vallással szemben. Figyelemre méltó, hogy kérésüket nemcsak azzal indokolták, hogy a magyarok nemrég keveredtek ki hasonló labirintusból (a bécsi béke és intézkedéseinek törvénybe iktatása révén), és így felelősséggel tartoznak más területek sanyargatott csoportjai iránt, hanem egyenesen összekötötték problémájukat a határvédelem kérdésével. Kijelentették ugyanis, hogy egy belháború, amely a protestánsok elnyomása miatt

75 A stájer rendi megbízottak úgy nyilatkoztak a zsoldosokról Miksa főhercegnek írott levelükben (1608. április 22.), hogy azok sokszor több kárt okoznak a területnek, mint az ellenség. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

76 Ferdinánd főherceg levele II. Mátyásnak a tárgyalások összefoglalásával. Graz, 1609. október 30. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Vö. A magyar követek beadványa Ferdinánd főhercegnek és a stájer rendeknek [1609. január 8.] Uo. Ez bevett érvelése volt a magyar rendeknek, a Cseh Korona országaiból érkezett követekkel folytatott 1606. szeptemberi jegyzékváltásban is előkerül, lásd a magyar tárgyalódelegáció vitaíratát. [Bécs, 1606. szeptember 11.] Katona István: *Historia Critica Regum Hungariae...* IX. Ordine XXVIII. Buda, 1794. 588. [Magyar fordításban megjelenik a *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez* antológia III. kötetében.]

törne ki, megakadályozná a horvát és a szlavón-petrinjai végvidék további finanszírozását, ráadásul a magyar közbenjárás elmaradása esetén a Német-római Birodalom lutheránus fejedelmeinek további támogatását sem lehetne szavatolni. Hosszasan értekeztek az őket a magyarokhoz fűző kötelékekről és kijelentették: testvéreik ők, nemcsak a kereszténység, hanem a politikai közösség révén is, amelynek részei.⁷⁷

Annyi bizonyos, hogy a belső-ausztriai protestánsoknak Ferdinánd uralkodásának kezdete óta valóban egyre növekvő nehézségekkel kellett szembenézniük. A fiatal főherceg nem fogadta el magára nézve kötelezőnek az apja által 1578-ban a rendeknek adott, széles körű vallási jogokat biztosító dokumentumot (az úgynevezett brucki pacifikációt).⁷⁸ A századfordulón egyre-másra születtek a dekrétumok, amelyek elrendelték a protestánsok kitiltását a főherceg tulajdonában lévő városokból, és az új hivatalok betöltésekor is kizárólag katolikusok jöhettek számításba – a zsoldosokkal kapcsolatos ellenérzésekben többek között ennek lecsapódásait kell látnunk. Noha a protestáns többségű nemesi rend megpróbált ellenállást mutatni, évről évre adott be petíciókat az intézkedések visszavonását kérve és időnként az adómegajánlás megtagadásával is fenyegetőzve, ezek rendszeresen zátonyra futottak a jogait messzemenőkéig érvényesíteni akaró és jelentős mértékű küldetéstudattal rendelkező Ferdinánd eltökéltségén. 1609 őszén a helyzet ismét pattanásig feszült volt: ha az itáliai toborzásra nincsenek is adataink, az biztos, hogy Ferdinánd jelezte mind Rudolfnak, mind az ekkoriban már Tirolt irányító Miksa főhercegnek, hogy egy lázadás esetén szüksége lenne katonai segítségére.⁷⁹

Egyáltalán nem véletlen, hogy a protestáns segélykérés időben egybeesett a horvát és a szlavón-petrinjai végvidék ügyében folytatott tárgyalásokkal. Ferdinánd főherceg ugyanis természetesen igyekezett akadályozni, hogy vele szemben egységfront alakulhasson ki a három tartományban, így a magyar követek érkezése miatt összehívott nagy létszámú bizottság ritka alkalmat biztosított arra, hogy a Grazba érkezők a vallásügyben is egyeztessenek.⁸⁰ Ráadásul, ahogy a korábbi fejezetekben láttuk, mivel Pozsonyban még folyt az országgyűlés, a bizottság nem oszlott fel a magyar követek távozása után, hanem tagjai továbbra is Grazban maradtak, hogy az esetleges újabb válasza tudjanak reagálni. Így bőven adódott lehetőség arra, hogy az *Ausschuß* megbízza három követet, Ulrich Christoph von Schärffenberget, Karl zu Egg bárót és Dietrich zu Auersperg bárót, hogy

77 A stájer, karintiai és krajnai rendek küldötteiből álló bizottság protestáns tagjainak levele a magyar rendeknek. Graz, 1609. november 4. *Akten*, II. 523–526. Az egyetlen ismert magyar reakció a levélre – az ellenérdekelt Forgách Ferencé – pontosan ez utóbbi tényezőt emeli ki a szövegből. Lásd levelét Giovanni Battista Salvagónak. Pozsony, 1609. december 15. *Forgách Ferenc okmánytár. Levelek és iratok (1586–1615)*. Szerk. Kruppa Tamás. Bp.–Róma, 2022. (Collectanea Vaticana Hungariae II/9) (= CVH II/9.) 376.

78 A Bruck an der Murban lezajlott tartományi gyűlésről és az ott elfogadott dokumentumokról lásd Pörtner: *The Counter-Reformation*, 29–32.

79 Ferdinánd főherceg levele Miksa főhercegnek (Leibnitz, 1609. október 11.), illetve II. Rudolf császár levele ugyanannak (Prága, 1609. november 12.). *Akten*, II. 521., 527. A belső-ausztriai ellenreformáció sikereiről Ferdinánd főherceg regnálásának megkezdése után lásd Pörtner: *The Counter-Reformation*, 108–130.; Robert Bireley: *Ferdinand II, Counter-Reformation Emperor, 1578–1637*. Cambridge, 2014. 31–60.

80 Ezt a stájer rendi megbízottak előre jelezték is a krajnaiaknak küldött levelükben. Graz, 1609. szeptember 2. *Akten*, II. 501.

több környező ország rendjeivel vegye fel a kapcsolatot és a magyarokéhoz hasonlóan kérje az ő segítségüket is. Összeállítottak emellett egy részletes jegyzéket is sérelmeikről.⁸¹

A követek Bécsen keresztül először Pozsonyba mentek, ahová 1609. január 2-án érkeztek meg, és 4-én kaptak audienciát II. Mátyásnál. Másnap visszatértek Bécsbe, ahol 8-án az alsó- és felső-ausztriai rendek képviselői is fogadták őket. Utána Prágába utaztak tovább. Nem világos, vajon a császárhoz bejutottak-e, de a cseh rendek biztosították őket támogatásukról – visszafelé úton ellenben lekésték a morva tartományi gyűlést.⁸² Időközben az egyes tartományok rendjei egymást is biztatták a támogató nyilatkozatok kiadására, és azok egymás után meg is érkeztek (bár 1610 áprilisában még mindig csak szervezték azt, hogy a morvák is elküldjék a kért dokumentumot).⁸³ Egyetlen csoport hiányzik feltűnő módon a felsorolásból: a magyar rendeké. Az kevésbé meglepő, hogy II. Mátyás némi fontolgtatás után visszautasította a belső-ausztriai rendek kérését, arra hivatkozva, hogy nem szeretne félreértéseket Ferdinánd főherceggel, és azt is tudjuk, hogy Forgách Ferenc esztergomi érsek és főkancellár aggodalmait tolmácsolva küldte tovább a grazi nunciának a kezébe került levelet.⁸⁴ További kutatásoknak kell azonban kideríteniük, vajon a magyar királyság prominens protestáns tisztségviselői foglalkoztak-e egyáltalán érdemben a Grazból érkező felkéréssel. Nem valószínű mindazonáltal, hogy a stájer kérés nagy rokonszenvre talált volna, mert a végvidék finanszírozásával kapcsolatos kérdések elakadása 1609 késő őszen komoly feszültséget gerjesztett. Forgách Ferenc egyenesen azt híresztelte, hogy Thurzó György már a fizetni vonakodó Cseh- és Stájerország dűlására készül, de legalábbis portyázásra biztatná az oszmán csapatokat, szabad utat biztosítva nekik a magyar területeken keresztül.⁸⁵ A magyar támogatás kérvényezése tehát, úgy tűnik, nem hozott eredményt – sőt, további kellemetlenségeket okozott, amikor 1610 januárjában Ferdinánd főherceg kézhez vette a magyaroknak írott levél szövegét.⁸⁶

A főherceg azokban a kérdésekben is féltékenyen figyelte, hogy a rendek politikai aktivitása nem csorbítja-e Istentől eredeztetett jogait, amelyek kevésbé voltak hűségvágóak uralkodói szerepértelmezése szempontjából. Jellemző példa a belső-ausztriai rendek konföderációval kapcsolatos levelének elküldése körüli botrány 1608 júniusában. Ellentétben a rendek küldöttjeivel, akik többször is felhívták a figyelmet arra, milyen

81 A sziléziai rendeknek címzett megbízólevelük. S. I., 1609. november 24. Kiadása: *Akten*, II. 532. A gravamina-irat elemzésére lásd Sašo Jerše: Glaube, Hoffnung, Herrschaft. Die „imaginaires politiques” Innerösterreichs im Zeitalter des religiös-politischen Konflikts. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 121 (2013) 362–365.

82 Ulrich Christoph von Schärffenberg, Karl zu Egg és Dietrich zu Auersperg levele a belső-ausztriai rendek képviselőinek. Bécs, 1610. január 19., A stájer rendi megbízottak levele a karintiaiakhoz és a krajnaiakhoz. Graz, 1610. április 9. *Akten*, II. 565–566., 582–583.

83 Lásd az 1610 januárja és áprilisa közötti levelezést. *Akten*, II. 551–587.

84 II. Mátyás levele a belső-ausztriai protestáns rendeknek. Bécs, 1610. január 12. *Akten*, II. 551–552.; Forgách Ferenc levele Giovanni Battista Salvagónak. Pozsony, 1609. december 15. CVH II/9. 376. Ő Széchy Tamás főudvarmestertől kapta meg. Levelezésében nincs nyoma annak, hogy a Pozsonyba érkező stájer követeket személyesen is látta volna.

85 Forgách Ferenc levele Giovanni Battista Salvagónak. Pozsony, 1609. november 16. CVH II/9. 371. A cseh rendek, amelyek Rudolf uralma alatt maradtak, ugyanezen levél tanúsága szerint visszautasították azt, hogy továbbra is fizessék addigi hozzájárulásukat az új királynak.

86 Ferdinánd főherceg levele Gottfried von Stadlnak. Graz, 1610. január 12. *Akten*, II. 551.

régen megígérték a választ és tartottak a magyarok agresszív reakciójától, Ferdinánd számára az volt a legfontosabb, hogy fenntartsa el nem kötelezett álláspontját a dinasztian belül. Éppen ezért ismételtén kérte a válaszelevél elküldésének halasztását, várva a *Bruderzwist* újabb fejleményeit – mígnem aztán a második alkalommal a rendi kiküldöttek bizottsága közölte a főherceggel, hogy már elküldték azt.⁸⁷ Ferdinánd felháborodott dekrétumban adta tudtukra, hogy ezt a gesztust elképzelhetetlen mértékű arcátlánságnak véli, egyenértékűnek tartja azzal, mintha jogarát kitepték volna kezéből. A rendi megbízottak levele, amelyben felhívták figyelmét arra, hogy a szöveg (amit saját nevükben küldtek ki) már addig is többszörös egyeztetésen ment át és olyan semlegesen fogalmaz, hogy semmilyen gondot nem okozhat, csak olajat öntött a tűzre.⁸⁸ A második, hasonlóképpen bős hangvételű dekrétumban Ferdinánd felszólította a rendi megbízottakat, hogy lássák be igazságát, ismerjék el hibájukat és fejezzék be a feleselést, mert éretlen viselkedésükkel szégyent hoznak dicső őseikre. Minden jel arra mutat, hogy a rendi megbízottak újabb válasza már kizárólag az alázat hangján szólott, amit aztán a főherceg újabb dekrétumban nyugtázott, újólág kioktatva a stájer politikai élet prominenseit az elvárt helyes viselkedésről.⁸⁹

Nem ismerjük a főherceg első reakcióit a magyaroknak írott, támogatást kérő levél kézhezvétele után, de stílusuk a fentiek ismeretében könnyen elképzelhető, különösen, mivel a korábbiakban is nagyon figyelt arra, hogy a Habsburg-tartományok rendjei közötti kommunikáció ne válhasson a protestánsok közötti összefogás melegágyává.⁹⁰ Ferdinánd öccse, Miksa Ernő főherceg (akihez szintén eljutott a levél) úgy értelmezte a szöveget, mintha az erőszakos fellépést készítené elő, és a rendek válaszából úgy tűnik, Ferdinánd is erre hajlott.⁹¹ A bizottság magyarázata – amely hangsúlyozta, hogy pusztán diplomáciai közbenjárásra kérték a magyarokat –, szemlátomást némileg megnyugtatta a főherceget (a szöveg valóban kizárólag erről szól). Ferdinánd azt is jelezte: hűségükben, amiről újra biztosították, továbbra is bízik, hiszen ők juttatták el hozzá a levél másolatát. Ugyanakkor nem fogadta el a rendi megbízottak magyarázatát, azt, hogy semmi szokatlan

87 A belső-ausztriai rendek kiküldöttjei bizottságának levele Ferdinánd főhercegnek. Graz, 1608. január 7. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708. Ahogy a stájer rendi megbízottak protokollumából látszik, a magyaroknak a levelet ugyanazon a napon küldték el, amikor a főherceget informálták erről mint befejezett tényről. Uo. Gr. III. K. 357. H. 1108. fol. 184^r.

88 Ferdinánd főherceg dekrétuma a belső-ausztriai rendek kiküldöttjeiből álló bizottságnak (1608. június 13.) és utóbbiak még Grazban tartózkodó részének válasza (Graz, 1608. június 16.). StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708.

89 Ferdinánd főherceg dekrétumai a belső-ausztriai rendek kiküldöttjeiből álló bizottság még Grazban tartózkodó tagjainak. Graz, 1608. június 16., 24. StLA LAA Gr. IV. Nr. 3. fasc. 705–708., illetve MNL OL 1526 utáni gyűjtemény. R 303. Osztrák örökös tartományok. 1. t. fol. 197–199. A rendi megbízottak válasza elveszett, elkészüléséről lásd a tevékenységüket dokumentáló protokollumok 1608. június 18-i bejegyzését: StLA LAA Gr. III. K. 357. H. 1108. fol. 186. Ferdinánd főherceg – a későbbi II. Ferdinánd uralkodói szerepfelfogásáról lásd Bireley: *Ferdinand II*, 37–38.; Thomas Brockmann: *Dynastie, Kaiseramt und Konfession. Politik und Ordnungsvorstellungen Ferdinands II. im Dreißigjährigen Krieg*. Paderborn, 2011. (Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte. Neue Folge 25.)

90 Egyes vélemények szerint ez volt az oka annak is, hogy csak stájer követek Bécsbe küldését kérte 1606 szeptemberében, így elkerülve, hogy esetleg Krajnából és Karintiából protestánsok menjenek a császárvárosba. Károlyi: A szeptemberi bécsi alku, 376–377. Lásd még Girolamo di Porzia grazi nuncius levelét Scipione Borghese bíborosnak. Graz, 1606. szeptember 4. MOE XII. 627–628.

91 Miksa Ernő főherceg levele Ferdinánd főhercegnek. 1610. január 24. *Akten*, II. 558.

nincs a prágai és pozsonyi követküldésben, és ismételten követelte, hogy tudassák vele, ki volt a levél szerzője.⁹² Azt mindenesetre leszögezte, hogy semmilyen diplomáciai közbenjárás nem fogja megváltoztatni döntését, amelyről már 1609 decemberében tájékoztatta a rendeket: nem hajlandó visszahelyezni a vallási kérdést a korábbi állapotba, és ezen elhatározása mellett kitart a sírig.⁹³ Noha a stájer nemesi rendek 1610 júniusában megpróbálkoztak még azzal is, hogy a birodalmi fejedelmek körében szerezzenek diplomáciai támogatást ügyüknek, végül ezek a kísérleteik sem jártak eredménnyel.⁹⁴

Akár mennyi esély volt is Ferdinánd főherceg meggyőzésére, azt a következtetést mindenképpen levonhatjuk, hogy a magyar rendek egy, a korszakban általában nagy motivációs erővel bíró folyamodványt utasítottak vissza azzal, hogy nem küldték el a kért közbenjáró levelet belső-ausztriai protestáns hittársaik megsegítésére. Ennek okát pedig nyilvánvalóan a végvidékkel kapcsolatos konfliktusban kell látnunk. Látva a stájer, karintiaiak és krajnaiak hajthatatlanságát, az 1609. évi országgyűlés arra hajlandónak mutatkozott, hogy a vitás kérdésben látszólag kompromisszumos (a gyakorlatban azonban eredeti igényeik teljes feladását jelentő) megoldást iktasson törvénybe, de talán kevésbé meglepő módon akkora nagyvonalúságot már nem szívesen tanúsítottak volna, hogy eközben más területen megsegítik vitapartnereiket. Valószínű, hogy ha a belső-ausztriaiak nem terveznek olyan követjárást, amely minden Habsburg-tartományt érint, és II. Mátyás nem éppen a magyar országgyűlésen tartózkodik, nem is próbálkoztak volna meg a magyar rendek megkeresésével – különös tekintettel arra, hogy alighanem a magyarok népszerűtlensége miatt döntöttek úgy, megmutatják a főhercegnek is a Pozsonyba küldött levelet, nehogy a Ferdinándhoz esetlegesen eljutó félinformációk miatt gyanúba keveredjenek, nem terveznek-e valami sokkal radikálisabbat.⁹⁵ A végvidék kérdése és az a mögött álló kölcsönös bizalmatlanság mindenesetre, úgy tűnik, elegendő súllyal rendelkezett ahhoz, hogy megakassza a Daniel H. Nexon által modellezett, a központi hatalom számára nehézségeket jelentő együttműködést a tartományok között.

Nem szabad persze figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy noha Belső-Ausztria, illetve a Magyar Királyság azonos dinasztia uralma alatt állt, uralkodójuk más személy volt. Alsó-Ausztria hasonló mértékű károkat szenvedett a Bocskai-felkelés alatt, mint Stájerország, sőt – ahogy jeleztem – ők Felső-Ausztriával közösen be is adtak egy tiltakozó iratot a bécsi béketárgyalásokon. Ha nem is volt annyira egyértelmű intézményi háttér az onnan származó tisztek hivatalviselésének a magyarországi katonai igazgatásban, mint a stájer esetben, a bécsi béke 9–10. cikkelye számukra is jelentős érdeksérelemmel járt. A tartomány világi politikai elitje 1608 februárjában mégis hajlandó volt félretenni

92 A belső-ausztriai rendek küldöttei bizottságának levelei Ferdinánd főhercegnek (Graz, 1610. január 13., 21.), illetve a főherceg válasza (S. l., 1610. január 17.). *Akten*, II. 554–556., 560–563., 567. Lásd még a főherceg kommunikációját az ügyben a stájer, illetve a karintiai tartományi gyűléssel. Uo. 569–570., 571–574.

93 Ferdinánd főherceg dekrétuma a belső-ausztriai protestáns nemesség számára. Graz, 1609. december 8. *Akten*, II. 538–544.

94 A stájer rendi megbízottak levele a cseh fővágrófnak (*Oberstburggraf*) (Graz, 1610. május 30.), néhány birodalmi fejedelmek (S. l., 1610. június 18.), illetve a karintiai rendi megbízottaknak (Graz, 1612. február 17.). *Akten*, II. 594–594., 598–599., 616.

95 Hasonló értelmezést kínál Pörtner: *The Counter-Reformation*, 132. 78. j.

az ellentéteket és együttműködött a magyarokkal. A legfontosabb szerepet ebben a közös uralkodónak tulajdoníthatjuk: Rudolf nehezen értelmezhető döntése, amely szerint nem volt hajlandó a bécsi és zsitvatoroki békék ratifikálására, mindkét régió számára egyre súlyosabb következményekkel fenyegetett, Mátyás főherceg melletti kiállásuk így messzeemenően közös érdeke volt az ausztriai, illetve a magyarországi rendeknek. A csehországi felvonulás pedig 1608 tavaszán egy olyan közeget teremtett, amelyben az egyes tartományok protestánsainak vezetői személyesen megismerkedhettek egymással, kicserélhették tapasztalataikat, megvitathatták elképzeléseiket és közös terveket szőhettek. Így került rá sor, hogy a kifejezetten csak az 1606. évi békék betartatását előirányzó pozsonyi konföderáció, majd a morva rendek csatlakozásakor, Eibenschützben [Ivančice] 1608. április 20-án kiállított dokumentum után (amely mindenféle ellenséggel szembeni együttműködést fogad) júniusban, a Sterbohol [Štěrboholy] melletti táborban már kifejezetten a protestáns érdekek védelmére kötöttek titkos szerződést a különböző tartományok rendjeinek képviselői. Egyelőre nem tudunk eleget a konföderáció tényleges működéséről, annyi azonban a kiadott forrásanyag alapján is biztosan kimondható: túlzás az osztrák szakirodalomban újra és újra visszatérő elmarasztalás a magyar rendekkel szemben a közös ügy elhanyagolása miatt. Ha az alsó-ausztriai rendek nem lettek volna elégedettek a Thurzó György nádortól kapott segítséggel a vallás ügyében, aligha ajándékozták volna meg egy bécsi palotával 1613 márciusában.⁹⁶ Még ha folyamatos működéséről, vagy intézményesüléséről nem is beszélhetünk, a Pozsonyban aláírt és Eibenschützben kiegészített konföderáció egészen 1620-ig állandóan visszatérő hivatkozási pont maradt az érintett területek rendi politikájában.⁹⁷

Mindebből a belső-ausztriai rendek 1608-ban kimaradtak, és amikor a dinasztikus játszmák eredményeképpen úgy alakultak az események, hogy közös uralkodójuk lett mind Alsó- és Felső-Ausztriával, mind a Magyar Királysággal (mivel II. Mátyást 1619 márciusában a stájer főherceg követte a trónon II. Ferdinánd néven), már csak nagyon gyenge kísérletet tettek az ellenreformáció megállítására. 1620 márciusában a stájer rendi megbízottak egyeztetéseket kezdeményeztek a karintiaiakkal és a krajnaiakkal a vallásügy tárgyalására – ezzel nyilván a cseh felkelés és Bethlen Gábor magyarországi sikerei által fenyegetett uralkodójuk szorult helyzetét akarták kihasználni.⁹⁸ Nem tudunk róla, hogy

96 Pálffy: Bündnispartner, 396. Egyes részleteket feltárt Angyal: Magyarország, 50–69. Különösen informatív a következő forráskiadvány: Ila Bálint: A Thurzó-levéltár egyháztörténeti iratai. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. I–XV. Szerk. Stropm László et al. Bp., 1902–1934. XV. 1–265. Vö. Hans Sturmberger: *Georg Erasmus Tschernembl. Religion, Libertät und Widerstand. Ein Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation und des Landes ob der Enns*. Graz–Köln, 1953. (Forschungen zur Geschichte Oberösterreichs 3) 141–226.; Arno Strohmeier: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung. Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen (1550–1650)*. Mainz, 2006. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Universalgeschichte 201/Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 16) 149–177.

97 Gábor Kármán: Das Verhältnis der ungarischen Stände zum Böhmischem Ständeaufstand. In: *Der Böhmisches Ständeaufstand 1618–1620. Akteure, Gegner und Verbündete*. Hrsg. Václav Bůžek. Münster, 2021. 287–311.

98 A stájer protestáns rendi megbízottak levele a karintiaiakhoz és a krajnaiakhoz. Graz, 1620. március 20. Akten, II. 732. Feltehetőleg erre a célra készült el az 1609. évi, sérelmeiket összegző irat újabb verziója is. Robert Leidenfrost: Religionsbeschwerden der evangelischen Stände von Steiermark, Kärnten und Krain. In: *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich*. Wien–Leipzig, 1883. 26–30.; Jerše: Glaube, 363.

ennek bármilyen kézzelfogható eredménye lett volna, vagy hogy felmerült volna az igény, hogy az összefogást a három tartomány területén kívüli hatalmakkal is újra megpróbálják.

A másik oldalról szintén csak egy egészen halvány próbálkozást regisztrálhatunk. 1620 nyarán Bethlen Gábornak szövetségeseivel, Pfalzi Frigyes cseh királlyal folytatott tárgyalásai során többször is szóba került, hogy a Cseh- és Morvaországra nehezedő katonai nyomást egy stájerországi diverzióval lehetne enyhíteni.⁹⁹ 1620 októberében, amikor a választott magyar király hadainak nagy része a Dunántúlon próbált pozíciókat biztosítani magának, el is készültek olyan levelek, amelyekben Bethlen meghívta a stájer, karintiai és krajnai rendeket a II. Ferdinánd elleni együttműködésbe. Figyelemre méltó, hogy a dokumentumok a belső-ausztriaiak által a bécsi béke garantálására kiadott oklevélre hivatkoztak, mint a segítségnyújtás alapjára, mellőzve a protestáns közös érdekekre való utalást – ezek szerint ekkorra már világosnak tűnt, hogy a stájer politikai elitben már nagyon szűk azok köre, akiket ezzel mozgósítani lehet. A dokumentumokat végül, úgy tűnik, el sem küldték címzettjeiknek, még ma is Bethlen legfontosabb dunántúli támogatója, Batthyány Ferenc levéltárában találhatók.¹⁰⁰ A stájerekkel való együttműködés 1620-ban sem jött létre – és csak a hadi helyzet más frontokon bekövetkezett alakulásának köszönhető, hogy helyette nem ismét egy, az 1605-ben tapasztalthoz hasonló rombolásra került sor.¹⁰¹

99 Georg Erasmus von Tschernembl levele Thurzó Imrének. Retz, 1620. augusztus 4. MNL OL E 196 28. d. fasc. Thurzó Imre fol. 89^r; Volrad von Plessen levele Anhalti Keresztélynek. Olmütz, 1620. augusztus 11/21. Anton Gindely: *Geschichte des Böhmisches Aufstandes von 1618*. I–III. Prag, 1878. (Geschichte des Dreissig-jährigen Krieges. Erste Abtheilung 3) III. 496.; Pfalzi Frigyes levele Bethlen Gábornak. [Prága,] 1620. augusztus 20. Bayerisches Hauptstaatsarchiv. Kasten Schwarz. 16741. fol. 275^v–276^r.

100 Bethlen Gábor levelei a belső-ausztriai rendeknek, Szlavónia rendjeinek, valamint Wolf és Ludwig Knispergernek. Sopron, 1620. október 11. MNL OL Családi levéltárak. P 1314 Batthyány család körmendi levéltára. Missiles. Nr. 6621–6632. A krajnai hercegségnek szóló levél magyar fordításának kiadása: *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez*. I–II. Szerk. Báthory Orsolya et al. Bp., 2019–2020. (Bibliotheca Hungariae Politica/Magyar Politikai Könyvtár) II. 167–170.

101 Helfried Valentinitich: Die Bedrohung der Steiermark durch Bethlen Gabor von Siebenbürgen 1619–1622. In: *Die Steiermark. Brücke und Bollwerk*. Hrsg. Gerhard Pferschy – Peter Krenn. Graz, 1986. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 16) 324–326.; Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért*. Bp., 1969. 221–250. Bethlen Gábor 1621-ben többször is olyan tervet tárt a Fényes Porta elé, amelynek fontos eleme volt az oszmán hadak támadása Stájerország ellen, és a fejedelem kiemelte, milyen nagy zsákmányra lehet számítani az elmúlt években a seregektől megkímélt tartományban. Papp Sándor: Bethlen Gábor ismeretlen hadjáratí terve II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen. In: *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk. Kármán Gábor – Kees Teszelszky. Bp., 2013. 104–127.

FELSZABADÍTÁS VAGY MEGSZÁLLÁS?
Katonai, pénzügyi és polgári igazgatás
a visszafoglalt Magyarországon a nagy török háború idején
(1683–1699)

PÁLFFY GÉZA

LIBERATION OR OCCUPATION?

Military, Financial and Civil Administration in Recaptured Hungary during
the Great Turkish War, 1683–1699

Due to European diplomatic and military cooperation, the Great Turkish War, lasting from 1683 to 1699, resulted in the nearly complete recapture of Hungary from Ottoman rule. Only Banat remained in Ottoman hands until 1718. Although the events of the long war are known in detail, little research has been dedicated to what hardships and conflicts the recaptured territories encountered during the organisation of the military and financial, followed by the civil and ecclesiastical administration. The present study aims to focus on these issues by synthesising the research results of the past decades. It presents the challenges of the reconstruction that began during the war, as well as the conflicts among the military, financial, and civil authorities. During the Great Turkish War, the fate of Hungary was determined primarily by the interests of the Habsburg standing army, the Aulic Chamber (*Hofkammer*), and the Viennese court. This was also reflected by the fact that Leopold I convened the Hungarian diet only once, at the end of 1687. During the war, the Hungarian political elite, therefore, had very little say in the shaping of events and the new administration of the country. For this reason, the revival of civil and ecclesiastical institutions could only commence very slowly and in the face of great difficulties in the liberated areas, which were under close control from military and financial aspects. Consequently, a part of the country's population often regarded the liberation as occupation by the imperial generals, war commissioners, and chamber officials, and even as a series of devastations caused by the Habsburg forces. The recapture of the historical state of Hungary was, therefore, not without fierce political, social, and religious debates. Paradoxically enough, the Great Turkish War fundamentally contributed to the outbreak of the first independence movement in the history of Hungary, the War of Independence (1703–1711) led by Francis II Rákóczi.

Keywords: Habsburg Monarchy, Ottoman Empire, Hungary, Great Turkish War (1683–1699), Habsburg standing army, Aulic Chamber, Viennese court, Emperor Leopold I, military, financial, civil and ecclesiastical administration, War of Independence of Francis II Rákóczi (1703–1711)

Pálffy Géza, tudományos tanácsadó, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály, MTA-BTK „Lendület” Szent Korona kutatócsoport-vezető.

Szita Lászlóra (1933–2005)
és Szakály Ferencre (1942–1999)
emlékezve

Magyarország második nagy török háborúja¹

Az 1683-ban kezdődő nagy hadakozás Magyarország történetében már a második hosszú török háború volt. Az elsőre még 1591 és 1606 között került sor, amikor az oszmánok újabb jelentős várakat (1596: Eger, 1600: Kanizsa, időlegesen 1594: Győr) foglaltak el.² E háború (a hazai szakirodalomban többnyire tizenöt éves vagy hosszú török háború, németül *der Lange Türkenkrieg*, angolul *the Long Turkish War*) Magyarország első modern hadakozása, s egyúttal a kora újkori magyar történelem egyik sorsfordító időszaka volt. Egyfelől másfél évtizedre lángba borította a Kárpát-medence szinte minden régióját, Horvátországtól a Duna vidékén át Erdélyig. Az oszmánok és a Habsburgok ekkor már a hadszíntérre évről évre vezetett, hatalmas hadigépezeteket megmozgató hadjáratok sorában mérték össze erejüket. Másfelől a hadjárások olyan hatalmas pusztítással jártak, ami örök nyomot hagyott a településhálózaton és a magyarság kárára alakította át a régió etnikai viszonyait. Miként Szakály Ferenc már három és fél évtizede felhívta a figyelmet, a sok ezer fős seregek évente rendszeres felvonulását, teletetését, s a hadjáratokkal járó gyűjtogatásokat, éhínségeket, járványokat a legellenállóbb lakosság sem heverhette ki. Néhány esztendő alatt a hadszíntér teljesen kimerült, így egyes területeken 60–70 százalékos pusztulás regisztrálható, ami már szinte sohasem volt teljesen helyreállítható.³

A második hosszú vagy nagy török háború (1683–1699, a magyar szakirodalomban többnyire felszabadító vagy visszafoglaló háború, németül *der Große Türkenkrieg*, angolul *the Great Turkish War*) számos aspektusból, mind jellegében, mind negatív következményeiben, igen sokban hasonlított az előzőhöz. Eseménytörténetének legalapvetőbb vonatkozásait mind a magyar kutatás – újabban elsősorban a Buda 1686. szeptemberi, török alóli felszabadításának 300. évfordulójához kapcsolódó kiemelkedő érdeklődést kihasználva –, mind a nemzetközi vizsgálatok, ha nem is teljességgel és minden összefüggésében,

- 1 Az alábbi összegző tanulmány az MTA–BTK „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport támogatásával készült. Megszületését többek között egy nemzetközi könyvprojektben való részvételünk (Géza Pálffy: *Antemurale Christianitatis, Theatrum Belli. Hungary and the Ottoman Advance*; ill. *Hungaria Eliberata? Hungary in the Turkish War*. In: *The Great Turkish War of 1683–1699*. Ed. Michael Hochedlinger. Wien, 2023. [Megjelenés alatt]) inspirálta. Nagyon köszönjük Bagi Zoltán Péter, Dominkovits Péter, Gecsényi Lajos, Gözsy Zoltán, Kenyeres István, Mihalik Béla Vilmos, H. Németh István, Oross András, Siptár Dániel, Tóth Ferenc és Varga Szabolcs hasznos tanácsait és javaslatait.
- 2 A téma legfontosabb monográfiái: Jan Paul Niederkorn: *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*. Wien, 1993. (Archiv für Österreichische Geschichte 135); Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000.; Bagi Zoltán Péter: *A császári–királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Bp., 2011.
- 3 Szakály Ferenc: *Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege*. *Valóság* 31 (1988) 3. sz. 39–51.; Uő: *Török kori történelmünk kritikus kérdései. Elhangzott 1997. február 7-én*. Bp., 1999. (Székhelyfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián); Pálffy Géza: *A másfél évszázadnyi török uralom mérlege*. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. Ormos Mária. Bp., 2003. 73–87.

de részletesebben feltárták.⁴ Emellett az 1980-as évek végére megtörtént a háború legfontosabb hazai és külföldi forrásainak gondos számbavétele, amit – főként Szita László kezdeményezésére és szerkesztésében – alapvető jelentőségű forráskiadványok közzététele követett.⁵ Végül az elmúlt esztendőkből igen örömteli módon a háború több idegen származású főszereplőjéről (Savoyai Eugén, Bádeni Lajos és Lotaringiai Károly) is értékes, magyar nyelvű monográfiák születtek.⁶

Az eddigi kutatás ugyanakkor kevésbé vagy csupán egy-egy regionális, tematikus vizsgálat erejéig fókuszált arra, hogy a törökök kiűzése után milyen nehézségek és konfliktusok közepette indulhatott meg a visszafoglalt területeken előbb a katonai és pénzügyi, majd a polgári és az egyházi igazgatás. Kivételt a legújabb időszakban mindenekelőtt Joachim Bahlcke 2006-ban megjelent német nyelvű átfogó tanulmánya, valamint az elmúlt évtized magyar nyelvű nagyobb összegzéseiből⁷ elsősorban Oross András könyv formátumban napvilágot látott doktori értekezése és friss forráskiadványa jelentenek.⁸

- 4 Lásd a magyar történetírás legfontosabb összegzéseit a nagy háborúról az elmúlt évtizedekből: Sugár István: *Lehanyatlak a török félhold*. Bp., 1983.; Varga J. János: *A fogyó félhold árnyékában. A török kiűzése Magyarországról*. Bp., 1986. (Magyar História); Nagy László: *A török világ végnapjai Magyarországon*. Bp., 1986.; Szakály Ferenc: *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718*. Bp., 1986.; R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország visszafoglalása 1683–1699*. Bp., 1987.; *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László. Pécs, 1989.; Domokos György: *A török-ellenes visszafoglaló háború (1683–1699)*. In: *Magyarország hadtörténete. I–IV*. Szerk. Mészáros Kálmán et al. Bp., 2020. II. (Az oszmán hódítás kora 1526–1718) 405–446., valamint lásd még a *Rubicon* 30 (2019) 11. számának (Buda visszavívása 1686. A törökök kiűzése Magyarországról) tanulmányait. A legfrissebb nemzetközi összegzés további bőséges irodalommal: *The Great Turkish War of 1683–1699*, passim.
- 5 A háború forrásaira és az újabb forráskiadványokra lásd *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai. I–II*. Szerk. Bariska István – Haraszti György – Varga J. János. Bp., 1987.; *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének hazai levéltári forrásai*. Szerk. Felhő Ibolya – Trócsányi Zsolt. Bp., 1987.; *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi török-ellenes hadjáratok történetéhez*. Szerk. Szita László. Pécs, 1987.; *A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről 1686–1695*. Szerk., bev., jegyz. Szita László. Gyula, 1995.; Szita László – Gerhard Seewann: *A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez*. Pécs–Szigetvár, 1997.; Szita László – Gerhard Seewann: *A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699*. Pécs, 1999.; *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine*. Ed. Ferenc Tóth. Paris, 2017. (Bibliothèque d'études de l'Europe centrale 20.)
- 6 Oross András: *Európa GÉniusza. Savoyai Eugén élete és kora (1663–1736)*. Pécs–Bp., 2019. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok); Bagi Zoltán Péter: *Türkenlouis. Bádeni Lajos (1655–1707)*. Pécs–Bp., 2019. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok); Tóth Ferenc: *A hercegség nélküli herceg. Lotaringiai Károly (1643–1690)*. Pécs–Bp., 2021. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok). Vö. még háromjuk online könyvbemutatóját és beszélgetését ifj. Bertényi Iván és Varga Szabolcs moderálásában a bécsi Collegium Hungaricumban 2021. április 28-án *Felszabadítás vagy megszállás? Kérdések és válaszok az oszmánok kiűzéséről* címmel, amely munkánk címadására is inspirálóan hatott (<https://www.youtube.com/watch?v=Mz7mRlMe6Bk> és <https://www.youtube.com/watch?v=TjvvK7pAXso&t=0s>). Legutóbbi megtekintés: 2023. január 15.).
- 7 Mind az említett regionális, tematikus feldolgozásokat, mind az egy évtizednél régebbi, fontosabb összegzéseket az alábbiakban megfelelő helyeiken természetesen részletesen idézzük.
- 8 Joachim Bahlcke: *Hungaria eliberata? Zum Zusammenstoß von altständischer Libertät und monarchischer Autorität in Ungarn an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert*. In: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*. Hrsg. Petr Maťa – Thomas Winkelbauer. Stuttgart, 2006. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 24) 301–315.; Oross András: *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése*. Bp., 2013. (Fons Könyvek 4); Uő: *Udvari kamarai tanácsosok jelentései a Magyar Királyság törököktől visszafoglalt területeiről (1687–1690)*. Szeged, 2021. (Fontos et Libri.)

Mindezen munkák törekvéseit és gondolatait folytatva jelen áttekintő tanulmányunknak hármas célja van. Egyrészt, az elmúlt bő fél évszázad értékes, de szétszórt kutatásaira építve kívánja bemutatni a hosszú háború alatt megkezdődő újjáépítés nehézségeit, a katonai, pénzügyi és polgári hatóságok konfliktusait, ezzel inspirálva a további szisztematikus forrásfeltáró és -feldolgozó munkát. Másrészt, szeretné felhívni a figyelmet szélesebb körben is arra, hogy a történeti magyar állam területének nemzetközi koalícióban és a Habsburgok állandó hadereje által történt felszabadítása, illetve a visszafoglalt területeken a közigazgatás újraindítása korántsem volt ellentmondásoktól mentes. Harmadrészt, arra is választ keresünk, milyen szerepet játszott a nagy török háború a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc kirobbanásában – avagy másként fogalmazva: miért érezhette és tekinthette az ország lakosságának egy része az oszmánok alóli, oly régóta várt felszabadítást „Habsburg/német megszállásnak”. Végül, munkánkkal egyúttal emlékezni szeretnénk a téma két elhivatott, ám napjainkra már gyakran elfeledett kutatójára, Szakály Ferencre (egyúttal a jubileumát ünneplő *Történelmi Szemle* egykori főszerkesztőjére) és Szita Lászlóra, akiknek munkássága méltó folytatókra vár.

Negyed évszázad – két országgyűlés

Az 1683 és 1699 között zajló nagy török háború a sok hasonlóság mellett több tekintetben mégis jelentősen eltért 16–17. századi elődjétől. Egyrészt végkimenetele, a középkori Magyarország csaknem teljes felszabadítása mind a magyarok, mind a Habsburgok számára igen komoly siker volt. Másrészt döntő különbséget jelentett az is, hogy a magyar politikai elitnek az események alakításába igen kevés beleszólása volt. Sőt, a hadakozásban magyar hadvezérek csak korlátozott szerephez jutottak, abban a császár–királyi haderő idegen generálisainak jutott a főszerep. A 17. század végi teljesen eltérő politikai klímát önmagában jól mutatja, hogy míg 1591 és 1606 között a magyar országgyűlés szinte folyamatosan (összesen 11 alkalommal) ülésezett és törvénycikkek sokaságát hozta, a 17. század utolsó két évtizedében I. Lipót csupán két alkalommal (1681-ben Sopronba, 1687-ben Pozsonyba) hívta össze a magyar rendeket.⁹ Az Esterházy Pál nádor (1681–1713) által főleg adóügyi kérdések megtárgyalására az 1690-es években Bécsbe vagy Pozsonyba egybehívott tanácskozások (*concurus*) a diétát csak részben pótolhatták.¹⁰

Az országgyűlés elmaradásának elsősorban politikai okai voltak. A Wesselényi-összeesküvés (1667–1671) idején megingott az 1608-tól bő fél évszázadon át fennállt, sőt többször megerősített (1622, 1647) kompromisszumrendszer a bécsi udvar és a magyar rendek között.¹¹ A mozgalom fegyveres leverését a bécsi udvar részéről a centralizációs törekvé-

9 Jean Bérenger – Charles Kecskeméti: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Bp., 2008. és Fazekas István – Gebei Sándor – Pálosfalvi Tamás: *Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig*. Bp., 2020. (A Magyar Országgyűlések Története) passim.

10 Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*. Bp., 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivataltörténet 10) 149–172.

11 Pálffy Géza: A szakítások és kiegyezések évszázada. A Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 51–65.

sek jegyében komoly megtorlás és olyan új igazgatás kiépítése (elsősorban a *Gubernium* felállítása, 1673) követte, amely felrúgta a királyság korábbi kettős (központi és rendi) kormányzását. Az 1670-es években azonban kiderült, hogy az egyensúly felborítása mindkét fél részéről csúfos kudarcra ítéltetett. A Magyar Királyságnak korlátozott szuverenitása ellenére is önálló jogállású helye volt a Habsburg Monarchiában, amit még az abszolutizmus eszközeivel, császári regimentekkel, erőszakos ellenreformációval és a rendek megkérdése nélkül bevezetett új adókkal sem lehetett felszámolni. A megtorlások elől ráadásul a tiszántúli területekre sok ezer nemes és katona menekült (innen magyar nevük: bujdosók, másként kurucok).¹² Ők 1672-ben felkelésbe kezdtek és részleges sikereket értek el a császári hadakkal szemben. Így végül a Hofburg számára sem volt más út, mint az újabb kiegyezés.

Az udvar és a rendek között az egyensúly végül az 1681. évi soproni országgyűlésen állt nagyjából helyre.¹³ A 17. század immár negyedik kiegyezését elősegítette a nemzetközi helyzet is: nyugaton a franciák újra hadba léptek a Habsburgok ellen, az oszmánok pedig vonakodtak meghosszabbítani az 1664-ben kötött vasvári békét. Ám ebben számos belpolitikai tényező is döntő szerepet játszott. Egyrészt Bécsben a realisabban gondolkodó politikai-katonai vezetők felismerték, hogy újabb meggondolatlan intézkedésekkel a magyar rendeket akár teljesen a törökök pártjára juttathatják.¹⁴ Másrészt a kuruc felkelők sikerei, majd 1679-ben a magyar arisztokrata, Thököly Imre élükre állása katonai szempontból is egyre komolyabb veszélyt jelentett.¹⁵ Harmadrészt a magyar politikai elit is egyre jobban vágyott a korábbi egyensúly és a béke helyreállítására. E tekintetben különösen Szelephény [Szelepcsényi] György esztergomi érsek, egyúttal 1670-től 1681-ig királyi helytartó, valamint Esterházy Pál, Erdődy Miklós horvát bán, Zichy István koronaőr és Felső-Magyarországon Csáky István tevékenysége emelhető ki.¹⁶ Bár a főpap a fegyveres rekatolizáció egyik élharcosa volt, az udvar nyílt centralizációs törekvéseit korlátozni

12 Nagy László: „Kuruc életünket megállván csináljuk...” *Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben*. Bp., 1983. Újabbán *Doba kuruckých bojov/Kuruc küzdelmek kora*. Ed. Peter Kónya. Prešov, 2014.; Peter Kónya: *Pod zástavou kurucov. Protihabsburské povstania v Uhorsku v r. 1670–1711*. Prešov, 2015.

13 Napjainkig alapvető Németh Sándor: *Az 1681. évi országgyűlés*. Bp., 1915.; Jean Béranger: *Les «Gravamina». Remontrances des diètes de Hongrie de 1655 a 1681. Recherches sur les fondements du droit d'Etat au XVIIe siècle*. Paris, 1973. (Publications de la Sorbonne. Séries «Documents» 23. Travaux du Centre de Recherches sur la Civilisation de l'Europe moderne 15) 269–319. A koronázódiéta szisztematikus feldolgozására a jövőben önálló tanulmánykötetet tervezünk, előbbi vállalkozásaink folytatásaként. Vö. *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba. Sopron–Bp., 2014. (Annales Archivi Soproniensis 1) és *Amikor Sopronra figyelt Európa. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba – Pálffy Géza. Sopron–Bp., 2021. [2. kiad.] (Annales Archivi Soproniensis 2)

14 Vö. Georg B. Michels: *The Habsburg Empire under Siege. Ottoman Expansion and Hungarian Revolt in the Age of Grand Vizier Ahmed Köprülü (1661–76)*. Montreal, 2021.

15 A teljesség igénye nélkül lásd *A Thököly felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Bp., 1983.; *Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie/Thököly Imre gróf és felkelése*. Ed. Peter Kónya. Prešov, 2009., valamint lásd még a *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005) 3. számának tanulmányait.

16 Újabbán Tusor Péter: „Et a pensare al successore in caso”. Szelephény György és a rendi szervezkedés. (Egy nunciusi jelentés forrásértéke) *Levéltári Közlemények* 92 (2022) 39–102.; Barta M. János: „...valamely Istenét, vallását, Királysát és hazáját igazán szerető nemes ember...” *Egy 17. századi főnemes, gróf Csáky István országbíró pályaképe*. Bp., 2021. 151–204. Esterházyra újabbán, sokrétűen lásd Esterházy Pál, *a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. Szerk. Ács Pál – Buzási Enikő. Bp., 2015.

próbálta. A magyar arisztokrácia egy jelentős részét viszont ügyes szervező tevékenységével Esterházy bírta rá a kiegyezésre.

Az egyensúly 1681-ben Sopronban így is csupán hét hónapnyi kemény alkudozás után állhatott helyre. Az 1660-as évekkel ellentétben a titkos tanácsosok ezúttal jobban adtak a magyar tanácsosok véleményére. A rendi alkotmány és a korábbi kettős kormányzati rendszer helyreállítását jelezte, hogy 1655 után a rendek Esterházy Pál személyében ismét nádort választhattak (1. törvénycikk). I. Lipót hivatalosan is felszámolta a *Guberniumot* (2. törvénycikk), visszaállította a Magyar Tanács hatáskörét (4. törvénycikk). Emellett garantálta a rendi és nemesi szabadságjogokat (10. törvénycikk) és helyreállította az országos bíróságok működését (28. törvénycikk). A protestáns köznemesek számára fontos eredményt jelentett a vallásszabadság részleges elismerése (25–26. törvénycikk), valamint az idegen kamarai tisztségviselők elmozdítása (13. törvénycikk). Mindeközben eltörölték az új adókat (12. törvénycikk). A törvénycikkek ugyanakkor több esetben ezúttal is csak a rendek óhaját fejezték ki, a rendelkezések megvalósítása olykor több évet, esetleg évtizedet vett igénybe, hiszen az 1683-ban kirobbant nagy török háború hamarosan ismét döntő változásokat hozott.

Mindez összességében azt jelentette, hogy a rendek Magyarország irányításában betöltött szerepüket az udvarral való szakítást követően a centralizációs törekvések erősödése közepette is képesek voltak 1681-ben nagyobbbrészt visszaszerezni. Ám a nehezen létrehozott kompromisszum igen törekeny volt, s csak átmeneti eredmény lett. 1683 nyara ugyanis újabb fordulatot jelentett, hiszen az oszmánok felvonulása közepette mind az arisztokraták, mind a szabad királyi városok közül igen sokan behódoltak Kara Musztafa nagyvezír és az őt támogató Thököly hadainak. S bár többségük 1684 folyamán kegyelmet kapott,¹⁷ a magyar elit újabb megingását – mely ráadásul a monarchia egésze számára igen kritikus helyzetben következett be – nagyon nehezen feledték a bécsi udvarban. Így ezt követően a török háború végéig I. Lipót – nem tévedés – már csak egyetlen alkalommal, 1687 végén hívta össze a rendeket, elsősorban azért, hogy biztosítsa fia, József főherceg trónöröklését és királlyá koronázását Magyarországon. Erre ugyanis csakis országgyűlésen volt lehetőség.

A dinasztia törekvése végül, ha nem is könnyen, de sikerrel járt. 1687. november elején, a pozsonyi diétán a főrendek javaslatára – Buda 1686. szeptemberi visszafoglalásán¹⁸ fellelkesülve – az alsótábla is elfogadta a Habsburgok osztrák ágának fiágon öröklődő magyar királyságát (2–3. törvénycikk).¹⁹ Emellett eltörölték az Aranybulla úgynevezett ellenállási záradékát (4. törvénycikk), és 1687. december 9-én a kilencéves József főherceget

17 Varga J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. Bp., 2007. (História Könyvtár. Monográfiák 23) 115–135., 218–228.

18 A téma legfontosabb újabb feldolgozásai: R. Várkonyi Ágnes: *Buda visszavívása, 1686*. Bp., 1984.; Ifj. Barta János: *Budavár visszavétele*. Bp., 1985.; *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686*. Összeáll. Szakály Ferenc. Bp., 1986. Mind a mai napig alapvető Károlyi Árpád: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. [A kétszázötvenéves évfordulóra átdolg. Wellmann Imre.] Bp., 1936.

19 Fraknói Vilmos: *A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/88-ik évi országgyűlésen*. Bp., 1922.

magyar trónörökössé koronázták.²⁰ Ennek ellenére, elvileg legalábbis, a rendek megőrizték az 1681. évi kiegyezésben megszilárdított pozícióik nagy részét.

A valóságban a háború alatt azonban elsősorban a fegyverek diktáltak: a császári generálisokkal és kamarai hivatalnokokkal szemben a rendeknek igen kevés mozgásterük volt, miként erről még alább részletesebben szólunk. Különösen, hogy a rendi intézmények részben már elavultak voltak, ezért került sor 1688–1690-ben Bécsben például a Magyar Udvari Kancellária modern hivatallá való átszervezésére.²¹ Noha ezt követően – a magyar rendek többszöri szorgalmazása ellenére – a Habsburg-uralkodók, nevezetesen már I. József újabb diétát csak két évtized múlva, 1708 tavaszán hívott egybe, a visszafoglalt ország új berendezkedéséről a mágnsok és a prelátusok legfőbb vezetői az 1680-as évek végén kifejtették véleményüket.

Új tervek a felszabadított ország berendezkedésére

Magyarország felszabadítása közepette az egyik legfőbb kérdés az volt, miként és milyen keretek között kerül sor jövőbeli berendezésére. Ezzel kapcsolatban a bécsi udvar, illetve a magyar rendek, valamint a társadalom különböző csoportjainak érdekei és céljai igen különböztek egymástól.²² Mindez kiválóan tükröződik azokból a tervezetekből, amelyek az ország leendő irányításáról és igazgatásáról az 1687 végi pozsonyi országgyűlést követően keletkeztek.

A bécsi udvar a jelentős katonai sikereket túlértékelve, a magyarországi súlyos problémákkal viszont kellően nem számolva, a fegyveres erő birtokában politizált. Úgy vélte, hogy a Habsburgok örökös királyságai közé került Magyarország igazgatásában – az örökös tartományokhoz hasonlóan – a rendek pozícióit jelentősebben korlátozhatják. Erről tanúskodott az a nagyszabású berendezkedési tervezet (*Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*) is, amelyet Kollonitsch [Kollonich/Kollonics] Lipót győri püspök vezetésével 1688 júliusa és 1689 novembere között egy héttagú bizottság dolgozott ki.²³ Ennek ellenére az újabb kutatások bizonyították, hogy a Magyar Királyság leendő jogi, egyházi, politikai, katonai és gazdasági igazgatásáról 500 oldal terjedelemben papírra vetett koncepciónak

20 Újabban G. Etényi Nóra: A császári udvar nyilvánosságpolitikája I. József magyar királlyá koronázásakor. *Történelmi Szemle* 54 (2012) 543–576.; Rostislav Smíšek: Uherská korunovace Josefa I. jako prostředek symbolické komunikace. *Český časopis historický* 112 (2014) 624–654.; Gyulai Éva: Gyermekkirály a Magyar Királyság trónján. I. József koronázásának (1687. dec. 9.) ikonográfiai reprezentációja. *Történelem és Múzeológia. Internetes Folyóirat Miskolcon* 2 (2015) 2. sz. 18–46. (<https://tma-miskolc.hermuz.hu/2-2015-2/>). A letöltés ideje: 2023. január 15.)

21 Legújabbán lásd Fazekas István: *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 273–293.

22 Vö. Bahlcke: *Hungaria eliberata*.

23 Kalmár János – Varga J. János: *A Magyar Királyság berendezésének műve*. Bp., 1993. (Századok Füzetek 1); *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn (1688–1690)*. Hrsg. János Kalmár – János J. Varga. Stuttgart, 2010. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 39). Vö. Brian A. Hodson: The Development of Habsburg Policy in Hungary and the Einrichtungswerk of Cardinal Kollonich, 1683–90. In: *Austrian History Yearbook* 38. Ed. Gary B. Cohen et al. Oxford, 2007. 92–107.; Cardinal Léopold Kollonich: *Le plan de réorganisation de la Hongrie (1688) – Das Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*. [Éd. Jean Béranger.] Paris, 2011.

sok pozitív, az ország modernizációját szorgalmazó eleme volt. Ezeket azonban vitathatatlanul a monarchia alapérdekeit figyelembe véve kívánták megvalósítani, ami a had-, kül- és pénzügyek területén az udvar pozícióit tovább erősítette volna. Az 1670-es években alkalmazott drasztikus centralizációs módszereknek – talán a katolicizmus támogatását kivéve – ugyanakkor a tervezetben már nyomuk sem volt. Kollonitsch szükségesnek vélte viszont a nemesség bevonását a közterhek vállalásába, a háború folyamán kiszipolyozott parasztság védelmét és földesúri kötelezettségeinek szigorú meghatározását. Emellett kívánatosnak tartotta az elnéptelenedett vidékek németek mellett magyarokkal és más népcsoportokkal, adókedvezmények fejében történő betelepítését, de szorgalmazta egy polgári és egy büntető törvénykönyv kidolgozását is.

A számos elemében pozitív célkitűzéseket tartalmazó tervezet egy nagyon fontos dologban mégis alapvetően tévedett: a megnövekedett területű Habsburg Monarchia kereteiben való gondolkodás közepette nem mérte fel reálisan a Magyar Királyság rendjeinek és a kiváltságaihoz ragaszkodó nemességnek a tényleges erejét. Továbbá nem volt teljesen tisztában az 1660-as évektől tartó gyakori háborús állapotok alatt a társadalom periferiájára került tömegek valós helyzetével, sőt még a császári tábornokok háború alatti igen komoly befolyásával sem, akik a felszabadított ország területeiből és hasznából szerettek volna részesedni. Az *Einrichtungswerk* tehát túlságosan a jövőbe mutatott akkor, amikor a nagy háború még javában folyt.

Az Esterházy Pál nádor vezette rendi bizottság 1688 szeptemberében elkészült tervezete (az úgynevezett magyar *Einrichtungswerk*) viszont túlzottan a múltba tekintett vissza.²⁴ Az 1687. évi diéta komoly rendi engedményei fejében az ország 1526 előtti államberendezkedését kívánta modernizált formában helyreállítani. Ebben a főszerep a nádor vezette magyarországi (pozsonyi vagy budai) központi igazgatási és igazságszolgáltatási szervnek, a bécsi Titkos Tanáccsal egyenrangú Magyar Királyi Tanácsnak jutott volna. Ezzel egyidejűleg visszaállították volna a Mohács előtti kincstartó tiszttét, az újonnan kiépítendő törökellenes határvédelemben pedig a bánágok intézményét, miközben egy kb. tízezer fős állandó magyar reguláris hadsereg felállítását is tervezték. A rendiség 17. századi megerősödésének megfelelően a javaslatban kiemelt helyett kapott a rendi és a nemesi kiváltságok védelme. A bizottság ugyan egyetértett az armalisták és a jobbágypelken élő nemesek adóztatásával és a nemesítések szigorításával, összegezve mégis kiemelte, hogy Magyarország a nemesség országa.

A magyar rendek tervezetének is több gazdasági modernizációs és a háborús pusztításokból való kilábalást szorgalmazó eleme volt, nagyobb részt azonban ezek is a főrendek érdekeit szolgálták volna. Kollonitschék előterjesztéséhez hasonlóan a rendi koncepció is tévedett egy nagyon fontos dologban: nem vagy nem kellő mértékben akarta tudomásul venni azokat az alapvető változásokat, amelyek eredményeként a Magyar Királyság 1526 után a Habsburg Monarchia igen fontos, de éppen emiatt szigorúan ellenőrzött része

24 Iványi Emma: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezkedésével kapcsolatban. *Levélártári Közlemények* 42 (1971) 137–160.

(védőbástyája és éléskamrája) lett.²⁵ Ezenkívül attól is csaknem teljesen eltekintett, hogy Magyarország még gőzerővel tartó felszabadítása csakis a Habsburg-dinasztia országainak seregeivel és nemzetközi koalícióban volt lehetséges.

A két tervezet összességében kiválóan jelezte: az 1681-ben a soproni diétán helyreállított dualisztikus államigazgatást sem az udvar, sem a rendek oldaláról nem lehetett felszámolni. De még a több tízezres seregek árnyékában, sőt az örökös királyság elismerése ellenére sem volt igazi lehetőség a Magyar Királyságnak a Habsburg Monarchiába való annektálására, miként a vele való szoros kapcsolat számottevő lazítására sem. A javaslatoknak ezért a háború folyamán csak olyan elemei valósulhattak meg, amelyekben az udvar és a (fő)rendek hosszabb-rövidebb viták után kompromisszumra jutottak – mint például a Magyar Udvari Kancellária említett modernizálása: az átszervezett intézmény központi hivatalként ugyan a bécsi császárvárosban, de a magyar elit irányítása alatt működött. Hosszabb távon ugyanakkor a 18. század első harmadában majd a tervezetek számos javaslata – főként indirekt formában – szerepet játszott a Magyar Királyság igazgatásának és életének újjászervezésében.

Egy háborús ország katonai és pénzügyigazgatása

A 17. század végi nagy török háború a fentiekben elmondottakon kívül még egy igen alapvető dologban markánsan különbözött száz esztendővel korábbi elődjétől. Mivel a bécsi udvar az oszmánoktól visszafoglalt területeket fegyverek segítségével megszerzett újszerzeménynek (*neoaquisitiones*) tekintette, ezek a háború alatt előbb katonai ellenőrzés, majd kincstári igazgatás alá kerültek. Ezt több tényező is elősegítette. Egyrészt az 1680–1690-es években a Habsburgok 70–100 ezer fős állandó hadseregéből mintegy 50–60 ezer katona szinte folyamatosan a magyar hadszíntéren állomásozott.²⁶ Ez sokkal nagyobb számú és tartósabb katonai jelenlét volt, mint közel száz évvel korábban. E csapatok ellátása a hadvezetés számára mindenek felett állt, ami azonban a hadszíntér lakosságának hatalmas megterhelést jelentett, miközben komoly anyagi összefogásra készítette a monarchia közép-európai tartományait is.

Másrészt az 1690-es évekig számos nagyobb török várat nem vagy nem csak ostrommal, hanem hosszú ideig tartó blokád alá vétellel szerzett vissza a Habsburg-hadvezetés, elég például Székesfehérvárra (1688), Szigetvárra (1689), Kanizsára (1690), Váradra (1692) és Gyulára (1695) gondolnunk.²⁷ Ez azt jelentette, hogy noha a császári hadak 1688 szeptemberében már Belgrádot is visszafoglalták, sőt a következő esztendőben észak-szerbiai és nyugat-bulgáriai területeket is megszerezték, az 1690-es évek közepéig még nagyszámú

25 Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2022. [3. kiad.] (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 136–245.

26 Michael Hochedlinger: *Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683–1797*. London, 2003. (Modern Wars in Perspective) 104.; Zachar József: *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792*. Bp., 2004. 157–161.

27 Egy értékes mintapélda újabban Bagi Zoltán Péter: Ostrom vagy blokád, ostrom és blokád. Várad visszavételének történetéhez. *Erdélyi Múzeum* 77 (2015) 178–189.

lovas- és gyalogezred állomásozott, illetve telet rendszeresen Magyarországon. Ezek ellátását és szállását nagyjából ugyancsak a hadszíntéren kellett megoldani. Mindebbé a Magyar Királyság rendi vezetőinek az Udvari Haditanács és a hadvezetés ugyanakkor kevés beleszólást engedett. A magyar elit mellőzése közepette a felszabaduló királyság így eleinte nagyjából katonai kormányzás alatt állt. Hasonlóra korábbi török háborúk alatt sohasem került sor, bár azok esetében ilyen jelentős terület-visszaszerzésre nem is volt példa.

A katonai és pénzügyigazgatás szoros összefonódását mutatja, hogy az állandó hadsereg alakulatainak ellátását felügyelő Főhadbiztosság (*Generalkriegskommissariat*) vezetői a háború nagyobb része alatt tapasztalt tábornokok, Rudolf Rabatta (1685–1688), Antonio Caraffa (1688–1693), Johann Donat Heißler von Heitersheim (1693–1696) voltak. E császári tábornokok viszont gyakran éltek vissza katonai hatalmukkal, hiszen legfőbb céljuk a hadi sikerek mellett a parancsnokságuk alatt álló katonaság ellátásának biztosítása volt, mindemellett elkötelezetten támogatták az udvar centralizációs és rekatolizációs törekvéseit.²⁸ Elegendő 1687-ből a Caraffa vezette eperjesi véstörvénytörvényekre gondolni, ahol a bécsi udvar jóváhagyásával a Thököly Imrével rokonszenvező, protestáns polgárok és nemesek közül kéttucatnyit ítélték el és végeztek ki, miközben jelentős vagyonukat is elkobozták.²⁹

A visszafoglalt Magyarország sorsát tehát az 1680–1690-es években elsősorban katonai és pénzügyi szempontok, azaz a tábornokok, hadiszállítók és kamarai adminisztrátorok érdekei szabták meg. Ők pedig ritkán voltak tekintettel arra, hogy az osztrák örökös tartományoktól eltérően Magyarország berendezkedése és társadalma politikai, vallási, etnikai és nyelvi szempontból meglehetősen sokszínű volt. A háború ugyan kedvezett a homogenizációs törekvéseknek, ez azonban sokak érdekeit alapvetően sértette. Így az udvar és a katonaság szempontjai számos rendi, társadalmi és felekezeti csoport számára nyitottak új konfliktusokat.

Ugyanezt igazolja az úgynevezett Újszerzeményi Bizottság (*Neoquistica Commissio*) 1688. decemberi felállítása is, amely hosszú előkészületek után végül 1696-tól 1703-ig működött.³⁰ Mivel az országot a Habsburg-haderő foglalta vissza, a bécsi udvar a felsza-

28 Thomas Winkelbauer: The General War Commissariat. A Neglected Pivot of the Habsburg Fiscal-Military State. In: *The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State. Contours and Perspectives 1648–1815*. Ed. William Godsey – Petr Maťa. Oxford, 2022. (Proceedings of the British Academy 247) 124–145. A témában lásd még a következő remek esettanulmányokat és összegzéseket Czigány István: Egy nápolyi hadvezér karrierje a Magyar Királyságban – Antonio Caraffa 1680–1690. In: *Caraffa 330 1687 – 2017. Štúdie k dejinám Prešovského krvavého súdu/Tanulmányok az Eperjesi véstörvénytörvények történetéhez*. Ed. Peter Kónya – Annamária Kónyová. Prešov, 2018. 57–84.; F. Molnár Mónika – Szalai Ágnes: Önkényeskedés, avagy a parancsok teljesítése? Antonio Caraffa szerepe a magyar történelemben. In: *Oszmán-magyar viszony a 16–18. században. Tanulmányok a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom népeinek – magyarok, törökök, rácok, tatárok, zsidók, görögök és egyéb népek – hétköznapijairól; egyén és közösség viszonya*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Bp., 2020. 309–330.; Frederico Vidic: Un goriziano agli assedi di Vienna e Buda. Rodolfo Rabatta e la guerra «in buono e perfetto ordine». *Quaderni Giuliani di Storia* 42 (2021) 73–102.

29 Újabb Caraffa 330 1687 – 2017, passim.

30 További irodalommal Soós István: Esterházy Pál nádor és a Neoquistica Commissio. *Századok* 143 (2009) 801–851. Összegző jelleggel János Kalmár: Die Commissio Neoquistica. In: *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Bd. I/1–2. Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen. Hrsg. Michael Hochedlinger – Petr Maťa – Thomas Winkelbauer.

badított területekkel – úgymond a fegyverjog (*jus armorum*) alapján – maga kívánt rendelkezni. Ezeket a bécsi Udvari Kamarán belül felállított bizottság egykori magyar földesuraiknak csak abban az esetben adta vissza, ha régi birtokjogukat igazolni tudták, és készpénzben lefizették az úgynevezett fegyverváltságot. Ez a birtok becsült értékének 10 százaléka volt, és pusztán a katolikus egyházi intézmények mentesültek alóla. Sok millió forintba rúgó adósságain – újabb adók mellett – a bécsi kincstár így próbált enyhíteni. A háborús elszegényedés közepette viszont a fegyverváltságot nem minden egykori birtokos tudta teljesíteni, miközben másfél évszázad után a régi birtokjogok igazolása sem volt egyszerű feladat, hiszen a dokumentumok gyakran elpusztultak. Így a bécsi bizottság tevékenysége összességében igen komoly ellenszenvet váltott ki a magyar nemességből.

Hitelek és szolgálataik fejében a visszafoglalt területekből ugyanakkor bőven jutott a háború hadvezéreinek, hadiszállítóinak, kamarai hivatalnokainak, sőt olyan külföldi arisztokratáknak is, akiknek felmenői a 17. század folyamán már magyar „állampolgárságot” (*indigenatus*) szereztek.³¹ Rajtuk kívül ilyenekben udvarhú magyar nagyurak is részesedtek, elegendő Esterházy Pál nádorra és más országos főméltóságokra gondolnunk. Birtokok mellett ők gyakran monopóliumokat is szereztek. Mindezek a nemesség szélesebb köreiben ugyancsak elégedetlenséget szültek, ráadásul a bécsi udvar centralizációs tervei közepette tiltakozásaiknak nem sok foganatja volt. A háború alatt az udvar mindent a hadsereg igényeinek rendelt alá, ami katonai szempontból ugyan nagyobbraért érthető volt, ám Magyarországon igen sokak érdekeit sértette.

Az újszerzeményi területeken újonnan megszervezett pénzügyigazgatás is egyértelműen a katonai célok kiszolgálásáról és a magyar rendi érdekek mellőzéséről tanúskodott.³² A magyar főváros visszafoglalása után 1686. november 5-én felállított Budai Kamarai Inspekció (*Ofner Kameralinspektion*) nem a pozsonyi Magyar Kamara, hanem a hadsereg-finanszírozást szervező bécsi Udvari Kamara alárendeltje lett. Az új hivatal, amely 1690-től a Budai Kamarai Adminisztráció (*Ofner Kameraladministration*) nevet viselte, az egész háború idején, sőt egészen 1709. évi megszüntetéséig alapvető szerepet játszott a hadszíntéren állomásozó császári-királyi ezredek ellátásában és a visszafoglalt területek gazdasági életének újraindításában. Ugyanez volt igaz a többi, kisebb területű és hatáskörű új kamarai hivatalra, a Csáktornyan, Eszéken és Aradon székelő inspekciókra is. Ezek közül kiemelkedett az 1695-ben alapított Szlavóniai Kamarai Inspekció (*Slawonische Kameralinspektion*), amely Eszék központtal a Dráva és a Száva között visszafoglalt területekért volt felelős. A háború alatt még a királyság 16–17. századi területén illetékes Magyar Kamara és a Szepesi Kamara is tetemes összegeket volt kénytelen évente a Kriegskassába átutalni, valamint katonai élelmezésre fordítani.³³ Indirekt módon még további jelentős

(Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband LXII/1–2) Wien, 2019. Bd. I/1, 509–515.

31 Az *indigenák*. Szerk. Szijártó M. István. Bp., 2017. passim.

32 Oross András: A magyarországi kamarák területi illetékessége a 17–18. század fordulóján. In: *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*. Szerk. Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron. Bp., 2013. (A Magyar Levéltárosok Egyesülete Kiadványai 13) 611–624.; Oross: *Udvari kamarai tanácsosok*, passim.

33 Kenyeres István: A Magyar és a Szepesi Kamara bevételei és kiadásai a XVII. században. *Fons* 24 (2017) 13–36.

magyarországi jövedelmek is hasznosulhattak ezekben az esztendőkből hadicélokra, úgy-mint a kereskedelem, a réz- és sóbányászat sok százezer forintos bevételei.

A bécsi udvar abszolutista várospolitikájának jegyében a török területeken visszafoglalt jelentősebb városok (Buda, Pest, Székesfehérvár, Esztergom, Szeged, Pécs, Várad stb.) gazdálkodását is a Budai Kamarai Adminisztráció ellenőrizte.³⁴ Sőt, még az új magisztrátusok választásába, etnikai és felekezeti viszonyaiba, valamint a városok bíráskodásába is beleszólt, mivelhogy ezek új lakosságának egy jelentős része a háború alatt a Német-római Birodalomból érkezett. Így e városok régi kiváltságait csak sok esztendővel később nyerték vissza, Buda, Pest és Székesfehérvár például 1703-ban, miután vállalták, hogy több ezer forintos fegyverváltságot fizetnek.³⁵ A visszafoglalt területeken emellett a katonaság és a kamarák segítségével az erőszakos rekatolizáció is komoly lendületet vett, ami sokakban olykor már az 1670-es évek körülményeit idézhette fel. Mindezek egyre több elégedetlenkedést váltottak ki mind a háború alatt mellőzött politikai elitben, mind a magyar társadalom szélesebb rétegeiben.

Az 1690-es évek elejétől gyökeres változás következett be a törökellenes határvédelmi rendszer történetében is. A török vilajetközpontok és nagyobb kulcsvárak visszafoglalásával (1683: Esztergom, 1685: Érsekújvár, Szolnok, 1686: Buda, Szeged, 1687: Eger, Eszék, Pozsega, 1688: Székesfehérvár, Pétervárad, 1689: Szigetvár, 1690: Kanizsa, 1692: Várad, 1695: Gyula) az ország közepén a 16. században kiépült végvárrendszer túlnyomórészt feleslegessé vált.³⁶ Nem volt többé ugyanis ezen a vidéken külső ellenség, amely ellen védekezni kellett volna. Emellett e várak katonasággal való további ellátása hatalmas költséggel járt volna, így az Udvari Kamara csak a legfontosabb régi és újonnan visszavett kulcsvárakban (Győr, Buda, Székesfehérvár, Szigetvár, Eszék stb.) kívánt jelentősebb várőrséget állomásoztatni. Míg a korábbi frontvidék végvárait fokozatosan számolták fel, a visszafoglalt területen megindult egy új rendszer megszervezése. Ez a koncepció azonban gyakran ütközött mind a magyar rendek és birtokosok, mind a végvári katonák érdekeivel, de olykor még a haditanácsosok véleményével is, akik a várrendszert az oszmánokkal megkötendő békéig fenn kívánták tartani. Összességében elsődlegesen a kisebb vég helyek váltak feleslegessé, hiszen a nagyobb erődöket katonák állomáshelyeként, hadiszer- és élelemkészlet-központokként továbbra is lehetett hasznosítani. Az utóbbiakat a császári tábornokok ráadásul az esetleges belső ellenség, azaz a felkelő magyarok ellen is fontos bázisoknak tekintették.

34 Bónis György: *Buda és Pest bíróági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708*. Bp., 1962. (Budapest Várostörténeti Monográfiái 23); H. Németh István: Régi-új szabad királyi városok. Várospolitikai és újszerűségi területeken a 17–18. század fordulóján. In: *Várospolitikai és közigazgatás. A 2010. október 27-én tartott konferencia előadásai és Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái 1701–1710*. Szerk. Csombor Erzsébet – L. Balogh Béni. Esztergom, 2011. (Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 21) 11–28.

35 Kenyeres István: Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságglevelekig. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*. 1. Főszerk. Á. Varga László. Bp., 2006. 159–201.; Kenyeres István: Buda, Pest, Esztergom és Székesfehérvár szabad királyi városi címének visszaszerzése. In: *Várospolitikai és közigazgatás*, 48–72.

36 Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) *Történelmi Szemle* 38 (1996) 163–217.

Röviden szólva, az 1690-es évektől megindult az a folyamat, amelynek eredményeként a Magyar Királyság Közép-Európa oszmánellenes védőbástyájából a monarchia egyik erőd- és kaszárnyaországává (is) vált, ahol a Habsburg állandó haderő regimentjei állomásozhattak.³⁷ E hadügyi koncepcióváltás megvalósításában a visszafoglalt területeken a Haditanáccsal együttműködve ugyancsak a Budai Kamarai Adminisztráció játszott ki-magasló szerepet, hiszen finanszírozta a területén fekvő várak ellátását, felszerelését és erődítését, fizette a várakban szolgáló katonák, hadszertárnokok és tüzérek zsoldját. Emellett a feleslegessé vált egykori várak (például Eger, Kanizsa, Székesfehérvár, Kaposvár) lerombolását is jelentősen meghatározta. Ez azonban nem magyarellenességből történt, mint korábban sokáig vélték, hanem racionális és stratégiai indokai voltak,³⁸ miként a déli területek nagy erődépítkezéseinek (Pétervárad, Arad, Eszék, Szeged stb.) vagy a királyság belső részén fekvő kiemelkedő várak (Buda, Komárom, Lipótvár, Munkács, Szigetvár, Tokaj, Várad) újbóli részleges megerődítésének is.

Míg tehát a 16. században templomok, kolostorok és egyéb „civil” épületek kövei épültek be az ország középső területén megszervezett új határvédelmi rendszer várainak erődítéseibe, addig 1690 után a funkciójukat veszített egykori végházak falai „kaptak új feladatokat”: hol újonnan létrehozott kaszárnyákban, hol városházákban, polgárházakban, uradalmi épületekben vagy akár barokk templomokban. Mindezek a gyér lakosságú, benépesítendő területeken a vármegyék jobbágynak és a városok polgárainak újabb megterhelést jelentettek.

Ugyanakkor a királyság védőbástya-szerepe sem szűnt meg teljességgel. A Száva, a Duna, a Tisza és a Maros vonala mentén ismét egy új védelmi rendszert szervezett a Habsburg-hadvezetés.³⁹ Ennek sorsát azonban már csaknem kizárólagosan a katonai érdekek határozták meg, ami döntő különbséget jelentett a 16–17. századhoz képest. Az 1690-es évek legvégétől kiépülő határőrvidékek (németül *Militärgrenze*, horvátul *vojna krajina*) irányításában a magyar rendeknek szinte semmiféle szerep nem jutott. Ezenkívül ebben az egykori magyar végvári katonák jelenléte sem lett érdemleges, hiszen igen kevesen vállalták, hogy egykori lakóhelyeiket elhagyva és kiváltságait elveszítve több száz kilométerrel délebbre kezdjenek új életet. Az új déli határvédelmi rendszer katonaságának jelentős részét a reguláris kompániák mellett elsősorban szerb katonaparasztok adták,

37 Oross: *A Magyar Királyság*, 79–177.

38 Oross András: Rendeleték és intézkedés-tervezetek a magyarországi várak lerombolásáról (1699–1702). *Fons* 12 (2005) 257–294.

39 A teljesség igénye nélkül a legfontosabb összefoglalások: Gunther Erich Rothenberg: *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747*. Urbana, 1960. (Illinois Studies in the Social Sciences 48); Kurt Wessely: *Neuordnung der ungarischen Grenzen nach dem großen Türkenkrieg*. In: *Die k. k. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte*. Wien, 1973. (Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien 6) 29–93.; Koroknai Ákos: *Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején*. Bp., 1974. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 73); *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave*. Ured. Dragutin Pavličević. Zagreb, 1984.; Jean Nouzille: *Histoire de frontières. L'Autriche et l'Empire Ottoman*. Paris, 1991.; Karl Kaser: *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881)*. Wien–Köln–Weimar, 1997. (Zur Kunde Südosteuropas II/22); Alexander Buczynski: *Gradovi Vojne krajine*. I–II. Zagreb, 1997. (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije 4); *Vojna krajina u suvremenoj historiografiji. Zbornik radova s međunarodnim sudjelovanjem*. Ured. Drago Roksandić – Vedran Muić. Zagreb, 2021.

akiket a Haditanács tömegesen telepített le az elnéptelenedett déli határvidéken. Az új határörvidékek irányításába a rendeknek végül csupán a horvát bán által kormányzott, bár mind területileg, mind katonailag átszervezett báni határvidéken (németül *Banalgrenze*, horvátul *banska krajina*) maradt némi beleszólása.⁴⁰ A Haditanács kizárólagos ellenőrzése miatt a határörvidékek területén – az ország belső részeivel szemben – a vármegyei közigazgatást sem szervezték újjá.

A határvédelem korábbi dualisztikus (végvidéki és kerületi főkapitányok általi) irányítása így a nagy török háború alatt véget ért. A bécsi hadvezetés ezzel hármas problémát oldott meg. Egyrészt a 16–17. században a hadügy központi és helyi igazgatásáért a magyar rendekkel vívott küzdelmet végleg saját javára döntötte el. Másrészt az oszmán területekről menekülő szerb népesség letelepítésével társadalmi feszültségforrások gócpontjait számolta fel. Végül pedig közben olyan új védelmi rendszert épített ki, amely egészen a 19. századig hatékonyan biztosította a monarchia, Magyar- és Horvátország biztonságát az oszmánokkal szemben.

A hadügyek területén bemutatott alapvető stratégiai és strukturális változások magukkal hozták a Magyar Királyság pénzügyeinek átszervezését is. A leglényegesebb újdonság az adóügyben ment végbe, mivel a háború alatt Magyarország előbb részlegesen, majd 1697-től végérvényesen pénzügyileg is integrálódott a Habsburg Monarchiába.⁴¹ Ez a magyarországi hadiadónak (*contributio*) az összbírodalmi költségvetésbe való bekeverülését jelentette. Bár a kérdés még részletes feltárára vár, ettől kezdve az 1680–1690-es években még két-hárommillió forint körül mozgó, 1697-től négymillió forintnyi elvárt magyarországi hadiadóra ugyanúgy előre meghatározott költséghelyeket terheltek rá, mint ez az osztrák örökös tartományokból elvárt adómennyiségre szokásban volt. A négy- és ötmillió forintos összeg teljesen érthető volt, hiszen Esterházy Pál nádor becslése szerint 1683 és 1690 között a Magyar Királyság 33 millió forintot költött a háborúra, ami évi bő négy- és ötmillió forintot jelentett.⁴² Ez tetemes summa volt, hiszen a török háború költségeinek (évi mintegy 10–15 millió forint) körülbelül harmadát-negyedét tette ki. Azaz az állandó háborúskodás sújtotta Magyar Királyság anyagi részvétele az ország felszabadításában egyáltalán nem volt elenyésző, sőt egyenesen tekintélyesnek nevezhető.

Az új hadiadó adminisztrálását és beszedését a 17. század végétől a vármegyék végezték, saját hivatalszervezetet építve ki erre a célra.⁴³ A korábbi gyakorlattal szemben ezzel már nem a kamarák, hanem a hadbiztosok mellé rendelt pénztárak felé számoltak el. Így a nagy háború alatt a magyarországi *contributio* szinte kizárólag az itt állomásoztatott hadsereg ellátását és téli szállását fedezte, ami hatalmas terhet rótt a lakosságra. Mindez ugyancsak a had- és pénzügyigazgatás szoros összefonódásáról, valamint az ország jelentős mértékű katonai-pénzügyi igazgatásáról tanúskodott. Ehhez hasonló időszak korábban szintén nem volt még a magyar történelemben.

40 Vojin Dabić: *Banska krajina 1688–1751*. Beograd–Zagreb, 1984.; Kaser: *Freier Bauer*, 281–302.

41 Iványi: *Esterházy Pál nádor*, 166–196.; Oross: *A Magyar Királyság*, 222–241.

42 Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe*. Bp., 2004. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4) 170.

43 Vö. Schramek László: *Az állandó hadsereg eltartásának kérdései a 18. század első felében Pest megye példáján keresztül*. Bp., 2011. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 7.)

1699-ben az állandó hadiállapot ugyan véget ér, sőt sok évtized után megszűntek az állandó török betörések is, Magyarország nagyobb részének részleges katonai kormányzása mégsem zárult le. A hamarosan kirobbant Rákóczi-szabadságharc miatt erre nem kerülhetett sor.⁴⁴ Az 1703-tól 1711-ig tartó felkelés és polgárháború idején a fentiekben bemutatott folyamatok egy jelentős része ugyan megtorpant, ennek ellenére az ország új katonai berendezkedésének kiépülését már nem lehetett érdemben megállítani vagy visszafordítani. Sőt, az 1711 tavaszán kötött szatmári békét követő nyugalmasabb időszakban az új hadügyi berendezkedés kiépítése tovább folytatódott (főként a határörvidékek területén), ugyanakkor az egykori török területeken létrehozott kamarai adminisztrációkat 1715-ben mind a pozsonyi Magyar Kamara alá rendelték. Ez jól jelezte a magyar rendeknek tett engedményt és a háborús időszak tartós lezárását is. Míg azonban a belpolitikában, az igazságszolgáltatásban és az ország helyi pénzügyigazgatásában a rendek szerepe továbbra is kiemelkedő maradt, a hadügyek területén – a nemesi felkelést (*insurrectio*) kivéve⁴⁵ – elenyésző lett. Ennek ellenére a töröktől felszabadult Magyar Királyság a 18. században – nem kis részben éppen az új határvédelmi rendszernek, kaszárnyáinak és jelentősebb jövedelmeinek köszönhetően – katonai és gazdasági szempontból továbbra is a Duna menti Habsburg Monarchia meghatározó része maradt.

Egy elpusztított ország új polgári igazgatásának kezdetei

A törököktől visszafoglalt területeken a világi és egyházi közigazgatás helyreállása és újbóli kiépítése előtt sokáig igen komoly akadályok emelkedtek. Ezek túlnyomórészt a már bemutatott problémákkal álltak összefüggésben. Egyrészt, az 1690-es évekig az ország tele volt blokád alatt tartott török várakkal, azaz kevés országrész számított biztonságosnak. Másrészt, e várak visszafoglalását egy ideig a környező régiók katonai ellenőrzése, majd hosszabb időn át kamarai adminisztrációja követte, miként a fentiekben láthattuk. Harmadrészt, rendezni kellett a visszafoglalt területek birtokviszonyait. Negyedrészt, a birtokaikra igényt tartó nemeseknek és jobbágyaiknak szükséges volt átköltözniük az egykori oszmán területekre, miközben az elpusztult régiók betelepítése is évtizedekbe telt. Emellett nem mindenki volt hajlandó a biztonságosabb királysági területeket kocká-

44 A teljesség igénye nélkül lásd A Rákóczi-szabadságharc. Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel. Bp., 2004. (Nemzet és emlékezet); Rákóczi Emlékkönyv. Szerk. Bódvai András. Bp., 2021. [2., átdolg. kiad.] Újabbban szlovák, angol, francia és német nyelven vö. *Povstanie Františka II. Rákócziho (1703–1711) v novšom priblížení / A Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) újabb megközelítésben*. Ed. Peter Kónya. Prešov, 2005.; István M. Szijártó: The Rákóczi Revolt as a Successful Rebellion. In: *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe. Commemorating 1956*. Ed. László Péter – Martin Rady. London, 2008. 67–76.; *Correspondance diplomatique relative à la guerre d'indépendance du prince François II Rákóczi (1703–1711)*. Ed. Ferenc Tóth. Paris, 2012. (Bibliothèque d'études de l'Europe centrale 9) 11–114.; István Soós: Das Königreich Ungarn in der Donaumonarchie (1699–1790). In: *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas*. Bd. 2. Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800. Hrsg. Oliver Jens Schmitt. Berlin–Boston, 2021. 710–717.

45 Legújabbban lásd Réfi Attila: Hadba szállás magyar módra. Az inszurrekció szervezete és irányítása. In: *A magyar hadügyi igazgatás története (1526–1990)*. Szerk. Hermann Róbert. Bp., 2021. 129–169. Vö. Géza Pálffy: Die ungarische Landesdefension. In: *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie*, 1/2. 644–654.

zatos vállalkozásra felcserélni. Végül, az újjáépítés tetemes anyagi erőforrásokat igényelt, noha hosszabb távon számos lehetőséget is kínált.

Mindezek a feltételek 1699-ig csak részben teremtdtek meg, majd a Rákóczi-szabadságharc is nagyban hátráltatta a megújulási folyamatokat. Így nagyobb mértékű újjászületés csak az 1711 utáni évtizedekben indulhatott meg. Hangsúlyozandó, hogy 1683 és 1711 között ennek csupán kezdeményeiről és részleges eredményeiről beszélhetünk, főként a Dráva folyótól északra fekvő dél-dunántúli területeken és az Alföld északabbi régióiban. Mindezeket érdemes a legfőbb jelenségek bemutatásával érzékeltetni, nevezetesen a vármegyék, a püspökségek, a városok és a szerzetesrendek példáján, hangsúlyozván, hogy régióként komolyabb eltérések mutakozhattak, melyeket a jövőbeli szisztematikus kutatások tartoznak részletesen feltárni.

Az egykori vármegyék újjászervezése vezetőik, a főispánok uralkodói kinevezésével az 1680–1690-es évek fordulóján, a Dunántúlon (például Baranya és Fejér: 1688, Tolna: 1689) kezdődött meg.⁴⁶ Ez jól mutatta, hogy a kamarai igazgatás kiépítésével párhuzamosan a bécsi udvar sem ellenezte a civil közigazgatás fokozatos kiépítését, sőt a kincstár számára oly fontos hadiadó adminisztrálása miatt ez alapvető érdeke is volt. Ezt követte az egyes vármegyék közigazgatásának helyreállítása, nevezetesen közgyűlések és törvényszékek tartása, amelyekre az 1690-es évek első harmadától került sor (például Fejér: 1692, Baranya: 1693 körül, Tolna: 1698), amit nehezített, hogy ehhez az új birtokos köznemességnek tartósan meg kellett telepedni a felszabadított országrészekben. Emellett megindult a szomszédos megyékből való telepítések szervezése is, hiszen a hatalmas háborús pusztítások miatt – amelyben az újabb vizsgálatok szerint a nagy hadjáratokat megelőzően Somogy és Tolna megyékben még a dunántúli magyar végvári katonaság is derekasan kivette részét⁴⁷ – bőségesen volt újratelepitendő terület. Fejér és Tolna megyékben elsősorban Győr és Komárom végvári tisztjei és városi nemesei, Baranyában pedig főként Zala és Vas megyei nemesek jelentek meg az újjászülető vármegyék tisztségviselőiként. Az 1690-es évek háborús időszakában ugyanakkor számukra még elsősorban a hadiadó adminisztrálása és a katonaság beszállásolásának szervezése jelentette a legfőbb feladatokat. Ezzel is magyarázható, hogy kezdetben számos kamarai hivatalnok volt a vármegyei tisztségviselők között.

Pest-Pilis-Solt és Heves-Külső-Szolnok újjáéledését számottevően elősegítette, hogy e megyék – úgynevezett menekült vármegyék formájában – a Magyar Királyság területén részlegesen 1683 előtt is működtek.⁴⁸ Ennek ellenére az újjászületés érdemi megindulá-

46 Az eddigi legfontosabb feldolgozások: Holub József: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1730-ig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. I–XI. Szerk. Dr. Puskás Attila et al. Szerk. Szárd, 1968–1987. V. (1974) 5–124.; Béli Gábor: A vármegyei önkormányzat újjáéledése Baranyában a török kiűzése után (1693–1703). In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. 1987–1988. Szerk. Szita László. Pécs, 1988. 21–50.; Erdős Ferenc: Fejér vármegye újjászervezése 1692–1693. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 19. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1989. 63–70.

47 Máté Gábor: „...most van ideje a marhahajtásnak!” A Dél-Dunántúl pusztulása 1683–1685-ben. Bp., 2021. (PNEKAT Füzetek 2.)

48 Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Bp., 1997. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 21) 317–329. stb.

sáról ezekben is csak az 1690-es évek közepétől-végétől beszélhetünk, miután a birtokviszonyokat rendezni kezdték, illetve a királyságból jelentősebb telepítések zajlottak le. A Dunától és a Marostól északra fekvő területek (Bács, Békés, Csongrád és Csanád vármegyék) újjáéledésére jóval a századforduló után, érdemlegesen csak az 1710-es években, sőt a pozsareváci békét és a Temesköz 1718. évi visszafoglalását⁴⁹ követően került sor. Ez utóbbi tette ugyanis érdemben lehetővé a környező régiók konszolidálását. A Drávától délre még később, csak az 1740-es években születhettek újra a vármegyék (Verőce, Pozsega, Szerém), ám nem a középkori, hanem újonnan meghúzott határokkal. Röviden szólva: első ütemben, még a háború alatt a Dunántúlon és a Duna-Tisza köze északibb területein, majd második fázisban, főként 1711 után a délebbi régiókban és a Maros mentén, végül legkésőbb a Dráva és Száva között éledtek újjá a nemesi önkormányzatok. Ez egyes régiókban összességében közel kétszáz évnyi hiátus utáni újjászületést jelentett.

A katolikus püspökségek és káptalanjaik helyreállítása szintén nem volt egyszerű folyamat, hiszen a zágrábi püspökséget kivéve⁵⁰ az 1526 utáni másfél évszázadban nem volt olyan magyar püspöki székhely, ami legalább rövidebb időre ne került volna oszmán uralom alá.⁵¹ Ezek kapcsán ugyancsak három típust különböztethetünk meg. Elsőként voltak olyan püspökök és káptalanok, amelyek még a háború alatt visszatértek egykori rezidenciákra és megkezdték működésüket. Ezek közé tartozott Vác, Pécs, Eger és Várad, amelyekbe felszabadulásuk után csaknem tüstént mind püspökeik, mind kanonokjaik visszatértek (bár eleinte még csak kisebb számban). Ők fokozatosan megkezdték az egyház- és birtokszervezet újraindítását, templomok újjáépítését, felszentelését, az egyházmegye betelepítését és a hitélet reorganizálását. E feladatok azonban gyakran hoztak konfliktusokat. Például Pécsen, ahol a katonaként is jeleskedő Radanay Mátyás Ignác püspök (1687–1703) – aki egyúttal a Habsburg katolikus államhatalom képviselője is volt – egyházi földesúrként mind a kamarai hivatalokkal, mind magával a bécsi udvarral komoly vitákba került. Eger esetében ugyanakkor a biztonságosabb és kényelmesebb régi rezidenciák (Jászó és Kassa) még egy ideig konkurenciát jelentettek a püspökök és kanonokok számára, miközben hosszabb távon Eger komoly új lehetőségeket is kínált. A legkésőbb (1692-ben) visszafoglalt Várad esetében a Rákóczi-szabadságharc hozott újabb nagy törest, így komolyabb regenerálódásról csak az 1720-as évektől beszélhetünk.

A második csoport (Erdély és Veszprém) részleges visszatérésekkel egyfajta köztes állapotot jelent. Ezen egyházmegyékben ugyanis a 17. század végén a püspökök még nem tudtak visszaköltözni egykori székvárosaikba. Bár Illyés András erdélyi püspök 1697-ben nagy pompával bevonult Gyulafehérvárra, az erdélyi protestáns rendek heves ellenállása

49 *The Peace of Passarowitz, 1718*. Ed. Charles Ingrao – Nikola Samardžić – Jovan Pešalj. West Lafayette, 2011. (Central European Studies.)

50 Vö. Molnár Antal: *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*. Bp., 2012. (METEM Könyvek 77.)

51 Az alábbiakra lásd Mihalik Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések); *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*. Szerk. Forgó András – Gózszy Zoltán. Pécs, 2019. passim. Külön köszönjük Mihalik Béla Vilmosnak, hogy megjelenés előtt álló fontos kéziratát (*Püspöki székhelyek és káptalanok visszatérése 1683–1699 között*. Bp., 2022.) használhattuk.

miatt hamarosan távozni kényszerült.⁵² Így tartós visszatérésére majd csak 1716-ban kerülhetett sor. Hasonló volt a helyzet Veszprémben is. Noha itt a székeskáptalan részben már 1630-tól a székvárosban működött, a püspökök a védettebb királyságból, nevezetesen viszonylag közeli, kényelmesebb sümegi rezidenciájukból állandó jelleggel majd csupán a 18. század második felében költöztek vissza, miután Veszprémben új palotát emeltek.

A harmadik csoportot azok a püspökségek (Kalocsa, Csanád, Esztergom) alkotják, ahol a nagy háború alatt a kiszámíthatatlan viszonyok miatt vagy más okokból a püspökök és káptalanok még egyáltalán nem tértek vissza székhelyükre. Az 1697. évi zentai győzelemig⁵³ a frontvidék közelében fekvő, szinte teljesen elpusztult Kalocsa és Csanád esetében ez teljességgel érthető volt. Az előbbi újjáépítése és a káptalan visszaköltözése majd csak az 1730-as évektől valósulhatott meg. Az utóbbi a Temesköz 1718-ig tartó török fennhatósága miatt 1711-től Szegeden kezdte meg működését, nevezetesen az ottani ferencesek támogatásával, gyakran konfliktusba kerülve a helyi kamarai és városi hatóságokkal, valamint a hadsereggel. A teljesen elpusztult csanádi püspöki székhely miatt Szegedről végül Temesvárra 1732-ben költözhetett át a csanádi püspök és káptalanja.

Legvégül kiemelt figyelmet érdemel, hogy az esztergomi érsekek középkori székvárosuk 1683. évi visszafoglalása és a 18. századi többszöri tervek ellenére egészen 1820-ig nem tértek vissza Nagyszombatból Esztergomba.⁵⁴ Ennek elsősorban praktikus okai voltak. A 17. századra ugyanis a viszonylag közeli Nagyszombatban olyan sokrétű egyházi központ és intézményrendszer épült ki (1635-től jezsuita egyetemmel), amelyet sem hátrahagyni, sem átköltöztetni nem volt egyszerű feladat. Ráadásul az esztergomi egyházmegyét onnan is lehetett kormányozni, miközben 1745 és 1820 között összességében negyven éven át maga a prímási szék is üresedésben volt.

A törökök által megszállt egykori területek városai esetében gyorsabb regenerálódásnak lehetünk szemtanúi. Ez elsősorban azzal állt összefüggésben, hogy – miként fent említettük – minden nagyobb város (Esztergom, Buda, Pest, Székesfehérvár, Szeged, Pécs, Szigetvár, Várad stb.) visszafoglalása után azonnal kamarai igazgatás alá került, sőt annak kisebb-nagyobb központja lett. Ez elősegítette a városok új lakosságának szervezettebb betelepítését, főként német birodalmi, osztrák és észak-magyarországi területekről, valamint az 1680-as évek végétől igazgatásuk, bíraskodásuk és gazdálkodásuk elindítását is. A kincstári felügyelet erősségét mutatja, hogy a városi tisztségviselők egy része kezdetben ugyancsak kamarai hivatalnok volt.⁵⁵

Következő lépésben – általában a 18. század elejéig több részletben – megtörtént a fegyverváltásg kifizetése és a régi városi kiváltságok fokozatos visszaszerzése (például Buda, Pest és Székesfehérvár: 1703; Esztergom: 1708; Szeged: 1719). A korszakban szabad

52 Mihalik Béla Vilmos: A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezése (1696). In: *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Szerk. Diósi Dávid – Marton József. Bp.–Kolozsvár, 2018. 283–304.

53 A magyar historiográfia újabb eredményei az esemény kapcsán: Szita–Seewann: *A legnagyobb győzelem; Egy nagy háború utolsó csatája. Zenta, 1697*. Szerk. Papp Sándor. Zenta, 2021.

54 Frissen lásd *Visszatérés a magyar Sionra. Tanulmányok az érseki szék Esztergomba történet visszatérésének 200. évfordulója alkalmából*. Szerk. Fejérdy András – Hegedűs András. Esztergom, 2022. (*Strigonium Antiquum* 6.)

55 Vö. Németh: Régi-új szabad királyi városok.

királyi városi kiváltságot újonnan egyedül Debrecen (1693) és Szatmárnémeti (1712) szerzett, az előbbi elsősorban a török időkben is növekedő kereskedelmének és gazdasági potenciáljának, az utóbbi pedig udvarhűségének és régi kiváltságainak köszönhetően. A nagyobb városok azután a Rákóczi-szabadságharc alatt is túlnyomórészt Habsburg-párton maradtak. Végül az 1715. évi pozsonyi országgyűlés biztosította számukra privilégiumaik teljes körű visszaszerzését (37. törvénycikk), azaz az 1540-es évek előtti jogi helyzetük helyreállítását.⁵⁶

Mindezek ellenére kiemelten hangsúlyozandó: Esztergom és Székesfehérvár már sohasem, s Buda is csupán igen hosszú idő múlva volt képes visszanyerni középkorban betöltött országos szerepköreit. Mint láthattuk, Esztergom csak 1820-tól vált ismét a magyarországi katolicizmus központjává, Székesfehérvár viszont sohasem lett újra a magyar uralkodók koronázó- és temetkezőhelye. Buda ugyancsak több lépésben tudta visszavenni Pozsony fővárosi szerepköreit, ráadásul ezt utóbb részben már Pesttel egyítette. Noha az egykorú források már a 17. század végétől gyakran az ország fővárosának titulálták (például 1689: „königliche Haubstatt Ofen” vagy 1696: „Libera Regia Metropolitana Civitas”),⁵⁷ ennek ellenére első lépésben csak az 1780-as évek közepétől lett újra a hazai belügyek és pénzügyigazgatás egyik legfőbb centruma a Helytartótanács (alapítva Pozsony, 1723) és a Magyar Kamara új székhelyeként. A 18. század folyamán fokozatosan újjáépült budai királyi palota 1790-től a Szent Korona új őrzési helye és a Habsburg-főherceg nádorok rezidenciája volt. I. Ferenc 1792. évi ceremóniájával Buda ideiglenesen koronázóváros, sőt Pozsony mellett a diéták alkalmi helyszíne (1790, 1792, 1807) is lett. Pest-Buda az országgyűlések és koronázások kizárólagos helyévé végül csupán az 1860-as években vált. Az oszmán uralom tehát az egykori magyar főváros történetében igen hosszú távra kiható változásokat hozott.

Végül ugyancsak a kamarai igazgatással és a bécsi udvar határozott egyházpolitikájával függött össze, hogy az 1683 utáni bő másfél évtizedben a felszabadított országrészen a szerzetesrendek kiemelkedő sikerrel vertek újra gyökeret.⁵⁸ Szinte nem volt olyan fontosabb város és vár, ahol a terjeszkedésre leginkább alkalmas és a bécsi kormányzat által leginkább támogatott két rend, a ferencesek és a jezsuiták ne telepedtek volna meg. Sikerükben az is szerepet játszott, hogy kolostorokkal és missziókkal már 1683 előtt is jelen voltak a török hódoltságban. A teljesség igénye nélkül a ferencesek 1683-ban megjelentek Esztergomban, 1686-ban Budán, Pesten, Szolnokon és Pécsen, 1687-ben Egerben, Siklóson, Eszéken és Pozsegán, 1688-ban Székesfehérvárott, Bácsott, Zomborban, 1689-ben Szigetvárott, 1690-ben Kanizsán és Baján, 1692-ben Váradon, sőt az 1690-es évek második

56 Részletesen lásd Kenyeres: Buda és Pest útja; Uő: Buda, Pest, Esztergom.

57 Uő: Buda és Pest útja, 173–174. Vö. Géra Eleonóra: *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején*. Bp., 2014.

58 Siptár Dániel: Sokszínűség vagy egységesség. Szerzetesség a 17. századi Magyarországon. In: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2018. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 3) 161–163. Részletesebben Dániel Siptár: Die Gründung neuer Niederlassungen alter und neuer Orden im Königreich Ungarn zwischen 1683 und 1703. In: *Das Trienter Konzil und seine Rezeption im Ungarn des 16. und 17. Jahrhunderts*. Hrsg. Márta Fata et al. Münster, 2019. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 171) 145–167.

felében már a Száva menti városokban is. Azaz szinte a visszafoglaló császári hadakkal együtt érkeztek új állomáshelyeikre. E települések többségében velük párhuzamosan a jezsuiták is gyökeret vertek. Rajtuk kívül még a kapucinusok (Buda, Pécs, Mór) és a domonkosok (Vác, Pest, Pécs) foglaltak el nagyobb pozíciót az egykori török területeken. A visszafoglalt országrészek rekatolizációjában, hit- és kulturális életének regenerálásában a szerzetesrendeknek templom-, kolostor- és iskolaépítésekkel tehát kiemelkedő szerepük volt.

Mindeközben 1683-tól a századvégig a királyság területén is gyarapodtak a rendházak. Összesen tizenkét szerzetesrend alapított új intézményt, ebből három (a sarutlan karmelita, a trinitárius és a kamalduli rend) ekkor jelent meg először az országban. Megtelepedésük elsősorban világi és egyházi patrónusoknak, azaz helyi társadalmi igényeknek volt köszönhető. Míg tehát a hódoltságban, sőt részben még a protestáns Erdélyben és Felső-Magyarországon is, a nagy török háború alatt egyfajta első megtelepedési hullám futott végig, a királyságban a már meglévő intézményrendszer gazdagodott tovább. Összességében tehát a hosszú háború mind békés, mind fegyveres úton alapvetően hozzájárult a katolicizmus erősödéséhez a Duna medencéjében. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a 17. század utolsó negyedében az államhatalom és a hadsereg támogatta katolicizmus összességében „túlnyerte magát” Magyarországon. Ez a magyarországi és erdélyi protestáns rendek és nemesek körében igen gyakran komoly ellenszenvet váltott ki.

Végül a felszabadított területek berendezkedésének helyreállítása mellett a 17. század végi Magyarország egyik legégetőbb kérdése az volt, miként sikerül a végvári katonák és más katonaelemek demilitarizálása. Az ország lakóinak mintegy ötöde ugyanis fegyveres szolgálata fejében a 17. század folyamán kisebb-nagyobb kiváltságokat élvezett, ezek azonban az oszmánok kiűzésével veszélybe kerültek.⁵⁹ A védelmi rendszer több száz kilométernyire délebbre kerülésével e társadalmi csoportok katonai szolgálata nagyrészt feleslegessé vált. Így korábbi katonai-félkatonai életmódjuk megváltoztatására kényszerültek, miközben 1683 után fokozatosan szorultak ki a korábban nekik is komoly jövedelmeket hozó kereskedelemről, hiszen azt monopóliumokkal olyan ismert tőkeerős hadiszállítók és nagykereskedők vették át, mint Samuel Oppenheimer *Oberkriegsfaktor* és társai.⁶⁰

E katonáskodó csoportoknak a továbblélésre több út kínálkozott. A nagy háború alatt különböző szervezeti keretekben (végvári katonaként, úgynevezett szabad kompániák tagjaként vagy reguláris ezredekben) mezeti szolgálatba állva részt vehettek a hadjáratokban. Bár nehéz pontosan nyomon követni, az 1680-as években esztendőnként mintegy 15-18 ezer, a következő évtizedben pedig már átlagban 25-30 ezer magyar katona vállalt szolgálatot a hadműveletekben.⁶¹ Szerepük főként könnyűlovasként volt kiemelkedő, a felderítés és az ellenség üldözése mellett még nagyobb ütközetek lovasrohamaiban (például Szalánkemén 1691) is, miközben a magyar gyalogságot a blokádok és nagyobb várostromok (Buda 1686, Belgrád 1688 stb.) idején ugyancsak előszeretettel alkalmazta a had-

59 Összegző jelleggel Géza Pálffy: *Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit*. In: *Historisches Jahrbuch*. 123. Hrsg. Torsten Kahlert. Berlin, 2003. 111–148.

60 Szakály Ferenc: Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. In: *Magyar-zsidó oklevéltár/Monumenta Hungariae Judaica*. I–XIV. Szerk. Friss Ármin et al. Bp., 1903–1971. XIV. (1742–1769) 31–78.

61 Czigány: *Reform vagy kudarc*, 149–159.; Oross: *A Magyar Királyság*, 179–208.

vezetés. Számukat növelte, hogy a Thököly Imre felső-magyarországi fejedelemségének bukása (1685) után sokan álltak a kuruc katonákból Habsburg-szolgálatba. Mindeközben a rajnai és itáliai harctereken még további közel hat-hétezer magyar fegyveressel számolhatunk. Összességében tehát a Habsburg Monarchia haderejének közel harmadát adta a háború alatt a Magyar Királyság. Ez jól mutatja, hogy Magyarország nemcsak a császári regimentek ellátásával és elszállásolásával, valamint adóbevételeivel, hanem katonáival is érdemben vette ki részét az ország felszabadításából.

Ráadásul e néhány tízezer katona egy kisebb részét 1688-tól már reguláris magyar huszárezredekbe (Czobor-, Deák-, Kollonitsch-, Molnár-, Pálffy-regiment) szervezték, azaz ezek hosszabb-rövidebb időre a Habsburg állandó hadsereg részévé váltak. Más ezredek (Barkóczy-, Batthyány-, Csáky-, Zichy-regiment) költségcsökkentési okokból csupán fél-reguláris keretek között működtek egykori végvidéki főkapitányok irányítása alatt.⁶² Összességében az 1680–1690-es években megkezdődött a monarchia később híressé vált huszárezredeinek kialakulása, amelyek azután más európai hadseregek (francia, porosz stb.) számára is mintául szolgáltak.⁶³

A végvári katonáknak további lehetőséget kínált a visszafoglalt ország magyar katonasággal ellátott váraiban, városaiban (például Pest, Szeged, Szolnok) való szolgálatvállalás. Ez azonban azt jelentette, hogy egykori állomáshelyüket elhagyva sok száz kilométerre délre kellett költözniük. Nagyobb részük ezt nem vállalta, miként a magánföldesúri szolgálatban állók és lakóhelyükhöz szorosabban kötődő katonaparasztok sem, hiszen ők kiváltságait katonáskodásuk fejében helyben élvezték. A háború 1699. évi befejezésével, valamint az Udvari Haditanács 1701. novemberi rendeletével – amely hivatalosan kimondta a régi végvárrendszer felszámolását és a végvári katonák elbocsátását –, korábban adómentességgel rendelkező, kiváltságos helyzetben lévő több tízezres tömegek kényszerültek adófizetésre és jobbgyorsorba.⁶⁴ Ez országos elégedetlenséget és feszültséggócokat eredményezett.

62 Czigány: *Reform vagy kudarc*, 160–171.; Zachar: *Habsburg-uralom*, 117–122.

63 Tóth Ferenc számos könyve (lásd főként *Magyar huszárok francia földön/Hussards hongrois en France*. Bp., 2016. [A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára]) és tanulmánya mellett összegző jelleggel Zachar József: *Magyarországi katonák a Habsburg- és idegen hadakban, 1699–1789*. In: *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Szerk. Király Béla – Veszprémy László. Bp., 2003. 138–156.

64 További bőséges irodalommal lásd *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699)*. Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger, 1989. (Studia Agriensia 9); Czigány: *Reform vagy kudarc*, 172–179.; *Végvár és társadalma a korszakváltás idején*. Szerk. Berecz Máttyás – Rémiás Tibor. Eger, 2012. (Studia Agriensia 30), valamint számos figyelemre méltó katonai és egyéb életpálya, amely a kuruc mozgalmaktól a Rákóczi-szabadságharcig vezetett: Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*. [S. a. r., kieg., bev. Mészáros Kálmán.] Bp., 2005. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 8) passim.

Hungaria eliberata et devastata: mérlegen a nagy török háború ellentmondásos következményei

Az 1699. január végén kötött karlócai béke alapvető fordulópontot jelentett mind Magyarország, mind a Habsburg Monarchia történetében.⁶⁵ A kora újkor második hosszú török háborújának köszönhetően a középkori Magyarország a Temesköz kivételével másfél évszázad után felszabadult a török uralom alól, az ország három részre szakadása megszűnt, a monarchia területe pedig mintegy 150 ezer km²-rel gyarapodott. Első látásra tehát úgy tűnhetett, hogy mindezen pozitívumok közepette a sok háborúskodás után megindulhat a Kárpát-medence békés fejlődése. Csakhogy a magyar politikai elit és társadalom számos csoportja nem (vagy nemcsak) felszabadításként, hanem katonai megszállásként, generálisok diktálta Habsburg-uralomként és hatalmas pusztítások sorozataként élte meg a másfél évtizednyi hadakozást, miként a fentiekben számos példán láthattuk.

Magyarország hosszú ideje várt felszabadításának valóban óriási ára volt. Bár megkérdőjelezhetetlen, hogy az oszmánok visszaszorítása csakis nemzetközi diplomáciai és katonai összefogással, Közép-Európa tetemes anyagi segélyeivel és a Habsburgok állandó hadseregével volt lehetséges, a hadakozás legnagyobb terheit a hadszíntér (soknemzetiségű) lakossága viselte és legsúlyosabb következményeiből is ő részesedett leginkább. 1683-tól másfél évtizeden át szinte a teljes ország életét katonai beszállásolás és gyakran erőszakos rekvirálás, rendszeres hadiadó, továbbá török, tatár, császári-királyi és kuruc hadak, valamint végvári katonák fosztogatása jellemezte. Pest vármegye már Buda oly örömteli visszafoglalása után közvetlenül, 1686 novemberében arra panaszkodott Esterházy Pál nádornak, hogy „sokan a pogány török és tatár miatt fegyver és rabság által az elmúlt esztendőben megemésztettek, mások az éhség és szorongató inség és elviselhetetlen nyomorúság szenvedései miatt az halál által elhullottak, vagy messze földre elszéledtek”.⁶⁶

A több tízezres seregek évenkénti felvonulása, telettetése és pusztítása, majd a kirobbanó éhínségek és járványok (különösen az 1690-es évek első felében dúló pestis) mind a lakosságot, mind a településhálózatot megtizedelték. A rendszeres megrendítő csapások után a legellenállóbb lakosság sem volt képes a talpra állásra. A Duna menti hadfelvonulás miatt súlyosan érintett Tolna megyében például 120 község átélte a török uralom teljes időszakát, a 18. század elején viszont már csupán ötvenben regisztráltak lakosságot az összeírók.⁶⁷ Hasonló mértékű károsodást szenvedtek azok a régiók, amelyek középpontjában blokád segítségével visszavett oszmán erődtítmények (Kanizsa, Szigetvár, Várad, Gyula) feküdtek. Az ostromzárat biztosító csapatok ugyanis valósággal rátelepedtek a várak körüli falvakra, miközben mindkét fél többször alkalmazta a felperzselt föld taktiká-

65 Szita-Seewann: *A karlócai béke; La paix de Karlowitz 26 janvier 1699. Les relations entre l'Europe centrale et l'Empire Ottoman*. Dir. Jean Béranger. Paris, 2010. (Bibliothèque d'études de l'Europe centrale 1); *The Treaties of Carlowitz (1699). Antecedents, Course and Consequences*. Ed. Colin Heywood – Ivan Parvev. Leiden–Boston, 2020. (The Ottoman Empire and its heritage 69.)

66 Szakály Ferenc: A felszabadító háborúk történeti helyéről (Ki felelős a hódoltsági terület pusztulásáért?). In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből*, 34. Újabbban a dunántúli végváriak 1683 és 1685 közötti pusztításaira lásd Máté: *A Dél-Dunántúl pusztulása*.

67 Szakály: A felszabadító háborúk, 28. Vö. Máté: *A Dél-Dunántúl pusztulása*, passim.

ját.⁶⁸ Sőt olykor még a környék lakosságának kitelepítésére is sor került. Kanizsa évekig tartó blokádja alatt ezért kesergett 1688 őszén a magyar arisztokrata, ifjabb Zichy István: „Messze nem látszik a mezőkön és a földeken semmi, se búza, sem egyéb, árpa, zab stb., mintha a senki földje volna. Mikor és miből lesz itt valaha kenyérsütés – ki tudná megmondani, talán csak az Úristen.”⁶⁹

Mindezek alapján talán nem túlzás kijelenteni: a 17. század végi hosszú török háború – az ország oly régóta várt felszabadítása ellenére – összességében annyira maradandó nyomott hagyott Magyarország településhálózatán, lakosságán és anyagi javain, valamint társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődésén, mint a Német-római Birodalomban a harmincéves háború, melyet gyakran neveznek Európa tragédiájának és Németország katasztrófájának.⁷⁰

Végül a felszabadítás ellenére a háború nem tudta megoldani a 17. század végi Magyarország egyik legégetőbb problémáját, a társadalom perifériájára kerülő és kiváltságait vesztő említett katonaelemek sorsát, miközben egyes társadalmi csoportokban az elszegényedés megállíthatatlan volt. A helyzet különösen Felső-Magyarországon volt kritikus, ahol a hadiállapot, polgár- és vallásháború az 1670-es évektől megszakítás nélkül tartott. Az 1680–1690-es években a császári hadak ráadásul rendszeresen sarcolták, sőt alázták meg a protestáns vallásukhoz ragaszkodó magyar nemeseket, városi polgárokat és parasztokat. A régió pattanásig feszült politikai-társadalmi helyzetét az 1695-ben Bereg megyében, majd 1697 nyarán a Hegyalján kirobbanó parasztfelkelés jelezte, amelyekhez az egykori végvári és kuruc katonaságból sokan csatlakoztak.⁷¹ Bár e felkeléseket a császárkirályi csapatok megfékezték, felszámolni teljességgel nem tudták. Mivel pedig 1703 tavaszán a Magyar Királyság egyik legnagyobb birtokosa, II. Rákóczi Ferenc az élükre állt, ez döntő fordulatot jelentett. Így a nagy török háború egyik legsúlyosabb indirekt következménye Magyarország történetének első függetlenségi háborúja, a Rákóczi-szabadságharc lett.

68 Pálffy Géza: Elképzelések a török hódoltság elpusztításáról a XVI–XVII. században. (A Habsburg Birodalom magyarországi hadszínterének néhány főbb sajátosságáról) In: „Quasi liber et pictura”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára/Studies in Honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday*. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp., 2004. 387–403.

69 Ifj. Zichy István Badeni Lajosnak, 1688. szeptember 21. Szita László: Dokumentumok a kanizsai blokád és a vár kapitulációjának történetéről, 1688–1690. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv*. 25. Szerk. Farkas Béla. Kaposvár, 1994. 80.

70 Vö. Peter H. Wilson: *Europe's Tragedy. A New History of the Thirty Years War*. London, 2010.; Herfried Münkler: *Der Dreißigjährige Krieg. Europäische Katastrophe, deutsches Trauma, 1618–1648*. Berlin, 2017. [4. Aufl.]

71 Benczédi László: A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Bp., 1953.; *Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei 36.)

A LÁTHATATLAN ASSZONY

Salgai Kata házasságai

ORGONA ANGELIKA

THE INVISIBLE WOMAN

Marriages of Kata Salgai

In the early modern period, those “invisible women” are common, whose fate and character unfold only in the mirror of their husbands’ letters to them. The analysis of the letters makes it possible to examine the dynamics of the marital relationship. The fate of Kata Salgai is remarkable because, as the only child of her parents, she not only received the daughter’s quarter according to customary inheritance law, but also had a respectable dowry. The sources prove how his wealth expanded his scope of action. Both of his marriages can be modeled as economic enterprises in which the wife invested money and the husband social prestige, and from which, through the conjugal union, both parties profited.

Keywords: marriage, social prestige, dynamics of the marital relationship, 17th century, Hungary

Gyámolt és árva asszonyok

„Minthogy peniglen az asszonyállat friss, míg férje vagyon, de ha árvaságra jut, s gyámol nélkül marad, hasonló az dajka nélkül való kis szopó gyermekhez, magával jól tehetetlen...”¹ – így összegzi egy 17. századi férfi végrendeletíró az asszonyi sors állomásait. A testáló gondolatmenete szerint a nő létezése mindvégig megreked a gondoskodásra szoruló, gyermeki szinten. Életívének csúcsa házasságban eltöltött ideje, amikor erős, energikus, „friss”. Férje halálával gyámolítóját veszíti el: árva lesz, sőt, támasz nélkül egyenesen születése utáni állapotába, a magatehetetlen csecsemőkorba tér vissza. Az 1614-ben írt végrendelet alkotója mintha tovább szólné, a férjes asszonyokra is kiterjesztené Werbőczy István éppen száz esztendővel korábban megjelent Hármaskönyvének

Orgona Angelika, történész–főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum. A tanulmány az MTA–BTK „Lendület” Családtörténeti Kutatócsoport és a Bolyai Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

- 1 Káthay Fülöp végrendelete. Torna, 1614. március 4. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) P 421 Keglevich család levéltára. III. Fasc. 2. No. 143–146.

a hajadon leányok személyiségi jogaira vonatkozó passzusát: „A szűzekről és leányokról pedig tudva van, hogy míg férjhez nem mennek, mindenkor más gyámsága és hatalma alatt állanak; mert különben gyám nélkül lévén, könnyen hívóosságuknál fogva könnyen rászedethetnek és megcsalhatnak.”²

Európa preindusztriális társadalmainak bevett joggyakorlata szerint a nők egész életükben kiskorúak maradtak: először apjuk, majd férjük gyámsága alatt álltak.³ Ezzel szemben a magyar rendi társadalom törvény- és szokásjoggyűjteménye nem ismeri a nemi gyámság intézményét: a hajadonok – de az ifjak is – atyai hatalom alatt éltek,⁴ a férjezett, özvegy vagy elvált asszonyok viszont önjogúak voltak.⁵ Tovább árnyalja a képet, hogy a gyámság alatt élő hajadon lányok a fiúknál is hamarabb léptek a jogi cselekvőképesség egyes fokaira. A lányok 12 éves korukban már törvényes korúak lettek, gyámi beleegyezéssel fogadhattak ügyvédet, 14 évesen zálogos javaikról és ingóságaikról dönthettek, 16 éves korukban pedig nagykorúvá váltak, azaz teljes vagyonukkal rendelkezhettek, míg az ifjak csak 14 éves korukban vallhattak ügyvédet, 16 éves korukban intézkedhettek zálogos javaikról, 18 évesen ingóságaikról, és 24 éves korukban lettek teljes korúak.⁶

A bevezetőben idézett végrendeletszöveg megállapítása a magatehetetlen asszonyálatokról tehát pusztán jogilag értelmezve sem tekinthető helytállónak: a kora újkori magyar asszonyok nem voltak cselekvésképtelenek, nem álltak férjük gyámsága alatt. A mindennapi életben persze előfordultak olyan esetek, amikor az önjogú magyar asszonyok helyett férjeik vállalták a „teljes körű ügyintézést”. Egészen meglepő példa erre az az osztálylevél, amelyben öt édestestvér: négy lány és egy fiú úgy osztozott meg egy birtokon – anyjuktól maradt, tehát mindkét ágat egyenlő mértékben illető örökségen –, hogy a lányokat férjük képviselte az osztályban. Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy az öröklő,

- 2 Werbőczy István *Hármaskönyve*. [Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae.] Ford., jogi műszótár, tárgymutatóval ellátta Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Bp., 1894. [3. kiad.] (= Werbőczy: HK) 1. rész. 112. cím. 1. §
- 3 A 17. századi angol jogban a nő vagy már házas, vagy meg fog házasodni, tehát vagy az apjától, vagy a férjétől függő személy. Csak megözvegyülve válik önjogúvá, a törvény előtt is „láthatóvá”. The Law’s Resolutions of Women’s Rights. [London, 1632.] In: *Daughters, Wives and Widows. Writings by Men about Women and Marriage in England, 1500–1640*. Ed. Joan Larsen Klein. Urbana, 1992. 32., 51. Idézi Michelle Wolfe: Review of Sandra Cavallo, Lyndan Warner, eds. *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*. [New York, 1999.] *H-Net Reviews in the Humanities & Social Sciences*. <https://networks.h-net.org/node/24029/reviews/29883/wolfe-cavallo-and-warner-widowhood-medieval-and-early-modern-europe>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. október 23.)
- 4 Werbőczy szerint a szülői hatalmat az apa gyakorolja: „.... a szülőknek [...] szárnyokra nem bocsátott. [...] minden fiai és leányai atyai hatalom alatt állanak. Kik tehát töled s feleségedtől születnek, míg szárnyra nem bocsáttattak, hatalmadban lesznek.” Werbőczy: HK 1. rész. 51. cím. 2. §
- 5 „.... önjogúaknak pedig mondatnak azok, akik senki hatalma alatt nem állanak. A szűzekről és leányokról pedig tudva van, hogy míg férjhez nem mennek, mindenkor más gyámsága és hatalma alatt állanak.” Werbőczy: HK 1. rész. 112. cím. 1. §
- 6 Később az 1874. évi XXIII. törvénycikk – a nők teljeskorúságáról – tovább növelte a nemi anomáliát azáltal, hogy a nőket házasságkötésük pillanatával *de jure* teljes korúakká tette, a férfiaknak azonban továbbra is 24 éves korukig kellett várniuk erre. Máday Andor: *A magyar nő jogai a múltban és a jelenben*. Bp., 1913. 25. Vö. Kelemen László: *A nem befolyása a jog- és cselekvőképességre a törzsi szervezettől a Hármaskönyv koráig*. Szege, 1929.; Gáspár Gabriella: *A női jogok a magyar rendi társadalomban*. *Jura* 13 (2007) 2. sz. 39–49.; Holub József: *Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek”*. I–II. *Századok* 55–56 (1920–1921) 32–76., 212–235.

osztályos testvérek egy kivétellel mindannyian lányok, a magyar nyelvű osztálylevél aláírói és megpecsételői mégis kivétel nélkül férfiak.⁷ A nők nemhogy az aláírók között nem szerepelnek, de még a nevüket sem írták le a levél fogalmazói, ezért csupán névtelenül, láthatatlanul és kollektíven vannak jelen: „az mi feleségünk”.⁸ Nem tudni, egyáltalán ott voltak-e ezek az asszonyok az osztálynál. A férfiak ebben az esetben családfői szerepkörükből fakadóan képviselték a feleségeket, a feleségek pedig átengedték különvagyonuk kezelését férjeiknek.⁹

A bevezetőben idézett végrendelet szerzője a női törekénységről és esendőségről szóló társadalmi sztereotípiát használta annak érdekében, hogy a felesége mellé rendelt tutorokat a leírt szavak erejével készítse az özvegy oltalmazására. A kortárs köznyelv bevett fordulatát alkalmazta, amikor elesett, gyámolításra szoruló árvaként jelentette meg leendő özvegyét. A végrendelezőnek – csegekátai Káthay Fülöpnek¹⁰ – jó oka volt rá, hogy feleségét, sóvári Soós Klárát¹¹ elesettnek tüntesse fel. Csak két év telt el azóta, hogy fivéreivel¹² együtt olyan szerződést kötöttek sövényházi Móricz Mártonnal, Torna vára és uradalma jogos örökösével, amellyel a Mágocsy Gáspár (1514–1587)¹³ végrendelete értelmében csak harmadsorban öröklő Káthay fivérek megszerezték a vár felét a jogos örököstől.¹⁴ Káthay Fülöp az uradalombéli minden részbirtokát feleségére hagyta testamentumában, Móricz Mártonnak csupán a várépületben testált vigaszul néhány helyiséget, nyomatékosan felszólítva őt az özvegygel való kíméletes bánásmódra.¹⁵

Az özvegyasszonyokat árvakként megjelenítő társadalmi sztereotípia nemcsak a férfiak végrendelezési hagyományában, hanem általában a korabeli retorikában, sőt, még azoknak az arisztokrata özvegyasszonyoknak az önreprezentációjában is megjelent, akik

7 Huszt, 1595. február 3. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) P 1960. Bethlen. 24. t. No. 29. A levél aláírói Kornis György és sógorai: Veér Mihály, Kun Péter, Bernát László és Mikolai Ferenc. Az iratot mind az öt férfi saját gyűrűs pecsétjével hitelesítette, négyen saját kezű aláírásukkal is. Kun Péter aláírása helyén csupán kereszt áll, következésképpen ő nem tudott írni.

8 Nemcsak nők lehetnek „láthatatlanok”. Péter Katalin posztumusz megjelent tanulmányában özvegy parasztemberek jelöletlenségéről, szegény özvegyasszonyok tetten érhetőségéről írt. Hasonló különbséget fedezett fel polgárok és polgárasszonyok között Géra Eleonóra a városi társadalom vizsgálatok a budai tanácshoz benyújtott özvegyi kérelmek alapján. Péter Katalin: *Paraszti özvegyek a 16–17. századi magyar királyságban*. In: *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*. Szerk. Erdélyi Gabriella. Bp., 2020. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 5) 171–196.; Géra Eleonóra: *Városi és kamarai árvák a 18. századi Budán*. In: uo. 139–170.

9 Az örökség a feleség különvagyonát képezte, saját tulajdona volt és szabad rendelkezési joggal bírt felette. Vö. Werbőczy: HK I. rész. 110. §.; Máday: *A magyar nő jogai*, 72.

10 Káthay Fülöp (†1614) Káthay I. Ferenc és Mágocsy Margit fia, a Bocskai megmérgezésének vádjával meggyilkolt Káthay Mihály (†1607. január 12.) kancellár édestestvére.

11 Sóvári Soós Albert lánya.

12 Káthay Ferencsel és Jánossal.

13 Mágocsy 1559-ben nyerte királyi adományként Torna várát és uradalmát. (Vö. Szabó András: *A magyar későhumanizmus történetéhez*. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990. [Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10] 215–232.) A birtok a Mágocsyak fiági kihaltával nőágon öröklődött tovább.

14 Pogrányi-Nagy Félix: *Torna vára. Hadtörténelmi Közlemények* 29 (1928) 413–414.

15 Káthay Fülöp végrendelete. Torna, 1614. március 4. MNL OL P 421. Keglevich család levéltára. III. Fasc. 2. No. 143–146.

valódi *mater familiasként* határozott családfői, irányítói attitűddel rendelkeztek,¹⁶ ám a válásban az özvegygé válás – jogi, gazdasági és politikai szempontból – általában a retorizált állapottal éppen ellentétes változást idézett elő a nők társadalmi helyzetében. Az özvegyasszony egyszerre önállóvá vált, a maga ura és kiskorú gyermekeinek törvényes és természetes gyámja lett mindaddig, „míg férje címét és nevét viseli, s második házasságra nem lép”,¹⁷ sőt az is előfordult, hogy háztartásfői, családfői pozícióját még fiainak felnőtté válása után is igyekezett megőrizni. A főnemes özvegyasszonyok közvetett módon, követek útján törvényhozói jogot gyakorolhattak, és – kiskorú fiúgyermekeik gyámjaként – akár főispáni címet is viselhettek.¹⁸

A „láthatóvá válás” másik speciális esete az egyedüli gyermekként (gyakorlatilag fiúként) öröklő lányoké. A magyar nemesi, illetve a városi és paraszti társadalom öröklési rendje különbözött egymástól: a nemesi öröklés szerint a hajadonok az apai vagyon egy-negyedén osztoztak, amelyet ingóságokban vagy pénzben kaptak meg házasságkötésük idején. Ezzel szemben a polgár- és jobbágylányok a férjakkal egyenlően örökölték.¹⁹ Azokat a nemes hajadonokat viszont, akiknek fiútestvérük nem volt, örökössé tehették, fiúsíthatták az apai jószágokban. A legtöbb esetben nincsenek adataink a fiúsítás körülményeire, illetve megtörténetére. Ez azzal is magyarázható, hogy erre csak az apai, ősi birtokok leányára örökítése esetén volt szükség, az apai szerzett javak és az anyai ingatlanörökség esetén nem. A kora újkorban oly jellemző zálogbirtok szerzett jószágnak minősült. A fő különbség az egyedüli gyermekként (fiúként) öröklő lányok és a többiek között a házasságba vitt vagyon mértékében ragadható meg, ezért az előbbi kategóriába tartozók a legelőkelőbb helyen álltak a házassági piacon. Örökségük mellett fiatalságuk, fogamzóképes koruk is ideális feleségjelöltté tette őket. Mivel a magyar vagyonjogi szokásrend szerint a házasságkötéssel nem veszítették el tulajdonjogukat hozományuk felett – a férj haszonélvezeti joga mellett –, örökségük nem korlátozta házassodási kedvüket. Noha aszszonyként vagyonuk rendszerint uruk társadalmi előmenetelének elősegítőjévé vált, bi-

16 Vö. S. Sárdi Margit: *Napló-könyv. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*. Máriabesnyő, 2014. 48.; Fazekas Gergely Tamás: Árvaság és mártírium. A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században. *Studia Litteraria* 50 (2012) 198–231.; Balogh Zsuzsanna: Özvegység, újrահázasodás és testvéri kapcsolatok egy 17. századi erdélyi nemesasszony levelezésében. In: *Özvegyek és árvák*, 228.

17 Werbőczy: HK 1. rész. 113. cím: Az első vagyis úgynevezett törvényes gyámságról

18 Az özvegységről a magyar és erdélyi elitben lásd Horn Ildikó: Nemesi árvák. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk. Péter Katalin. Bp., 1996. 65.; Lengyel Tünde: Az írástudatlantól a főispánig. Thurzó Györgyné, czoborszentmihályi Czobor Erzsébet. In: *Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Bp., 2007. 139–160.; Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor: Báthory Erzsébet. *Egy asszony élete*. Bp., 2010.; Benda Borbála: Rákóczi Erzsébet rövid özvegysége. In: *Nők és férfiak... avagy a nemek története*. Szerk. Lácay Magdolna. Nyíregyháza, 2003. (Rendi társadalom – Polgári társadalom 16) 241–247.; Péter Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. Bp., 2013. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 45–48., 90–94.; Horváth Ágnes: Főnemesi özvegyasszonyok a 16–17. századi Magyarországon. In: *Nők világa*, 247–267. A jobbágyok és nemes nők önállóságának összevetésére lásd Péter Katalin: Női családfelek Sárospatakon a 16. és 17. században. *Századok* 123 (1989) 563–605.

19 Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyág korában*. Bp., 1947. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 26/4) 8.; Katalin Szende: Craftsmen's Widows in Late Medieval Sopron. In: *Women in Towns. The Social Position of Urban Women in a Historical Context*. Ed. Marjatta Hietala – Lars Nilsson. Stockholm, 1999. (Studier i Stads- och Kommunhistoria 18) 13–23.

zonyos fajta önállóságuk is körvonalazódott, saját birtokügyeikben egyedül is eljártak, ezért saját címerükkel vésett pecsétet használtak.

Az alábbi esettanulmány hősnője is egy ilyen egyedül öröklő asszony. Kétszer házassodott, kétszer jutott özvegyiségre, ingó vagyona, saját, házasságaiba hozott birtokai felett önállóan rendelkezett. „Láthatatlansága” abból fakad, hogy saját énírtai nem maradtak fenn, sorsa, karaktere többnyire két férje egodokumentumainak – végrendeleteinek, valamint második férje hozzá írt 58 misszilisének – tükrében bontakozik ki.²⁰ Ezeknek a családi levéltárakban őrzött forrásoknak a szoros olvasása valamelyest bepillantást enged a nő rejtett világába, amely így, férfiak szeméből visszatükröződve, pusztá fantomképként tűnik elénk. A férjektől származó források segítségével ugyanakkor jól detektálható a házastársak viszonya, szerepköre, kirajzolódnak azok a normák, kölcsönös elvárások és érzelmi gyakorlatok, amelyek a kora újkori magyar és erdélyi nemesi társadalom házasságait jellemezték.

A szóban forgó hölgy, halmi Salgai Kata több tekintetben is eltért a domináns modelttől. Egyrészt tekintélyes hozománnyal rendelkezett, ami jelentős mértékben kiszélesítette mozgásterét. Az alább idézett forrásokból fény derül arra, milyen előnyökkel járt a saját vagyon a nemesasszony számára. A másik körülmény, melynek tekintetében Salgai Kata eltért a normától, hogy egyik házasságából sem születtek felnőttkort ért gyermekei. Tanulmányomban a gyermektelenség problémájára, lehetséges okaira és következményeire is kitérek.

A férjek

Halmi Salgai Kata (1588 k. – 1640²¹) Salgai Bálint és Matucsina Zsuzsanna egyetlen, felnőttkort megért gyermeke volt. Apja Szatmár megyei köznemes, 1565–1567 között a szatmári uradalom udvarbírája,²² 1576-ban Ugocsa vármegye másodalispánja,²³ 1569 táján kötött házasságot Matucsina Zsuzsannával,²⁴ Matucsina György és Csarnavodai Surányi Kata lányával.²⁵ Salgai Bálint a felesége hozománya révén Szatmár, Bereg és Ugocsa vár-

20 Salgai Kata személyére vonatkozó birtokjogi iratok: MNL OL 1960. Perényi. 3. cs. 11. t.; MNL OL 1963 Perényi. 7. cs. 87. t.; Henszel Ágota: *Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1629–1634*. Nyíregyháza, 1996. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 10); Küstlérné Virág Éva: *Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1635–1640*. Nyíregyháza, 1997. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 12.)

21 Szatmár vármegye gyűlése. 1640. június 20. Küstlérné: *Szatmár vármegye*, 211.

22 Kenyeres István: A végvárai uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. *Századok* 135 (2001) 1383.

23 Doby Antal: Ugocsa vármegye alispánjai. *Magyar Történelmi Tár* 3/1 (1878) 696.

24 Több forrásban is Matuznaiként emlegették a családot, melynek neve számos alakban fordul elő. Mivel a család a Baranya megyei Matucsináról származik, és a történeti munkák is rendre így hívják, a Matucsina névalakot használtam. Mizser Lajos: Bereg megye 1570. évi személynevei. *Magyar Nyelv* 109 (2013) 376.

25 Lehoczky Tivadar: *A Surányi, Csarnavodai stb. családra vonatkozó adatok a leleszi levéltárból*. [Bev. írta Németh Péter.] Nyíregyháza, 2006. (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 48) 35.

megyékben jutott jószághoz,²⁶ és a házassággal sógorságba került Szoklyai Szabó Balázsszal, aki 1594–1599 között viselte a máramarosi főispáni és huszti kapitányi méltóságot.²⁷

Salgai Kata első házasságát egy erdélyi nemesemberrel, az erdélyi elit tagjával, ruszkai Kornis Györggyel (1567 k. – 1610) kötötte.²⁸ A házaspár a Kornis György édesanyjától örökölt máramarosi birtokokon élt. A házasság 1610-ben véget ért, amikor a férj két féltestvérével, Kornis Boldizsárral és Zsigmonddal együtt konfliktusba keveredett Báthory Gábor erdélyi fejedelemmel, és a széki merényletkísérlet során halálos sebet kapott.²⁹

Az első házasság gazdasági alapját a feleség hozománya jelentette, amelyet a férj saját karrierjének szolgálatába állított. Házasságkötése idején Kornis György a tizenöt éves háborúban, az erdélyi fejedelem mellett, zsoldosvezérként teljesített szolgálatot, ezért önmaga és szervitorai ellátása számos kiadással járt. A gazdag örökösnővel való frigy viszont egy csapásra megoldotta az anyagiakat: további katonai kiadásait a hozományból finanszírozta. A feleség hozományával (*allatura*) – azzal az ingó vagy ingatlan vagyonnal, amelyet a nő házasságkötéskor apjától vagy fiútestvéreitől kapott a házasság terheinek megkönnyítésére – a férj szabadon rendelkezhetett, de az mindvégig a feleség tulajdonában maradt; a házasság megszűnését követően vissza kellett adni a nőnek vagy az ő törvényes örököseinek. A tranzakciót tehát dokumentálni, a „kölcsőnt” viszonzni kellett, ezért 1602-ben Kornis György úgy rendelkezett, hogy halála esetén az anyjától örökölt máramarosi jószágokat kétezer ezüst tallér értékben, az apjától örökölt kornisruszkai részjószágot pedig ezer aranydukát értékben feleségének adja zálogba.³⁰

Kornis György előnyös házasságkötése további politikai pályafutását is elősegítette. 1603–1604 között Máramaros vármegye alispáni posztját töltötte be. Bocskai István erdélyi fejedelem 1605-ben a moldvai vajdához, majd a nándorfehérvári pasához küldte őt követségbe. Ez a két követjárás is felesége házasságba hozott vagyonából valósult meg. Az ekkor tett végrendeletében Kornis György megismétli korábbi hiteles nyilatkozatában tett ígéretét, mely szerint minden jószágát feleségére hagyja, a testamentum szavai szerint „fiúvá teszi”. Ugyanakkor a Kornis család oldalági öröklésének útját sem zárja el végképp, mert kiköti, hogy a jószágokat ötezer forint letételével és a birtokok becsült értékének kifizetésével vissza lehessen váltani.³¹

Mit árulnak el Salgai Katáról és a házastársak egymás iránt táplált érzelmeiről férjének rendelkezései?³² Az asszony a „legkegyesebb feleség”, „az én szerelmes társom”, „sze-

26 Szatmár, 1630. február 8. MNL OL P 1967. Perényi. 11. t. No. 18.; Komáromy András: A báró Perényi család levéltárából. III. *Magyar Történelmi Tár* 3/19 (1896) 67.; Gianina-Diana Igar: Istoria familiei și istoria moșiei nobiliare în comitatul Ugocea. Mobilitatea domeniului nobiliar medieval. In: *Satu Mare. Studii și comunicări*. 29/2. Ed. Caludiu Porumbăcean et al. Satu Mare, 2013. 20.

27 *Magyarország főispánjainak története 1000–1903*. Szerk. Medgyesi Somogyi Zsigmond. Bp., 1902. 126.; Lehoczky Tivadar: *Beregvármegye monographiája*. I–III/1–2. Ungvár, 1881. III/1. 337.

28 A házasságkötés 1594 és 1602 között történt, római katolikus szertartás szerint.

29 Kornis György széki merényletben játszott szerepére lásd T. Orgona Angelika: *Unikornisok Tündérszágban A ruszkai Kornisok Erdélyben (1546 k. – 1648)*. Bp., 2014. 150–156.

30 Eger, 1602. október 29. MNL OL P 1960. Bethlen. 24. t. No. 30.

31 Kornis György végrendelete. Szinyérváralja, 1605. június 8. MNL OL P 1971. Perényi. 1. cs. 7. t. fol. 1–2.

32 A kérdéshez, további magyar és idegen nyelvű szakirodalommal lásd Mátay Mónika: *Historiográfiai viták a testamentumról*. *Korall* (2004) 15–16. sz. 248–270.; Bubyák Orsolya: *Ingók és érzelmek. Az értéktárgyak*

relmes atyámfia”, aki „egyedülálló szeretettel” és „őszinte szerelemmel” viseltetik férje iránt. A férfi viszonzásul gondoskodik felesége tisztességes és illendő ellátásáról a síron túl is. Ezek az ismert szófordulatok nem tükrözik közvetlenül a végrendelező valódi érzelmeit.³³ A bevallásban és a végrendeletben alkalmazott formulákban inkább a házassághoz mint patriarchális társadalmi intézményhez fűződő korabeli elvárások fogalmazódnak meg: a kölcsönösségen alapuló viszonyban a támogatás és védelem a férj, az önzetlen szeretet és engedelmisség a feleség részéről. Maga a végrendelezés mint cselekvés is részét képezte ennek az érzelmi gyakorlatnak.³⁴ Kornis György végrendeletében így fogalmazott: „éntőlem az én atyámfia soha semmi ezüstöt és pénzt meg nem tagadta, hanem mindenkoron fogvatkozás nélkül előadta. [...] Annak okáért ha az én Istenem ez utamba kivenne ez világból, minden jószágomban az én szerelmes atyámfiát örökösnek vallom, és fiúnak minden jószágomban.”³⁵ A szövegben kifejezett kölcsönös gesztus, a feleség nagylelkűsége és viszonzásul a férj hálája nem az egymás iránt táplált érzelmeken, hanem a korabeli házassági jogon alapuló gyakorlat.³⁶ A rendelkezésből tehát mindössze az a következtetés vonható le, hogy Kornis György házassága az elvárt társadalmi normák szerint, a jogi keretek betartásával működött.

Kornis György és Salgai Kata rendezett házasságban élt, de utódok nem született. Kornis az 1602-ben tett bevallásban még azt a kikötést tette, hogy ha „a hatalmas Isten kegyelméből idő múltával” utódaik születnének, akkor anyai és apai jószágai gyermekeire és feleségére szálljanak. Az 1605-ös végrendeletben – amelyet követjárása előtt, az utazás veszélyei miatt, elővigyázatosságból tett – nem jelenik meg az utódokra vonatkozó kikötés. A végrendelezés időpontjában nem voltak gyermekei. Az, hogy nem is ejt szót a később esetlegesen bekövetkező gyermekáldásról, két okkal magyarázható: vagy úgy gondolta, hogy ha visszatér épségben és utódokat nemz, akkor majd új végrendeletet tesz, vagy már lemondott arról, hogy gyermeke legyen.

Amikor Kornis Györgyöt 1610-ben meggyilkolták, csak egy tekintélyes vagyonnal rendelkező, gyermektelen, fiatal özvegyet hagyott hátra. Salgai Kata elhunyt férje révén politikailag kompromittálódott Erdélyben, és férje jószágait is konfiskálták, de anyagi

átörökítése kora újkori magyar főnemesi végrendeletekben. In: *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon 1500–1850*. Szerk. Erdélyi Gabriella. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 4) 27–56.

33 Vö. Mérai Dóra: Halál, érzelmek és család a 16–17. századi Erdélyben. A síremlékek mint az érzelmek történetének forrásai. In: *Érzelmek és mostohák*, 57–90.

34 Monique Scheer: Are Emotions a Kind of Practice (and is That What Makes Them have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion. *History and Theory* 51 (2012) 193–220.; Katie Barclay: Performance and Performativity. In: *Early Modern Emotions. An Introduction*. Ed. Susan Broomhall. London – New York, 2017. 3–6.; Andrew Lynch: Emotional community. In: uo. 14–17.; Erdélyi Gabriella: „Nem leszen mostoha anya...” Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában. *Történelmi Szemle* 60 (2018) 347–364.

35 Kornis György végrendelete. Szinyérváralja, 1605. június 8. MNL OL P 1971. Perényi. 1. cs. 7. t. fol. 1.

36 Werbőczy: HK I. rész. 98. cím: Milyen lehet és miképpen nem lehet az asszonyokat férjeik fekvő jószágaiból kitenni?; Homoki-Nagy Mária: A törvényes öröklés jogi szabályozása Magyarországon 1861-ig. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica* 58 (2000) 218.; Uő: Amiről egy végrendelet mesél. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica* 65 (2004) 617–633.; Roszner Ervin: *Régi magyar házassági jog*. Bp., 1887.; Somogyi Ferenc: *Végrendelezés. Nemesi magánjogunk szerint 1000-tól 1715-ig*. Pécs, 1937.

helyzete nem rendült meg, hiszen visszavonulhatott felmenőitől örökölt jószágaira, a Magyar Királyság területére, Ugocsa vármegyébe. Az özvegy pozíciója gazdasági szempontból előnyösebb volt a házassági piacon, mint korábban, a házasságkötés előtt, mert férje végrendeletének értelmében már nemcsak saját vagyonával, hanem Kornis György ingóságaival is rendelkezhetett, és birtokainak is – egyelőre csak potenciálisan – örököse lett.³⁷ Ezenfelül még mindig fiatal volt és gyermektelen.³⁸

A gyászév leteltével, 1611-ben egy felső-magyarországi arisztokratával, báró Perényi Gáborral (?–1638) kötött házasságot.³⁹ Az új férj Perényi György (1548–1596) abaúji főispán és Thurzó Anna fia, anyai ágon Thurzó György nádor unokaöccse volt; Ugocsa vármegye főispánja, Abaúj vármegye örökös főispánja.⁴⁰ Egyik bátyja Perényi György (1580–1638), abaúji és zempléni főispán, akit Thurzó György nádor „hitvány erkölcsű atyánkfíának” titulált, sőt a Perényi családot kutató Komáromy András történész is „körös acquisitor”-ként aposztrofált⁴¹ – mely egyebek mellett abban nyilvánult meg, hogy házasodó fiainak csak erőszakkal sikerült elérniük, hogy osztályt tegyen közöttük és az örökségbe beengedje őket. Perényi Gábor szorosabb kapcsolatot ápolt másik bátyjával,⁴² Perényi Ferencsel (?–1632/1633⁴³), Bethlen Gábor fejedelem udvari (1621), majd felső-magyarországi (1624–1628) főkapitányával.⁴⁴ Ferenc képességeiben a fejedelem nem bízott

37 Kornis Györgyöt fej- és jószágvesztésre ítélték. Birtokait később az özvegy visszakapta, ám Kornis György féltestvére, Kornis Zsigmond is igyekezett megszerezni féltestvére jószágait. 1617-ben Salgai Katától (akkor már Perényi Gábornétól) visszaváltotta a máramarosi jószágokat. MNL OL P 1955. Bethlen. 8. cs. 52. t. No. 5. A Szatmár megyei Apát hosszas pereskedés után, 1635-ben kétharmad részben sikerült megszereznie, egyharmada Salgai Katának jutott. Rozsály, 1635. február 12. MNL OL P 1963. Perényi. 4. t. f. 7–13.

38 Vö. Erdélyi Gabriella: Bevezetés. Özvegystratégiák és árvasorsok. In: *Özvegyek és árvák*, 7–34.

39 Salgai Kata. Lelesz, 1611. április 26. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár. Kézirattár. Veress Endre Gyűjtemény. A Kornis család oklevéltára. Ms 425. (= MTA KK Kornis) II. 871. A házasságkötés időpontjára Perényi Gábor 1624-es bevallása is utal, amely az esküvőt 13 évvel korábbra, szintén 1611-re datálja. Ugyanitt Salgai Katát mint „modernam conjugam suam” említik, amelyből következően nem az első felesége volt. (Lelesz, 1624. február 25. MNL OL P 1967. Perényi. 11. t. No. 22.) A férj 1633-as végrendeletének szófordulata is erre enged következtetni: „maradékomból tőle sem levén”. Halmi, 1933. április 20. MNL OL P 1967. Perényi. 11. t. No. 19–20. Viszont a Perényi Gábort búcsúztató halotti beszéd szerzőjének nem volt tudomása e korábbi feleségről, egyedül Salgai Katát említi. „... házában szállván, magát a szent házasságban foglalván, vőtte volt magának az tekintetes nagyságos Kornis Györgynek meg maradtott özvegyét, a nagyságos Salgai Katát...” Tiszabecsi P. Tamás: *Két halotti praedicatziok...* Fejérvárott [Gyulafehérvár], 1638. 27. (Régi Magyar Könyvtár I. 679.)

40 Tiszabecsi: *Két halotti praedicatziok*, 21–26.

41 Komáromy András: A báró Perényi család levéltárából. I. *Történelmi Tár* 3/18 (1895) 508.

42 Perényi Gábor testvéreivel való kapcsolata megrajzolható a feleségéhez írt leveleiből. A tanulmány erre terjedelmi okokból nem tér ki.

43 Szilágyi Sándor: *I. Rákóczy György 1593–1648*. Bp., 1893. 232.

44 Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 273.; Kerekes György: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629*. Kassa, 1943. Passim.

igazán,⁴⁵ ezt a hátrányt azonban a főkapitány jó természete ellensúlyozta. Kortársai is kedvelték őt. Alvinczy Péter a temetésén többször elsírta magát prédikálás közben.⁴⁶

Perényi Gábor gyermek- és ifjúkoráról csupán halotti búcsúztatójának soraiból alkothatunk képet: „jó erkölcsökben, keresztyéni életben neveltetett, a tiszta tudománynak tejét még gyermekkorában beszíttatták véle. Az gyermeki állapotból ki kelvén fejedelmek udvarában forgott.”⁴⁷ Pályája elején Báthory Gábor udvarában szolgált,⁴⁸ később Bethlen Gábor környezetében „forgolódott”. 1620-ban a koronaörök, Révay Péter és Pálffy István mellett komisszáriusként működött.⁴⁹ A Bethlen halála után kibontakozó hatalmi válságban – úgy is, mint az Erdélyhez csatolt Ugocsának főispánja – egyértelműen a hét vármegye visszaadása mellett tette le a voksát, a helyzet konszolidálódása után azonban jó kapcsolatot ápolt I. Rákóczi György fejedelemmel.⁵⁰ A fejedelem Habsburg-ellenes tervei végrehajtásában számított a két Perényire, ezért érte csapásként Ferenc (1632/1633?), majd Gábor (1638) halála.⁵¹

Salgai Kata második házassága az elsőhöz hasonlóan működött: a férj a társadalmi rangot, a feleség a vagyont hozta. Perényi Gábor saját bevallása szerint meglehetősen szerény anyagi lehetőségekkel rendelkezett: a házasságkötés idején az egyetlen, őseitől maradt jószágán kívül semmi egyéb birtoka nem volt.⁵² Kata vagyonát – nemcsak pénzét, hanem részben szüleitől, részben immár az előző férjétől, Kornis Györgytől származó különféle ingóságait, többek között vésett, aranyozott ezüst asztali edényeit is – második férje karrierjének szolgálatába állította, aki rendszeresen költött különféle szükségleteire az asszony „zúgolódása nélkül”. Korábban elzálogosított jószágait a felesége pénzéből és az aranyláncából veretett nagybányai aranyakból váltotta ki. A túrterebesi, „puszta állapattal” lévő *castellumot* az ő anyagi segítségével újíttotta, építtette, erősítette. Az asszony fizette a jószágpörököt is. Perényi Gábor a házasság ideje alatt (1611–1638) több

45 „.... sub rosa írom kegyelmednek, tudja jól kegyelmed a Perényi uram elméjének discursusa meddig juthasson, nehéz állapottal való lételeét, az gondviseléshez szokatlan voltát...” Bethlen Gábor Alvinczy Péternek. Gyulafehérvár, 1624. október 7. In: Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*. Bp., 1879. 410.

46 „.... nem láttam holt embert, az kit annyi ezreken sirasson, mint ötet szegényt. Alvinczy uramnak sok praedicatióját hallottam, de keservesebbet annál nem, mint ott praedicállott. Nem egyszer, sem kétszer állott meg a praedicatiójában az sírás miatt...” Idézi Szilágyi: *I. Rákóczi György*, 232.

47 Tiszabecs: *Két halotti praedicatziók*, 27.

48 1609. június 10. MNL OL P 1967. Perényi. 11. t. No. 1.; Perényi Gábor végrendelete. Halmi, 1633. április 20. MNL OL P 1967. Perényi. 3. cs. 11. t. fol. 19–21.; Komáromy: A báró Perényi család, I. 507.

49 Perényi Gábor Salgai Katának. Pozsony, 1620. november 29. MNL OL P 1969. 1949. t. No. 15.

50 Perényi Gábor Rákóczinak írt leveleiből néhány fennmaradt a Rákóczi család levéltárában (MNL OL E 190. Archivum familiae Rákóczi). Lásd még *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése*. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875. 6., 31.

51 Sajnálattal írta később a hadjáratból Lorántffy Zsuzsannának, hogy azok közül, akik Bethlen Gáborral hadakoztak, már sokan nincsenek, többek között Perényi Ferenc és Gábor sincs. *A két Rákóczi*, 266.

52 „Mikor az Úristen az én szerelmes atyámfiat házastársul énnekem bírta, akkor énnekem semmi egyéb javaim nem voltak, az egy ösömtől maradt józágon kívül, hanem az én szerelmes atyámfának édes atyától, anyától maradt és én hozzám magával hozott pénzéhez, ezüstihez és aranyához köllött nyúlnom, az melyeket zúgolódása nélkül, minden tisztességes szükségemre szintén úgy költöttem, mint ha azok atyámról anyámról maradt és részemben jutott jók löttenek volna.” Perényi Gábor végrendelete. Halmi, 1636. október 17. MNL OL P 1967. 11. t. No. 22.

ízben deklarálta azt a kívánságát, hogy felesége vagyonának fejében, és „az ő környölem való, keresztény, igaz magaviseeléséért” abaúji és ugocsai jószágait leendő özvegye bírhasa, amíg nevét viseli, és ha újra férjhez megy, zálogjoga legyen a birtokokban.⁵³

A hiteles nyilatkozatokból és végrendeletekből kiolvasható harmonikusan együttműködő kapcsolat a házastársak közös mecenatúrájában is megmutatkozott.⁵⁴ Medgyesi Pál *Hét napoki edgyütt beszélgetések* című vitairatának kettejüköz címzett ajánlólevelének már a megszólítása is az egyház közös támogatását hangsúlyozza.⁵⁵ A dedikáció szövege hosszan taglalja a házaspár egységét, a könyvkiadásban is megmutatkozó egyenlőségét.⁵⁶ Ez a patrónusi közösség a pár egy korábbi *alumnusa*, Tejfalvi Csiba Márton beregszászi prédikátor *Romanocategorus* című munkájában is megnyilvánul, melynek episztolája szerint a Salgai–Perényi házaspár 1622 és 1635 között öt ifjút taníttatott külföldön, és számos szűkségben szenvedőn, szegényen és árván segített.⁵⁷ Az 1622–1623-ban peregrináló egykori debreceni diák, az 1625-ben Túrterebesen lelkészkedő Tejfalvi⁵⁸ a házaspár egyik első pártfogoltja lehetett.

53 Perényi Gábor bevallásai: Lelesz, 1613. február 25. MNL P 1967. Perényi. 3. cs. 11. t. 2.; Lelesz, 1624. február 9. MNL P 1967. Perényi. 3. cs. 11. t. No. 22. Végrendeletei: Halmi, 1633. április 20. MNL OL P 1967. Perényi. 3. cs. 11. t. 19–20. (Kiad. Komáromy András: A báró Perényi család levéltárából. III. *Magyar Történelmi Tár* 3/19 [1896] 64–67.); Halmi, 1636. október 17. MNL OL P 1967. Perényi. 3. cs. 11. t. 24–25. Az 1633-as végrendeletben feleségére hagyta a Szikszó mezővárosi részjóságát, a túrterebesi kastélyt, Felső- és Alsógérce falvakat; az 1636-os testamentumban Túrterebesi kastélyát és faluját, a két Gércét, a korábban az ő pénzén kiváltott részjóságokat és a színyérváraljai, közösen szerzett szőlőket. Az ingóságokat mindkét végrendelet a feleségnek hagyta úgy, hogy azokkal szabadon rendelkezessen.

54 Vö. Pesti Brigitta: *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Bp.–Eger, 2013. 137–138., 145., 199.

55 „Úri méltósággal s jó hírrel-névvel tündöklő tekintetes és nagyságos Perényi Gabriel uramnak, Ugocsa és Abaúj vármegyéknek örökös főispánjának és istenfélő házastársának, az nemzetes és nagyságos Salgai Kata asszonyomnak, az Isten kis seregének s igaz apostoli vallásának erős, fáradhatatlan, kegyes és búkezü gyámolinak, oltalminak, dajkáinak és előmozdítóinak, mint kegyelmes uramnak és asszonyomnak.” Medgyesi Pál: *Hét napoki edgyütt beszélgetések*. Debrecen. [1637.] Ajánlólevel. [Százmozatlan, 2^r.] (Régi Magyar Könyvtár I. 668.) (Régi Magyar Nyomtatványok II. 1670.)

56 „Hogy nagyságtokat együtt emlitem dedicatöríamban, annak is nagy okai vannak: Az eszes és istenes Abigaillt s az Úrnak szíve szerint való férfiát, Dávidot, minekutána egy testté-vérré löttek, ki szakasztaná el egymástul? Egy Nagyságtokban (hízelkedés távul legyen) az egyességnek lelke az békességnek foglalása által, egy idvességtek felől való reménységtek, egy az Uratok, hitetek, keresztségtek, Istenetek s Atyához is csak egyetlen egyhez fogta fejét Nagyságtok. Egy az igaz vallást oltalmazó s előmozdító fáradság és bő költség által való sokrendbeli dajkálkodás. Szeretettel is mind az Isten igéjéhez, mind pedig annak hirdetőihez mind eggyel gerjedej Nagyságtok. Egy szóval, minden jóban s nevezet szerint ez könyvecskének, közönséges haszonra kibocsátásában való költségben is egy szíve-lelke lévén Nagyságtoknak, igen illendő, hogy ez kis írás is Nagyságtoknak mind ketten emlékezetes régi jó hírrel tündöklő méltóságos nevének egyszermind örüljön és áztalt ez Nagyságtok fényes neve is mind együtt maradjon az Ecclesiában örök emlékezetben.” Medgyesi: *Hét napoki*, 7^{r-v}.

57 Tejfalvi Csiba Márton: *Romanocategorus*. Debrecen, 1637. Ajánlólevel. [Oldalszám nélkül, 13^{r-v}.] (Régi Magyar Könyvtár I. 667.) (Régi Magyar Nyomtatványok III. 1671.)

58 Bozzay Réka: Debreceni diákok hollandiai egyetemjárása a kora újkorban. *Régiokutató Szemle* (2016) 1. sz. 51–62. <http://regiokutatasszemle.hu/category/20161/>. (A letöltés ideje: 2023. április 24.); Oláh Róbert: *Kálvin műveinek recepciója a 16–17. századi Magyarországon*. Debrecen, 2020. 54.

Szeretetteljes kapcsolatként jeleníti meg a házasságot Tiszabecsi Tamás kolozsvári református pap⁵⁹ Perényi Gábor végtisztessége alkalmából mondott két prédikációja is. Az egyik a túrterebesi templomban felravatalozott tetem fölött, az erdélyi fejedelem, főrendek, polgárok és egyháziak jelenlétében, a másik pedig a temetés után a túrterebesi kastély palotatermében hangzott el. Az első fókuszában az elhunyt állt, jócselekedeteivel és őseinek enumerációjával, míg a második beszéd fő célja a megkeseredett szívű özvegy vigasztalása volt. Az első prédikáció az erdélyi fejedelem hű szomszédjaként, a református vallás oszlopaként, a lelkipásztorok, templomok és iskolák patrónusaként, jobbágycsoportok gondoskodó földesúrként, a szegények gyámolítójaként festette le az elhunytat, aki *alumnusokat* támogatott, ifjakat és hajadonokat nevelt az udvarában. A második példás feleségként szólította meg Salgai Katát, akivel férje a „koporsójáig dicséretesen, kedvesen, keresztyénül, minden harag nélkül élt”.⁶⁰

1638-ban, miután másodszor is megözvegyült, Salgai Kata nem ment újra férjhez. A korábbi élete során a támogató feleség szerepét játszó nő számára az özvegy státusz – elhunyt férje társadalmi rangja, kapcsolati hálójá, nem utolsósorban pedig szüleitől és férjeitől öröklött vagyona révén – komoly mozgásteret biztosított.⁶¹

Perényi Gábor levelei Salgai Katához

A jogbiztosító iratokban, a dedikációkban és a prédikációkban a házassághoz tapadó, a korabeli normát tükröző formulák fogalmazódnak meg. Perényi Gábor feleségéhez írt leveleinek elemzése révén válik lehetővé a házastársi kapcsolat dinamikájának vizsgálata.⁶² Az 58 misszilis időbeli eloszlása 1618-tól 1637-ig terjed, ám nem egyenletesen.⁶³

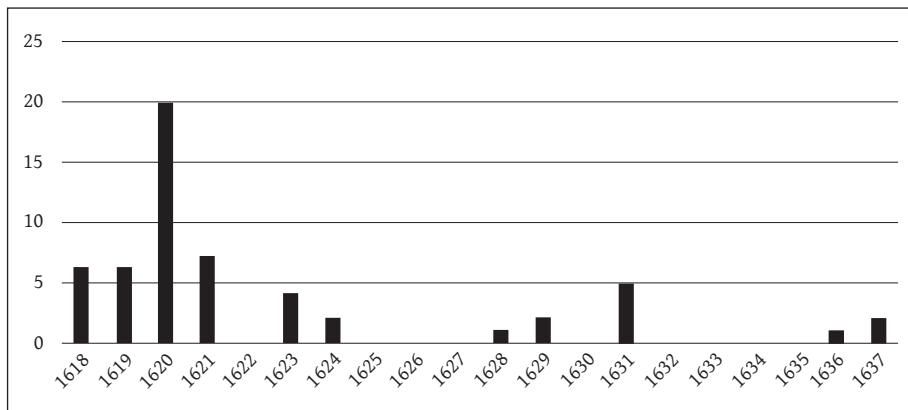
59 Tiszabecsi P. Tamás (?–1644 k.) kolozsvári református pap nem volt alumnusa Perényiéknek, viszont jó kapcsolatban állt velük. Őrá vonatkozhatnak Perényi sorai: „Tamás pap feleségestől ez estve érkezék ide. Remélem oda megyen hozzád, édes atyámfia. Nem bánnám, ha megvárná őkegyelme, még Isten visszahoz.” Monó, 1637. [Péntek reggel.] No. 58. Tiszabecsi pályájára lásd Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1980. Fel. szerk. Németh Mária. Bp., 1982. 337–338.

60 „Meghervadott színű, keseredett színű [sic!], bánat miatt elepedett lelkű, sírásban bémerrült, keserűségnek örvényében forgó, ereiben megszakzkodott Nagyságos Asszonyom Salgai Kata, a néhai Tekéntetes Nagyságos Perényi Gabornak szerelmes házastársa, hűséges Penelopéja, keresztyén Ráchelje, tökéletes tisztességét őrző jó hírét nevét terjesztő igaz Abigélja. Tégedet a sírásra nem intelek, mert látom szemeimmel, mint áztatod sűrű könyveiddel szerelmes uradnak szomorú gyásszal bévont zsellyejét, látom az Úristen a Cána béli hat kövedeknek egyikét elődben tőtte, hogy könnyhullatásodnak vizeivel töltögessed utolsó kimúlásodig.” Tiszabecsi: *Két halotti praedicatziok*, 23. Az exemplumok halmozása gyakori a prédikációirodalomban, a nőkkel szemben támasztott korabeli elvárások ezekben az antik és bibliai, allegorikus mintákban jelennek meg. Vö. V. László Zsófia: *Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. Bp., 2021. 153–159.

61 I. Rákóczi György és ifjabb Rákóczi György néhány Salgai Katához írott levelét kiadta Komáromy: A báró Perényi család, III. 75–77.

62 Perényi Gábor levelei Salgai Katának. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t.

63 A levelek 1-től 60-ig számozottak, azonban az 5. és a 21. számú levél a 12. számú eredeti misszilis két másolata, a 42. számú levél pedig véletlenül keveredett a csomóba (Meszes Péter Bogdány János ecsedi kapitánynak írta Nagybégányban, 1622. június 20-án). 53. szám alatt két misszilis is található. Így összesen

Perényi Gábor Salgai Katához írt missziliseinek kronologikus eloszlása

A levelek fontos szerepet játszottak a házaspár kapcsolattartásában, a kommunikációban és az információcserében. A tisztelet- és szeretetteljes bevezető áldások („Az Úr-isten éltesen és áldjon meg jó egészséges hosszú élettel”, „édes szerelmes atyámfia”) a kedveskedő megszólítások („édes szerelmes atyámfia”, „édes egyetlenegy atyámfia”), búcsúszavak („az te szerelmes urad”, „édes atyámfia, míg él”) és címzések („az nemzeti és nagyságos Salgai Katának, énnem, az míg élek, egyetlenegy szerelmes atyámfiának”) a szeretet írásbeli gesztusai.

Egyéb, külső jegyek is a házasság kiegyensúlyozottságára mutatnak.⁶⁴ Perényi tömötten telerótt oldalakat küldött a feleségének, a levelek átlagos hosszúsága kétoldalnyi terjedelmű. A felek közötti bizalmi viszonyra lehet következtetni abból, hogy a férj minden esetben saját kezűleg, nem íródeáknak diktálva írt feleségének, ennek ellenére leveleinek mindvégig rendezett a külalakja, áthúzás, utólagos betoldás alig fordul bennük elő. Utóiratot viszont gyakran mellélt – vagy a dátum alá, vagy külön kis cédulára –, bőségesen akadt mondandója még a levélírás befejezése után is. Salgai Kata, amint az Perényi válaszaiból kiderül, nem saját kézzel írt, hanem íródeáknak diktált.⁶⁵ Vagy nehezebbre esett az írás, vagy nem is tudott írni.

A levélíró és a címzett kapcsolatára a levelezés gyakorisága is utal. A gyakori levélírás és a gyors válaszadás mindkét fél elvárásaként jelentkezik a levelezésben. A feleség reflexióit indirekt módon ismerhetjük meg, amikor a férj visszaidézi a szavait: „... írod édes

58 levél képezi az elemzés tárgyát. Mindenféle datálás nélküli az 1. levél, a 60-as számú keltezése pedig: „Nagyidán, ma vasárnap”, így ezt a két levelet nem lehet elhelyezni a kronológiai rendben. A hanyag keltezés miatt 22 esetben csak a levélírás eszterdejét tudhatjuk meg, egyes helyeken viszont a kontextusból, illetve a jeles napok (húshagyókedd, nagypéntek) dátumából kikövetkeztethető a pontos időpont. 1618-ból összesen 6, 1619-ből 6, 1620-ból 20, 1621-ből 7, 1622-ből 0, 1623-ból 4, 1624-ből 2, 1625–1627-ből 0, 1628-ból 1, 1629-ből 2, 1630-ból 0, 1631-ből 5, 1632–1635-ből 0, 1636-ból 1, 1637-ből 2 levél maradt fenn.

64 Lásd ehhez Gabriella Del Lungo Camiciotti: *Letters and Letter Writing in Early Modern Culture. An Introduction. Journal of Early Modern Studies* 3 (2014) 17–35. Vö. James Daybell: *The Material Letter in Early Modern England. Manuscript Letters and the Culture and Practices of Letter-Writing, 1512–1635*. London, 2012.

65 „Notarius uram valamint írta az leveledet, de nem írja meg, Terebest költ-e az levél, avagy hol költ.” Pozsony, 1618. április 3. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 2.

szerelmes atyámfia, hogy miolta Nagyidáról írtam, annak utána semmit nem írtam, de bizony édes atyámfia, miolta itt vagyok Pozsonyban, evvel három levelet írtam, nem tudom, mint viszik meg.”⁶⁶ A válaszlevél esetleges elmaradása miatt a férj is tett szemrehányást: „... egy hónapja semmi levelet nem láttam, ki bizony nem győzők eleget csudálkoznom, hogy ily igen elfeletkeztél felőlem...”⁶⁷

Magánérdek – közérdek

A levelek tetemes része az országgyűlésekre, hadjáratokba igyekvő, ott időt mulató vagy onnan hazatérő férj kapcsolattartása otthon maradó asszonyával. Perényi Gábor nemcsak az utazások viszontagságait, logisztikai és egyéb praktikus részleteit osztotta meg Katával, hanem az országgyűlések eseményeiről is tudósított. Érdekes diétai beszámolóit azonban nem egy ambiciózus, aktívan cselekvő, a közérdek iránt elkötelezett, politikus alkatú főrendet, hanem az eseményeket passzívan szemlélő, sőt inkább elszenvedő egyént vetítenek elénk. A regálissal meghívott főispán számára kényszerűséget jelentett, és a nagy távolság miatt jelentős anyagi terhet rótt a diétákon való részvétel. Az országgyűlések ideje alatt az egyes főmúltóságviselőknél (esztergomi érsek, kancellár, generális) elköltött ebédeket és az azokat követő asztali beszélgetéseket ellenben a családi és a magánérdek-érvényesítés legjelentősebb színtereként tartotta számon.

Perényi Gábor feleségének írt levelei a szűkös privát szférából tekintve kommentálják az utazások, az országgyűlések, illetve Bethlen Gábor hadjáratainak eseményeit. Perényi elsősorban karrierstratégiái, illetve birtokgyarapítási célból „forgolódott” a fejedelem környezetében is. Feleségével való kapcsolatának kiegyensúlyozottságára vall, hogy megosztotta vele különféle gazdasági ügyleteit: „... a dézsmák dolgában én igen forgolódtam, de többet meg nem szerezhettem az terebesi bor és búza dézsmánál...”⁶⁸ A felcsillanó karrierlehetőségekbe is beavatta az asszonyt. Titkokat, bizalmas információkat bízott rá, stratégiai terveinek intim részesévé tette. Az egyik ilyen ötlet a frissen elfoglalt kállói vár kapitányi tisztségére vonatkozott. Perényi az erősséget feladni vonakodó, ezért Bethlen számára nemkívánatos Lónyay András helyére pályázott:⁶⁹ „... mint az következtől értem, Lónyai Andrásra sok panasz vagyon az ország követinek instrukciójokban. Azon vagynak az követek, hogy tisztet se viseljen Kállóba. Nem ártana az kállai kapitányság felől, ha mód lenne benne, törekednünk. Ezt, édes atyámfia, ne hirdessed senkinek.”⁷⁰ A kállói kapitányságot végül nem sikerült megszereznie Perényi Gábornak, viszont a börtönbe vetett

66 Pozsony, 1618. április 3. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 2.

67 Nagyszombat 1620. szeptember 25. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 33.

68 Besztercebánya, 1620. június 25. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 18.

69 Bethlen Gábor 1619. szeptember 18-án hajlította magához Kálló várát. Lónyay András kállói kapitány nem akarta feladni a várat, de a katonái Bethlen mellé álltak, és így kénytelen volt meghódolni. Nem tudni, Bethlen meghagyta-e a kállói kapitányságban Lónyayt. 1620-ban meghalt. Vö. Koroknay Gyula: Lónyay András, őfelsége kállói őrségének és várának főkapitánya (1609–1619). *Szabolcs-Szatmári Szemle* 22 (1987) 193–208.

70 Pozsony, 1619. november 21. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 12.

szatmári főkapitánnyal,⁷¹ Dóczy Andrással szembeni akció sikerrel járt.⁷² Perényi Ferencel együtt lecsapott Dóczy meggyesaljai jószágára, amelyet korábban ő adott a szatmári főkapitánynak, feleségét pedig utasította a tintás láda mélyén fekvő szerződés előkeresésére, hogy a birtokot nyomban el is foglalhassák.⁷³ Perényi saját, erdélyi birtokáért viszont Rhédey Pál, Bethlen kincstartója jelentkezett. A vele való üzleteléstől nemcsak anyagi, hanem politikai hasznot is remélt a férfi – amint ezt a feleségével meg is tanácskozta.⁷⁴

Perényi számára Bethlen szolgálata haszonnal kecsegtetett, a felső-magyarországi főnemes mégis igyekezett a lehető legkevesebb kötelezettség- és szolgálatvállalással elérni magánérdekű céljait. Jól jellemzi hozzáállását a portai követtséggel kapcsolatos álláspontja. 1620-ban a besztercebányai országgyűlésről indította volna a fejedelem Konstantinápolyba, ő azonban – felesége beteges állapotára hivatkozva – minden igyekezetével azon munkálkodott, hogy megmenekedjék a hosszú, fáradságos és költséges küldetéstől, s ezt sikerült is elérnie.⁷⁵

A „portai szolgálatról megszabadult” Perényi azonban nem vonhatta ki magát teljesen Bethlen megbízásai alól, akitől cserébe támogatást, birtokai védelmét és anyagi hasznot remélt. A fejedelemmel folytatott alkudozásokba feleségét is beavatta, kikérte véleményét, milyen fizetséget kérjen szolgálatáért.⁷⁶ 1620 őszén Nagyszombatba, majd Pozsonyba vonult a fejedelem kíséretében, mindeközben híven tájékoztatta asszonyát a hadjárat részleteiről: Nyitra ostromáról,⁷⁷ a császári hadak pozsonyi fiasokjáról, Dampierre francia

71 Mohácsi Endre: Nagylúcsei Dóczy András levelezése. In: *A személyes történelem forrásai*. Szerk. Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2014. (A MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára kiadványai. I. Évkönyvek. 20) 131–136.; Mohácsi Endre: „... az magyar úgy termett az hadakozásra, mint az madár az repülésre”. Adalékok a tiszántúli kapitányság történetéhez az 1610-es években. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle* 47 (2012) 3. sz. 57–62.; Pálffy Géza: A Bethlen-kutatás alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622). In: *Bethlen Gábor képmása*. Szerk. Papp Klára – Balogh Judit. Debrecen, 2013. (Speculum Historiae Debreceniense 15) 144.

72 A kortársak körében népszerűtlen, királypárti, katolikus főnemest a református Perényi sem kedvelte; elfogatásáról, bebörtönzéséről kárörvendőn így nyilatkozott: „Dóczy András Fogarasba vitték; remélem, soha meg nem szabadul.” MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 7.

73 Pozsony, 1619. október 19. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 10.

74 Besztercebánya, 1620. június 18. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 17.

75 Besztercebánya, 1620. június 25. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 18. Bethlen Dóczy Istvánt és Rimay Jánost küldte Konstantinápolyba. Követtségükről lásd Papp Sándor: Bethlen Gábor ismeretlen hadjárat terve II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen. In: *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk. Kármán Gábor – Kees Teszelszky. Bp., 2013. 103–128.

76 „Nem remélem, hogy az fejedelem kötelességétől megoltalmazhassam magamat. Ha ugyan egyéb nem lehet benne, kéntelen leszek vele, mert ha meg nem békélünk is, ugyan nem lakhatom mindig házamnál, el kell mellette mennem. Magam költségét is, az mi az fizetésemet illeti, azt izené, az Nyári István uram fizetésével elégedjek meg: őneki 32 lóra fizetnek, személyére hozzá 50 forint, 200 köből búza, 200 köből zab, hordó bor 25. Ha penig ugyan meg kell lenni, én így gondolkodtam felőle, az 200 köből búzáért jó volna az halmi és kökényesdi búzáézmát megkérni, ha lenne annyi belőle, az 200 köből zabot is talán ott valahol Szatmár vármegyében megkérhetném, az 25 hordó bort is ott kellene valahol közel megkérnem. Mindezekről, édes szerelmes atyámfia, írj nekem mindjárt.” Besztercebánya, 1620. július 14. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 32.

77 Maconka, 1620. szeptember 10. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 31.

zsoldosvezér haláláról, testének felravatalozásáról,⁷⁸ valamint a Szent Korona Zólyomba szállításáról is.

A méltóságjelvényt, amely 1619. október 15-én került Bethlen birtokába, 1620. november 19-én – az októberi, Pozsony elleni császári támadás és a november 8-i fehérhegyi csata után – kivették a koronatoronyból, és Nagyszombatban keresztül Zólyomba vitték, ahová november 29-én érkezett meg. Erről az úgynevezett „országátábla”⁷⁹ is tudósít, amely a korona 1608–1622 közötti útját meséli el. E különleges itinerárium vonatkozó része magyarázatosan így hangzik: „Pozsonyt elhagytam 1620. november 19-én; Zólyomba megérkeztem 1620. november 29-én.” A felirat állításait igazolják Révay Péter koronaőr számadásai is: „19 Novembris anno 1620 az koronával indultunk Pozsonbul Zoliomba és oda érkezünk die 29 Novembris, ez útban költöttem f. 63.”⁸⁰

Perényi Gábor 1620. november 28-án, szombaton elkezdett⁸¹ levelében így tudósított a (Garam-)Szentkeresztről Salgai Katát a méltóságjelvény szállításáról:

„Mivel urunk ő Felsége Nagyszombatban lévén, úgy tetszett őfelségének és az uraknak, hogy az Szent Koronát Nagyszombatból Zólyomba kell vinni, őfelsége elindította az Szent Koronát, az két korona tartó úr vagyon vele, Révai Péter uram és Pálffy István uram, comissariusok ketten vagyunk sógor urammal, Illésházi urammal, ha az Úristen egészségünket adja, holnap vasárnap bevisszük Zólyom várában. Ott jó állapattal hagyván az Szent Koronát és az koronátartó urakat, Illésházi urammal Körmöcbányára megyünk, valami pénzt kell vinnünk Őfelségének Nagyszombatban.”⁸²

Perényi Gábor beszámolója első kézből származó információkon alapult, hiszen őt és Illésházi Istvánt rendelte biztосként a fejedelem a két koronaőr, Révay Péter és Pálffy

78 „Az Ferdinánd hadai Pozsony alá jöttek volt, Dompírral [Dampierre-rel], a főgenerálissal, az Úristen csudálatosképpen megsegényítette őket, sem az várat, sem az várost meg nem vehették, hanem maga is az főgenerális, Dompír itt veszett, és az népében is sok. Az testét Dompírnak tegnap hozták alá az várból, az barátok templomában tették, nagy ceremóniával, talám meg kezdí őfelsége küldeni az testet Bécsben Ferdinánd kérésére.” Pozsony, 1620. október 20. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 22. Henri Du Val [Duval], Dampierre grófja 1620. október 9-én esett el Pozsony vára alatt. Földi maradványait Pozsonyból Bécsbe vitték és a bécsi egykori minorita kolostorban helyezték végső nyugalomra, sírköve elpusztult. Pálffy Géza – Richard Perger: A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremléke Bécsben (16–17. század). *Fons* 5 (1998) 220–222.

79 A 17–18. századi festménysorozaton a Szent Korona hiteles ábrázolása, a társ- és igényországok címerei, valamint a méltóságjelvény 1608–1622 közötti itineráriuma olvasható latin nyelven, egyes szám első személyben, melyet Révay Péter turóci főispán és koronaőr titkára, Hrabéczy Dániel állított össze. Buzási Enikő: „Országátáblák”, a Szent Korona a tartományok címereivel. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária. I–II. Bp., 2008. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/3–4) I. 115–119.; Pálffy Géza – Tóth Gergely: Az „országátáblák”, egy új koronavers és a pozsonyi koronatorony különleges vasajtaja. *Újdonságok a Szent Korona 17. századi történetéhez. Publications Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 21 (2017) 2. sz. 279–301.

80 Pálffy Géza: A Szent Korona Bethlen Gábor erdélyi fejedelem birtokában (1619–1622). Egy korona-itinerárium összeállításának lehetőségeiről. In: *A történelem mint hivatás. A Benda-emlékkonferencia előadásai*. Szerk. Szijártó M. István. Bp., 2015. 75–107.

81 A levél végső datálása másnap reggeli.

82 Szentkereszt, 1620. november 29. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 15.

István mellé.⁸³ A koronát Pozsonyból előbb Nagyszombatba, Bethlen Gábor székhelyére vitték. A végső cél a koronaőrök számára Nyitra vára lett volna, végül mégsem ide, hanem a zólyomi várba kellett szállítani.⁸⁴ Ez a bizonytalanság nyilvánul meg Perényi idézett soraiban is. Bethlen instrukciója szerint a biztosoknak küldetésük végeztével vissza kellett térniük Nagyszombatba, hogy referáljanak arról, sikerült-e a Szent Koronát biztonságban elhelyezni. Perényi viszont arról tudósít, hogy előtte Körmöcbányára kellett menniük, hogy onnan „valami pénzt” vigyenek a fejedelemnek.

Ebben a levelében kiváltképp megmutatkozik feleségéről mindenáron gondoskodni akaró, a közügyek iránt kevésbé elkötelezett énje. Perényi a levélírás napjának reggelén vette kézhez felesége levelét, amelyben az asszony „beteges állapotáról” olvasottak hatására azt válaszolta neki, hogy ha ezt a levelet már Nagyszombatban megkapta volna, azonnal indult volna haza – ezt nyilván csak november 23-i komisszáriusi kinevezése előtt tehette volna meg –, de mivel a Szent Korona kíséretében csak „könnyű szerrel” indult útnak, vissza kell térnie Nagyszombatba, hogy hazasiethessen, reménykedve, hogy még életben találja otthon a feleségét.⁸⁵

A következő év márciusában már a mielőbbi békekötés reményében indult Nagyszombatba. Takarékoságból kíséret nélkül, csak egy kocsin utazott a városba.⁸⁶ Májusban Kassára követte a fejedelmet, de hazatért Nagyszőlőstre füveltetni: feleségén keresztül üzente meg tisztartóinak, hogy elegendő háncskötelet szerezzenek és forgó karikákat csináltassanak a lovak számára Szőlőst.⁸⁷ Részt vett Pozsony sikertelen ostromában a vármegyei hadakkal, majd miután azt 1621. augusztus 31-én beszüntette Bethlen, és a vármegyéket hazaküldte, ő is hazaindult.⁸⁸

Bethlen második és harmadik hadjáratában való részvételéről a levelek számottevő információval nem szolgálnak. Ekkoriban sem mutatott semmi hajlandóságot sem a hadakozásra, sem a politizálásra. 1623 novemberében azt írja Salgai Katának, hogy ha akarja, sem tarthatja őket sokáig a fejedelem táborban. Azzal is vigasztalja a feleségét, hogy biztosan nem kell „felmennie” Nagyszombatba a Bethlen által meghirdetett országgyűlésre, hanem hazamegy „Szent Katalin asszony poharára”, hogy megszindelyeztesse a bástyát és a szekérszín.⁸⁹

83 Az 1620. november 23-án, Nagyszombatban kelt instrukció szerint a két komisszáriust a Szent Korona biztonságos elhelyezésére, a két koronaőr védelmére, segítségére, róluk és kíséretükről való gondoskodásra rendelte Bethlen. Az instrukció szövegét közölte Komáromy András: *A Szent Korona és Bethlen Gábor. Századok* 32 (1898) 877–878.

84 Szilágyi Sándor: *Révay Péter és a Szent Korona (1619–1622)*. Bp., 1875. (Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből V/1) 23., 57–59.

85 „... hiszem én az én hatalmas Istenemet, megtart az Úristen édes atyámfia, míg Isten haza viszen.” Szentkereszt, 1620. november 29. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 15.

86 Pelec, 1621. március 22. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 35.

87 Rimaszombat, 1621. május 5. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 36.

88 Pozsony vára alatt, 1621. augusztus 22. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 41.; Szikszó, 1621. szeptember 4. Uo. No. 40.

89 Töketerebes, 1623. november 20. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 48. A Katalin asszony pohara kifejezéshez lásd Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. I–II. Bp., 1977. II. 504.

Gazdálkodás – vásárlás

A házaspár egyenrangú partneri viszonya, azon túl, hogy a férj karrierstratégiájába is bevonta az asszonyt, a birtokirányításban, a közös gazdálkodásban is megmutatkozott. Nem csupán anyagi és egészségi okai lehettek annak, hogy Salgai Kata nem utazott el férjével az országgyűlésekre:⁹⁰ a gazdaságirányításban játszott szerepe is nélkülözhetetlenné tette otthon. Perényi rendszeresen instruálta őt a majorságban való teendőkről: emberekről, szolgák büntetéséről, lovakról, agarakról, disznók erdőre hajtásáról, szőlők állapotáról (cserebogár vagy „kőeső” okozta károkról), borok eladásáról, lepincézéséről, búza csépel-tetéséről, árpaser főzetéséről és eladásáról a falvakban. A távol lévő férj Salgai Kata segítségével gondoskodott a jóságok védelméről is:⁹¹ lövészszámokkal (tarack, szakállas puská, muskéta), lőporral, éléssel való ellátásáról egy esetleges lengyel betörés ellen, Bethlen első hadjárata idején.⁹² A feleség tárgyalt az apai prédikátor személyéről az apai polgárokkal, a püspökkel és magával a prédikátorral.⁹³ Rendszerint a férj utasításai szerint rendelkezett,⁹⁴ időnként azonban önállóan döntött, férje későbbi jóváhagyásával.⁹⁵

Míg a levelek jóságügyekre vonatkozó sorai a két fél együttműködési készségére, egymás közötti harmonikus munkamegosztásra vallanak, a vásárlások és egyéb költségek dolgában megbillen az egyensúly. 1618-ban például, a kora tavaszi esőzések és áradások idején járhatatlanná váló „gonosz” utak többletköltségével számolva Perényi szűkmar-kúnak mutatkozik, ha saját magáról van szó: még az eső ellen védelmet nyújtó köpönyeg-nek való posztót is hitelre veszi magának, hogy több készpénze maradjon az útra – fele-ségével szemben ugyanakkor nagylelkűnek bizonyul: az ingyencsúgnak számító habarnycára⁹⁶ nem sajnál elkölteni öt forintot; meg is adatja az árát, csak hogy feleségé-

90 Mint például Czobor Mihály a feleségét, Thurzó Zsuzsannát, aki első férje, Perényi István révén rokona volt Perényi Gábornak is. „Az húgom, Czobor Mihályné asszonyom itt vagyok, voltam szemben vele...” Pozsony, 1618 április 1. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 6.

91 „... jóságunk oltalmazása dolgába költeni kell, édes atyámfia...” Besztercebánya, 1620. június 18. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 17.

92 „Egyik társzekeremet hazaküldöttem, egy tarackot küldtem haza, és szakállast huszonhetet, két muskétás puskát, édes atyámfia, ha haza érkeznek vele, küldj be Szakmárra, hozass egy pattantyúst ki, az meg tudja mutogatni, minemű agyat és kereket kell az taracknak csináltatni, és az szakállasoknak is, akinek agya nincs, agyat kell neki csinálni...” Pozsony, 1620. november 13. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 25.

93 Nagyida, 1618. [Szerda reggel.] MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 38.

94 „Értem, hogy az rossz egri inas, ki otthon vagyok, búcsúzik, azért, ha úgy vagyon édes atyámfia, vasban veressed és én úgy találjam...” Töketeres, 1623. november 20. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 48. „[Tordai Ferenc] a búzát csépeltesse, és adassa mind el, teremtsenek pénzt belőle, az árpából sert főzettem és árultassa az falukon, az mi szükség, magad is parancsolj neki.” Pozsony, 1619. november 21. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 12.

95 „Hogy a búzát és a sót kivitték Nagyidára, és meghagytad, hogy eladják, azt igen jól cselekedted.” Nagyszombat, 1621. április 9. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 39.

96 Habarnica, habarnyica = tengeri polip. A habarnycát a besztercebányai és a kassai piacon szerezte be. Nagyida, 1618. [Szerda]; Besztercebánya, 1620. június 18.; Töketeres, 1623. november 20. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 48., Töketeres, 1623. november 20. Uo. (MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 17.) Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Főszerk. Benkő Loránd. II. Bp., 1967–1976. II. 9.; *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–XII. Szerk. Szabó T. Attila et al. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–2005. IV. 855.

nek kedveskedhessen vele.⁹⁷ Asszonya pontos útmutatása alapján más egyebet is vásárol nagy gonddal: spanyolviaszt, cseh szőnyeget („nagyobbat annál, aki otthon vagyon, de ne legyen gyöngyös”),⁹⁸ gyűrűt és „gyöngy láncot” („de olyan gyöngy láncot nem találni, amilyet hagyta volt”).⁹⁹

Takarékos énje nyilvánul meg, amikor kiderül, hogy II. Mátyás király betegsége miatt Habsburg Ferdinánd főherceget¹⁰⁰ küldi maga helyett Pozsonyba – ebben Perényi nem lát egyebet, mint több nap csúszást és a vele járó többletkiadást¹⁰¹ – de Ferdinánd beérkezése után is így kommentálja a helyzetet: „ekkeddig csak hiában heverünk”, mert az ország a király által beküldött propozíciókon „vesződik”, s a király- vagy a nádorválasztás elsőbbsége felett zajló vita is csak felesleges időhúzásként (többletkiadásként) ábrázolódik. Mind-eközben nem kevesebb, mint 515 forintért csináltat házassági címeres hintót egy bécsi „szekércsinálóval”. A családi reprezentáció eme költséges, látványos eszközéről dicsekedve jegyzi meg: „.... nem leszen rút szekér, az címerek is, mind az kettőnké, rajta leszen.”¹⁰²

A férj önmagával szemben fukarságig takarékos, asszonyával szemben pazarlóan bőkezű magatartására, költségeinek gyakori emlegetésére¹⁰³ végrendeletei nyújtanak magyarázatot. Kiderül ezekből, hogy a főispán felesége készpénzből fizette utazásának költségeit, melyekkel tételesen el is számolt. Az 1619-es koronázó diétára például 2000 forintot, a Bethlen körüli szolgálatára pedig 6000 forintot adott neki Salgai Kata.¹⁰⁴ A távol lévő férjnek a költségek fedezése ügyében feleségéhez kellett folyamodnia, ezért minden esetben magyarázkodni kényszerült, miért van szükség újabb pénzküldésre, azt a látszatot keltve, hogy miközben saját költségeit a minimálisra próbálja szorítani, felesége szükségleteit igyekszik maximálisan kielégíteni.

Részben ez okból, részben pedig az arisztokráciára nézve kötelező reprezentáció miatt az anyagiasság szemléletnek nyoma sincs a luxuscikkek vásárlásakor, amelyekről a férjnek az volt a felfogása: „.... ha veszen az ember, ugyan jót vegyen...”¹⁰⁵ Az ingyencségek küldésével egyértelműen felesége iránti szeretetét mutatta ki, például amikor egy ízben Salgai Kata négy citromot kért, tizennégyet küldött neki, mert, mint írta, többet nem talált.¹⁰⁵ Általában felesége megrendelése szerint vásárolt, a maga szakállára csak néhány apró-

97 Nagyida, 1618. [Szerda reggel.] MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 38.

98 Pozsony, 1618. április 3. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 2.

99 Pozsony, 1618. április 1. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 6.

100 Habsburg Ferdinándot 1617. június 5-én koronázták cseh, 1618. május 18-án Pozsonyban magyar királlyá. II. Mátyás 1619. március 20-án hunyt el Bécsben.

101 Pozsony, 1618. március 18. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 51.

102 Pozsony, 1618. április 1. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 6.

103 „Bizony immár háromszáz forintnál többet költöttem, maga [magunk] mind sert iszunk, az vendégség is igen elsőkött köztünk...” Besztercebánya, 1620. július 5. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 20.; „P. s.: Itt az táborban kenyérből drágaság vagyon, néha ötven pénzért is adnak egy kenyeret, az bor tizen-nyolc pénzen, az ser 6 pénzen.” Pozsony alatti táborban, 1621. augusztus 19. Uo. No. 37.

104 Halmi, 1633. április 20. MNL OL P 1967. Perényi 3. cs. 11. t. fol. 19-21. Kiad. Komáromy: A báró Perényi család, III. 64-67.; Halmi, 1636. október 17. MNL OL P 1967. Perényi. 3. cs. 11. t. fol. 24-25.

105 Besztercebánya, 1620. július 19. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 13.

ságot vett: ilyen saját ötlet volt a vereskáposztamag¹⁰⁶ vagy a szarvasgomba („igen jó nyilallás ellen”),¹⁰⁷ a drágább termékekhez mindig engedélyt kért.¹⁰⁸

Perényi leginkább Pozsonyban és Kassán vásárolt; a koronázóvárosból, ahol bécsi kalmárok¹⁰⁹ és török árosok¹¹⁰ is megfordultak, gyakran kért a felesége különféle árucikkeket. A besztercebányai ötvösökre panaszkodott,¹¹¹ a kassaiakkal viszont meg lehetett elégedve, hiszen ott készítette el felesége pecsétnyomógyűrűjét.¹¹² Az országgyűlések szünetében, a vásárokon nézelődve is felesége kedvét kereste. Mint tapasztalt textiltároló, nagy szakértelemmel tárgyalt a különféle szövetekről; tudta, mennyi anyag kell egy szoknyához, volt érzéke a színekhez, a mintákhoz, ezért felesége megrendelését az adott kínálathoz tudta igazítani. Ha nem kapott megfelelőt, Bécsből hozatott, szem előtt tartva az asszony kívánságát.¹¹³

106 Pelec, 1621. március 22. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 35.

107 Besztercebánya, 1620. július 14. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 32.

108 „Az mely vásárlást hadtál vala, az fekete kamukát és alája való bélést, azon leszek, ha találók, megvegyem. Itt igen szép pegivet [petymeg] süvegeket találni, ha szükség, írd meg, édes szerelmes atyámfia.” Pozsony, 1620. október 20. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 22.

109 „Mostan itt Pozsonyban semmi kalmár nincsen.” Pozsony, 1619. október 19. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 10.; „Ide csak egy kalmár sem jöhetett Bécsből, csak az pozsonyi hitvány kalmárok vannak, mindazonáltal ha mi aprólék szükséges, írd meg, megveszem, édes atyámfia.” Pozsony 1619. november 21. Uo. No. 12.; „Ide elég áros ember jön Bécsből, csak volna min vásárlanunk.” Besztercebánya, 1620. június 18. Uo. No. 17.; „Itt bécsi áros ember nincsen egynél több, annál sincs egyéb marha, hanem posztó és selyem marha. Az posztó oly drága, kit az mi földünkben öt forinton megvettünk gránátot, itt tíz forinton adja.” Besztercebánya, 1620. július 5. Uo. No. 20.

110 „Török árosoknál vagyon itt szép török paplanok és igen szép szőnyeg, iskarlát, ha szükség, írd meg, abban is vehetni, az paplannak az közepi virágos atlasz...” Pozsony, 1619. november 21. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 12.

111 „Az minemű gyűrűcskét csináltatni adtál volt, az még nem kész, mert itt az jó ötvös igen szűk.” Besztercebánya, 1620. június 25. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 18.

112 „P.s.: Pecsétnyomót én oda fel nem csináltathattam, hanem ha akaratosd vagyon reá, én Kassán csináltatok egyet, vagyon annyi aranyam, gyűrű formára, mennél kisebb lehet, az címered csak írd meg attul, akit kiküldesz hozzám, én megcsináltatom.” Rimaszombat, 1621. május 5. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 36.

113 „Perpetuát, fekete színő szederjest igen szépet vettem egy egész véget, remélem, két kurta szoknya megleszen belőle, arra fehér ezüst négyes kötést vettem ötven singet, mert több nem volt, hanem ezüst fonalból tíz singet köttetek hozzá, hogy hatvan singre teljék, az mint írod; szoknya deréknak valót ujjasnak valót vettem igen szép apró virágú fekete atlasz bársonyt, szederjes sima bársonyt kerestettem mindjárt, de nem találtak, itt egyébféle bársony vagyon, hanem egy áros ember ígérte, hogy hozat Bécsből, ha meghozzák, veszek, és azon leszek, prémet is vegyek hozzá. Alája való gubás bársonyt is kellene venni, ha szeretné, csak írd meg, micsoda színőt vegyek, az szederjes bársony alá testszín gubás bársony illenék...” Besztercebánya, 1620. július 19. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 13. Bethlen Gábor színtérn részletesen leírta feleségének az udvarába érkezett értékes szöveteket. Bethlen Gábornak és Károlyi Zsuzsánnának levelezése. Kiad. Szabó Károly. *Magyar Történelmi Tár* 3/2 (1879) 217. Lásd ehhez Deák Éva: Ruhaanyagok és reprezentáció Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin udvarában. In: *A textilművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk. Szulyovszky János. Bp., 2014. (Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 5) 101–110.

Egészség – betegség

A levelek leggyakoribb motívumában, az egészség témakörében a két fél pozíciója ismét nem egyenrangú: a férj fölénye jellemző az asszonnyal szemben. Egy buzgó, segítő, vigyázó, aggodalmaskodó, felesége mellett elkötelezett és róla mindennekfelett gondoskodó férj mögé egy betegeskedő, gondoskodásra szoruló, utasításokat elfogadó feleség alakja vetül.

A korabeli családi levelezések gyakorlatában általánosnak tekinthető a címzett egészsége felőli érdeklődés és a levélíró állapotának ismertetése. A jó házasságokban nem szokatlanok az olyan megjegyzések, mint amelyet Perényi Gábor írt feleségének: „Feljebb nem kérhetek, hanem az Istenért kérem, írj gyakorlatossággal. Nekem semmi nehezebb nincsen, mint hogy egészséged felől nem hallhatok.”¹¹⁴ Jelen esetben viszont a férj figyelmének központjában állt felesége egészségi állapota. Salgai Kata betegsége már a portai követtségtől való megmenekülés fő indokaként is előkerült,¹¹⁵ ezt azonban akár kifogásnak is tekinthetjük, tekintve hogy a feleség mindvégig képes volt ellátni az otthoni teendőket (majorság irányítása stb.), és maguk a levelek sem számolnak be súlyos betegségről, csupán csak enyhe panaszokról, múlt nyavalyákról: az asszonyt gyakran gyötörte főfájás, és gyomorproblémái is akadtak.¹¹⁶ A férj ilyenkor a távolból is szerzett neki orvosságot, és részletes használati utasítást mellékelte hozzá. A fejfájásra olajat küldött, a gyomorproblémákra tablettákat („apró pogácsácskákat”) javasolt.¹¹⁷ Nem mulasztotta el megkérdezni azt sem, használtak-e a küldött gyógyszerek, s amennyiben igen, akkor többet is küldött.¹¹⁸ Perényi több orvossal is konzultált felesége állapotáról. Az Esterházy Miklós mellett Kassán tartózkodó császári orvostól¹¹⁹ és a nagyszombati doktortól is tanácsot és

114 Nagyszombat, 1620. szeptember 25. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 33.

115 „Írtad vala, édes szerelmes atyámfia, azt is, hogy ha lehetséges volna, hosszú útra ne kötelezném magamat, beteges állapotodat meggondolván. Látja Isten, édes szerelmes atyámfia, éjjel-nappal eszemben forog beteges állapotod, kin igen fáj az szívem, és igenis gondolkodtam arról és forgolódtam is benne, hogy megmenekedjek az hosszú úttól és az köteles állapattul. Legyen hála az Úristennek, jó akaró atyámfiái által, annyiban vittem az dolgot, az Portára nem küldenek, hanem Dóczi István megyen oda.” Besztercebánya, 1620. június 25. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 18.

116 „Küldök az doktortul igen jó orvosságot is szerzettem főfájás ellen, és gyomorfájás ellen is jó orvosságot.” Besztercebánya, 1620. június 18. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 17.

117 „Ím valami kevés orvosságot küldöttem, kit mondván csináltattam, az kicsiny szelencécskében olaj vagy, főfájás ellen való, igen fő orvosság, reggel az orra cimpáját kenje meg ember vele, és az feje lágyát igen vékonyan, akármely órában is jó vele élni, ez szerint. Az iskátulyában apró pogácsácskák vadnak, gyomorlágýítás ellen [székrekedésre] való, ezekben akár reggel, akár délben, akár estve, hármat kell megenni; igen lágyítja az gyomrot. Ezeket megpróbálgad, édes szerelmes atyámfia, ha használni fognak, éjjel-nappal írd meg énnekem, többet csináltatok.” Besztercebánya, 1620. június 25. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 18.

118 „Az minemű kicsiny orvosságot küldöttem volt, írd meg, használt-e, többet kell küldenem.” Besztercebánya, 1620. július 5. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 20.; „Írád, hogy az mely orvosságot alá küldtem volt, használt mind fejednek, s mind gyomrodnak. Hála legyen az Úristennek, bizony azt igen akarom, adja Isten, ezután is használjon. Azon leszek, édes szerelmes atyámfia, többet csináltatok és magammal aláviszem.” Besztercebánya, 1620. július 19. Uo. No. 13.

119 „Itt most császár urunk doktora vagyon palatinus uram mellett. Ha valami orvosságra szükség volna, írd meg, itt megcsinálthatjuk. Az kis ezüst sutut is teli csinálhatjuk orvossággal.” Kassa, 1631. január 25. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 56.

orvosságot kért az asszony számára.¹²⁰ Borbélyt javasolt a felesége bal keze ujjának fájalmára,¹²¹ egy ízben pedig a csicsvai újkeresztény (habán) orvos-patikushoz küldött gyógyszerekért.¹²²

A levelek színesen, árnyaltan mutatják be a házastársak kapcsolatának mintázatát, de nem adnak magyarázatot a házaspár gyermektelenségének okára. Perényi Gábor mindössze egy ízben, 1633-ban tett végrendeletében írt erről, amelyben tényyszerűen közölte, hogy házasságukból nem származott utód, „kinek árnyéka alatt [Salgai Kata] holtam után jószágomban megmaradhatna.”¹²³ A probléma feltárásához nem visz közelebb a férj halotti búcsúztató beszéde sem, amely nem megy el szó nélkül a házasság meddőségének ténye mellett – „testi fiai, úgy vagyon, nem maradtanak” – de az elhunytat a meg nem valósult apaszerep pótlékeként a kegyes patrónus képében festi le: „... lelki fiaikat szült, mert tudós ifjakot nagy költségével tisztességes tudománynak tanulásának okáért idegen országokra küldött, kik közül én is egy néhányakat elő számlálhatnék.”¹²⁴ Az udvarában nevelt „szép ifjak udvarló seregé”-ről és „az udvari leányasszonyok”-ról¹²⁵ a misszilisekben is szó esik, nevük említése nélkül. Betegségeik idején a távol lévő férj számukra is gondoskodott gyógyszeréről, s tolmácsolta az orvosi utasítást annak használatára vonatkozóan.¹²⁶

Rendelkezésre álló forrásaink alapján nem adhatunk egyértelmű választ a gyermektelenséggel kapcsolatban felmerülő kérdéseinkre. Vajon meddő volt-e Salgai Kata – két házasságának utódnélkülisége, gyakori betegeskedései utalhatnak erre – vagy születtek gyermekei, csak nem érték meg a felnőttkort? Utóbbi esetben valószínűleg a férj halotti prédikációjában is megemléstettek volna őket. A korabeli orvostudomány a meddőséget, Hippokratész nyomán, a négy testnedv nem megfelelő arányából vezette le,¹²⁷ míg maguk a házaspárok – miként a betegségeket is – bűneikért elszenvedett isteni büntetésként

120 „Nagyszombatban az doktorral eleget beszélgettem egészségem felől, s minthogy az gyomrod gyakorta megszorul, ím valami jó orvosságot csináltattam, kit meg is küldöttem. Az mikor eszedben veszed, hogy az gyomrod megszorul, tehát éhomra kettőt, vagy hármat is nem árt megenni benne, Isten után igen fog használni, adja Isten, édes szerelmes atyámfia, használjon egészségedre.” Rimaszombat, 1621. május 5. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 36.

121 „Értem édes atyámfia az bal kezeden az ujjodnak fájalmát, kin bizony búsultam, de hiszem Istent, meggyógyul, de ha nem szünnék, jó volna Borbély Jánost Szakmárról általhívatnod.” Tóketerebes, 1623. november 20. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 48.

122 „Az húgocskád hideglelése felől is írsz [...] bizony azon is nem kicsit búsultam, [...] Nyári uramnak [báró bedegi Nyáry István (1585 k. – 1643)] vagyon igen fő újkeresztény doktora és patikáriusa Csicsvába, ide három mélyföld, odaküldöttem az doktorhoz orvosságért az gyermeknek, minthogy az szeme alja is dagad, és valami főfájás és nyilallás ellen való orvosságokért.” Tóketerebes, 1623. november 20. MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 48.

123 Perényi Gábor végrendelete. Halmi, 1633. április 20. MNL OL P 1967. Perényi. 3. cs. 11. t. fol. 19–21.

124 Tiszabecsi: *Két halotti praedicatio*, 28.

125 Uo. 22.

126 „Az papírosbéli port reggel hét óraker kell megadni innia egy kanálban, tehénhús lében avagy tejben, vagy egyébben valamiben, az miben az gyermek bevénne, aznap hideg italtul igen kell oltalmazni.” Kassa, 1631. [Szerda.] MNL OL P 1969. Perényi. 19. cs. 1949. t. No. 55.

127 Vö. Daphna Oren-Magidor: *Infertility in Early Modern England*. London, 2017.; Deáky Zita – Krász Lilla: *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)*. Bp., 2005. 45–55.; Péter Katalin: *A gyermekek első tíz esztendeje*. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk. Péter Katalin. Bp., 1996. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 19) 19–20.

magyarázták. Az éníratok nem nevezték néven a problémát, inkább csak szemérmesen, metaforák köntösébe bújtatva – „kereszt”, „Isten súlyos ostroma” – fejezték ki ezt az állapotot, hiszen a házasság alapvető célja az utódok nemzése volt.¹²⁸

Összegzés

Tanulmányomban egy asszony életútját, karakterét igyekeztem a neki írott vagy róla szóló éníratokon keresztül – a lehetőségek szabta határokon belül – megközelíteni. Halmi Salgai Kata sorsa azért figyelemreméltó, mert szüleinek egyetlen gyermekeként nemcsak az öröklési szokásjog szerinti leánynegyedet kapta meg, hanem tekintélyes hozománnyal rendelkezett. A források segítségével bemutattam, hogy vagyona mennyire tágította ki mozgásterét. Különösen az életciklusváltásoknál figyelhettük meg, hogy anyagi lehetőségei hogyan befolyásolták sorsának alakulását. Először hajadonként vált kíváncsú portékává a házassági piacon. Fiatal, (elvileg) fogamzóképes korban lévő lányként egy tekintélyes erdélyi család sarja, ruszkai Kornis György kérte meg a kezét. Első házasságában vagyonát férje karrierjének szolgálatába állította. Mivel a házasságból gyermek nem született, Kornis György az anyagi áldozatokért viszonzásul feleségét nevezte meg javainak örököseként. Ezáltal Salgai Kata a következő életciklusváltáskor, fiatal özvegyként, anyagilag a korábbiánál is előnyösebb helyzetben találta magát. A gyászév leteltével újra férjhez ment, kezét a nagy múltú családból származó, de kevés vagyonnal rendelkező felső-magyarországi nemesnek, báró Perényi Gábornak nyújtotta. Második férjével való kapcsolata anyagi szempontból tökéletes párhuzama volt az elsőnek. Ezek a házasságok olyan gazdasági vállalkozásként modellezhetők, amelyekbe a feleség pénzt, a férj társadalmi presztízszt fektetett bele, és amelyből, a házastársi szövetség révén, mindkét fél egyaránt profitált.

A Salgai Kata közvetlen környezetéből származó források a kora újkori magyar és erdélyi nemesi társadalom házasságaihoz kapcsolódó szerepelvárásokra és mindennapi gyakorlatokra vetnek fényt. Míg a hiteles nyilatkozatokból, testamentumokból, prédikációkból és dedikációkból kirajzolódó kép – verbális formulákon, antik párhuzamokon keresztül – a normát közvetíti, addig a házastársi levelekben a hétköznapi gesztusaiban, szavaiban, cselekedeteiben testet öltő érzelmek világába nyerünk betekintést. A kapcsolatot az érzelmek szintjén is a kölcsönösség irányította. Míg a férj szerepe a törődésben, gondoskodásban, ajándékok vásárlásában és a gyakori levélírásban mutatkozott meg,

128 Kornis Zsigmond Apafi Györgynek, Belényes, 1633. augusztus 11. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. Kemény József Gyűjtemény. No. 1018., Kornis Zsigmond Bornemisza Pálnak. Papmező, 1627. január 25. Uo. No. 1019.; Széchy Kata végrendelete: „Tudja kegyelmed édes uram azt az minemű ostroma volt Istennek az mi házasságunkban, oly az ki miatt nekünk gyermekünk nem lehetett. [...] Tudja kegyelmed édes uram, ez nagy súlyos kereszt alatt is én úgy igyekeztem magamat viselnem, hogy kegyelmed ellen ne vétsek, hanem úgy böcsültem s hallgattam kegyelmed, mint kereszttyén asszonyi állathoz illet urához magát viselni.” Idézi Horn Ildikó: Nemesasszonyok végrendelezési szokásai az Erdélyi Fejedelemségben. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. Bp., 2007. 325–346.

a nőé egy odaadó, hűséges, ragaszkodó, támogatásra szoruló hitves képeként tükröződik a férfi írásaiban.

Salgai Kata azon kivételes asszonyok közé tartozott, akik nem neveltek fel saját gyermeket. Gyermektelenségének okaira nincsenek ugyan forrásaink, az azonban kiderült, hogy a hiányzó úrt képes volt betölteni. Második férjével együtt rokon gyermekeket neveltek udvartartásukban, akikről sajátjukként gondoskodtak. Mindezek mellett, a gyámi, patrónusi feladatok vállalásán túl, fokozott figyelemmel és odaadással kárpótolták egymást a szülői szerepek hiányáért.

„EGY FÜSTBE MENT TERV”
Michál Minas Theodorowicz örmény unitus
püspöki jelöltsége Erdélyben (1731–1742)

NAGY KORNÉL

“THE PLAN FAILED”

Candidacy of Michál Minas Theodorowicz as an Armenian Uniate
(Catholic) Bishop in Transylvania (1731–1742)

One of the least known events in the church–history of Transylvania in the 18th century is the candidacy of the Armenian Uniate Priest Michál Minas Theodorowicz (1686–1760). At the same time, the scant literature available to us has embellished the activity of this man of church with many myths. Posterity remembered him as a cleric of pure faith and capable of great sacrifices for his people, who almost became the Uniate Bishop of the Armenians in Transylvania in the 18th century. In addition, there is a myth about his figure that in 1758 Queen Maria Theresa (1740–1780) appointed him Apostolic Vicar and Bishop of the Transylvanian Armenians of the Uniate faith, but his consecration failed mainly due to the fierce opposition of Daniel Todor, the Armenian Supreme Judge of Szamosújvár [Gherla, Romania], because he wanted his close relative, Daniel Minas, who studied in Rome, to be appointed as a Bishop of the Armenians in Transylvania instead of Theodorowicz at the Imperial Court in Vienna and Apostolic See in Rome. Therefore, the main aim of this article is, among other things, to clarify the circumstances of Michál Minas Theodorowicz’s appointment as a Bishop with the help of recently uncovered archival sources, being kept in foreign countries, and to shade the myth related to him. In addition, through the case of Theodorowicz, we get an insight into the history of Transylvania in the 18th century, especially in the 1730s and 1740s, the scholarly research of which has been pushed into the background in recent decades.

Keywords: church–history of Transylvania, Armenian Uniate (Catholic) Church, 18th century

Nagy Kornél, tudományos főmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Kora újkori osztály. Jelen közleményem témájában a 2004., a 2006., a 2008., a 2010., valamint a 2018. években adományozott Klebelsberg Kunó Ösztöndíj jóvoltából végeztem levéltári, illetve könyvtári kutatásokat Rómában és a Vatikánban. Szíves támogatásukat ezúton is hálásan köszönöm.

A 18. századi erdélyi egyháztörténet egyik legkevésbé ismert eseményei közé tartozik Michál Minas Theodorowicz [Tēr Mik'ayēl Minas T'orossean]¹ (1686–1760) örmény-katolikus pap püspökjelöltsége. A rendelkezésünkre álló csekélyszámú szakirodalom ugyanakkor rengeteg mítosszal ékesítette fel az egyházi férfiú tevékenységét. Az utókor mint tisztahitű és népéért nagy áldozatokra képes egyházi személyről emlékezett meg, aki csaknem az erdélyi örmények unitus hitű püspöke lett a 18. században.²

Alakjával kapcsolatban ráadásul az a mítosz terjedt el, hogy őt 1758-ban Mária Terézia királynő (1740–1780) nevezte ki az erdélyi örmények unitus hitű apostoli vikáriusának és püspökének, de felszentelése elsősorban Dániel Tódor [T'ēodoros Daniēlean] szamosújvári örmény főbíró heves ellenállása miatt meghiúsult, mert közeli rokonát, a Rómában tanult Dániel Minaszt [Minas Daniēlean] szerette volna Theodorowicz helyett az erdélyi örmények főpásztorának kineveztetni a bécsi udvarnál és az Apostoli Szentszéknél. Ezért jelen írásunk célja többek között az, hogy a közelmúltban feltárt (elsősorban külhoni) levéltári források segítségével tisztázzuk Michál Minas Theodorowicz püspöki kinevezésének a körülményeit, illetve árnyaljuk a vele kapcsolatos mítoszt. Ezen túlmenően Theodorowicz ügyén keresztül látteleket kapunk a 18. század – azon belül is a 1730-as és az 1740-es évek – Erdélyének történelméről, amelynek kutatása az utóbbi évtizedekben igencsak háttérbe szorult.³

Ahhoz, hogy jobban megértsük jelen írásunk tárgyát, röviden tisztázní szükség a történeti előzményeket, különös tekintettel a Rómához hű erdélyi örmény püspökség kérdését illetően. Az 1668–1672 között a Lengyel–Litván Unióból és a Moldvai Fejedelemségből Erdélybe menekült örménység az 1680-as évek elején került a katolikus térítők látókörébe.⁴ Körükben a katolikus missziót az Apostoli Szentszék és a lembergi örmény-katolikus érsekség együttesen kezdeményezte, sőt a katolizálandó erdélyi örményeket a lembergi érsekség egyházi joghatásága alá vonták.⁵ 1685-ben Az Apostoli Szentszék missziós szerve, a Hitterjesztés Szent Kongregációja [Sacra Congregatio de Propaganda

1 A cikkben szereplő örmény neveket és fogalmakat átírásánál a Nemzetközi Armenisztikai Társaság [Association Internationale des Études Arméniennes] által elfogadott átírási szabályzatot követtük.

2 Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione o de „Propaganda Fide” (= APF) Scritture riferite nei Congressi (= SC) Fondo Armeni. Vol. 14. fol. 179^{r-v}.

3 Christophorus Lukácsy: *Historia Armenorum Transilvaniae a primordiis gentis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Viennae, 1859. 96–102., 114–115.; Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900*. I–IV. Szamosújvár, 1901. I. 299–305.; Vanyó Tihámér Aladár OSBM: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak az egyházmegyéiről. (1600–1850)*. Pannonthalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2) 115.; Gregorio Petrowicz: *La chiesa armeni in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte Terza (1686–1954)*. Roma, 1988. (Studia Ecclesiastica XVII. Historica 10) 170–173., 200.; Balázs-Bécsi Attila: *Szamosújvári örökség*. Szamosújvár, 2013. 73–74.

4 APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. fol. 265^r–267^v., 525^r–526^v., 602^r–608^v.; Archivio Apostolico [Segreto] Vaticano (= AAV) Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia (= ANVAR). Vol. 98. fol. 641^r–644^v.; Surb Mesrop Maštoc' Anwan Matenadaran [Szent Mesrop Maštoc'-ról elnevezett Örmény Nemzeti Levéltár] (= MAMAT) Manuscripta (= MS). No. 9848. fol. 304a.

5 APF Acta Sacrae Congregationis (= Acta SC). Vol. 52. fol. 122^{r-v}., 155^r–156^v.; APF Scritture Originali nelle Congregazioni Generali (= SOCG). Vol. 488. fol. 174^r–175^r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 378^r–381^v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. fol. 126^r–127^r., 134^r–135^v., 260^r–261^v.

Fide]⁶ a moldvai örmény születésű és katolikus hitű Oxendio Virziresco (1654–1715) szentszéki misszionáriust, a leMBERGI Örmény Kollégium [Collegium Armenum], valamint a római Collegium Urbanum egykori növendékét delegálta Erdélybe az örmények katolizálásának céljából.⁷ Az örmény unitus pap-misszionárius négy éven át tartó hittérítői tevékenységének köszönhetően 1689-ben, Lembergben az erdélyi örmény közösség delegációja hivatalosan is letette a katolikus hitvallást Vardan Hunanean (1644–1715) örmény-katolikus (unitus) érsek kezébe, és egyházi unióra lépett a római katolikus egyházzal.⁸

Az örmény misszionárius erőfeszítéseit az Apostoli Szentszék is méltányolta: 1690. október 3-án Oxendio Virzirescót VIII. Sándor pápa (1689–1691) az erdélyi örmények apostoli vikáriusának és Aladia címzetes (*in partibus infidelium*) püspökének nevezte ki. Ezzel egyidejűleg az erdélyi örmények egyházi joghatóság szempontjából közvetlenül az Apostoli Szentszék alá kerültek.⁹ Egy évvel később, 1691. július 30-án Virzirescót Andrea Santacroce (1655–1712) varsói (későbbi bécsi) apostoli nuncius, és Vardan Hunanean érsek hivatalosan püspökké szentelte Lembergben.¹⁰

Az erdélyi örmény közösségben Oxendio Virziresco püspök eleinte a latinizációt erőltette, amellyel rengeteg konfliktust okozott a közösségen belül is, mi több az 1690-es években számos örmény emiatt szabályosan megtagadta az egyházi uniót, és Erdélyből Moldvába távozott.¹¹ Ennek oka az volt, hogy az örmény születésű főpap a római Collegium Urbanumban latin rítus szerint folytatta teológiai tanulmányait, majd még 1681-ben e rítus szerint is szentelték pappá.¹²

Oxendio Virziresco csupán élete vége felé, a Rákóczi-szabadságharcot követően látta csak be, hogy a latinizációs egyházpolitikájával rengeteget ártott az örmény közösség-

6 A továbbiakban a szentszéki missziós intézményre az egyszerűség kedvéért a Propaganda Fide megnevezést használjuk.

7 Személyéről lásd még bővebben Nagy Kornél: Az erdélyi örmények vallási uniója. Oxendio Virziresco püspök portréja. In: *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Bp., 2013. 17–27.

8 APF SOCG. Vol. 504. fol. 103^r., 104^r.; APF Congregationi Particolari (= CP). Vol. 29. fol. 644^r., 646^v., 645^r., 647^{r-v}., 648^{r-v}.; Archivum Romanum Societatis Iesu (= ARSI) Fondo Austria. Historia. Vol. 155. fol. 81^{r-v}; MAMAT MS. No. 1512. fol. 557a–560b.; Eötvös Loránd Tudományegyetem. Egyetemi Könyv- és Kézirattár (= ELTE EKK) Collectio Hevenesiana (= Coll. Hev). Cod. 21. pag. 77–84.

9 APF Acta SC. Vol. 59. fol. 165^r–169^v; APF SOCG. Vol. 506. fol. 63^r–64^r., Vol. 507. fol. 87^r–88^v; APF CP. Vol. 29. fol. 630^r–631^r; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC). Vol. 78. fol. 36^v–37^r., 37^r–38^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 215^{r-v}., 220^r–221^v.

10 APF Acta SC. Vol. 60. fol. 14^r–19^v; APF SOCG. Vol. 510. fol. 97^r–98^r; APF Lettere SC. Vol. 80. fol. 86^v–87^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 140^{r-v}., 146^{r-v}., 261^{r-v}; Prímási Levéltár (= PL) Archivum Ecclesiasticum Vetus (= AEV) Sub Primate Széchényi (= SPSZ). No. 273/2.; ELTE EKK Res Transylvanica. Historia (= G). Vol. 522. fol. 173^{r-v}.

11 Erről lásd még bővebben Nagy Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi Fidelis relatio.) *Történelmi Szemle* 50 (2008) 251–285.; Uő: Az Elia Mendrul-ügy. A beszercei örmény egyházi viszály története (1697–1700). *Századok* 143 (2009) 945–974.

12 A Collegium Urbanumban csupán 1710-től kezdődött meg az unitus örmény papképzés. Addig örménykatolikus papokat az 1664-ben alapított leMBERGI Örmény Kollégiumban képeztek. APF Acta SC. Vol. 51. fol. 114^{r-v}; APF SOCG. Vol. 490. fol. 110^{r-v}; APF Collegii Vari. Vol. 2. fol. 176^{r-v}; Archivio Generali dei Padre Teatini (= AGT) Collegio di Leopoli (= CL). Portfolio. No. 1. [Fóliószámítás nélkül.] Erről lásd még bővebben: Giovanni Pizzorusso: I Satelliti di Propaganda Fide. Il Collegio Urbano e la Tipografia Poliglotta. *Noti di ricerca su due istituzioni culturali romane nel XVII secolo. Mélanges d'École Française de Rome* 116 (2004) 474–484.

nek.¹³ Tudniillik, szembesülni kényszerült azzal a ténnyel, hogy ha tovább erőlteti a latin rítust, akkor az örmény közösség végleg hátat fordít a katolicizmusnak.¹⁴ Ezért 1711. november 30-án egy hosszas latin nyelvű memorandumot fogalmazott meg a Propaganda Fidének, illetve a bécsi udvarnak az erdélyi örménységgel kapcsolatban, amelyet Oxendio Virziresco politikai végrendeleteként is felfoghatunk. Ez két fontos megállapítást tartalmazott az egyházakra vonatkozóan. Először, az erdélyi örmények szabadon gyakorolhatják Rómához hű unitus rítusukat. Másodszor, mindig legyen az erdélyi örményeknek az Apostoli Szentszék, valamint a bécsi udvar által kinevezett címzetes püspökük, aki közvetlenül Róma egyházi joghatósága alá tartozna. Oxendio Virziresco püspök ugyanis úgy ítélte meg, hogyha e két feltétel teljesül, akkor az erdélyi örménység nyelve és kultúrája biztosan megmarad.¹⁵

1715. március 10-én Bécs városában Oxendio Virziresco püspök elhunyt, és így hivatala megüresedett. Nem sokkal halála előtt közeli rokonát, a Stanisławówban [Szaniszló; ma Ivano-Frankivszk, Ukrajna] tevékenykedő Stefan Stefanowicz Roszka [Step'an Step'anean Rõšk'ay] (1670–1739) címzetes hymeriai püspököt és lembergi érseki koadjutort nevezte meg utódjául.¹⁶ A Propaganda Fide 1715–1716 folyamán több alkalommal is tárgyalta Roszka erdélyi jelöltségét, ám az ülésező bíborosok nem tudtak dűlőre jutni személyével kapcsolatban. Bizonytalanságukban szerepet játszott az is, hogy egyrészt az időközben elhunyt Vardan Hunanean örökébe lépő új lembergi örménykatolikus (unitus) érsek, Jan Tobiasz Augustynowicz (1664–1751) nem akarta őt Erdélybe elengedni, mert a lengyel területeken is nagy szükségét látta egyházi szolgálatának. Másrészt a magyar egyház is jelezte a Propaganda Fidének, hogy előbb az erdélyi latin rítusú püspökséget szükséges újjászervezni, és csak utána kell foglalkoznia az erdélyi örménykatolikus püspök kinevezésének ügyével.¹⁷ Mindeközben az erdélyi örmény közösség Oxendio Virziresco halálát követően a saját papjai közül szeretne volna a püspök utódját kiválasztani, de az ebesfalvi [1733-tól erzsébetvárosi] és a szamosújvári örmények között fennálló ellentétek miatt ez a kísérlet meghiúsult: mindkét közösség saját papjai közül szeretne volna Oxendio Virziresco utódját kiválasztani.¹⁸

Ez az érdekellentét a magyar katolikus egyház számára igencsak kapóra jött. Ez az időszak ugyanis egybeesett az erdélyi római katolikus püspökség helyreállításával és a püspöki szék újbóli betöltésével. A bécsi udvar, valamint a magyar katolikus egyház már az 1690. évi Diploma Leopoldinum kihirdetését követően komoly erőfeszítéseket tett ezek érdekében. Törekvéseiket látszólag siker koronázta, hiszen 1696-ban az erdélyi (csíkszent-

13 Nagy Kornél: Az örmények „labanc” püspöke. Erdélyi örménység és a Rákóczi szabadságharc. *Erdélyi Múzeum* 85 (2023) 132–142.

14 APF Acta SC. Vol. 77. fol. 279^r–280^v; APF SOCG. Vol. 572. fol. 283^r–285^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. fol. 552^r–553^v; AAV Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna (= ANV). Vol. 196. fol. 264^r, 265^r–268^v.

15 APF Acta SC. Vol. 82. fol. 144^r–147^v, 443^r–v; APF SOCG. Vol. 580. fol. 560^r–565^v, 567^r–568^v; APF Lettere SC. Vol. 101. fol. 47^r–48^v; Bibliothek des Mechitaristenklosters (= BMK) MS (= Manuscripta). No. 266. fol. 432^v; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Erdélyi Fiscalis Levéltár (= F 234). XII ½ Fasc. 2. litt. A.

16 APF Acta SC. Vol. 85. fol. 169^r–171^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. fol. 642^r–643^v; BMK MS. No. 256. fol. 427^r.

17 APF Acta SC. Vol. 85. fol. 437^r–v, 582^r, 587^r–589^v. Vol. 86. fol. 75^r–76^v; APF SOCG. Vol. 600. fol. 509^r–510^v, 550^r–552^v, 553^v; APF Lettere SC. Vol. 104. fol. 57^r, 231^v.

18 Lukácsy: *Historia Armenorum Transsilvaniae*, 73.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia*, 167–168.

györgyi) születésű Illyés Andrást (1639–1712) nevezték ki az erdélyi katolikusok főpásztorának. Az új püspök azonban két kósza kísérletet leszámítva a korabeli vallási és politikai viszonyok miatt nem tudta tartósan megvetni a lábát Erdély területén, így „távollétében” a püspöki vikáriusain – Szebellébi Bertalanon (1631–1707) és Antalffy Jánoson (1644–1728) – keresztül kormányozta egyházmegyéjét.¹⁹

1712-ben Illyés András elhunyt, és „átmeneti” jelleggel az Apostoli Szentszék tudtával a magyar egyház az örmény Oxendio Virziresco püspököt bízta meg az erdélyi katolikusok kormányzásával, amíg meg nem találják az elhunyt főpap utódját.²⁰ Ez idő alatt az örmény unitus püspök rendszeres egyházlátogatásokat végzett, papokat, illetve római katolikus templomokat szentelt fel Erdélyben, többek között a mikházi obszerváns ferences kolostorban is.²¹

1713-ban végül az ugyancsak erdélyi (csíkkarcfalvai) születésű Mártonffy Györgyöt (1663–1721) nevezték ki az erdélyi katolikusok főpásztorának, aki majd csak három esztendő múltán, 1716-ban lépett Erdély földjére, és foglalhatta el ténylegesen főpapi székhelyét, illetve hivatalát Gyulafehérváron.²² Az új püspök, látva az erdélyi örmények körében az Oxendio Virziresco utódlása körül kialakult feszült viszonyt, igyekezett a maga javára fordítani ezt a helyzetet. 1718-ban és 1719-ben az erdélyi örményeket a katolikusellenes „monofizita” eretnekséggel vádolta meg.²³ A valódi szándéka azonban az volt, hogy kiterjessze rájuk az egyházi joghatóságot. Sőt, Mártonffy a néhai Oxendio Virziresco példájára hivatkozott, arra, hogy ő annak idején a római katolikusokkal is foglalkozott, úgy neki is joga van beavatkozni az erdélyi örmények egyházi ügyeibe.²⁴

19 APF Acta SC. Vol. 74. fol. 55^{r-v}, 296^{r-v}; APF SOCG. Vol. 526. fol. 275^r; ARSI Fondo Austria. Historia. Vol. 149. fol. 76^r, Vol. 155. fol. 75^{r-v}; Gyulafehérvári Főegyházmegyei [Érseki] Levéltár. Alba Iulia (= GYFL) Püspöki iratok. 1222–1778. Iktatókönyv (= I.1a). No. 2. pag. 12–13.; GYFL Canonica Visitationes (= I/4). Vol. 3. fol. 247^r, 248^v; MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri Regii (= A 57). Vol. 24. No. 20. pag. 25.; Erről lásd még bővebben Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. [S. a. r. Fazekas István.] Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae 2) 270–272.; Mihalik Béla Vilmos: A Szentszék és a katolikus restauráció ügye. Illyés András püspök kinevezése (1696). In: *Catholic reformare. Katolikus egyház a Fejedelemség korában*. Szerk. Diósi Dávid – Marton József. Bp.–Kolozsvár, 2018. 283–304.; Mihalik Béla Vilmos: Az erdélyi katolikus újjászerveződés ügye az 1690-es években. In: *Reformer vagy lázadó? Bethlen Miklós és kora*. Szerk. Horn Ildikó – Laczházi Gyula. Bp., 2020. 123–135.; Mihalik Béla Vilmos: A Szentszék magyarországi egyházpolitikája a 17. század végén. *Történelmi Szemle* 63 (2021) 658–664.

20 Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 187–188.

21 APF Acta SC. Vol. 152. fol. 368^r; APF SOCG. Vol. 861. fol. 92^r; Csíksomlyói Obszerváns Ferences Kolostor Könyvtára. Mikházi Gyűjtemény. Historia domus seu Convento Mikhaziensis Provincia Transilvanica Regis Stephani Inchoata Anno 1775–1877. No. 846. pag. 15. E dokumentumot Bánya Réka, a marosvásárhelyi Teleki Téka tudományos munkatársa bocsátotta rendelkezésünkre. Nagylelkű segítségét ezúton is hálással köszönjük.

22 APF Acta SC. Vol. 85. fol. 263^{r-v}, 437^r–438^r, 587^v–589^r; GYFL I.1a. pag. 15., I/4. Vol. 3. fol. 6^r; MNL OL A 57. Vol. 28. No. 307. pag. 23.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 26. pag. 265–274.; PL AEV Sub Primate Keresztély. No. 477.

23 APF Acta SC. Vol. 89/I. fol. 109^r–114^v, 156^r–158^v, 178^r; APF SOCG. Vol. 617. fol. 324^r, 325^r, 328^r, 329^r, 385^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. fol. 39^r.

24 APF Acta SC. Vol. 89/I. fol. 79^r–81^v; APF SOCG. Vol. 617. fol. 323^r; Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede (= ACDF) Stanza Storica (= St. St.). UV 59. Nr. 18.

Az örmények visszautasították Mártonffy vádjait, és panaszuikkal a Propaganda Fidéhez fordultak.²⁵ A missziós szerv 1719–1720-ban három örménykatolikus hitű vizitátort – Stefan Stefanowicz Roszka püspököt, Xač'atur Aṛak'elean (1666–1740) OMech. mechtarista szerzetest, a Collegium Urbanum egykori növendékét és Yovnatán Tēr-Ehiaeán sebasteiai örménykatolikus püspököt – kérte fel, és delegálta Erdélybe, hogy vizsgálják ki Mártonffy vádjait. Részletes jelentéseikben mindhárman jelezték a Propaganda Fidének, hogy az erdélyi örményekkel kapcsolatos vádak alaptalanok, és Mártonffy püspök az Apostoli Szentszék joghatósága alá tartozó örményeket akarja alávetni. Ezen túlmenően arra is javaslatot tettek, hogy az Apostoli Szentszék minél előbb nevezze ki Oxendio Virziresco utódját, és amíg ez nem történik meg, addig rendszeresen küldjenek apostoli vizitátorokat Erdélybe. Mártonffy a jelentéseknek nem örült, és igen éles konfliktusba is került e három örménykatolikus egyházi személlyel.²⁶

1721. szeptember 5-én Mártonffy György püspök eltávozott az élők sorából, és mintegy három éven át az erdélyi püspöki szék betöltetlen maradt.²⁷ Akkor egy rövid időre úgy tűnt, hogy az erdélyi örmények fellélegezhetnek. A Propaganda Fide ezért még 1721-ben a Collegium Urbanum frissen végzett növendékét, a teológiailag kiválóan képzett és konstantinápolyi születésű Minas Paronean [Minas Barun] (1693–1746) örménykatolikus misszionáriust küldte Erdélybe.²⁸ Feladata egyértelmű volt: ellenőrizze az erdélyi örmények egyházi életét és azokról részletes jelentéseket készítsen.²⁹

Végül hosszas egyeztetéseket követően Minas Paronean 1722 nyarán indult el Erdélybe. Tevékenysége kezdetben nagy reményekkel indult, és az örmény közösség is elfogadta személyét.³⁰ Azonban ez a számára első pillantásra kedvezőnek tűnő helyzet fokozatosan megromlott. Ugyanis az erdélyi örmény papság kezdettől fogva gyanakvással tekintett Minas Paroneanra.³¹ Ennek oka pedig az volt, hogy az erdélyi örmény papok közül sokan ambicionálták az unitus püspöki szék megszerzését. Ők ugyanis Minas Paroneanban az Apostoli Szentszék emberét látták, és sokan úgy számoltak vele, hogy valójában azzal a szándékkal küldték Erdélybe, hogy idővel ő legyen majd az örmények katolikus hitű

25 Ennek az ügynek a történéseit 1777-ben írta meg részletesen Csíky Marcell erzsébetvárosi örménykatolikus pap, a római Collegium Urbanum egykori növendéke. APF SC Fondo Armeni. Vol. 16. fol. 775^r–777^r; AAV ANV. Vol. 196. fol. 146^r–149^v.

26 Erről a konfliktusról lásd részletesen Nagy Kornél: Mártonffy György és az erdélyi örmények. *Erdélyi Múzeum* 78 (2016) 68–84.; Uő: Mártonffy György erdélyi püspök 1720. évi kiadatlan levele az erdélyi örményekről. In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlmények*. 2019. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2020. 451–465.

27 Egy évvel Mártonffy halálát követően, 1722-ben Mednyánszky Ferencet (1678–1733) nevezték ki, és szentelték fel erdélyi latin szertartású püspöknek, azonban ő erről a címéről lemondott. Később, 1731-ben Leuca címzetes püspöke lett. Erről lásd még APF Lettere SC. Vol. 112. fol. 197^r; MNL OL A 57. Vol. 33. No. 382. pag. 598–599.

28 APF Collegio Urbano. Vol. 4. fol. 345^r, 485^r–488^r, 510^r–514^r, 555^r–559^r, 624^r–628^v, 688^r.

29 A római Collegium Urbanumban tanult Minas Paronean volt időrendi sorrendben az első olyan örmény születésű növendék, aki az örmény unitus rítus szerint folytatta a tanulmányait, és e szerint is szentelték pappá. APF Acta SC. Vol. 89/II. fol. 345^r–346^v; APF SOCG. Vol. 633. fol. 38^{r-v}; APF Lettere SC. Vol. 109. fol. 82^v–83^v.

30 APF SOCG. Vol. 652. fol. 197^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. fol. 467^{r-v}, 651^r, 789^r–790^r, 795^{r-v}.

31 APF Lettere SC. Vol. 113. fol. 707^r.

püspöke,³² ezért a Propaganda Fidénel és az erdélyi püspökségénél is feljelentették.³³ Ez nagyon kapóra jött Gyulafehérvár számára, ahol Paroneant nemcsak eretnekséggel, hanem szodómiával és korrupcióval is megvádolták.³⁴ Ráadásul 1724-ben az újonnan kinevezett és felszentelt erdélyi latin rítusú püspök (korábbi püspöki vikárius és a gyulafehérvári székeskáptalan nagyprépostja), Antalfy János, elődjéhez hasonlóan nem igazán szívelte az örmény unitus rítust, és mindent megtett annak érdekében, hogy az örmény-katolikus egyházat háttérbe szorítsa Erdély területén, így támogatta a Minas Paronean ellehetetlenítését célzó lépéseket.³⁵ A Propaganda Fide azonban nem hitt a misszionárius ellen felhozott vádaknak, ezért feltétlen maradásra szólították fel.³⁶ Ennek ellenére e kérések és levelek nem érték el a kívánt hatást. A fiatal Minas Paronean nem bírta a ránehezedő nyomást, és 1724 őszén elhagyta Szamosújvárt, majd Bécsbe, az apostoli nunciatúrára távozott.³⁷

Ezt követően Minas Paronean éveken át (1724–1731) a császárvárosban tartózkodott. Ez idő tájt a Propaganda Fide, Girolamo Grimaldi (1674–1733) bécsi apostoli nuncius, Stefan Stefanowicz Roszka püspök, illetve a mechtarista misszionárius Xač’atur Aṛak’elean több alkalommal is győzködtek Minas Paroneant, hogy térjen vissza Erdélybe, és folytassa megkezdett munkáját.³⁸ Sőt a Propaganda Fide úgy határozott – az erdélyi latin rítusú püspökség tiltakozása ellenére –, hogy az örmény unitus papnak nagyobb felhatalmazást ad, azt tervezték, hogy kinevezik az erdélyi örmények apostoli vikáriusának, valamint kezdeményezik XIII. Benedek (1724–1730) pápánál a címzetes püspöki kinevezését és felszentelését is.³⁹ Mindezek ellenére Minas Paronean továbbra sem állt kötélnek. Arra hivatkozott, hogy nagy gyűlölet fogadná őt Erdélybe való esetleges visszatérése alkalmával, ezért ő képtelen elvégezni papi tevékenységét.⁴⁰ Így nem vállalta el ezt a feladatot, majd Konstantinápolyba távozott missziós szolgálatra, és soha többé nem lépett Erdély földjére.⁴¹

32 APF Acta SC. Vol. 91. fol. 105^r–106^v; APF Lettere SC. Vol. 112. fol. 48^v–50^r.

33 APF SOCG. Vol. 652. fol. 198^r, 199^{r-v}.

34 APF Acta SC. Vol. 96. fol. 143^v–144^r; APF SOCG. Vol. 654. fol. 425^{r-v}; APF SOCG. Vol. 661. fol. 209^r, 225^{r-v}.

35 APF SOCG. Vol. 652. fol. 195^{r-v}, 196^r, 200^{r-v}, 205^r, Vol. 661. fol. 217^v–218^r; APF Lettere SC. Vol. 121. fol. 109^{r-v}, 110^r–111^r; GYFL I/4. Vol. 1. pag. 280., Vol. 3. fol. 107^v; MNL OL A 57. Vol. 35. No. 76. pag. 229–230.

36 APF Acta SC. Vol. 93. fol. 429^r; APF SOCG. Vol. 652. fol. 210^r, Vol. 656. fol. 427^r; APF Lettere SC. Vol. 114. fol. 345^r–346^r, Vol. 117. fol. 286^v–287^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 8. fol. 333^{r-v}, 789^r–790^r.

37 APF Acta SC. Vol. 103. fol. 483^v, Vol. 105. fol. 64^v–65^r; APF Lettere SC. Vol. 121. fol. 108^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. fol. 93^r; GYFL I/4. Vol. 3. fol. 124^r.

38 APF Acta SC. Vol. 96. fol. 145^r–148^r.

39 APF Acta SC. Vol. 96. fol. 437^v–440^r, Vol. 98. fol. 314^v–321^r, Vol. 99. fol. 157^v–158^v; APF SOCG. Vol. 661. fol. 220^r–221^r; APF Lettere SC. Vol. 123. fol. 23^v–26^r.

40 APF Acta SC. Vol. 101. fol. 39^{r-v}, Vol. 103. fol. 481^v–482^v; APF SOCG. Vol. 654. fol. 425^{r-v}; APF SOCG. Vol. 673. fol. 291^{r-v}; GYFL I/4. Vol. 3. fol. 124^r.

41 Minas Paronean konstantinápolyi missziója azonban az erdélyihez hasonlóan ugyancsak balul sült el, és másfél év után, 1733-ban visszatért Bécsbe. Falkenstein Adalbert Béla (1661–1739) csanádi püspök a császárvárosból az örmény unitus papot szerteágazó teológiai és nyelvi tudása miatt a saját egyházmegyéjébe hívta missziós szolgálatra. Miután a Propaganda Fide nagy nehezen jóváhagyta a püspök kérelmét, Minas Paronean sikeres térítéseket folytatott a Bánátban és a Temesközben. Sőt az 1736. év folyamán rítust váltott, és a továbbiakban latin szertartású papként tevékenykedett az akkor éppen újjászervezés és megújulás alatt álló csanádi egyházmegyéjében Falkenstein és Stanislavich Miklós (1694–1750) csanádi püspökök hivatala idején is. Minas Paronean bánáti és erdélyi tevékenységéről lásd még bővebben: Łukas Fokolean:

Ezt követően 1728-ban a Propaganda Fide a korábban említett Stefan Stefanowicz Roszkát kérte, hogy vizitálja az erdélyi örményeket.⁴² Az örménykatolikus főpap a következő év folyamán Csíkszépvíz kivételével végiglátogatta az örmény kolóniákat. Vizitációja során az erdélyi örmények körében ő sem tapasztalt eretnekségre utaló jeleket.⁴³ Sőt, 1729-ben az Ebesfalván az újonnan megtelepült mechitaristákkal együtt a Propaganda Fidéhez egy közös latin nyelvű memorandumot juttattak el.⁴⁴ Ebben felhívták a figyelmet, hogy az erdélyi latin rítusú püspökség továbbra is minden követ megmozgat annak érdekében, hogy ellehetetlenítse az örmény unitus egyházat, kifogásolják, hogy nem latin nyelven miséznek, régi örmény eretnek és szakadár szokásoknak hódolnak. Ezenfelül Roszka és a mechitaristák felhívták a figyelmet arra, hogy minél előbb ki kell nevezni az erdélyi örmények élére az új püspököt, mert 1715 óta főpásztor nélkül vannak. Ezt a dokumentumot ráadásul eljuttatták az 1728-ban elhunyt Antalffy János utódához, Sorger Gergely György (1687–1739) püspökhöz is.⁴⁵

E a történeteket Sorger püspök nem fogadta kitörő örömmel. Ő ugyanis folyamatosan panaszt tett amiatt, hogy egy unitus főpap és az ebesfalvi mechitarista szerzetesek továbbra is az eretnek és szakadár egyházi gyakorlatot részesítették előnyben, és erre bátorították az erdélyi örményeket. Sorger püspök szerint tevékenységükhöz a Propaganda Fide mindvégig támogatást nyújtott nekik mind anyagi, mind erkölcsi tekintetben.⁴⁶ A szentszéki missziós szerv vezetősége azonban nem vette ezt igazán komolyan, és a püspökhöz eljuttatott leveleiben nyomatékosan leszögezte, hogy az erdélyi örmények nem gyakorolnak semmiféle eretnek szokást vagy rítust, és igaz hívei a katolicizmusnak, miként ezt több, beérkező jelentés is alátámasztotta.⁴⁷

Az kétségtelen, hogy Roszka püspök erdélyi tevékenységét károsnak ítélték Gyulafehérváron. Attól tartottak, hogy ő ténylegesen az erdélyi örmények apostoli vikáriusa és püspöke lehet, ami által újból elterjedhet az állítólagos eretnekség a közösségben. Ezzel a híreszteléssel maga Roszka püspök is szembesülni kényszerült, és az 1730. év legelején az erdélyi hívek esdeklő kérése ellenére visszatért Stanisławówba. Távozásának egyik oka

Mxit'ar Abbahayr ew T'ransilvanioy Mxit'arean Aṙak'elut'ean (1723–1736). [Mxit'ar főapát és a mechitaristák erdélyi missziója, 1723–1736.] *Bazmavēp* 143 (1985) 267–293.; Bálint Kovács: Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 29 (2006) 18–24.; Nagy Kornél: Konstantinápolyból Temesvárra. Minas Paronean örmény unitus misszionárius viszontagságai Erdélyben (1720–1738). *Történelmi Szemle* 63 (2021) 427–457.

42 APF SOCG. Vol. 662. fol. 254^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. fol. 93^r–94^r, Vol. 13. fol. 337^{r-v}; GYFL I/4. Vol. 3. fol. 124^r.

43 APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. fol. 603^r; GYFL I/4. Vol. 3. fol. 107^{r-v}.

44 Az ebesfalvi/erzsébetvárosi mechitaristákról lásd APF Acta SC. Vol. 98. fol. 513^{r-v}, Vol. 99. fol. 9^v–10^v; APF SOCG. Vol. 663. fol. 19^{r-v}; APF Lettere SC. Vol. 128. pag. 13–15. [Ezen iratcsomó számozása nem fölió, hanem pagina szerint van megadva.]; GYFL I.1a. No. 19. pag. 181., No. 337. pag. 446.

45 GYFL I.1a. No. 8. pag. 34., No. 5. pag. 35., I/4. Vol. 3. fol. 99^r–101^v, 101^v–104^v; MNL OL A 57. Vol. 36. No. 119. pag. 304–305.

46 Roszka erdélyi kapcsolatairól és kötődéseiről lásd még bővebben Nagy Kornél: Egy 17. századi örmény Breviárium az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében. *Magyar Könyvszemle* 133 (2017) 197–212.; Uő: Stefan Stefanowicz Roszka örmény unitus püspök erdélyi kapcsolatai. *Erdélyi Múzeum* 83 (2021) 79–98.

47 APF Lettere SC. Vol. 132. fol. 244^r–245^r, Vol. 135. fol. 135^r–136^r, Vol. 137. fol. 194^{r-v}, 237^r–239^r.

egyértelműen az volt, hogy személyével nem kívánta az amúgy is feszült helyzetet tovább fokozni az erdélyi püspökséggel. A másik ok a megromlott egészségi állapota volt, hiszen akkor már közel hatvanesztendő volt: a korabeli forrásokból pedig tudjuk, hogy Roszka püspököt igen erős köszvény is kínozza.⁴⁸

Az örmény unitus főpap erdélyi vizitációjáról, az ott szerzett tapasztalatairól és benyomásairól tudósította a bécsi és varsói apostoli nunciátúrát, valamint a Propaganda Fidét is. Igen lesújtó kritikákat fogalmazott meg Sorger püspöknek az örményekhez fűződő kapcsolatáról az 1730. február 15-én kelt jelentéseiben. Ezekben Roszka részletesen leírta, hogy Erdélyben az örmények csak úgy maradhatnak fenn, ha nem zaklatják őket unitus vallásgyakorlatukban, illetve betöltik végre a címzetes püspöki hivatalukat. Ez utóbbi pedig Oxendio Virziresco püspök 1715. évi halála óta nem történt meg, és Roszka ezt tarthatatlannak ítélte. Úgy gondolta, nem szabad engedni, hogy az erdélyi püspökség kiterjessze az örményekre az egyházi joghatóságát, mert azt végzetesnek tartotta számukra, tudniillik az a tényleges asszimilációjukhoz vezethet. Végül leveleiben ismételtelen kihangsúlyozta, hogy az örmények a 17. század vége óta semmilyen körülmények között sem voltak eretnekek, és hittagadásokat köreikben soha nem is tapasztalt. Ezt is az erdélyi katolikus püspökség koholmányának vélte, amit ürügyként használt fel az örmények ellenében. Arról is írt, hogy vizitációja során Sorger püspök folyamatosan zaklatta őt embereivel, és mindent megtett annak érdekében, hogy elűldözze őt Erdélyből. Hosszas leveleinek a legvégén Roszka püspök ismételtelen felhívta a Propaganda Fide figyelmét arra, hogy az erdélyi örmények körében nagyon kevés a pap, ráadásul többségük már idős is, ezért arra kérte a szentszéki missziós szervet, hogy kiemelt figyelmet szenteljen a képzett erdélyi örmény unitus papok utánpótlására is.⁴⁹

Roszka püspök 1730 júliusában újabb levelet írt Rómába, amelyben arról számolt be, hogy 1729. évi vizitációját követően az erdélyi örmény klérustól több alkalommal kapott leveleket. Ezekben arra kérték őt, hogy személy szerint tolmácsolja szentszéki kapcsolatain keresztül ama kívánságukat Rómában, hogy nagy igényük volna egy igazi örmény-katolikus (azaz unitus) hitű püspökre Erdélyben, és ebben az egész közösség álláspontja töretlenül szilárd és eltökélt.⁵⁰ Roszka ennek eleget is tett, és erről értesítette Rómát. Sőt Domenico Silvio Passionei (1682–1761) bécsi és Camillo Paolucci-Merlini (1692–1763) varsói (később, az 1738. évtől ugyancsak bécsi) apostoli nunciusok hasonlóképp írtak levelet 1730 őszén a Propaganda Fidéhez. Leveleik tartalma egyértelmű volt: a Propaganda Fidének, mint az erdélyi örmények felettes egyházi joghatóságának, kiemelten kell foglalkoznia a püspöki kinevezés ügyével.⁵¹

Két esztendő múltán, 1732-ben Paolucci-Merlini varsói apostoli nuncius Rómába küldött jelentésében is beszámolt arról, hogy az 1730. és az 1732. évek során Roszka püspökkel több alkalommal is levelet váltott az erdélyiek ügyében. Leírta azt is, hogy Roszka

48 APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. fol. 250^{r-v}.

49 APF Acta SC. Vol. 103. fol. 481^v–483^v; APF SOCG. Vol. 664. fol. 129^{r-v}, 130^v, 504^{r-v}, 505^v, Vol. 670. fol. 773^{r-v}, 776^v; GYFL I/4. Vol. 3. fol. 124^r–125^r.

50 GYFL I/4. Vol. 3. fol. 125^v.

51 APF Lettere SC. Vol. 131. fol. 244^r–245^r; GYFL I/4. Vol. 3. fol. 126^{r-v}.

püspök információitól függetlenül is értesült az erdélyi örmények körében uralkodó áldatlan vallási helyzetről. Ezért arra kérte a Propaganda Fidét, hogy gyorsítsa fel a püspöki kinevezés folyamatát.⁵² Paolucci-Merlini nuncius úgy vélte, hogy ennek a problémának a mielőbbi megoldása orvosolni tudja az erdélyi örmények sanyarú vallási helyzetét.⁵³

Ennek nyomán 1732–1733-ban a Propaganda Fide már a megfelelő jelöltet kereste. Sőt magával Roszka püspök személyével is számolt e hivatalt illetően. Ezért 1732-ben Vincenzo Petra (1662–1747), a Propaganda Fide bíboros-prefektusa és Niccolò Forteguerra (1674–1735), az intézmény titkára által vezetett általános ülésen a bíborosok úgy határoztak, hogy újfent felveszik a kapcsolatot Roszka püspökkel, és kezdeményezik XII. Kelemen (1730–1740) pápánál és a bécsi udvarnál az erdélyi örmény püspök kinevezését. Ily módon arra szerették volna kérni őt, hogy alapos megfontolásokat követően térjen vissza Erdélybe, és vegye át a néhai Oxendio Virziresco püspök hivatalát. Természetesen erről az erdélyi püspökség hallani sem akart.⁵⁴

Roszka püspök válaszában jelezte, hogy megromlott egészségi állapotára való tekintettel nem szívesen vállalja a jelöltséget. Ő mindenképp egy fiatalabb, de még nála is erősebb erdélyi kötődéssel bíró örmény egyházi embert tartott alkalmasnak e roppant fontos egyházi hivatalnak betöltésére. Egyrészt ezt azzal is indokolta, hogy Sorger püspökkel alapjában véve is nagyon rossz volt a kapcsolata erdélyi tartózkodása során, másrészt Augustynowicz lemergi örménykatolikus érsek a kínzó köszvénye ellenére továbbra is számított a koadjutori munkájára, ráadásul az érsek is kijelentette neki, hogy hallani sem akar esetleges erdélyi püspöki jelöltségéről. Végül két javaslattal zárta a levelét: először is a Propaganda Fide adjon nagyobb anyagi (pénzbeli) támogatást, és küldjön Rómából örmény unitus egyházi könyveket az erdélyi örmény egyház számára, továbbá a nála legalább két évtizeddel fiatalabb Michál Minas Theodorowicz főpásztori jelöltségére tett javaslatot.⁵⁵ Személye mellett szolt az is, hogy lengyelországi születése ellenére már hosszú ideje teljesített papi szolgálatot Erdélyben.⁵⁶

Ennek fényében a Propaganda Fide 1733 őszén megtartott általános ülésein részletesen tárgyalta az erdélyi örménykatolikus püspökség ügyét. Újra elemezték az erdélyi örmények vallási helyzetét, illetve ellentmondásos kapcsolatukat az erdélyi latin rítusú püspökséggel. Tudomásul vették Roszka döntését, és ezért elkezdték vizsgálni Theodorowicz jelöltségét, valamint személyének alkalmasságát.⁵⁷ Ebben az időszakban a Propaganda Fide igen eltökélten amellet volt, hogy végre betöltse a több mint másfél évtizede üresen álló erdélyi örménykatolikus (címzetes) püspöki hivatalt.⁵⁸ Emiatt viszonya az

52 APF SOCG. Vol. 673. fol. 191^r., 192^v., 291^{r-v}.

53 APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. fol. 474^{r-v}., 601^r., 604^r.

54 APF Acta SC. Vol. 102. fol. 362^r.

55 APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. fol. 475^{r-v}.

56 Niccolò Forteguerra, a Propaganda Fide titkára három alkalommal is levelet váltott Roszkával Theodorowicz esetleges jelöltségéről. APF Lettere SC. Vol. 135. fol. 237^r–238^r., 238^{r-v}., 238^v–239^v.

57 APF Lettere SC. Vol. 137. fol. 27^r–28^r.

58 APF Acta SC. Vol. 103. fol. 481^v–483^v., 564^r–566^v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. fol. 579^{r-v}.; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 5 fol. 105^{r-v}., 113^r–114^v.; GYFL I/4. Vol. 3. fol. 100^r.

erdélyi püspökséggel továbbra is rideg és feszültségekkel teli maradt. Theodorowicz tehát ilyen körülmények között került ténylegesen is a Propaganda Fide látókörébe.⁵⁹

Michál Minas Theodorowicz ekkor már több mint két évtizede végezte egyházi szolgálatát Erdélyben. Theodorowicz 1686-ban Lembergben [Lviv, Lwów, Ukrajna] látta meg a napvilágot. Teológiai tanulmányait 1704–1710 között folytatta a lembergi Örmény Kollégiumban.⁶⁰ Egy esztendővel később a fiatal növendéket Vardan Hunanean lembergi örménykatolikus érsek szentelte pappá örmény unitus rítus szerint. Ezt követően az Apostoli Szentszék Erdélybe delegálta őt Oxendio Virziresco püspök mellé Szamosújvárra. Az örménykatolikus pap tovább szolgálta az erdélyi egyházat Oxendio Virziresco halálát követően is.⁶¹

1719-ben Mártonffy György erdélyi püspök Lazar Budachowicz (1668–1721) akkori szamosújvári főplébános mellett személy szerint Theodorowiczot is az eretnekség fő terjesztőjeként nevezte meg.⁶² A vizsgálatok ugyan tisztázták őket a püspök által felhozott vádak alól, azonban az eretnekség gyanúja és stigmája végigkísérte mindkettőjüket. Mindenesetre Mártonffy és Budachowicz halálát követően (1721) Theodorowicz már főplébánosként szolgált Szamosújváron.⁶³

1721-től kezdve Theodorowicz is az erdélyi örmény püspöki szék betöltését szorgalmazta, és nem titkolta, hogy az erdélyi örmények unitus hitű főpásztora kíván lenni. Amikor Minas Paroneant a Propaganda Fide Erdélybe delegálta 1722-ben, akkor Theodorowicz mind eszközt igénybe vett, hogy Paroneant ellehetetlenítse. Attól tartott ugyanis, hogy az Apostoli Szentszék nem őt, hanem inkább Minas Paroneant nevezi ki. Ezért 1723-ban Theodorowicz az erdélyi örmény közösségben azt kezdte híresztelni, hogy Paronean nem igazi katolikus hitű örmény egyházi ember, hanem valójában egy alávaló, keleti rítusú eretnek pap, aki azért jött, hogy az erdélyi örményeket visszatérítse a régi örmény eretnekségre.⁶⁴

Theodorowicz minden eszközt bevetett: még az Antalffy János vezette erdélyi püspökséggel is összejátszott, azt gondolván, hogy Antalffyval szót tud majd érteni, aki támogatja majd az ő püspöki ambícióit.⁶⁵ Első célját kétségtelenül sikerült is elérnie, lejáratta Minas

59 APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. fol. 596^{r-v}, 597^r–598^r, 604^v.

60 AGT CL. Portfolio. No. 1. [Fóliószámok nélkül.] A lembergi [Lvivi] Örmény (később Örmény-Rutén) Kollégiumról lásd még Edward Tryjarski: Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczakim Ormian polskich III. Katalogi alumnów Kolegium teatyris we Lwowie. *Rocznik Orientalistyczny* 24 (1961) 43–96.; Kornél Nagy: The Foundation of the Armenian (Ruthenian) College of Lviv (1664–1681). *Eastern Theological Journal* 6 (2020) 35–75.

61 APF Acta SC. Vol. 85. fol. 170^{r-v}.

62 APF SOCG. Vol. 617. fol. 385^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. fol. 40^r–41^r; GYFL I/4. Vol. 3. fol. 109^r–112^v. Theodorowicz 1719 elején Velencében másodmagával a mechtaristáknál, majd Rómában járt. Társa, az ifjú Luca Virziresco [Verzár Lukács] (1701–1777), a néhai Oxendio Virziresco püspök unokaöccse volt, aki felvételt nyert a Propaganda Fide szemináriumába, a római Collegium Urbanumba. Theodorowicz pedig őt kísérte el. Luca Virziresco volt időrendi sorrendben az első olyan növendék az erdélyi örmény közösségből, aki ténylegesen is örmény unitus rítus szerint folytatta teológiai tanulmányait a nagyhírű intézmény falai között. Erről lásd még APF SOCG. Vol. 617. fol. 319^r, 320^r–321^r.

63 APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. fol. 62^r; GYFL I/4. Vol. 3. fol. 102^v.

64 APF SOCG. Vol. 652. fol. 199^{r-v}, 200^{r-v}; APF Lettere SC. Vol. 113. fol. 707^r.

65 APF SOCG. Vol. 652. fol. 201^r–202^r, 203^r–204^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 8. fol. 789^r–790^r.

Paroneant, aki végül elhagyta Erdélyt, a másodikat azonban már nem, mert Antalffy az ő esetleges püspökjelöltségét sem támogatta.⁶⁶

Az Antalffy örökébe lépő Sorger Gergely püspök már kifejezetten ellenségesen viszonyult Theodorowiczhoz. Ebben jelentős szerepet játszott az is, hogy Roszka püspök 1728–1729. évi erdélyi vizitációját teljes mellszélességgel támogatta. Ezért Sorger őt is eretneknek bélyegezte.⁶⁷ A Minas Paroneannal történt kétes viselkedése ellenére, Theodorowicz, Roszkához hasonlóan, ugyancsak az örmény unitus rítus teljesen szabad gyakorlását és a püspökség betöltését tartotta szem előtt.⁶⁸ Sőt Paroneannal ellentétben támogatta Roszka esetleges erdélyi kinevezését is. Amikor pedig Roszka második ízben sem vállalta a püspökséget, akkor Theodorowicz számára kézzelfogható közelségbe került a hőn áhított vágya, hiszen Roszka maga helyett az ő személyét javasolta a Propaganda Fidének.⁶⁹

Theodorowicz ügyét a Propaganda Fide első ízben 1731. augusztus 7-én, majd szeptember 4-én tárgyalta. A jelen lévő bíborosok eleinte megosztottak voltak jelöltségét illetően, mert sokan emlékeztek még arra, hogyan próbálta Paronean erdélyi tevékenységét, illetve püspöki jelölését ellehetetleníteni. Ennek ellenére Vincenzo Petra bíboros-prefektus továbbra is támogatásáról biztosította Theodorowiczot, ezért végül a missziós szerv, igaz, fenntartásokkal, de pártolta püspöki jelöltségét.⁷⁰ Az ülés azzal is tisztában volt, hogy emiatt újabb konfliktusba kerül majd Sorger püspökkel, aki továbbra sem akart hallani az erdélyi örmény unitus püspökségről.⁷¹

Ezzel egyidejűleg egy másik ellentét is kialakult a Propaganda Fide és Gyulafehérvár között. Rómában úgy ítélték meg, hogy a püspökkérdés mellett rendezni kell az Erdélyben uralkodó örmény unitus paphiányt is. A missziós szerv a római Collegium Urbanumban frissen végzett és örmény unitus rítusban felszentelt (és egyúttal erdélyi születésű) papokat akart Erdélybe küldeni egyházi szolgálatra.⁷² Az erdélyi püspökség ennek sem örült, mert úgy vélte, hogy ezek a papok valójában eretnekséget terjesztő személyek, akik tevékenységükkel veszélybe sodorhatják a katolicizmust Erdélyben. Gyulafehérvár ebben az esetben azt szorgalmazta, hogy az erdélyi örmények papjai ne az örmény unitus rítus, hanem latin rítus szerint végezzék el a teológiai tanulmányaikat.⁷³ Ezért Sorger püspök azt javasolta, hogy a római és leMBERGI papneveldek helyett hazai, illetve bécsi oktatási (mint például a Pazmaneum) intézményekben, rendes katolikus közegben végezzék teológiai stúdiumaikat.⁷⁴

66 APF SOCG. Vol. 652. fol. 205^{r.}, 206^{r.}

67 GYFL I/4. Vol. 3. fol. 111^{v.}–112^{r.}

68 APF SOCG. Vol. 670. fol. 191^{r.}, 192^{v.}

69 APF Acta SC. Vol. 103. fol. 481^{v.}–483^{v.}, 564^{r.}–566^{v.}; APF SOCG. Vol. 673. fol. 191^{r.}, 192^{v.}; APF Lettere SC. Vol. 137. fol. 237^{r.}–239^{r.}

70 APF SOCG. Vol. 670/A. fol. 23^{r.}–^{v.}, 24^{r.}–^{v.}

71 APF SOCG. Vol. 673. fol. 192^{v.}, 193^{r.}

72 APF SOCG. Vol. 670/A. fol. 13^{r.}; APF Collegio Urbano. Vol. 5. fol. 361^{v.}–362^{r.}, 477^{r.}, 479^{r.}

73 APF Lettere SC. Vol. 132. fol. 244^{r.}–245^{r.}

74 APF Acta SC. Vol. 101. fol. 427^{r.}–^{v.}, 429^{r.}–^{v.}; APF SOCG. Vol. 670/A. fol. 14^{r.}, 16^{v.}, 25^{r.}–^{v.}, 26^{v.}

A Propaganda Fide azonban az erdélyi örmények igényét vette figyelembe, és 1732. március 10-én összehívott általános ülésén is arról döntött, hogy újabb három erdélyi születésű, frissen végzett örmény növendéket, Luca Virzirescót, Dániel Minászt és Dragomán Kristófot delegálja Erdélybe.⁷⁵ Arra kérték az erdélyi püspököket, hogy szívélyesen és jóindulatúan fogadja a Rómából érkező örménykatolikus papokat.⁷⁶ Azzal próbálták győzködni Sorger, hogy ők semmilyen eretnekséget nem terjesztenek, csupán saját népük körében szeretnék ellátni egyházi szolgálatukat.⁷⁷

Sorger azonban nem hitt nekik, és ellenállt a Propaganda Fidének. Először is tiltakozott a szerinte problémás természetű Theodorowicz jelölése miatt, másrészt nem akarta beengedni Erdélybe a nemrég Rómában az unitus rítus szerint felszentelt örmény papokat. A püspök szerint ezek a papok nem engedelmeskedtek neki, és rögtön a katolikustól eltérő, eretnek egyházi szokásokat vezettek be az erdélyi örmény közösségek körében.⁷⁸ Sorger azt is megjegyezte, hogy ha kell, erő alkalmazásával kényszeríti ezeket a papokat a helyes, katolikus szokások átvételére, vagy ha az mégsem sikerülne, akkor a világi hatóságok segítségével tömlöcbe vetteti őket.⁷⁹

A Propaganda Fide viszont önmérsékletre intette a püspököket, és vádjait ismételtelen megalapozatlannak ítélte. Az örmény unitus paputánpótlást és püspökkérdést mielőbb szeretne volna rendezni.⁸⁰ Ezt jelezte továbbá az is, hogy a Propaganda Fide két évvel később, 1735-ben – miközben a tanácskozó bíborosok továbbra is mérlegelték Theodorowicz jelölését –, két újabb örmény pap Erdélybe delegálásáról is döntött.⁸¹ Ezért a Propaganda Fide titkára 1735. február 12-én kelt két levelében arra kérte a bécsi apostoli nunciust, hogy járjon közbe az erdélyi püspökénél, hogy ez a két újabb – név szerint Mánuel Kristóf [K’ristop’or Manwēlean] és Izsák Kristóf [K’ristop’or Sahakean] – örménykatolikus pap is zökkenőmentesen Erzsébetvárosba, illetve Szamosújvárra érkezzen. A fent említett három fiatal, Rómában végzett örménykatolikus pap a kezdeti nehézségek ellenére már megkezdte szolgálatát Erdélyben (Gyergyószentmiklós, Erzsébetváros, Szamosújvár).⁸²

75 APF Acta SC. Vol. 99. fol. 333^v–334^r; APF SOCG. Vol. 665. fol. 12^r, 13^{r-v}, 15^v. Érdekesség, hogy a két nevezett papot még 1720-ban maga Mártonffy György erdélyi püspök ajánlotta a római Collegium Urbanum figyelmébe. Ő maga abban a hitben tette ezt, hogy ott az erdélyi örmény növendékek igaz katolikus hitben nevelkednek majd, és tanulmányaik befejezését követően Erdélybe visszatérve papi szolgálatukkal segítenek kiirtani az örmények eretnekségét, mivel Róma előtt tanulmányaikat a kolozsvári jezsuita kollégiumban végezték. A püspök azonban ebben nagyot tévedett, mert az 1710-es évek óta az örmény növendékek unitus rítus szerint folytatták tanulmányaikat, és e rítus szerint is szentelték őket pappá még Rómában. Erről lásd még APF Acta SC. Vol. 91. fol. 11^v–12^r; APF SOCG. Vol. 628. fol. 78^{r-v}; Varga Júlia: *A Kolozsvári Jézusita Gimnázium és Akadémia hallgatói, 1641–1773*. Bp., 2007. (Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új Sorozat 6) 77. 188.

76 APF Acta SC. Vol. 102. fol. 120^{r-v}; APF SOCG. Vol. 670. fol. 773^{r-v}, 776^v; APF Collegio Urbano. Vol. 5. fol. 137^r–138^v.

77 APF Lettere SC. Vol. 137. fol. 194^{r-v}; GYFL I/4. Vol. 2. pag. 148.

78 APF SOCG. Vol. 677. fol. 78^{r-v}, 79^r, 80^v, 81^v.

79 APF SOCG. Vol. 673. fol. 291^{r-v}.

80 APF Acta SC. Vol. 103. fol. 481^v–483^v; APF SOCG. Vol. 670. fol. 291^{r-v}.

81 APF Acta SC. Vol. 105. fol. 63^v–65^r; APF SOCG. 681. fol. 240^r, 241^r–242^r, 243^v.

82 A nevezett örménykatolikus papok ügyében végül a Propaganda Fide meg tudott egyezni Sorger püspökkel. A későbbiekben az örmény unitus rítus kérdése miatt számtalan alkalommal kerültek konfliktusa Sorger püspök utódaival a 18. század közepén. APF Lettere SC. Vol. 141. fol. 45^r–48^r; APF Collegio Urbano. Vol. 6. fol. 277^v–278^r, 283^v–284^r, 293^v–294^r.

Ami Theodorowiczot illeti, az egész erdélyi örmény közösség 1735-ben a Propaganda Fidének elküldött latin nyelvű levelében jelezte, hogy régi vágyuk az örmény püspöki hivatal betöltése. Ezt azzal támasztották alá, hogy ha az erdélyi unitus hitű románoknak lehet önálló egyházmegyéjük és püspökségük, akkor nekik miért nem. A levélből kiderült az is, hogy az örmény közösség számarányát tekintve jóval szerényebb, mint a görög-katolikus hitű erdélyi románság. Ők beérik azzal, hogy az Apostoli Szentszéknek alárendelt címzetes, és nem egyházmegyes püspökük legyen, aki a Rómához hű unitus, azaz örmény-katolikus hitűket és rítusukat védelmezi. A levelükben továbbá külön kiemelték, hogy semmiképpen sem akarják, hogy az erdélyi latin rítusú püspök kormányozza őket, mert abból csak számtalan konfliktus származhat, mint ahogy ezt az elmúlt évtizedek is igazolták. Ezért azt is kérték a Propaganda Fidétől, hogy kizárólag a kinevezendő püspökön keresztül az Apostoli Szentszék kormányozza őket, és ne Gyulafehérvár. Úgy ítélték meg, hogy az örmény unitus püspökkel a közösség spirituálisan is felvirágozik Erdélyben, és békességet hoz. Mint mondták, Oxendio Virziresco püspök halála óta áldatlan állapotok uralkodnak, és az üresen álló főpásztori hivatal a valódi oka annak, hogy békétlenség honol az erdélyi örmény közösségben. Így Theodorowicz kinevezésének a támogatását kérték tőlük.⁸³

Miközben a Rómában, a Collegium Urbanumban frissen végzett erdélyi örménykatolikus papok delegálása körüli vita folyt, addig az 1736. év folyamán Passionei bécsi, valamint Paolucci-Merlini varsói apostoli nuncius, illetve a Propaganda Fide között levélváltás zajlott az erdélyi örmény püspökség kérdéséről.⁸⁴ Abban nyilvánvalóan egyetértettek, hogy ezek igen érzékeny kérdések Erdélyben, és körültekintően kell benne eljárni. Viszont azt mindenképpen el kellett érni Sorger püspöknél, hogy az örmények saját unitus rítusuk szerint gyakorolhassák Rómához hű keresztény hitűket, továbbá, hogy ne avatkozzon bele az örmények egyházi ügyeibe.⁸⁵

Az Apostoli Szentszék semmiképpen sem akart önálló örménykatolikus egyházmegyét létesíteni Erdélyben, mert azzal egy újabb ellentét keletkezett volna az erdélyi latin rítusú püspökséggel. Az 1721-ben felállított fogarasi román görögkatolikus egyházmegye miatt így is eléggé feszült volt a viszony Gyulafehérvár és Róma között.⁸⁶ A Propaganda Fide bíborosai arra a döntésre jutottak, hogy az erdélyi örményeknek a bécsi udvar áldásával apostoli vikáriust neveznek ki címzetes püspöki rangban, éppen úgy, ahogyan az a néhai Oxendio Virziresco esetében történt 1690-ben. Elképzelésük szerint az egyházi joghatóságot továbbra is az Apostoli Szentszék gyakorolta volna.⁸⁷

83 APF SC Fondo Armeni. Vol. 10. fol. 29^r–30^v.

84 APF Collegio Urbano. Vol. 6. fol. 125^{r-v}, 135^r.

85 APF Lettere SC. Vol. 143. fol. 248^{r-v}; APF Collegio Urbano. Vol. 6. fol. 207^r–212^r.

86 APF Lettere SC. Vol. 143. fol. 280^v–282^r. A fogarasi (későbbi balázsfalvi) román görögkatolikus egyházmegyét 1721-ben hozták létre az erdélyi latin rítusú püspökség heves tiltakozása ellenére. Első püspöke Nemes Pataki János (1680–1727) lett. Erről lásd APF Acta SC. Vol. 90. fol. 677^v–679^v; APF SOCG. Vol. 605. fol. 317^r–334^v; APF CP. Vol. 100. fol. 94^r–98^v; APF Lettere SC. Vol. 107. fol. 220^v–221^r; APF SC Fondo Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania ed Ungheria. Vol. 1. fol. 224^r–233^v; ELTE EKK Collectio Kaprinayana. Második sorozat. Cod. 20. pag. 201–212.

87 APF Lettere SC. Vol. 143. fol. 215^v–216^r.

1736-ban Theodorowicz is lépésre szánta el magát. Bécsbe utazott, és Passionei bécsi apostoli nunciusnál elérte, hogy az udvari hatóságoknál kapjon kihallgatást a püspöki kinevezésével kapcsolatban. Első pillanatra Theodorowicz kísérletét siker koronázta, mert elérte, hogy III. Károly császár és király az erdélyi örmények (címzetes) püspökének nevezze ki.⁸⁸

Ezen a Sorger vezette erdélyi püspökség felháborodott, és ellenlépésre szánta el magát. A szamosújvári örménység világi és egyházi előjáróinak a nevében 1736. szeptember 14-én levelet küldtek a Propaganda Fidéhez, amelyben az állt, hogy Theodorowicz túlságosan megosztó személyiség ahhoz, hogy az erdélyi örmények püspöke legyen. Leírták, hogy szamosújvári plébánosként Minas Paroneant még annak idején elűzte Erdélyből, akit még a Propaganda Fide küldött 1722-ben. A levél megfogalmazói Sorger püspök környezetéből kerültek ki, ugyanis olyan vádakkal illették Theodorowiczot, amelyekről a már fentiekben említést tettünk. A legfőbb kifogás az volt, hogy azért nem alkalmas püspöknek, mert nem tud latinul, és nem latin szertartás szerint misézik, több alkalommal tiszteletlenül bánt az erdélyi klérussal, de legfőképpen Sorger püspökkel, ezért pedig nem méltó püspöknek. E levéllel a bécsi udvart és a Propaganda Fidét egyszerre akarták elbizonytalanítani.⁸⁹ Néhány nappal később hasonló tónusú levél érkezett Rómába a Propaganda Fidéhez Theodorowicz jelölésével kapcsolatban. Ezt az erzsébetvárosi örmények nevében fogalmazták meg Sorger emberei. A szamosújváriak leveléhez hasonlóan, ők ugyancsak Theodorowicz alkalmatlanságát domborították ki.⁹⁰

Paolucci-Merlini varsói apostoli nuncius tudott ezekről a levelekről, és maga is egyetértett a bennük leírtakkal. Véleménye szerint Theodorowicz ingadozó hitű és nem alkalmas püspöknek, azonban ő maga az eretnokség vádját túlzónak ítélte meg. Hosszas leveleiben azt fejtegette, hogy mégis jobb lenne, ha az erdélyi örményeket Gyulafehérvár egyházi joghatósága alá vonnák, mert így el lehet fojtani a régi örmény eretnokség mindenfajta csíráját. Szerinte a néhai Oxendio Virziresco igen példamutatóan kormányozta az örményeket, azonban misszióját az egyházi unióval és az erdélyi örménykatolikus egyház megszervezésével befejezte, és így már nincs szükség arra, hogy az örményeknek saját (még ha csak címzetes) püspöke legyen. Különben is, Oxendio Virziresco annak idején a latin rítusúakat is kormányozta, így az erdélyi katolikus püspökök fel vannak arra hatalmazva, hogy beavatkozzanak az örmények egyházi ügyeibe is.⁹¹ Paolucci-Merlini varsói nuncius sokat változtatott korábbi véleményén, mert korábban, az 1730-as évek elején ő maga is az örmény püspökség betöltése mellett tört lándzsát. Mindazonáltal a Propaganda Fide nem hitt neki, és arra kérte, hogy részletesebben nézzen utána az ügynek, mert sok ellentmondás van a levelében.⁹²

A két örmény közösség, valamint Paolucci-Merlini varsói apostoli nuncius levelei a Propaganda Fide bíborosait egy rövid időre elbizonytalanították, mert úgy látták, hogy

88 APF SOCG. Vol. 708. fol. 364^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 10. fol. 284^r., 299^r.

89 APF SOCG. Vol. 691. fol. 274^{r-v}.

90 Uo. fol. 275^{r-v}.

91 Uo. Vol. 708. fol. 364^r-366^r.

92 Uo. fol. 367^r.

az örmény közösség nem támogatja egységesen Theodorowiczot. Ezért 1736-ban felkérték az erdélyi ügyekben igen jártas Xač'atur Aṛak'elean mechtarista szerzetest, hogy ő is véleményezze az ügyet. Az örménykatolikus pap csakhamar meg is adta a választ. Ő a beérkező levelek mögött egyértelműen az erdélyi püspökség praktikáit látta, amelynek célja az volt, hogy zavart keltsen az erdélyi közösségben. Xač'atur Aṛak'elean továbbra is kiállt Theodorowicz jelöltsége mellett, és sürgette a Propaganda Fidét, hogy támogassa kinevezését.⁹³

Az örménykatolikus püspökség ügyének váratlan támogatója akadt Ion Inocențiu Micu-Klein (1692–1768) erdélyi (fogarasi) román görögkatolikus püspök személyében, aki szintúgy jól ismerte az erdélyi örmények egyházi problémáját, nem is beszélve arról, hogy neki is több személyes konfliktusa volt Gyulafehérvárral.⁹⁴ A román püspök 1736. november 26-i keltezéssel juttatta el levelét a Propaganda Fidéhez. Ő Xač'atur Aṛak'eleanhoz hasonlóan támogatásáról biztosította Theodorowiczot. Kifejtette, hogy semmilyen eretnekséget nem terjeszt, és a Róma által elfogadott örmény unitus rítus szerint miséz, a Sorger vezette erdélyi püspökség pedig teljesen le akarja őt járatni a szentszéki hatóságok előtt. A gyulafehérváriak érdeke az, hogy az erdélyi örményeknek ne legyen püspökük, és minél előbb a saját egyházi joghatóságuk alá vonják őket. Azért is ilyen eltökéltek ebben a kérdésben, mert nem akarják, hogy Erdélyben az „eretnek- és szakadárnyús” unitus románok mellett az örményeknek is püspökük legyen. A levelét azzal összegezte a román unitus püspök, hogy jelen pillanatban Theodorowicz a legképzettebb örmény egyházi személy Erdélyben, és egyúttal ő a legalkalmasabb ember a püspöki hivatal betöltésére.⁹⁵

E leveleknek a híre a bécsi apostoli nunciatúrán keresztül eljutott Sorger püspökhöz, aki 1737 szeptemberében reagált a román unitus püspök, valamint az örmény közösség leveleire. Írását azzal kezdte, hogy Theodorowicz a püspökségre alkalmatlan személy és egyébként is egy modortalan alak. A püspök egy 1733. évi szamosújvári vizitációjára hivatkozott, amikor is az örmény unitus rítus kapcsán összekülönbözött Theodorowiczsal, aki vele ott, hívek jelenlétében, mint „spirituális” felettesével nagyon tiszteletlenül bánt.⁹⁶ Ugyanis a püspök szakadárságot firtató vádjaira Theodorowicz igen határozott és kemény stílusban reagált, ami sértette Sorger önérzetét. Akkor az örménykatolikus pap határozottan tudtára adta a püspöknek, hogy őfelette az egyházi joghatóságot az Apostoli Szent-szék, és nem pedig ő gyakorolja. Sorgert nem lepte meg Micu-Klein püspök reakciója sem: szerinte az örmény és román unitusok tudatosan összejátszanak személye és tekintélye, valamint a katolicizmus ellen. Szíve szerint Theodorowiczot felfüggesztené papi szolgálá-

93 APF SC Fondo Armeni. Vol. 10. fol. 377^v.

94 Az erdélyi román görögkatolikus püspökség egy évvel később, 1737-ben Balázsfalvára [Blaj, Románia] tette át a székhelyét. Micu-Klein püspök ebben az időszakban igen sokat küzdött a görögkatolikus románok elismeréséért a világi hatóságoknál, és az unitus hit miatt éles konfliktusba keveredett Sorger püspökkel. Erről lásd bővebben Terdik Szilveszter: *Görögkatolikus püspöki központok Magyarországon a 18. században. Művészet és reprezentáció*. Nyíregyháza, 2014. (Collectanea Athanasiana VI. Ars Sacra Byzantino-Carpathiensis 1) 134–137.

95 APF SOCG. Vol. 708. fol. 383^v.

96 GYFL 1.1a. No. 21. pag. 49., No. 26. pag. 50., I/4. Vol. 2. pag. 148., Vol. 3. fol. 100^v.

lata alól, és távozásra szólítaná fel Erdélyből. Mindenesetre Sorger egy vizsgálóbizottságot állított fel, amely Theodorowicz papi alkalmasságát és esetleges püspöki jelölését hivatott volna eldönteni.⁹⁷

A vizsgálóbizottság 1737 októberében ülésezett Kolozsváron Sorger püspök elnöklésével, ahová meghívtak három meg nem nevezett fiatal örménykatolikus papot is. A bizottság egyértelműen elítélte Theodorowiczot, mert eretnekséget szított az erdélyi örmény közösségben, egy ilyen személy pedig nem lehet püspök. A vizsgálóbizottság elé citált örmény papok, vélhetően Sorger nyomására, nem meglepő módon Theodorowicz ellen vallottak: ők is eretneknek bélyegezték, akinek lényegében erdélyi papi szolgálatának kezdete óta konfliktusai voltak a közösségben. Ezért Theodorowiczot távollétében felfüggesztették hivatalából. Az erről szóló bizottsági jelentést csakhamar elküldték Rómába, Varsóba, illetve Bécsbe is.⁹⁸

Ennek fényében, a Propaganda Fide vezetősége, úgymint Petra bíboros-prefektus és az új, Niccolò Forteguerrit váltó Filippo Monti (1675–1754) titkár részletes és átfogó vizsgálatokat folytatott le Theodorowicz felfüggesztése ügyében. A Propaganda Fide titkára mindeközben Szamosújvárról kapott levelet Dániel Minász paptól, aki felhívta a figyelmet a Theodorowicz ügyében nyomozó vizsgálóbizottság működésének visszásságaira, illetve arra, hogy az ott tanúskodó három örmény fiatal pap a ránehezedő nyomás miatt vallott Theodorowicz ellen.⁹⁹

Mindezek ismeretében Monti titkár egy hosszas leíratot fogalmazott meg Petra bíborosnak. Ebben ismertette, hogy Theodorowicz ellen Sorger püspök egy elfogult vizsgálatot folytatott le állítólagos eretneksége miatt, és ezért Bécsbe távozott a nunciatúrára, és onnan próbált közbenjárni III. Károlynál a kinevezése ügyében. Felhívta a figyelmet Sorger praktikáira és ellentmondásaira. Furcsállotta, hogy míg az erdélyi örmény közösség világi és egyházi előljárói egyöntetűen támogatták Theodorowicz püspöki kinevezését, addig néhány hónap múltával ugyanaz a közösség már nem, és azokat a vádakot fogalmazta meg szinte szóról szóra az örménykatolikus főplébános ellen, amelyeket korábban Sorger püspöktől is hallottak. Monti megjegyezte azt is, hogy Theodorowicz egyáltalán nem eretnek, és korábban már erről megerősítést is kapott a leMBERGI érsektől, ROSZKA püspöktől, PASSIONEI bécsi nunciustól, valamint az örmény unitus ügyekben igencsak jártas Xač'atur ARAK'eleán mechitarista szerzetestől is. Így Sorger vádjait megalapozatlannak tartotta, és továbbra is feltétlenül támogatandónak ítélte Theodorowicz püspöki jelölését Erdélyben. A Propaganda Fidénel azonban nem felejtették el azt sem, hogy annak idején Theodorowicz Minas Paronean apostoli vizitátort, majd erdélyi püspökjelöltet Antalffy püspök hathatós támogatásával az 1720-as években sikeresen eltávolíttatta Erdélyből. Theodorowicznak az egykori apostoli vizitátor, Paronean elleni ármánykodásairól Monti azt állapította meg, hogy erre mindenképpen fátylat kell borítani, mert Theodorowicz példamutató egyházi szolgálatával, valamint az örménykatolikus hit védelmében kifejtett tevékenységével ténylegesen is kiköszörülte ezt a csorbát.

97 APF SOCG. Vol. 708. fol. 385^{r-v}.

98 Uo. fol. 387^{r-v}, 389^r–390^v.

99 Uo. fol. 373^r.

Más szóval, Theodorowicz igenis alkalmas arra, hogy az erdélyi örmények unitus hitű püspöke legyen.¹⁰⁰

A Propaganda Fide 1737-ben megtartott általános ülésén újra összefoglalták a Theodorowicz ellen felhozott vádakat. Megállapították, hogy kétségtelenül megosztó figura, és emiatt állandóan feszültség lehet az örmények és az erdélyi római katolikus püspökség között, de teológiaiailag jól képzett egyházi ember, a manipulációk ellenére bírja a közönsége támogatását, és a Sorger által kreált eretnekséggel, valamint szakadársággal kapcsolatos vádak nem igazak. Így amellettt döntöttek, hogy továbbra is támogatják a püspöki jelölését, döntésükről pedig értesíteni fogják a bécsi udvart. Ezenfelül arra kérték Paolucci-Merlini varsói apostoli nunciust, hogy ne legyen ennyire elhamarkodott, járjon utána alaposabban a rosszindulatú híreszteléseknek, és legyen megértőbb, illetve támogassa Theodorowicz kinevezését.¹⁰¹

Úgy tűnt, hogy az 1737-es döntés végleg megoldotta a problémát. III. Károly újbóli és hosszas egyeztetéseket követően egy okiratot állított ki 1738. július 5-én. Ebben 1736 után ismét megerősítette, hogy Michál Minas Theodorowiczot az erdélyi örmények unitus hitű püspökének nevezi ki, és azzal a kéréssel fordult az Apostoli Szentszékhez, hogy erősítse meg döntését, és szentelje fel őt. Ekkor végre úgy tűnt, hogy több mint húsz esztendő múltán az erdélyi örménységnek újból lesz püspöke.¹⁰²

Az uralkodó lépése – nem meglepő módon – felháborodást váltott ki Gyulafehérváron. Sorger püspök felvette a kapcsolatot az időközben Domenico Silvio Passioneit a bécsi apostoli nunciatúra élén váltó Camillo Paolucci-Merlinivel, aki, mint láttuk, elődjétől eltérően nem igazán kedvelte Theodorowiczot. Célja egyértelmű volt: minden eszközt be akart vetni annak érdekében, hogy Rómában ellehetetlenítse Theodorowicz kinevezését, megerősítését és püspöki felszentelését. Az erdélyi püspök talált is egy fontos hibát a kinevezéssel kapcsolatban. III. Károly ugyanis Theodorowiczot megyés-, nem pedig címzetes püspöknek nevezte ki.¹⁰³ Ez pedig a Propaganda Fidének sem állt érdekében, csakis címzetes püspökséget kívánt adományozni, és nem akarta a magyar egyház érdekeit sem megsérteni. Sorger azt kezdte híresztelni, hogy Theodorowicz szándékosan, mondhatni csalárd módon vezette félre Passionei nunciust és az uralkodót, mert önálló egyházmegye felállítására vette rá őket. Erről pedig Gyulafehérváron hallani sem akartak, azért sem, mert rossz tapasztalatot szereztek az 1721-ben felállított fogarasi román görögkatolikus egyházmegye ügyében.¹⁰⁴

A fejleményről Paolucci-Merlini bécsi apostoli nuncius értesítette a Propaganda Fidét. Jelentésében ő is megjegyezte, hogy Theodorowicz szándékosan szedte rá az uralkodót, illetve az elődjét, Passionei apostoli nunciust. Azt javasolta, hogy a Propaganda Fide újból tárgyalja Theodorowicz jelölését, mert eredendően nem egyházmegyeről, valamint megyéspüspökségről volt szó, ráadásul ezt a missziós szerv sem támogatta. A nun-

100 APF SOCG. Vol. 708. fol. 374^r–375^v.

101 APF Acta SC. Vol. 107. fol. 300^r–302^r.

102 APF SOCG. Vol. 708. fol. 377^r.

103 APF SOCG. Vol. 708. fol. 377^v.

104 Uo. fol. 380^r.

cius arra kérte a bécsi udvart is, hogy jól gondolja meg e lépését. Ő ugyanis úgy ítélte meg, hogy Theodorowicz e praktikájával teljesen eljátszotta a bizalmát, és ha örménykatolikus püspököt kellene kinevezni, akkor már ne rá essen a választás.¹⁰⁵

Paolucci-Merlini jelentésének a következtében Monti titkár 1738 legvégén újabb vizsgálatot rendelt el: tudni akarták, hogy Theodorowiczot valóban megyéspüspöknek nevezték-e ki vagy csak címzetes püspöknek, és azt is, hogy nem Sorger újabb ármányáról van-e szó.¹⁰⁶

III. Károly továbbra is kitartott Theodorowicz jelölése mellett, viszont a Propaganda Fide elbizonytalanodott, és igencsak megosztott lett ebben a kérdésben. Lényegében pátthelyzet alakult ki 1739-re, és az ügy végleges megoldása szemmel láthatólag késlekedett. Ennek az 1740. esztendő vetett véget, ugyanis az ügy szempontjából nagy horderejű események történtek, amelyek végső soron nem az örmények ügyének kedveztek.

Még 1739-ben meghalt a kinevezést hevesen ellenző Sorger György Gergely püspök, és utódja két évvel később, 1741-ben báró Klobusiczky Ferenc (1707–1760) lett. Ő némi hezitálást követően folytatta elődje egyházpolitikáját, azaz ellenezte az örménykatolikus püspöki hivatal (mind megyéspüspöki, mind címzetes püspöki) betöltését, és elődjéhez hasonlóan az erdélyi örményeket a saját egyházi joghatósága alá kívánta vonni.¹⁰⁷ 1740. május 7-én elhunyt Xač'atur Aṛak'elean mechitarista szerzetes, aki mindvégig támogatta az erdélyi örmény unitus püspöki hivatal betöltését, és haláláig pártolta az erdélyi örmények ügyét, így Theodorowicz jelöltségét. Halála az erdélyi örmények szempontjából a lehető legrosszabbkor történt.¹⁰⁸

Meghalt III. Károly is. Utódja, Mária Terézia királynő, apjával ellentétben nem pártolta Theodorowicz kinevezését, és az ügyet gyorsan le akarta zárni. Ez pedig kedvező alkalomnak kínálkozott az erdélyi püspökség számára, hogy gátat szabjon Theodorowicz kinevezésének és megerősítésének. Így az uralkodónő végül nem támogatta a püspöki kinevezést.¹⁰⁹

A Propaganda Fide 1740. augusztus 28-án megtartott általános ülésén végül arra a döntésre jutottak, hogy Theodorowicz ügyében inkább kívánnak. Ez valójában azt jelentette, hogy ha nyíltan nem is, de a körülmények változása miatt nem pártolják Theodorowicz püspöki kinevezését. Ez azonban nem azt jelentette, hogy a Propaganda

105 Uo. fol. 380^r–381^r.

106 Uo. fol. 379^r.

107 Klobusiczky Ferenc püspök 1741–1748 között irányította az erdélyi egyházmegyét. MNL OL A 57. Vol. 41. No. 42. pag. 109–110.; Lukácsy: *Historia Armenorum Transilvaniae*, 102.

108 Halálhírt Giovanni Francesco Stoppani (1695–1774) velencei apostoli nuncius, Corinthus címzetes érseke (későbbi bíboros) jelentette Rómába. Néhány nappal később a velencei Szent Kereszt [Surb Xač'] örmény unitus templom kriptájában helyezték a szerzetest örök nyugalomra. Gyászszertartását a mechitarista rend névadó és alapító főapátja, Mxit'ar Manuk Petrosean [Bedrosean] Sebastac'i OMech. (1676–1649) vezette. APF Acta SC. Vol. 110. fol. 207^v–212^r; APF SOCG. Vol. 704. fol. 92^r–93^v, 94^r–^v, 95^r–^v, 98^r, 99^v; APF Lettere SC. Vol. 153. fol. 82^v–83^r. A mechitaristákról és Xač'atur Aṛak'eleanról lásd még bővebben Nagy Kornél: Xač'atur Aṛak'elean OMech. (1666–1740) örmény unitus szerzetes-misszionárius erdélyi kapcsolatai. In: „... Tanácsaid hűség és igazság.” Tisztelgő írások Dienes István Professzor Úr 65. születésnapjára. I–II. Szerk. Csorba Dávid – Szatmári Emília. Bp.– Sárospatak, 2021. (Reformáció Öröksége Könyvek 7/1–2) I. 293–322.

109 APF Lettere SC. Vol. 156. fol. 125^r.

Fide feladta volna, hogy betöltesse az erdélyi örmény unitus püspöki hivatalát, csupán új jelöltek után néztek¹¹⁰

A következő évben két olyan levél érkezett Theodorowicz ügyével kapcsolatban, amely jelentősen befolyásolta a Propaganda Fide későbbi hozzáállását. Mindkét levelet a szamosújvári Dániel Miklós [Nikolös Daniëlean] örménykatolikus pap írta, aki korábban közeli munkatársa volt Theodorowicznak. Dániel igencsak megosztó személyiségnek tartotta a püspökjelöltet, aki szerinte mintegy százezer arannyal kurtította meg a szamosújvári közösséget, és a számonkérés elől menekült el Bécsbe még 1736-ban, ahol elérte püspöki kinevezését. Dániel szerint Theodorowicz szándékosan félrevezette III. Károlyt, mert megyéspüspöki kinevezést járt ki, holott az örmény közösség az Apostoli Szentszéknek közvetlenül alárendelt címzetes püspöki hivatal betöltését szerette volna elérni, ugyanúgy, ahogyan azt 1690-ben Oxendio Virzirescával is tették. Azért is támogatták ezt a fajta kinevezést, mert még véletlenül sem akarták kivívni az erdélyi püspökség és a magyar katolikus egyház haragját, attól tartottak, hogy Theodorowicz önkényes lépése csak ártott az ügyüknek. Leveleinek végén Dániel nyomatékosan kérte a Propaganda Fidét, hogy ne támogassa Theodorowiczot, és inkább új jelöltet keressen.¹¹¹

Dániel Miklós leveleinek a hatása nem múlt el nyomtalanul. A Propaganda Fide 1741. augusztus 28-án megtartott általános ülésén hosszasan foglalkozott Theodorowicz püspök kinevezésével. A missziós szerv alaposan mérlegelt. Az ülésező bíborosok figyelembe vették, hogy az erdélyi örménykatolikus papok közül is egyre többen Theodorowicz ellen fordultak. Elsősorban megosztó személyiségét emelték ki, a korrupciós váddal azonban érdemben nem foglalkoztak. A tanácskozó bíborosok inkább arról értekeztek, hogy Theodorowicz miért nem érte be a címzetes püspök kinevezéssel, és miért kezdett el a saját szakállára dolgozni, amivel komoly károkat okozott a közösségének. Tisztában voltak vele, hogy a megyéspüspökséggel végérvényesen magára haragították a Sorger, illetve a Klobusiczky vezette erdélyi püspökséget. Végül a bíborosok arra a döntésre jutottak, hogy végérvényesen elállnak Theodorowicz jelöltségétől, és nem támogatják a püspöki kinevezését, megerősítését és felszentelését. A Propaganda Fide bíborosainak a véleménye szerint ezzel a lépésével Theodorowicz egyszerűen nem méltó arra, hogy a néhai Oxendio Virziresco püspök örökébe lépjen. Ezt azzal támasztották alá, hogy mindenhol elvesztette a bizalmat, és mindenkit félrevezetett. De a legfőbb érv az volt, hogy a bécsi udvar sem támogatta már a kinevezését, és semmisnek tekintette Theodorowicz 1736. és az 1738. évi megismételt kinevezését. A Propaganda Fide végül azzal zárta a döntését, hogy továbbra sem mond le az örmény unitus püspöki hivatal betöltéséről, és új személyeket keres majd erre a feladatra, továbbá kiemelt figyelmet szentel az örmény unitus paputánpótlásnak Erdélyben, mert ők tartják az erdélyi örményekben a lelket a Gyulafehérvár irányából érkező támadások során.¹¹²

Theodorowicz ezzel végérvényesen elvesztette annak a lehetőségét, hogy az erdélyi örmények püspöke legyen. Végül személyét nem marasztalták el a korrupciógyanus ügye

110 APF Acta SC. Vol. 110. fol. 190^v–191^v; APF Lettere SC. Vol. 153. fol. 81^r–82^r.

111 APF SOCG. Vol. 708. fol. 368^{r-v}, 369^r–370^v.

112 APF Acta SC. Vol. 111. fol. 331^r–335^r; APF Collegio Urbano. Vol. 7. fol. 41^{r-v}, 42^{r-v}, 44^v, 55^{r-v}, 56^v.

miatt, és tovább folytathatta egyházi szolgálatát, de a Propaganda Fide döntése miatt visszavonultan élt Szamosújváron. Az örmény közösség nehezen bocsátotta meg neki, hogy egyéni érdekeit szem előtt tartva ambicionálta a püspökséget, és figyelmen kívül hagyta az akarátukat. Michál Minas Theodorowicz 1760-ban lényegében kiközösítve távozott el az élők sorából. A sikertelen püspöki kinevezés ellenére azonban továbbra is feszült maradt a viszony az erdélyi latin rítusú püspökökkel.¹¹³

Gyulafehérvár nem elégedett meg azzal, hogy megakadályozta az örmény unitus püspöki kinevezést, továbbra is az örmények teljes egyházi ellenőrzésére és az unitus rítus háttérbe szorítására, illetve elsorvasztásra törekedett. Ezen túlmenően azon voltak, hogy a Collegium Urbanumban frissen végzett erdélyi örmény unitus papok ne jöjjenek Erdélybe, hanem máshová, például a Moldvában, valamint a Közel-Keleten élő, keleti rítusú örmények közé küldjék őket missziós munkára.¹¹⁴

A Propaganda Fide 1742-ben még nem tett le teljesen az erdélyi örmény unitus püspöki hivatal betöltéséről, de Paolucci-Merlini bécsi apostoli nuncius leveleiben arra figyelmeztette őket, hogy a jelen körülmények között nem időszerű e kérdéssel foglalkozni.¹¹⁵ Így aztán a missziós hivatal sem erőltette a kérdést, és csupán az örmény unitus papképzésnek szentelt komolyabb figyelmet.¹¹⁶

Összefoglalva, az 1730-as években úgy tűnt, hogy az erdélyi örmények számára Michál Minas Theodorowicz kinevezésével végre kézzelfogható közelségbe került a püspökség. Hogy ez mégiscsak „füstbe ment tervvé” vált, annak számos oka volt.

Az erdélyi katolikus püspökség mindvégig ellenezte a tervet. Az egyházmegye képviselői és előljárói úgy ítélték meg, hogy az Oxendio Virziresco által levezényelt egyházi unióval sikeresen a római katolikus egyházba integrálták az örményeket, ezért feleslegesnek tartották, hogy külön unitus hitű főpásztoruk legyen.

A Propaganda Fide és az erdélyi örmények nem meggyés-, hanem címzetes püspökségben gondolkodtak. Az Apostoli Szentszék kezdeti fenntartásai ellenére csaknem mindvégig támogatta Theodorowicz jelölését, és Domenico Passionei bécsi apostoli nuncius személyében erős szövetségest találtak az ügynek. Neki volt elsősorban köszönhető, hogy III. Károly pártolta Theodorowiczot.¹¹⁷

Camillo Paolucci-Merlini varsói (majd 1738-tól bécsi) apostoli nunciusnak ugyanakkor ebben a kérdésben kulcsszerep jutott. Ő az elejétől fogva ellenezte Theodorowicz püspöki kinevezését. Folyamatosan egyeztetett az erdélyi püspökség képviselőivel, és az erdélyi örmények ügyében írt leveleiben majdnem minden esetben Gyulafehérvár álláspontja köszönt vissza. Ennek ellenére III. Károly szinte a haláláig kitartott Theodorowicz jelölése, illetve kinevezése mellett.

113 APF Lettere SC. Vol. 155. fol. 81^{r-v}.

114 APF SOCG. Vol. 713. fol. 384^{r-v}, 387^v; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 4. fol. 161^r-163^v.

115 APF SOCG. Vol. 710. fol. 148^{r-v}, Vol. 713. fol. 382^{r-v}, 383^{r-v}.

116 APF Acta SC. Vol. 112. fol. 424^r-425^r; APF Lettere SC. Vol. 155. fol. 88^{r-v}.

117 Erről a problémáról lásd bővebben Kornél Nagy: *The Myth of the Independent Transylvanian Armenian Uniate (Catholic) Episcopate and Diocese in the 17th and 18th Centuries*. In: *Inspiration of God. The One-and-an-Half Millenia of the Armenian Bible*. Ed. Bálint Kovács – Vahé Tachjian. Leipzig, 2021. 127-133.

A fordulat akkor történt, amikor Theodorowicznak 1738-ban III. Károlynál nem címzetes, hanem megyéspüspöki kinevezését sikerült kijárnia, amivel nemcsak az erdélyi katolikus püspökség, hanem az erdélyi örmények, valamint az Apostoli Szentszék és a Propaganda Fide haragját is kivívta. Ők ugyanis nem akartak egyházmegyét, mert attól féltek, hogy ezzel a lépéssel nemcsak az erdélyi püspökséggel, hanem az esztergomi érsekséggel is szembekeverülnek. Ennek eredményeképpen az erdélyi örménység hátat fordított Theodorowicznak, és nem támogatta őt a továbbiakban, és a Propaganda Fide sem pártolta sem a püspöki kinevezését, sem pedig annak a megerősítését. Az 1740-ben elhunyt III. Károly örökébe lépő Mária Terézia királynő viszont békességet akart, és ezért 1741-ben visszavonta apja kinevezését.¹¹⁸

Végezetül röviden foglalkoznunk kell Theodorowicz állítólagos 1758. évi püspöki kinevezésével is. A rendelkezésünkre álló források ismeretében elmondható, hogy ennek semmi nyoma nincs sem a római, sem a bécsi levéltárakban, egyáltalán annak sem, hogy Mária Terézia örménykatolikus püspököt nevezett volna ki az erdélyi örmények élére. Még említést sem találunk az állítólagos kinevezésre az erdélyi örmény unitusok egyházi joghatóságát felügyelő szerv, a Propaganda Fide történeti levéltárában. Az erdélyi örményekről szép számú írott forrás található 1758-re vonatkozóan ott, de azok csupán az örmény unitus rítus körüli problémákról tudósítanak.

Ugyanakkor egy, a Mária Terézia királynőhöz köthető dokumentumban, az 1758. évre vonatkozóan valóban szerepelt Michál Minas Theodorowicz neve, de az nem püspöki kinevezésével, hanem Szamosújvár mezővárosi kiváltságainak megerősítésével állt kapcsolatban. Ebben a dokumentumban Theodorowicz mint egyszerű egyházi ember volt megemlítve. Más szóval, ez a forrás egy szót sem szólt a nevezett örmény unitus pap püspöki kinevezéséről.¹¹⁹

Ráadásul a Theodorowicz 1758. évi kinevezését megakadályozó Dániel Tódor szamosújvári főbíró tudomásunk szerint akkor már nem volt az élők sorában.¹²⁰ Két közeli rokona, a már említett Dániel Minász és Dániel Miklós örménykatolikus pap – mindketten a római Collegium Urbanum egykori növendékei – kritizálták ugyan Theodorowiczot, de egyikük sem ambicionálta az örmény unitus püspöki hivatal megszerzését. A két pap egyházi szolgálata idején több alkalommal is konfliktusba került az örmény unitus rítus kapcsán az erdélyi római katolikus püspökséggel. Így tehát az 1758. évi kinevezést egyértelműen egy utólag kreált mítosznak tekintjük.¹²¹

Az örménykatolikus címzetes püspöki hivatal Oxendio Virziresco 1715. évi halálát követően továbbra is betöltetlen maradt Erdélyben, és az örmény unitus egyház képviselői később is küzdelmet folytattak a világi és egyházi hatóságokkal az örménykatolikus (címzetes) püspöki szék betöltéséért, azaz egyházuk elismeréséért.

118 APF Acta SC. Vol. 111. fol. 335^v.

119 Valójában a királynő 1758. évi rendelkezése édesapja, III. Károly 1726. évi rendeletének a megerősítése volt, ami által Szamosújvárt mezővárosi rangra emelték. Erről lásd MNL OL A 57. Vol. 53. No. 29/a. pag. 431–436.

120 APF SOCG. Vol. 779. fol. 213^r–214^r., 217^r–220^v., 221^r., 223^r–224^v., Vol. 780. fol. 16^r–^v.

121 APF Lettere SC. Vol. 194. fol. 13^r–15^v.; APF Collegio Urbano. Vol. 1. fol. 278^v., Vol. 7. fol. 42^r–^v., 44^v.

„... SZÁMTALANSZOR BIZONYÍTOTTA BÁTORSÁGÁT,
KÉPESSÉGEIT ÉS TAPASZTALATAIT...”
Egy magyar gróf franciaországi marsallá való kinevezésének
körülményei

TÓTH FERENC

.....
“... HE HAS PROVEN HIS COURAGE, SKILLS AND EXPERIENCE
COUNTLESS TIMES...”

The Circumstances of the Appointment
of a Hungarian Count as Marshal of France

The name of Count László Bercsényi is best remembered for his military career and his role in uniting the Hungarian emigration in France after the Rákóczi War of Independence. At the peak of his career, he was the only Hungarian to be awarded the title of Marshal of France, which placed him in the highest strategic command company of the French Royal Army. This study describes the Hungarian-born Count's multi-faceted military and political career, and the important role played by the social networks and court circles that supported him, including the exiled Polish King and daughter of Sanislo Leszczyński and the Masonic lodges, in winning this prestigious title. The study also highlights the importance of the French literacy of the Hungarian émigré overlord and his media contacts of the time. It also shows that part of his biography, which was included in the pamphlet proclaiming his title of Marshal, was published in a contemporary political treatise, Antoine-François Aubert's *Le politique vertueux*.

Keywords: 18th century, Hungarian emigration to France, László Bercsényi, Szaniszló Leszczyński, French Marshal title, enlightenment, freemasonry
.....

Székesi gróf Bercsényi László volt az egyetlen olyan magyar származású francia főtsízt, aki elnyerte az illusztris Franciaország marsallja (*maréchal de France*) címet, amellyel bekerült a kora újkori francia hadvezérek panteonjába, olyan neves stratégák közé, mint

például Turenne gróf,¹ Villars herceg,² Szász Móric³ vagy Richelieu herceg.⁴ A francia marsallok társasága 1515 és 1793 között alig kétszáz főt számlált, és amint a legutóbbi évtizedek kutatásai is megerősítették,⁵ egy olyan intézményt alakított ki, amely az *ancien régime* francia monarchiája haderejének legmagasabb szintű stratégiai irányítására volt hivatva. A marsallokat hivatalosan a király nevezte ki, de kiválasztásukban mindig óriási szerepet játszott a jelöltek származása, érdemei, katonai és politikai teljesítménye mellett a különböző udvari körök támogatása is. Bercsényi László kiválasztását – a hivatalos laudációt tartalmazó oklevél szerint – minden bizonnyal jelentősen befolyásolta a személyes szolgálati teljesítménye:

„Egy oly hosszú szolgálat, amellyel Bercsényi gróf számtalanszor bizonyította bátorságát, képességeit és tapasztalatait, amelyek egy nagy hadvezérre jellemzőek, valamint az irántunk való buzgósága és ragaszkodása miatt úgy döntöttünk, hogy jogunkban áll számára ezt az általa megérdemelt jutalmat adni.”⁶

A marsalli címet elnyert legtöbb főtisztvezető képest Bercsényi László kinevezése sok szempontból kivételesnek számított, egyrészt azért, mert az idegen származású gróf nem tartozott a francia arisztokrácia királyi kegyekkel elhalmozott legfelsőbb köréhez, másrészt pedig a nevéhez nem fűződtek olyan híres győztes csaták, sikeres ostromok vagy diadalmas hadjáratok, amelyek e magas királyi kitüntetéssel egyértelművé tehetnék volna.

Vajon milyen folyamat eredményeként kapta meg Bercsényi gróf a marsallbotot és milyen egyéb tényezők segítették, esetleg gátolták e kivételes királyi kegy elnyerését? E tanulmányban újabban feltárt források segítségével szeretném áttekinteni Bercsényi László

- 1 Henri de la Tour d'Auvergne-Bouillon (1611–1675), Turenne vágrófia, hugenotta származású francia főnemes, hadvezér és politikus. Életéhez lásd Jean Béranger: *Turenne*. Paris, 1987.
- 2 Claude-Hector de Villars (1653–1734), Villars hercege, Franciaország marsallja. Életéről lásd Fadi El Hage: *Le maréchal de Villars. L'infatigable bonheur*. Paris, 2012. Villars marsall fiatal korában részt vett a magyarországi törökellenes harcokban is, így jelen lehetett például a nagyharsányi csatában (1687. augusztus 12.), és közelről is megismerhette a magyar huszárok harcmódorát. Lásd erről újabban Polgár Balázs: Claude-Louis-Hector de Villars márkí és az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények* 128 (2015) 184–201.
- 3 Szász Móric Bouillon (1611–1675), Kurland hercege, német származású francia hadvezér és író. Életéről lásd Jean-Pierre Bois: *Maurice de Saxe*. Paris, 1992.
- 4 Louis-François-Armand du Plessis (1696–1788), Fronsac, majd Richelieu hercege. Francia arisztokrata, hadvezér és diplomata. Életéről lásd újabban Émilie Champion: *Le Maréchal-duc de Richelieu, l'héritier du cardinal, un homme de pouvoir et de guerre au Siècle des Lumières*. Paris, 2022.
- 5 Lásd erről újabban Fadi El Hage: *Histoire des maréchaux de France à l'époque moderne*. Paris, 2011.; Simon Surreaux: *Les Maréchaux de France des Lumières. Histoire et dictionnaire d'une élite militaire dans la société d'Ancien Régime*. Paris, 2013.
- 6 „... une aussi longue suite de services pendant lesquels le comte de Bercheny a donné en tant d'occasions des preuves signalées de son courage, de sa capacité et de son expérience et généralement de toutes les qualités qui constituaient les grands capitaines ainsy que son zèle et affection pour notre personne nous ont fait juger qu'il étoit de notre justice de luy conferer une recompense qu'il a si bien meritée...” Részlet Bercsényi László marsalli kinevezési okleveléből. [Ford. T. F.] Archives Nationales. Série P 2475. Mémoires de la Chambre des comptes (= AN MCc) fol. 361.

katonai és politikai pályáját, valamint társadalmi és kulturális kapcsolatrendszerét, amelynek köszönhetően bejutott a francia királyi hadsereg legfelső elitjének tekintett társaságba.

Bercsényi László, a katona és a franciaországi magyar emigráció vezetője

Gróf Bercsényi László 1689. augusztus 3-án született Eperjesen. Szülei Bercsényi Miklós és első felesége, Homonnai Drugeth Krisztina voltak.⁷ Apja Lengyelországba távozása után tanulmányait a kassai jezsuita konventben végezte. A Rákóczi-szabadságharc kitörése után nem sokkal csatlakozott apjához, és II. Rákóczi Ferenc fejedelem környezetében szolgált. Részt vett a függetlenségért folytatott küzdelem legfontosabb eseményeiben – mint például az ónodi országgyűlésen – 1708-ban, a trencsényi csatában pedig hősiess helytállásával még hozzájárult Rákóczi életének megmentéséhez is. A fejedelem által alapított elit egység, a Nemesi Kompania tagjaként többször is kitüntette magát a szabadságharc utolsó küzdelmeiben. A szatmári béke után a fejedelemmel Lengyelországba távozott. Innen 1712-ben indult Franciaországba, ahol hamarosan a francia hadsereg kötelékeiben küzdő Ráttky-huszárezred tisztjeként folytatta a Habsburg-ellenes küzdelmet. Fiatalkor ellenére Bercsényi László gyorsan emelkedett a katonai ranglétrán és a francia társadalmi hierarchiában. Karrierje sokat köszönhetett Leszczyński Szaniszló száműzött lengyel királynak, akivel 1718-ban ismerkedett meg az elzászi Wissembourg-ban. Barátságuk egészen a lengyel uralkodó haláláig tartott. Szaniszló király később lotaringiai herceggént kinevezte főlovászmesterének, tanácsnokának, valamint udvari lovagi címmel is megtisztelte. 1725-ben Bercsényi megházasodott, és fiatal elzászi nejével Brie-ben vásárolt birtokán telepedett le.⁸ Katonai pályájának fontos fordulópontja volt 1720, amikor a király engedélyével egy saját tulajdonú huszárezredet alapított. A lengyel örökösödési háború során Bercsényi kiválóan vezette ezredét, és katonai tehetsége révén hamar emelkedett a ranglétrán: 1734-ben brigadéros, majd 1738-ban altábornagy lett.⁹

Az osztrák örökösödési háború újabb lehetőséget nyújtott a katonai előmenetele szempontjából. A hadügyminiszterhez írott 1743. október 22-i levele végén kifejtette a magyarok huszárságban játszott fontos szerepéről vallott nézeteit:

„Mindent megteszek, hogy magyarokat állítsak a király szolgálatába, és merem állítani, hogy sikeres vagyok, mivel a születésem és nevem ismert a hazámban, de ha megutáltatjuk a szolgálatot, ahelyett, hogy újabbakat szereznénk, elveszíthetjük a jelenlegi magyarokat is. Márpedig az vitathatatlan, hogy a magyarok a legalkalmasab-

7 Életéhez lásd Forster Gyula: *Gróf Berchényi László Franciaország marsallja*. Bp., 1925.; Forster Gyula: *Utóhang gróf Berchényi László Franciaország marsallja történetéhez*. Bp., 1929.; Zachar József: *Franciaország magyar marsallja, Bercsényi László*. Bp., 1987.; Général Raymond Boissau: *Ladislav Berchény Magnat de Hongrie, Maréchal de France*. Paris-Bp.-Szeged, 2006.

8 Forster: *Utóhang*, 8–9.

9 Service Historique de la Défense. Série MF [Maréchaux de France] 230.

bak a huszárságban való szolgálatra és az ezredemben lévő más nemzetiségűek is tőlük tanulják a szolgálatot.”¹⁰

A magyar huszárok és vezetőjük teljesítményének elismerését igazolja az a tény, hogy XV. Lajos 1743 végén létrehozta a huszárezredek főfelügyelője beosztást, melynek elnyeréséről d'Argenson gróf¹¹ hadügyminiszter december 8-án kelt levelében tájékoztatta Bercsényi Lászlót.¹² Ezt követően a generális még eredményesebben küzdhetett a franciaországi huszárság magyar jellegének megőrzéséért. A következő évben XV. Lajos tábornokká nevezte ki. Bercsényi ez idő tájt majdnem az összes francia szolgálatban álló magyar huszár parancsnoka lehetett.¹³

A lawföldi csata (1747. július 2.) az osztrák örökösödési háború egyik legfontosabb összecsapása volt. Az ütközetben a francia sereg igen jelentős veszteségek árán (10 571 fő) kieroszakolta a szövetséges csapatok visszavonulását. Bercsényi a harc során a Berrylovasbrigád élén tevékenykedett. Sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az ellenséges hírekben is megemlékeztek róla a csata három nagy hadvezére sorában: „Szász Móríc marsall, Löwendal és a magyar Bercsényi alkotta azt a hadviselésben jártas triászt, amely szinte egyedül képes volt arra, hogy a francia hadakat győzelemre vezesse.”¹⁴ 1748-ban elnyerte Commercy város katonai kormányzói tisztségét. Itt jelentős átalakítások árán az egykori Stuart-trónkövetelő által lakott híres kastélyból kaszárnnyá létesített. Utóbb, 1753-ban megkapta a Szent Lajos királyi és katonai rend nagykeresztjét, mielőtt elérte volna a pályája csúcsát, az 1758-ban – nem sokkal hetvenedik születésnapja előtt – elnyert marsalli kinevezését.¹⁵

Bercsényi marsallá váló kinevezése e titulus és a vele járó hivatal egyik legjelentősebb reformjának kellős közepére esett. Ekkor történt ugyanis a beiktatási ceremónia legfontosabb kellékének, a marsallbot új változatának bevezetése, amelyet Belle-Isle marsall kezdeményezése után hagyott jóvá az uralkodó. Az új típusú egységesített marsallbotot apró módosításokkal egészen a 20. századig használták. A tervezett modell leírása és néhány fennmaradt marsalljelvény – köztük Richelieu marsallnak a Sorbonne Egyetem archívumában őrzött marsallbotja – alapján feltételezhető, hogy Bercsényi László is egy 3,5 cm átmérőjű és 52 cm hosszúságú tömör fából készült, királykék bársonnyal bevont és harminchat aranyliliommal díszített marsallbotot vehetett át 1758. április 9-én. Ezt az új típusú jelvényt Conflans altengernagy és Bercsényi gróf egyszerre nyerhették ebben az évben. Elismerésük érdekessége abban rejlett, hogy mindkettőjük különleges kitüntettnek számított, szemben a zömében a gyalogságnál szolgáló marsalloktól, Conflans

10 Idézi Tóth Ferenc: Magyar vonatkozású dokumentumok a d'Argenson család levéltárában. I. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010) 896.

11 Marc-Pierre de Voyer de Paulmy (1696–1764), Argenson grófja, francia államférfi. Életről lásd Yves Combeau: *Le comte d'Argenson (1696–1764), ministre de Louis XV.* Paris, 1999.

12 Zachar: *Franciaország*, 148.

13 Uo. 159–160.

14 Idézi uo. 178.

15 Ferenc Tóth: *Ascension sociale et identité nationale, Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815).* Bp., 2000. 65.

a haditengerészetnél, az idegen származású Bercsényi pedig a francia királyi hadseregben nemrég meghonosított huszároknál tevékenykedett.¹⁶

A marsalli kinevezéssel a Bercsényi család anyagi helyzete is jelentősen megváltozott, mivel e címhez igen tekintélyes mértékű éves illetmény (13 522 livres) is járt.¹⁷ Részben ennek köszönhetően maradt fenn Bercsényi kinevezési okiratának egy másolata is a francia királyi kincstár egyik jegyzőkönyvében.¹⁸ A Bercsényi kinevezésével járó terjedelmes okiratban részletes pályaképet olvashatunk, amelyben a katonai érdemeit és erényeit egyaránt méltatta a szöveg szerzője. A leggyakrabban előforduló kifejezések a katonai érdemeire (*mérite*) és azok jutalmára (*récompense*), a bátorságára (*courage*), a buzgalmára (*zèle*) és az előkelő őseire (*ancêtres*) utalnak.¹⁹ Az okirat részletesen felsorolja Bercsényi hadjáratait, kiemelve a magyar származású gróf hősiess helytállását.

Bercsényi László katonai pályáját nemcsak a saját ambíciói vezérelték, hanem a zömében a francia huszárezredekben szolgáló franciaországi magyar emigráns közösség karizmatikus vezetőjeként a honfitársainak az ügyét is igyekezett szolgálni. Ebben az időszakban katonai szakírók széles körében elterjedt volt az a vélemény, hogy a huszárságban való szolgálatra legalkalmasabbak a magyarok voltak. A felvilágosodás korának katonai gondolkodói még sokat merítettek a klasszikus ókori szerzők (például Polübiosz, Julius Caesar, Sallustius) műveiből. Különösen a lovasság erényeit elemezve gyakran hívták fel a figyelmet az ókori ázsiai vagy afrikai lovas haderők – mint például a numídiak, szkíták, párthusok, herulok vagy hun lovasság – magas szintű harci értékeire. E katonai erények az ókor gondolkodói számára szorosan összefüggtek egy-egy adott közösség, nép vagy nemzet etnikai karakterével. Az újkori hadtudományi szerzők hasonló módon látták ezeket az összefüggéseket. Turpin de Crissé gróf²⁰ híres hadtudományi munkájában a magyar lovasokat hun elődeikhez hasonlítja:

„Úgy tűnik, hogy a magyarok, kik némely történész szerint a hunokkal azonosak, még mindig bírják azon őseik harcmódorát, akik Attila uralkodása idején letelepedtek Itáliában. Valójában, a legjobb könnyűcsapatokat a magyarokból alkotják, s tudjuk, mily nagy szolgálatot tettek az utóbbi háborúk során: az uralkodók a magyarok mintájára alapítottak csapatokat, melyek akkor hasznosak voltak, de ma már nélkülözhetetlenek is.”²¹

A korabeli kisháborús taktikával foglalkozó francia számára a 18. század első felének legfontosabb problematikája az újonnan felállítandó huszárezredek megfelelő magyar újonccal való feltöltése volt. Kezdetben, a 18. század első felében – részben a törökországi magyar emigránsok között végzett toborzókutatás sikerének és a nagy számban érkező ma-

16 Surreaux: *Les Maréchaux*, 79.

17 Bercsényi László gróf éves jövedelme ebben az időszakban több mint 40 000 livres volt. S. Surreaux: *Les Maréchaux*, 380.

18 AN MCc fol. 355–362.

19 Surreaux: *Les Maréchaux*, 108–110.

20 Lancelot Turpin de Crissé (1709–1799), francia huszárezred-parancsnok, katonai szakíró.

21 Lancelot Turpin de Crissé: *Essai sur l'art de la guerre*. Paris, 1754. 149. [Ford. T. F.]

gyar dezertőröknek köszönhetően – a magyarok aránya a franciaországi huszárezredekben jelentős maradt. Megtalálható közöttük a magyar nemesség színe-virága, például a Bercsényi, Dessewffy, Esterházy családok tagjai. A francia katonai nemesség viszonylag gyorsan befogadta a magyar nemességet, elsősorban a házasságok révén. Turpin de Crissé gróf egy kevésbé ismert kéziratában felvázolt egy érdekes lehetőséget a huszárezredek magyar jellegének megtartására. Szerinte nem volt fontos a huszárság egészét magyarokból kiállítani, mivel elég volt a magyar, nemesekből álló tisztikart Franciaországban letelepíteni, francia nemeslányokkal összeházasítani és nemzetségük kontinuitását biztosítani. Elképzelése szerint a magyar származású nemesi tisztikar a kovász szerepét töltötte volna be a különféle nemzetiségű újoncok magyaros harcmodorra való beoltására.²²

Bercsényi László kétségkívül a franciaországi magyar emigráció legjelentősebb személyisége volt, aki hadtudósként is elismerést szerzett. A francia levéltári forrásokból megismerhetjük annak a Turpin de Crissé gróf és Bercsényi között zajló kisháborús taktikára vonatkozó vitának részleteit is, amely érdekes választ ad arra a kérdésre, hogy miért nem születtek Bercsényi László tollából a magyar huszárság harcászatára vonatkozó jelentősebb munkák. Amikor Turpin de Crissé 1753-ban azt szorgalmazta, hogy írjon egy a huszárok gyakorlatoztatására és kiképzésére irányuló munkát, Bercsényi gróf így hárította el a felkérést a miniszternek írt levelében:

„Ha szükségesnek gondoltam volna megírni a huszárokra vonatkozó gyakorlatozás rendjét, akkor már régen javasoltam volna Önnek. A huszárok a lovasság gyakorlatát és alakzatait követték. Azt gondolom, hogy nem tehetünk jobbat annál, hogy az új rendeletben foglaltakat alkalmazzuk rájuk is a gyalogos és lovas kiképzések során. Ahhoz kell őket hozzászoktatni, hogy minél fürgébben és gyorsabban hajtsák végre [a gyakorlatokat]. A huszáregységek bármely hadműveletben, feltéve, hogy egy ügyes és tapasztalt parancsnokuk van, aki főleg a kisháborús hadműveletekben járta, amelyek megszámlálhatatlan elemből állnak és csak hosszú tapasztalattal lehet megismerni [...] A huszármesterség és huszárharcászat a körülmények, a hely és a terep függvényei, és mondhatni, lépről lépésre változnak, s abban rejlik a jó vezér szerepe, hogy képes kihasználni azok változatosságát a ravaszság, a leleményesség, valamint gyors és bátor fellépés segítségével, amelyek a legfontosabb ismérvei...”²³

A császári hadseregben szolgáló magyar huszárok nagyszámú francia szolgálatba való átállásának csak az 1756-ban megkötött osztrák–francia szövetségi szerződés vetett véget, melynek értelmében megszűnt a dezertálási lehetőség. A Rákóczi-szabadságharc hagyományait ápoló magyar jellegű huszárezredek hamarosan német anyanyelvű újoncokkal töltötték fel, így azok hamar elnémetesedtek. A magyarok aránya a század hetvenes és nyolcvanas éveiben már csupán egy-két százalék volt ezekben az alakulatokban. Hasonlóan a svájci ezrekhez, itt is szigorúan ügyeltek arra, hogy a huszárezredek idegen jellege megmaradjon. A tisztikar egy része azonban egészen a forradalomig magyar, illetve

22 Bibliothèque Nationale de France (= BNF) Bibliothèque de l’Arsenal. Ms 4077. 54–56. [Ford. T. F.]

23 Boissau: *Ladislav Berchény*, 138. [Ford. T. F.]

magyar származású maradt. Később, különösen az 1756-os, úgynevezett diplomáciai forradalom után helyüket az elzásziak, lotaringiaiak és franciák vették át. A magyar származású katonai elit azonban egészen a forradalomig megőrizte magas pozícióit a huszárezredek vezetésében. Ezen elit néhány neves tagját a francia diplomácia keleti színterein is alkalmazták.²⁴

Bercsényi László, a diplomata és hírszerző

Kevésbé ismert Bercsényi gróf diplomáciai szerepvállalása, amely szorosan összekapcsolódott huszárpáncsnoki tevékenységével, mivel ő maga és ágensei – szinte kivétel nélkül – hivatalosan a huszártoborzás és lóvásárlás ügyével utaztak külföldre. A franciaországi mellett a korabeli magyar politikai emigráció másik fontos központja török földön, II. Rákóczi Ferenc rodostói környezetében rendezkedett be. A rodostói, száműzött kuruc főtisztok szoros kapcsolatban álltak Bercsényi Lászlóval, akinek a huszárezredében sok rodostói magyar emigráns is szolgált, és a rodostói magyar közösség később is közvetítő szerepet játszott a magyar újoncutánpótlás megszervezésében. Valójában az a közös cél lebegett mindkét emigráció vezetői előtt, hogy a magyar függetlenségi mozgalmak hagyományainak megfelelően francia és török segítséggel folytassák a nemzeti függetlenségi harcukat.

II. Rákóczi Ferencet már 1717-es törökországi útjára elkíserte a fiatal Bercsényi László, akinek a fejedelem személye körüli teendőkön kívül egyéb feladatai is voltak. Például ő köszöntö meg a tatár kánnak a fejedelem számára küldött ajándékait 1717. október 10-én. Első törökországi utazásáról Bercsényi részletes jelentést küldött Villars marsallnak, amely sajnos nem maradt fenn. A jelentésre vonatkozó utalásokból sejteni lehet, hogy Bercsényi a száműzött fejedelem törökországi berendezkedésének és az oszmán politikai helyzet leírásának szentelhette írását.²⁵ Bercsényi második török útjára 1720-ban indult. Ennek célja főleg az volt, hogy az újonnan alapított Bercsényi huszárezred számára újoncokat verbuváljon. Ugyanakkor továbbra is fontos információkat közölhetett a francia–oszmán viszonyok alakulásáról, és természetesen a két magyar emigráció közötti kapcsolat erősítésében is fontos szerepet játszott.²⁶

Kevésbé ismert Bercsényi László harmadik törökországi útja, melynek során a neves magyar katonatiszt az újonnan kinevezett francia nagykövetet, d'Andrezel *vicomte*-ot kísérte el Konstantinápolyig 1724-ben. Az oszmán viszonyokban tapasztalt és jó kapcsolatokkal rendelkező Bercsényi valószínűleg megkönnyíthette az új nagykövetnek a nehéz keleti diplomáciai poszt elfoglalását. Másrészt Bercsényi Rodostóban ismét felkereste a fejedelmet és a magyar emigránsokat, köztük a még életben lévő apját is. E küldetésének

24 Lásd erről újabban Ferenc Tóth: *Agents hongrois au service de la France sous l'Ancien régime*. In: *Renseignement et espionnage de la Renaissance à la Révolution (XVe–XVIIIe siècles)*. Ed. Eric Denécé – Benoît Léthénet. Paris, 2021. 227–242.

25 Boissau: *Ladislás Berchény*, 30–31.

26 Uo. 33–36.

jelentéseit ez idáig nem sikerült megtalálnunk.²⁷ Az újabb kutatások alapján biztosnak tűnik, hogy Bercsényi az osztrák örökösödési háború alatt jelentős szerepet játszott a titkos katonai ágensek munkájának irányításában is. 1744-ben ő irányította a flandriai területen tevékenykedő titkos ügynökök munkáját, és jelentéseiket személyesen továbbította a hadügyminiszternek.²⁸

A lengyel örökösödési háború elején franciaországi elfoglaltságai miatt huszárezrede őrnagyát, a törökül jól beszélő Tóth Andrást küldte a rodostói magyarok körébe toborzódásra, illetve a kapcsolatok ápolása céljából. 1733 júliusában érkezett Bercsényi megbízásából Konstantinápolyba, hogy a huszárezredébe magyar újoncokat toborozzon, illetve huszárhozatokat vásároljon. A francia nagykövet, Villeneuve márki azonnal felfigyelt rá és több fontos titkos diplomáciai feladatot is bízott rá a krími tatár kánnal való kapcsolatok rendezése ügyében. Tóth 1733-ban jutott el először a Krímbe, ahová a következő évben már megbízott francia konzulként jutott el ismét. Küldetésének hivatalos célja a huszártoborzás volt, de titkos küldetése révén bekerült a versailles-i kormányzat keleti politikájának sodrába is, ugyanis feladata volt, hogy a tatár kán személyén keresztül megpróbálja rávenni a Portát egy lengyelországi hadjáratra.²⁹

Tóth András újabb törökországi kiküldetésére csak az osztrák örökösödési háború vége felé, 1747-ben került sor. Ekkor ismét elutazott Rodostóba, hogy felvegye a kapcsolatot az ott élő honfitársaival. Hivatalosan továbbra is hagyományos toborzásra indult, ám Rákóczi halála után erre igen csekély remény volt, hiszen a száműzött fejedelem halála után Rodostó sokat veszített a korábbi jelentőségéből. Valódi, titkos küldetése más szerepet is szánt a veterán kuruc harcosnak. Az instrukcióban elsősorban információszerzés és kapcsolatfelvétel szerepelt, ám a buzgó ügynök az önálló kezdeményezésektől sem riadt vissza.³⁰

Tóth András 1747 decemberében érkezett Rodostóba, ahol azonnal kapcsolatba lépett Csákyval. Átadta neki a magyarországi hadjáratban reménykedő Bercsényi László titkos üzenetét, és megkérdezte véleményét a magyarországi politikai helyzetről. Csáky gróf válaszában egy igen érdekes tervvel állt elő. Szerinte a magyar rendeknek meg kellene akadályozni Mária Terézia fia, a későbbi II. József magyar királlyá koronázását, és helyette a francia trónörökösnek, XV. Lajos fiának kellene felajánlani Szent István koronáját. Csáky Mihály honfitársán keresztül biztosította a francia kormányt, hogy a Porta minden bizonnyal hadba száll majd a magyar elégedetlenek védelmében. A terv megelőlegezte egy francia expedíciós hadsereg Magyarországra küldését is Bercsényi László vezénylete alatt. Leveleiben ritkán ejtett szót a toborzásról, és Bercsényi László Mikes Kelemennek írt 1748. januári levelében is csak Tóth András hiányolta, nem pedig az állítólagos magyar rekrutákat.³¹ A háborút lezáró 1748. április 29-i aacheni békeszerződéssel a küldetésnek

27 Boissau: *Ladislav Berchény*, 41–43.

28 Stéphane Genêt: *Actions secrètes et espionage militaire sous Louis XV*. Paris, 2013. 162., 175.

29 Tóth Ferenc: Magyar ügynökök a francia király szolgálatában Kelet-Európában az orosz-osztrák-török háború korában (1736–1739). *Századok* 145 (2011) 1190.

30 Tóth Ferenc: „... méltóztassék kinevezni különleges ügynökök...” A francia diplomácia magyar ágensei a hosszú 18. században. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 390.

31 Idézi uo. 391.

e része is tárgyalanná vált, mivel a háború befejezésével az ezredek létszámát jelentősen csökkentették.

A békeidőszak alatt nagy változások érlelődtek az európai hatalmi viszonyokban. Az osztrák örökösödési háborúban a francia–angol gyarmati szembenállás elmérgesedett, és a békekötés után is folytatódtak az amerikai és indiai hadműveletek. Az angol–francia gyarmati harcok és II. Frigyes agresszív politikája miatt kiteljesedő nemzetközi konfliktus hatására a francia királyság is háborúra készülődött. A huszárezredek létszámát felemelték a háborús készenléti létszámmra, s Bercsényi László gróf ismét elküldte török földre Tóth Andrást, hogy keressen újoncokat az Oszmán Birodalom területére menekült magyarok között, és elkísérje az új konstantinápolyi francia követet, Vergennes grófot, a későbbi francia külügyminisztert. Tóth 1755-től ismét Rodostóban tartózkodott. Innen kért pénztámogatást Belle-Isle marsalltól a moldvai toborzótúthoz, amelyet Bercsényi László is támogatott. A rodostói magyar emigránsokkal kapcsolatosan külön utasításokkal látta el a francia kormány. Tóth András megérkezése után nem sokkal eleget is tett ennek a megbízásának és felkereste az aggastyán Csáky Mihályt, a rodostói magyarok még életben lévő vezetőjét. Csáky azonnal kapott a lehetőségen, és francia segítséget remélve, elkezdte szervezni a magyarországi ellenzéki főurakkal való kapcsolatait. Újból felajánlotta segítségét XV. Lajosnak egy esetleges magyarországi francia fegyveres intervenció esetére.³² Tóth missziója azonban hamarosan terhessé kezdett válni az osztrákokkal szövetséget kötő francia diplomácia számára. A titkos küldetést csak lassan sikerült leállítani, és minden bizonnyal az osztrák ügynökök is értesültek Tóth rodostói jelenlétéről. Máig sem tisztázott körülmények között 1757-ben váratlanul elhunyt Csáky Mihály és Tóth András, és örökre magukkal vitték a rodostói emigránsok utolsó függetlenségi harcának tervét.³³

Egy művelt és bibliofil francia főúr

Amint arra Simon Surreaux a felvilágosodás korabeli francia marsallok pályájának szentelt monográfiájában rámutatott, a műveltségnek kiemelkedő szerep jutott legtöbbjük felemelkedésében és társadalmi rangjuk megszilárdulásában.³⁴ A háborúk és hadgyakorlatok a fiatal tiszteknek gyakran nem tették lehetővé, hogy megfelelő műveltségre tegyenek szert. Sokan közülük éltebb korukban kezdték el a tanulmányaikat. Bercsényi László gróf – nevelt fia, Esterházy Bálint László visszaemlékezéseinek tanúsága szerint – szintén e csoporthoz tartozott: „Bercsényi gróf, azóta marsall, a régi kor tökéletes művelt embere volt. Akkor kezdte el képezni magát, amikor mások már elfelejtették azt is, amit valaha megtanultak.”³⁵

32 Theodor-Orville Murphy: *Charles Gravier, comte de Vergennes, French Diplomacy in the Age of Revolution: 1719–1787*. Albany, 1982. 80.

33 Tóth: ... méltóztassék, 393.

34 Surreaux: *Les Maréchaux*, 503–645.

35 Valentin Esterházy: *Mémoires*. [S. a. r. Ernest Daudet.] Paris, 1905. 12.

Bercsényi László és utódai³⁶ figyelemreméltó könyvtárt hoztak létre, amelyben nyomtatott művek és kéziratok egyaránt megtalálhatóak voltak. E gyűjtemény egy részét a család javainak a francia forradalom alatti elkobzása után felmérték. Az emigráns Bercsényi Ferenc Antal javait felmérő bizottság a könyvtár egy részének listáját is elkészítette, amelynek segítségével képet alkothatunk a Bercsényi-könyvtár összetételéről is. E könyvlistát – illetve a Bercsényiek könyvtárából származó néhány régi könyvet – a meaux-i városi könyvtár őrzi.³⁷ A forrásszöveg tanúsága alapján a könyvlistát a forradalom III. évének nivôse 19-én, vagyis 1795. január 8-án állították össze. A dokumentum szerint a könyvállomány revízióját a VI. év thermidor 6-ájára, vagyis 1798. július 30-ra datálta az a bizottság, amelynek tagjai az emigránsok javaiból létrehozott első helyi múzeum és közkönyvtár (Museum de Meaux) műtárgyait és dokumentumait voltak hivatott felmérni Arnoul Carangeot³⁸ vezetésével.³⁹ A felmérés alapján ebben az időszakban a Bercsényiek egykori könyvtára már alaposan megfogyatkozott állapotban volt, de még egységes bibliotékaként kezelték. Az összesen 410 tételből és 952 kötetből, valamint 14 kéziratcsomóból álló gyűjtemény, még töredékes volta ellenére is a kor nagy nemesi és nagypolgári könyvtáraihoz hasonló impozáns egységet alkotott.

A könyvlistán szereplő munkákat hét átfogóbb kategóriába lehet sorolni: tudomány, történelem, vallás, szépirodalom, jog, művészet és egyéb. A vegyes műfajú műveket alapvetően a jelenkori szakmai kategóriákba soroltam be és nem a 18. századi gyakorlatot követtem. Ennek köszönhetően jóval jelentősebb lett a tudományos művek aránya, mint a művészeti munkáké. E 410 tételből álló egység – figyelembe véve a forradalom idején elvesztett részeit – töredékes állapota ellenére is igen komoly gyűjteménynek számíthatott az *ancien régime* végén. Összehasonlításképpen Bercsényi László híres lengyel barátjának, Leszczyński Szaniszló lengyel királynak a magánkönyvtárára lehetne hivatkozni, ami sok szempontból példaképe lehetett Bercsényi könyvtárának. Amikor Leszczyński a magánkönyvtárát 1750-ben felajánlotta az általa alapított Société royale des Sciences et Belles-Lettres de Nancy tudós társaság közkönyvtárának, akkor a könyvgyűjteménye még csak 271 tételből állt.⁴⁰ Az egykori lengyel király magyar barátja valószínűleg már akkor hasonló méretű könyvtárral büszkélkedhetett. A korabeli marsallok könyvtáraihoz viszo-

36 Itt elsősorban Bercsényi László utolsó fia, Bercsényi Ferenc Antal tevékenysége figyelemre méltó. Ő 1744-ben született Lunéville-ben. 1747-ben kornétás lett a Berchény-ezredben. 1749-ben létszámfeletti hadnagynak nevezték ki. 1754-ben a Málta Lovagrend is tagja közé fogadta. 1754-ben kapitány lett. 1762-ben, testvére halála után megkapta az ezredtulajdonos-parancsnokságot, de 23 éves koráig az apja vezette az ezredét. 1771-ben elnyerte a Szent Lajos-rend keresztjét. A forradalom alatt elhagyta Franciaországot, és Londonban halt meg 1811-ben. Életéhez lásd Boissau: *Ladislas Berchény*, 193–196.

37 A forrás pontos lelőhelye: Médiathèque Luxembourg de Meaux (= MLM) Série Ms 155. [PAT Divers catalogues des bibliothèques confisquées à la Révolution. Bercheny.]

38 Arnoul Carangeot (1742–1806), művelt tudós, forradalmár, később a meaux-i múzeum igazgatója lett.

39 Fernand Lebert: La bibliothèque de la ville de Meaux et les bibliothécaires. *Bulletin de la Société littéraire et historique de la Brie* 3 (1903) 5. sz. 22–25.

40 Lásd Leszczyński Szaniszló könyvtáráról André Markiewicz: Les livres du roi. La bibliothèque personnelle de Stanislas léguée en 1766 à la bibliothèque publique de Nancy. In: *Stanislas et son Académie*. Ed. Jean-Claude Bonnefont. Nancy, 2003. 37–55.

nyítva azonban a Bercsényi-könyvtár egy szerényebb gyűjteményt képviselt,⁴¹ amelynek az értékét inkább annak jellegzetes összetétele jelentette. A forradalom idején feljegyzett listán található művek típusai alapján így oszlott meg a Bercsényi-könyvtár állománya:⁴²

Típus	Darab	Százalék
Történelem	143	34,9
Szépirodalom	38	9,3
Tudományok	106	25,8
Művészetek	7	1,7
Vallás	12	2,9
Jog	45	7
Egyéb	59	14,4
Összesen	410	100

A táblázat alapján megállapítható, hogy a történelmi és tudományos, és ezen belül is főleg hadtudományi munkák (13,9%) alkotják a Bercsényi-könyvtár zömét. A szűkebb értelemben vett hadtudományi munkák mellett a történelmi jellegű könyvek nagy része is erősen hadtörténeti jellegű, mivel az ókortól a 18. századig terjedő háborúk és hadjáratok története uralja az idetartozó könyvek tematikáját. Szintén a hadtörténet uralkodik a szépirodalmi művek közé sorolható memoárirodalomban, a szerzők jelentős része (például Villars marsall, Rákóczi fejedelem) kifejezetten háborús eseményeknek és a hadvezéri tevékenységnek állít emléket bennük. Bercsényi László hadtudomány iránti érdeklődése visszanyúlhat az ifjúkoráig, amikor a Rákóczi-szabadságharc idején a fejedelem Nemési Kompániájában tanulhatott, ahol Rákóczi a személyes felügyelete alatt képzett fiatalokból szerette volna létrehozni a hadserege új tisztikarát.⁴³ Az ifjú Bercsényi gróf hadtudomány iránti érdeklődése a száműzetés alatt sem csökkent. Újonnan alapított könyvtárában megtalálhatóak voltak az ókori klasszikus szerzők munkái (például Thuküdidész, Polübiosz, Vegetius, Suetonius, Szicíliai Diodórosz, Xenophón) mellett saját kora legismertebb és legnépszerűbb hadtudományi művei, például Folard *Histoire de Polybe* című műve, Szász Móric *Réveries*-jei vagy Turpin de Crissé *Essai sur l'art de la guerre*-je. A spanyol örökösödési

41 Lásd a Simon Surreaux által vizsgált 71 marsall könyvtárának kötetszám szerinti elemzését. Surreaux: *Les Maréchaux*, 510–512.

42 A rekonstruált könyvlistát egy nemrég megjelent tanulmányomban publikáltam. Tóth Ferenc: *Ex libris Comte de Berchény. Újabb kutatások a franciaországi Bercsényi család könyvtára történetéről. Hadtörténelmi Közlemények* 136 (2023) 115–172. Vö. Forster: *Utóhang*, 91–115.

43 Rákóczi nagy jelentőséget tulajdonított a hadtudományi képzésnek is. Kiadatta Zrínyi Miklós hadtudományi munkáját, és francia katonai tanácsadókkal konzultált a reformjai ügyében. Egy önálló hadtudományi munkán is dolgozott 1707–1708-ban, amelynek töredékeiből megállapítható, hogy két önálló fejezetet ő maga írt, két másikat pedig François de La Vallière: *Pratique et maximes de la guerre* [Hága, 1693.] című munkájából kölcsönzött. Lásd erről: V. Windisch Éva: Rákóczi Ferenc ismeretlen hadtudományi munkája. *Irodalomtörténeti Közlemények* 57 (1953) 1–4. sz. 29–56.

háborút követően az európai katonai gondolkodásban feléledtek a haditechnika fejlődése következtében kialakult viták, mint például a tűzerő és a gyalogsági lököerő közötti vetélkedés taktikai mérlegelései vagy például a Folard lovag által kidolgozott oszlopharcászat körüli elméleti viták, amelyekben a hadtudósok egy része visszanyúlt az ókori szerzők műveihez. A „régiek és modernek” hadtudományi vitájának érdekes lenyomatát nyújtja a Bercsényiek könyvgyűjteményének listája, ahol szinte az összes érintett szerző megtalálható.⁴⁴

A hadtudományi munkák között egyik érdekes magyar vonatkozású kollekcióját alkotják a korabeli kisháborús taktikát elemző művek. Az e témával foglalkozó francia nyelvű szakírók sok figyelmet szenteltek a 18. század első felében felállított magyar eredetű huszárezredek harcászati és hadkiegészítési kérdéseire. Megtalálható volt a Luzancy kastély könyvtárában a műfaj szinte összes korabeli klasszikus szerzőjének (Grandmaison, Jeney, de la Roche stb.) kisháborús értekezése. A szépirodalmi munkák összetétele szintén érdekes képet mutat, a klasszikus szerzők mellett megtalálhatóak voltak itt a felvilágosodás legismertebb írói – mint Voltaire, Rousseau és Montesquieu – művei. A modern irodalom igen széles palettájá szerezpel a könyvtárban a vallásos színezetű morális regényektől (például Fénelon művei) egészen a frivol hangvételű könyvekig. A *libertinage* jelenlétéről egyébként érzékletesen beszámol Bercsényi László mostohafia, Ladislav Valentin Esterhazy az emlékirataiban, ahol Voltaire és Retz bíboros műveiből kölcsönzött stílusban mutatja be a kastélyban zajló szerelmi afférokát.⁴⁵

A könyvtár magyar szempontból legizgalmasabb részét a hungarikum értékű művek jelentik. Ezek bár nem jelentős számban, de többféle kategóriában is határozottan jelen voltak a Bercsényiek könyvtárában. A fennmaradt könyvlista alapján a hungarikumok különböző generációjú és tematikájú csoportokba sorolhatók. Egyrészt megtalálhatók itt olyan 16–17. századi könyvek, amelyeket a Bercsényiek Magyarországról hozhattak el az emigrációjuk elején. Ezek a magyarság történetére vonatkozó humanista történetírók munkái vagy a Magyar Királyság törvényeivel kapcsolatos művek. Idetartozik Antonio Bonfini Krónikájának 1575-ös kolozsvári kiadása és a Káldy György által fordított *Biblia* egy 1626-os kiadása. A hungarikumok egy másik fontos kategóriája a 18. századi kortárs magyarországi nyomtatványokból áll. Helyet kapott ebben a csoportban Bél Mátyás három munkája, egy német nyelvű magyar nyelvkönyv, Werbőczy István *Corpus Juris*ának egy 1751-es kiadása, egy 1765-ös kiadású egyházi és világi szemantizmus, és néhány jezsuita kegyességi munka. Természetesen a magyar függetlenségi mozgalom jelentős francia nyelvű művei is helyet kaptak a könyvtárban: például Jean Le Clerc Thököly Imrének szentelt műve, Rákóczi fejedelem *Testament politique et moral* című munkája, vagy a Brenner Domokos által írt *l'Histoire des révolutions de Hongrie*, Claude Vanel *Histoire des troubles de*

44 A régiek és modernek hadtudományi vitájáról lásd *Dialogue militaire entre Anciens et Modernes*. Ed. Jean-Pierre Bois. Rennes, 2004.

45 Esterhazy: *Mémoires*, 22–23. Ladislav Valentin Esterhazy a könyvtár egyik szorgalmas olvasója lehetett, amint ez az emlékiratainak egyes részeiben is megfigyelhető. Vö. Ferenc Tóth: Notes de lecture en marge des Mémoires. Les lectures des mémorialistes francophones hongrois au cours de l'Ancien Régime. In: *La réception des Mémoires d'Ancien Régime. Discours historique, critique, littéraire*. Ed. Jean-Jacques Tatin-Gourier. Paris, 2009. 108–114.

Hongrie című műve, Eustache Le Noble *Histoire du prince Ragotzi, ou Guerre des mécontents sous son commandement* című kötete. A 18. századi hungarikumok között találunk néhány olyan kiadványt is, amelynek szerzői a franciaországi Bercsényi-huszárezredben szolgáltak. A már említett Lancelot Turpin de Crissé művei mellett a Jeney Lajos Mihály által írt *Le partisan ou l'art de faire la petite guerre* [Hága, 1759.⁴⁶] vagy a fiatalkorában szintén az ezredben katonáskodó második generációs magyar katonatiszt, François de Tott *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*⁴⁷ című művei szintén szerepelnek a könyvgyűjtemény listáján.

Izgalmas hungarikumgyűjteményt alkotnak a könyvlista után szereplő kéziratok, amelyekből néhány ma is megtalálható a meaux-i városi könyvtár kéziratárában. Ezek közül a legértékesebbek a Bercsényi László levelezésének másolatát tartalmazó leveleskönyvek,⁴⁸ amelyeket még a 20. század elején Forster Gyula és társai is azonosítottak, és egy részüket lemásoltatták.⁴⁹ Szintén itt található egy különleges keleti kézirat eredeti török (oszmánli), valamint latin és francia fordításban, amelyet nagy valószínűséggel a konstantinápolyi francia tolmácsiskola egyik növendéke (*jeune de langue*) készített. Ez a III. Murád szultán (1546–1595) uralmát elbeszélő történeti munka részletesen megemlékezik a tizenöt éves háború (1591–1606) magyarországi eseményeiről.⁵⁰ A keleti eredetű kéziratot nagy valószínűséggel Bercsényi László törökországi toborzótisztje, Tóth András hozta magával valamelyik útjáról.⁵¹ A kéziratok között található még egy érdekes, a 18. század végi, a huszárság katonai gyakorlataira vonatkozó német nyelvű kézirat is *Unterrichtung* címmel,⁵² amely a Berchény-huszárezredben használt harcászati kézikönyv lehetett, s amely fontos forrás nemcsak az ezredben alkalmazott taktikai módszerek ismerete, hanem az ezred „elnémetesedése” szempontjából is. Bercsényi László jelenlegi ismereteink szerint nem hagyott hátra maga után irodalmi értékű visszaemlékezéseket, de van egy rejtélyes kéziratgyűjteményre [MSS *Mémoires du comte Bercsényi*] való hivatkozás Kultsár István szombathelyi tanár által szerkesztett Mikes: *Törökországi levelek...* című műve kiadásának előszavában, amely cáfolni látszik e ténnyt.⁵³

46 Lásd erre a műre vonatkozólag Jeney Lajos Mihály: *A Portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megvívásának mestersége korunk géniusza szerint*, Hága, 1759. [Szerk. Zachar József.] Bp., 1986. (Magyar Hírmondó.)

47 Lásd erre François Baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról. Szerk. Tóth Ferenc. Szombathely, 2008.

48 MLM Série Ms 109–110.

49 A Bercsényi László gróf miniszterekkel és államférfiakkal folytatott levelezéséből készült kéziratok másolatokat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (= OSZK K) őrzik (Quart. Gall. 55/1–2).

50 A kézirat egy másik példánya megtalálható a Bibliothèque Nationale de France kéziratárában is. (BNF Ms Suppl. Turc. 865. *Histoire du Regne de Sultan Murad Khan fils de Sultan Selim Khan traduite du turc par les soins, et sous la direction du P. R. Romain de Paris Conseiller des Missions de Grece et prefet des jeunes de langues par le Sieur Jean Baptiste Guinrand. 1733.* [trad. 30.]) Lásd e gyűjteményben található hungarikumokról újabban Tóth Ferenc: *Rejtőzködő hungarikumok a Bibliothèque Nationale de France kéziratárában*. *Magyar Könyvszemle* 137 (2021) 345–366.

51 Tóth az 1730-as, 1740-es és 1750-es években többször is megfordult török földön és számos értékes kéziratot is magával vitt Franciaországba.

52 MLM Série Ms 47. *Unterrichtung. Livre d'exercices du régiment Berchény (1782–1783).*

53 Mikes Kelemen: *Török országi levelek, melyekben II^{dik} Rákóczy Ferentz Fejedelemmel Bújdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal egygyütt barátságosan eléadatnak*. [Szerk. Kultsár István.] Szombathely, 1794. 3. A rendelkezésünkre álló adatok szerint nehéz megállapítani, hogy melyik Bercsényi lehetett ez az ismeretlen visszaemlékezés. Talán az idősebb Bercsényi Miklósé, de sokkal valószínűbb, hogy Bercsényi Lászlóé.

Bercsényi László udvari és társadalmi hálózatai és azok támogatása

Bercsényi László gróf a királyi udvarban a legjelentősebb támogatást Leszczyński Szaniszló volt lengyel királytól és családjától kapta. Leszczyński és Bercsényi barátsága az 1720-as években mélyült el, amikor a két száműzött közép-európai főnemes gyakran találkozott egymással, a személyes levelezésük egy része fenn is maradt az Országos Széchényi Könyvtárban.⁵⁴ A Bercsényi László és a lengyel király missziliseit tartalmazó leveleskönyv 1722. augusztus 5-i levéllel kezdődik, amelyben az emigráns lengyel király az egyik nemesi származású honfitársát ajánlotta Bercsényi gróf figyelmébe a huszárezredében való alkalmazásra.⁵⁵ Ebben az időszakban egyébként létezett egy lengyel gyalogezred [régiment Royal-Pologne] is a francia királyi hadseregben, de a lengyel menekültek szívesen vállaltak szolgálatot a franciaországi huszárezredekben is, ami a két emigráns közösség közötti jó kapcsolatokkal magyarázható.⁵⁶ Az idő múltával a két emigráns arisztokrata kapcsolata barátsággá nemesült, és számos személyes jellegű adat mellett bizalmas információkat is megosztottak egymással.

1725-ben a XV. Lajos király Leszczyński Szaniszló leányával kötött házassága jelentősen javított a száműzött lengyel király helyzetén.⁵⁷ Nem sokkal később Leszczyński elhagyta Wissembourg-t, és előbb Strasbourg-ban, majd később Chambord-ban telepedett le. A két emigráns vezéregyéniség barátságát a távolság csak még jobban elmélyítette, és a leveleikben gyakran érintettek családi témákat is. 1725-ben vett feleségül Bercsényi László is egy elzászi hölgyet, akit a lengyel király tréfásan csak „pásztorlánykának” nevezett a leveleiben.⁵⁸ Bercsényi Miklós halála után Leszczyński Szaniszló vendégségbe hívta magához Bercsényiékét, majd 1726 végén pedig Versailles-ba invitálta őket, hogy együtt köszöntsék a királyi párt az új esztendő alkalmából.⁵⁹ Miután a gróf elszánta magát az utazásra, egy későbbi levelében a lengyel barátja arra buzdította Bercsényit, hogy a királyi családnak való bemutatása alkalmából mondjon majd egy szép huszáros beszédet.⁶⁰ A források alapján feltételezhetjük, hogy maga Szaniszló király vezette be Bercsényi grófot a versailles-i udvarba, ahol később rendszeresen is találkoztak. 1728. szeptemberi levelében Leszczyński csalódottan jelezte magyar barátjának, hogy hiányolta Versailles-ban a társaságát.⁶¹

Leszczyński Szaniszló a magyar emigránsokat felhasználta információszerzés és a lengyelországi újabb királyválasztás előkészítése során. Amint erre már korábban utaltam, a magyar emigráns ügynökök és katonatisztek egyaránt segítették a kérészetű uralko-

54 OSZK K Quart. Gall. 39. Lettres du roy de Pologne et d'autres princes.

55 Uo. fol. 1.

56 Stanislas Liberek: *Fraternité d'armes polono-suisses au cours des siècles*. Rapperswil, 1945. 14., 68. Vö. Lydia Scher-Zembitska: *Les Polonais au service de France de 1732 à 1832*. Paris, 1993. [Doktori disszertáció.]

57 Michel Antoine: *Louis XV*. Paris, 1989. 157.

58 OSZK K Quart. Gall. 39. fol. 6.

59 „... au reste faict moy scavo si vous pouves estre pour le premier jour de l'an à Versaille pour que je vous envoie les comissions de complimenter le Roy et la Reyne. Mandes le moy incessamment.” Uo. fol. 12.

60 Uo. fol. 13.

61 Uo. fol. 22.

dása és az azt követő kalandos menekülése idején is.⁶² A lengyel örökösödési háború küzdelmeiből is alaposan kivette a részét a Bercsényi László gróf által vezetett franciaországi, zömében magyarokból, illetve lengyelekből álló huszárezred. A háborút lezáró bécsi békeszerződés után a lengyel trónról újból letaszított Leszczyński Szaniszlót a Lotaringiai Hercegséggel kárpótolták, aki hamarosan berendezte udvarát Lunéville-ben és Nancyban, ahol több magyar mellett Bercsényi Lászlót is kitüntette kegyeivel. Bercsényi gróf már Szaniszló király lotaringiai uralkodásának első időszakától, 1737 áprilisától udvari kegydíjat élvezett és az új uralkodó egyik legfőbb udvari személyiségének számított.⁶³ Egy évvel később, 1738. április 21-én Leszczyński kinevezte Bercsényit udvari főlovászmesterrének.⁶⁴ Ezen udvari tisztség szimbolikus jellegűnek számított a lotaringiai hercegi udvarban, mivel nemcsak az udvarhoz tartozó istállók teljes igazgatása és azok felügyelete tartozott e hivatalhoz, hanem a főlovászmestereknek fontos udvari reprezentációs feladatai is voltak. Nevezetesen az új hercegek beiktatásakor a főlovászmester az egyik legfőbb lotaringiai hercegi jelvénynek számító kardot kivonva kiáltotta ki az új uralkodót. A hercegek ünnepi felvonulásai alkalmából a főlovászmester közvetlenül a herceg előtt vonult a kivont hercegi kardot tartva a kezében.⁶⁵

Az 1740–1750-es években Bercsényi és Szaniszló király baráti kapcsolata folyamatosnak és töretlennek bizonyult. Ekkorra Bercsényi a családjával már a Luzancyban található kastélyában lakott, amely Párizs és Nancy között félúton helyezkedett el. A francia királyi udvart gyakran meglátogató lengyel király útközben többször is megszállt Luzancyban.⁶⁶ A két emigráns vezéregyéniség találkozásai során gyakran előfordult, hogy Leszczyński Szaniszló veje vagy leánya segítségével közbenjárt magyar barátja érdekében. A luzancyi találkozók jó alkalmat nyújtottak az ilyen személyes jellegű ügyek megbeszélésére, ezért kiemelt jelentőségűek voltak a Bercsényiek franciaországi felemelkedésében. Nem véletlen, hogy az esetlegesen elmaradt találkozót Bercsényi László személyes sérelmeknek tekintette. Amikor például 1750 augusztusában Szaniszló király nem szállt meg Luzancyban, Bercsényi levélben kért ez ügyben magyarázatot Ossolinsky hercegtől.⁶⁷ Egyébként a lengyel királyi család tagjainak látogatását a mai napig őrzi egy rézlemez a kastély folyosóján, amelyre a következő szöveget vésette Bercsényi gróf:

62 *Les affaires étrangères et le corps diplomatique français. De l'Ancien Régime au Second Empire*. I–II. Ed. Jean Baillou. Paris, 1984. I. 237. Vö. Jean-Fred Warlin: *J.-P. Tercier, l'éminence grise de Louis XV. Un conseiller de l'ombre au Siècle des lumières*. Paris, 2014.

63 Charles-Philippe d'Albert de Luynes: *Mémoires du duc de Luynes sur la cour de Louis XV*. I–XVII. Paris, 1860–1865. I. 233.

64 Zachar: *Franciaország*, 126.

65 Lásd erről bővebben Henri Lepage: *Les offices des duchés de Lorraine et de Bar et la Maison des ducs de Lorraine. Mémoires de la Société d'archéologie lorraine* 11 (1869) 370–373.

66 Luynes herceg visszaemlékezéseiben többször is megemlíti Leszczyński Szaniszló Luzancyban tett látogatásait. Luynes: *Mémoires*, III. 207. [en juin 1740], XI. 252. [en octobre 1751], XII. 144–145., 156. [en septembre 1752], XIII. 87. [en octobre 1753], 360. [en septembre 1754.]

67 OSZK K Quart. Gall. 55/2. Lettres de Ladislas Berchény (1747. 21. déc. – 1753. 22. jun.) fol. 13–14.

„1765. szeptember 19-én Leszczyńska Mária, Franciaország királynéja az édesapjánál való látogatását követően La Ferté sous Jouarre-ból kitérőt téve eljött Lusancyba és Bercsényi marsallnál vacsorázott, akit családjával együtt a kegyeivel elhalmozott. I. Szaniszló Lengyelország királya, Lotaringia és Bar hercege minden évben, amikor leányát meglátogatta Versailles-ban, oda- és visszaúton Luzancyban vacsorázott és töltötte az éjszakát.”⁶⁸

Ez a kis relikvia önmagában is jól jelzi, hogy milyen jelentőséget tulajdonított a Bercsényi család Szaniszló király és leánya támogatásának.

A francia királyné, Leszczyńska Mária, Szaniszló király leánya szintén fontos szerepet játszott Bercsényi és családtagjai társadalmi felemelkedésében.⁶⁹ Még a marsallá váló kinevezése előtt néhány évvel Bercsényi László a királynő támogatását kérte, hogy elnyerhesse a Szent Lajos-rend nagykeresztjét és ezzel együtt egy katonai kormányzó hívatalt. Amikor 1753-ban megürült a rendben egy hely, Bercsényi azonnal eljuttatott a királynőhöz egy kérelmet annak lengyel gyóntatóján, bizonyos Radominski atyán keresztül, akit Leszczyński Szaniszló lunéville-i udvarából ismert. A királyné sikeres közbenjárását követően Bercsényi elnyerte a vágyott kitüntetést és még ugyanabban az évben így mondott köszönetet Leszczyńska Máriának: „Merem remélni hozzám való további jószágát és támogatását, mivel a vágyam az, hogy Felséges Asszonyomat és királyi édesapját szolgáljam.”⁷⁰ A francia királyné valószínűleg hatékonyan közreműködött Bercsényi marsallá váló kinevezésében, amely után a következő levélben gratulált neki: „Nagyon örülök, kedves Marsallom, hogy így nevezhetem, és nem kívánhatok más köszönetet érte, mint hogy amennyire csak lehetséges, még erősebben kötődjön az Apámhoz és tegyen a lábai elé. Biztosíthatom kedves Bercsényi, hogy teljes szívemből szeretem és tisztetem. Kérem adja át örömteli üdvözlétemet a Marsallné Asszonynak is.”⁷¹

A királyi kegyekből Bercsényi családja is részesült. 1752. január 17-én a gróf Sophie leányának zárdai elhelyezése ügyében írt levelet Jean-François Boyer püspöknek, amelyben hangsúlyozottan jelezte a lengyel uralkodó támogatását.⁷² A levél végén a még nagyobb nyomtaték kedvéért hozzátett egy királynéra való utalást is: „A királyné ismeri a családomat, az engem ért sorscsapásokat és a királyi édesapjához való ragaszkodásomat, ezért merem remélni, hogy lesz olyan jó, hogy Önnek is kinyilvánítja majd az ajánlásomat.”⁷³

68 Zachar: *Franciaország*, 119.

69 Bercsényi Lászlót 1743-ban a franciaországi huszárság főellenőrévé nevezték ki, majd a következő évben elnyerte az altábornagyi rangot. 1748-ban Commercy katonai kormányzója lett. Vö. Boissau: *Ladislav Berchény*.

70 Idézi Anne Muratori-Philip: *Marie Leszczyńska. Épouse de Louis XV.* Paris, 2010. 229.

71 Az eredeti idézet így hangzik: „Je suis ravie Mon Cher Marechal de Vous nommer ainsi, je ne Vous demande pour reconnaissance du Desir que j'en ay Eû, que d'augmenter s'il se peut, d'attachement pour mon Papa; mettez moy à ses pieds, Et soyez sûr mon cher Berchény, que je Vous aime et Estime de tout mon cœur. Dites à La Marechale ma joie.” OSZK K Quart. Gall. 39. Lettres du roy de Pologne et d'autres princes. fol. 139.

72 OSZK K Quart. Gall. 55/2. Lettres de Ladislav Berchény (1747. 21. déc. – 1753. 22. jun.) fol. 34.

73 Az eredeti idézet így hangzik: „La Reine qui connait ma Maison, mes malheurs, et mon attachement pour le Roi son Père, je me flatte qu'elle aura la bonté de m'accorder la recommandation auprès de Vous.” Uo. fol. 35.

Bercsényi László és a hajdani lengyel uralkodó közötti baráti kapcsolatot természetesen a közös politikai érdekek is erősítették. Leszczyński Szaniszló még Lotaringiában való letelepedése után húsz esztendővel később sem hagyott fel a hazájába való visszatérés reményével. Bercsényi egyik, d’Argenson grófhhoz intézett levelében például beszámolt arról, hogy Szaniszló király még 1756-ban is egy franciabarát svéd–lengyel–magyar szövetség kialakításáról álmodozott.⁷⁴ Ugyanakkor az 1756-os osztrák–francia szövetségi szerződés után kialakult külpolitikai irányváltás következtében a franciaországi magyar emigráció utolsó reményei is szertefoszlottak.⁷⁵ Mindez nem befolyásolta Bercsényi gróf és Leszczyński Szaniszló személyes kapcsolatait, amelyek a gróf fiainak házassági terveire is komoly hatással voltak. 1757-ben ennek következtében állt oltár elé Bercsényi Ferenc Miklós és Agnès Berthelot de Baye kisasszony, akinek az apja Szaniszló király egyik leghívebb főtitkja volt. A házasság az ifjú Bercsényinek tekintélyes hozományt (kb. 100 000 livres), a lunéville-i udvarban egy kamarási hivatalt és egyéb királyi kegyeket nyújtott.⁷⁶ Mindezek alapján megállapítható, hogy gróf Bercsényi László királyi udvari kapcsolatrendszere kiválóan működött Leszczyński Szaniszló és családja – az udvari „lengyel lobbí” – támogatásának köszönhetően. Bercsényi László 1778. július 9-én hunyt el Luzancyban, ahol a helyi templomban helyezték örök nyugalomra.⁷⁷

A média szerepe: Bercsényi László életrajza egy politikai értekezésben

A karizmatikus vezetői nimbusz kialakításában már a kora újkor ezen időszakában is szükség volt a jó médiatámogatásra, amelyhez elsősorban a könyvnyomtatás nyújtott kiváló eszközöket.⁷⁸ Bercsényi László marsall hírnevének öregbítésében nagy szerepet játszott egy még életében megjelent részletes életrajza, amely egy 1762-ben Nancyban publikált politikai értekezés előszavában található. A *Le politique vertueux* című művet Antoine-

74 Bercsényi László levelének (Lunéville, 1756. január 17.) eredeti idézete így hangzik: „Le Roy de Pologne en fumant sa pipette et faisant différentes réflexions sur les circonstances du tems, me dit qu’il conviendrait peut-être d’intéresser icy les Suédois, qu’il ne seroit pas, à ce qu’il croit, impossible de les disposer en faveur de la France, si on leurs promettois la restitution duduché de Breme qui cy devant étoit à Charle XII Roy de Suède, et dont les Hanovriens se sont emparé, ainsi que les Moscovites de la Livonie ; les Suédois ayant toujours à cœur la perte de ces états qui leurs furent envahis après la funeste bataille de Pultava. Que quoique la puissance des Suedois ne soit pas aujourd’huy dans la même splendeur, que du tems de Charle XII, leur marine cependant n’est pas en plus mauvais état, et qu’ils peuvent bien avoir aux environs de 30 vaisseaux de guerre. Cette Nation est brave et guerrière, le Royaume est à portée de l’Irlande, en y joignant quelqu’un de nos vaisseaux, on pourroit certainement donner une inquiétude considérable aux Anglois et leurs occasionner une diversion, tandis que nous sur nos côtes, nous leurs causerions aussi beaucoup de jalousie.” A levél teljes kiadását lásd Tóth: Magyar vonatkozású dokumentumok, 907.

75 Lásd ehhez Lucien Bély: *Les relations internationales en Europe XVIIe – XVIIIe siècles*. Paris, 2001. [3. kiad.] 516–536.

76 Luynes herceg így emlékezett meg a naplójában a nevezetes házasságról: „M. de Berchiny, lieutenant général, marie son fils avec la fille de M. de Bail, commandant des cadets du roi de Pologne, duc de Lorraine. Le roi de Pologne donne une place de chambellan au mari et 4000 livres d’appointements. Le Roi assure 4000 livres de douaire.” Luynes: *Mémoires*, XVI. 20. Vö. Surreaux: *Les Maréchaux*, 268–269.

77 Boissau: *Ladislas Berchény*, 191.

78 Lásd erről újabban David A. Bell: *Le culte des chefs. Charisme et pouvoir à l’âge des révolutions*. Paris, 2020. 17–18.

François Aubert írta, amelynek nyomtatott változata 1762-ben látott napvilágot Jean-Baptiste-Hiacinthe Leclerc nyomdájában.⁷⁹ A kötet teljes antimachiavellisztikus címe sokatmondó: *Le politique vertueux. La candeur et la bonne foi sont plus nécessaires à l'Homme d'Etat, que la ruse et la dissimulation* [Az erényes politikus. A jámborság és jóindulat szükségesebb az államférfinak, mint a ravaszság és képmutatás]. A könyv szerzője Antoine-François Aubert, Leszczyński Szaniszló király lunéville-i udvari ügyvédje volt, aki előszeretettel publikált keresztneveinek feltüntetése nélkül, gyakran okozva ezzel félreértést.⁸⁰ A szerző életéről viszonylag keveset tudunk, de a rendelkezésre álló források alapján vitathatatlanul a korabeli lotaringiai közélet egyik fontos szereplője volt. Antoine-François Aubert 1728. január 26-án született Nancyban, ahol másnap keresztelték meg a helyi Szent Sebestyén-templomban. Apja, Rémy Aubert helyi kereskedő volt, anyja neve a keresztelői anyakönyv szerint Catherine Grandjean. Jogi tanulmányai után Lunéville-ben Szaniszló király udvari tanácsainak hivatalos ügyvédje, és hivatását emellett a nancyi városi bíróságon is gyakorolta. Később kinevezték Lotaringia első bírókonzuljának és a nancyi árva-ház igazgatójának. 1777. november 19-én elnyerte a nancyi parlament (királyi főbírószág) referens tanácsosi állását. 1777. november 9-én hunyt el, és a Nancy melletti Malzéville-ben helyezték örök nyugalomra.⁸¹ Egyes források szerint több könyvet is írt, többek között neki tulajdonítják Szaniszló király⁸² és leányának, XV. Lajos feleségének az első életrajzát is. Ezenkívül nagy valószínűséggel ő volt a szerzője a *Vies des femmes illustres et célèbres de la France* [Paris, 1762–1766.] című hatkötetes műnek is.

A *Le politique vertueux* című kötet címképpen Bercsényi László francia marsall mellképes portréját láthatjuk, kék szalaggal díszített katonai egyenruhában. A metszetet nagy valószínűséggel Dominique Collin metszőmester készítette.⁸³ A kötet szerkezetét vizsgálva meglepő arányokat fedezhetünk fel. A mindössze 169 oldalas értekezéshez a Bercsényi László életpályáját méltató ajánlás nem kevesebb mint 66 oldalt számlál. Ez alapján az olvasó előtt egy igen részletes és adatgazdag életrajz jelenik meg. Annak ellenére, hogy a szövegben található magyar személynevek helyesírása sok esetben hagy maga után kívánnivalót, megállapítható az is, hogy Aubert igen alapos és pontos információkkal rendelkezett a magyar történelemről és Bercsényi családjáról.

Gróf Bercsényi Miklós, Rákóczi híres generálisa igen élethűen jelenik meg a kötet lapjain, és ehhez hasonlóan érzékletes képet kaphatunk a 17. század végi magyar történelem olyan véres eseményéről is, mint az eperjesi vésztörvényszék működése, amely nagy felháborodást váltott ki Magyarországon. Apja Lengyelországba való távozása után

79 Antoine-François Aubert: *Le politique vertueux. La candeur et la bonne foi sont plus nécessaires à l'Homme d'Etat, que la ruse et la dissimulation*. Nancy, 1762. A kötet elektronikus változatát lásd http://docnum.univ-lorraine.fr/pulsar/RCR_543952103_90004.pdf. (A letöltés ideje: 2023. január 24.)

80 A keresztnevek hiánya még a legalaposabb helytörténeti munkákban is zavart okozott. Például Michel Caffier nemrég megjelent lotaringiai irodalomtörténeti szótárában François-Hubert Aubert-t tartja a *Le politique vertueux* című munka szerzőjének. Michel Caffier: *Dictionnaire des littératures de Lorraine*. Metz, 2003. 18.

81 Antoine de Mahuet: *Biographie de la Cour Souveraine de Lorraine et Barrois et du Parlement de Nancy (1641–1790)*. Nancy, 1911. 9.

82 *La vie de Stanislas Leszczyński, surnommé le bienfaisant, roi de Pologne, duc de Lorraine et de Bar*. Paris, 1769.

83 Jean-Nicolas Beaupré: Deuxième supplément à la notice sur Dominique Collin et Yves-Dominique Collin. *Mémoires de la Société d'archéologie lorraine* (1866) 164.

László tanulmányait a kassai jezsuita konventben végezte. Bercsényi fiatalságáról viszont csak nagyon keveset tudhatunk meg e szövegből. Teljesen kimarad belőle a Rákóczi-szabadságharcban játszott szerepe, a Nemesi Kompaniában töltött időszaka és az a hőstett is, amellyel állítólag a nevezetes trencsényi csatában Rákóczi életét megmentette. A hajdani rebellis múlttól talán azért nem esett szó ebben a szövegben, mert Bercsényi gróf élete vége felé elnyerte a császári kegyelmet, és igyekezett magyarországi és bécsi kapcsolatait rendezni és szorosabbra vonni. Az 1756-ban megkötött osztrák–francia szövetségi szerződés után erre reális lehetőség is nyílt az egykori lázadó emigráns számára, de végül marsallá való kinevezése után Choiseul gróf bécsi nagykövet, a szövetségi szerződés egyik fő előkészítője járta ki számára az uralkodónő hivatalos kegyelmi okiratát, amelyet 1759. február 19-én állítottak ki. Bercsényi és utódai ezt követően mentesültek a felségsértési vád alól, azonban a korábban elkobzott magyarországi birtokaikat nem nyerték vissza.⁸⁴

Bercsényi katonai szolgálatának, hőstetteinek és előléptetéseinek a részletes felsorolása már első olvasásra felkeltette a kíváncsiságot, hogy honnan szerezhette Aubert a magyar gróf katonai pályájára vonatkozó információit. Mivel a szöveg szerkezete a marsallá való kinevezésének alátámasztására irányul és nagyon sok hasonló fordulat található benne, mint Bercsényi kinevezési okiratában, ezért a két szöveget alaposabban megvizsgálva is összevetettem. Ennek során elég sok olyan szövegszerű egyezést és hasonlóságot találtam benne, amelyek alapján megállapítható, hogy Aubert életrajza sok helyen merített a XV. Lajos által kiadott kinevezési oklevél szövegéből oly módon, hogy az eredeti egyes szám harmadik személyben megfogalmazott életrajzot átírta a grófnak címzett dedikációnak megfelelően magázó formába.⁸⁵

A szöveg részletesen megemlékezik Bercsényi családtagjairól, fontos adatokat közöl, másfelől pedig bizonyos kompromittáló részleteket elhallgat. Az igazsághoz tartozik, hogy Bercsényi László fiatalkorában szerelmi kapcsolatot tartott fenn későbbi feleségével, aki hamarosan teherbe esett. A gróf azonban csak azzal a feltétellel ígért házasságot a megesezt lánynak, ha a születendő gyermek fiú lesz. Ladislas Jean Thaddée de Berchény 1726. május 11-én született meg, a házasságot pedig a gróf ígéretének megfelelően három nap múlva kötötték meg a frouet-i kápolnában.⁸⁶ Az esetet az emlékiró Ladislas Valentin Esterhazy, aki egyébként apja halála után Bercsényi László fogadott fia volt, így örököltette meg memoárjaiban: „Bercsényi grófné, majd marsallné, nincstelen lány volt. A gróf szerelemből vette el.”⁸⁷ A gróf házassága alatt született gyermekeit a szöveg pontosan mutatja be. Az életrajz végén a szerző Bercsényi erényeit az ókori és modern hősökhez, államférfiakhoz hasonlítva magasztalja.⁸⁸ Aubert műve egyébként egy a korban elterjedt antimachiavellisztikus moralizáló politikai értekezés, amelynek a fő témája a jó uralkodót

84 Boissau: *Ladislas Berchény*, 173–179.

85 A francia nyelvben a magázás többes szám második személyben történik.

86 OSZK K Quart. Gall. 55. fol. 3.

87 Esterhazy: *Mémoires*, 13. [Ford. T. F.]

88 „M. le Maréchal de Bercheny, dit-on, dans toutes les sociétés, est ami comme Ephestion l'étoit, époux comme Caton, sage comme Socrate, pere comme Paul Emile, brave comme le vainqueur d'Annibal, prudent & citoyen comme Fabius, homme de bien comme Scipion Nasica, & vertueux comme Sully.” Aubert: *Le politique vertueux*, LXV–LXI.

jellemző erények, különösen a „jámborság” (*candeur*) részletezése ókori (Platón, Plutarkhosz, Cicero vagy Titus Livius) és modern (Sully, Fénelon, Montesquieu) gondolkodók művei alapján. A jó uralkodó definíciója alapján az olvasó könnyen ráismerhet Leszczyński Szaniszló lengyel és XV. Lajos francia uralkodóra.

A mű értelmezéséhez érdekes adalékot nyújt Bercsényi László és a francia szabadkőműves páholyok kapcsolata. Hasonlóan más idegen származású katonatiszthez, valószínűleg ő is csatlakozott a külföldiek beilleszkedését nagyban elősegítő csoportok egyikéhez. 1747-ből származó, Bertin Durocheret, épernay-i elnökkel váltott levelezése alapján nagyon valószínű, hogy valamelyik szabadkőműves páholy tagja volt.⁸⁹ Ebben az időszakban (1743–1771) Clermont grófja, Bercsényi híres haragosa volt a párizsi nagypáholy nagymestere. Ez alapján nehezen képzelhető el, hogy felvételt nyert ebbe a páholyba, ugyanakkor nagy valószínűséggel könnyen bebocsátást kapott a lunéville-i páholyba, amelyet jó barátja, Leszczyński Szaniszló király is látogatott. A nancyi városi könyvtárban található szabadkőműves szertartáskönyv kézirata érdekes részletekkel szolgálhat az Aubert könyvében szereplő Bercsényi-életrajzhoz. A kézirat tulajdonosa a hírhedt Tressan gróf⁹⁰ volt, aki a strasbourg-i Candeur à l’Orient szabadkőműves páholy tagja volt, ahová több külföldi nemest – nagy valószínűséggel Bercsényi Lászlót is – beléptetett.⁹¹ A későbbi időszakban – az 1780-as években – a Bercsényi-huszárezred tisztjei saját szabadkőműves páholyt alapítottak, amely a „La Vigilance” [Éberség] nevet viselte.⁹²

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Bercsényi László eseményekben gazdag pályája nagymértékben hozzájárult a huszárság franciaországi elterjedéséhez. Az ő általa alapított – mai napig is létező – huszárezred bizonyult a legstabilabb ilyen jellegű katonai egységnek. Az ő irányítása alatt szerveződött a huszárság önálló csapatnemmé és honosította meg francia földön a magyarokhoz fűződő jellegzetes harcászati módot, a kisháborús taktikát. Bercsényi László pályája során a francia hadseregben szolgáló, zömében magyar etnikumú huszárság legfőbb katonai parancsnoka és egységben tartó vezetője volt. A magyar függetlenségi mozgalmak szellemét őrizve kiterjedt diplomáciai tevékenységet is folytatott egy esetleges újabb magyar szabadságharc reményében. Markáns magyar identitása nem állt ellentétben a francia király szolgálatával és a francia elitbe való sikeres beilleszkedés folyamatával, amelyet jól tükröz a sokoldalú franciás műveltsége. A marsalli kinevező okiratban lefektetett életrajzának átdolgozott változata megjelent Antoine-François Aubert *Le politique vertueux* című művében is. Bercsényi László gróf tökéletes udvari arisztokrata és kiváló hadvezér képének mediatizált terjesztése elsősorban a rendhagyó marsalli kinevezésének igazolására szolgálhatott. Az idegen származású, egykori száműzött nemes elsősorban a királyi család – főleg Leszczyńskiék – támogatásával az 1760-as években olyan közismert európai személyiséggé vált, aki Mária Terézia szövetségesének hadseregében a legfelsőbb szinten szolgált. Kétségtől mentesen jelentős katonai

89 Surreaux: *Les Maréchaux*, 643.

90 Louis-Élisabeth de La Vergne de Tressan (1705–1783), francia katonatiszt, tudós és író.

91 Mireille François könyvtáros kollégám szíves közlése (Bibliothèque Stanislas de Nancy). Vö. Artur Badach: *Stanislas, un roi en Pologne en Lorraine*. Versailles, 2004. 216.

92 Ekkor a tisztikar 42 tagjából kilencen tartoztak a szabadkőművességhez. Tóth: *Ascension sociale*, 152–153.

szolgálat mellett Bercsényi társadalmi felemelkedésében és hírnevének öregbítésében fontos szerepet játszottak jól kialakított és folyamatosan fejlesztett baráti kapcsolatai, gyermekei választékos nevelésének és jövőjének gondos alakítása, és olyan kevésbé látható hálózatokban való részvétele, mint a korban dinamikusan fejlődő szabadkőművesség. Franciás műveltsége, nyitottsága szép példáját nyújtja egy idegen származású nemes francia környezetben való sikeres felemelkedésének.

AZ AGRÁRTÁRSADALOM DIFFERENCIÁLTSÁGA 18. SZÁZADI TELEPÜLÉSSOROS ÖSSZEÍRÁSOK KVANTITATÍV ELEMZÉSE ALAPJÁN (1720–1796)

DEMETER GÁBOR

THE DIFFERENTIATION OF THE AGRARIAN SOCIETY BASED ON
A QUANTITATIVE ANALYSIS OF 18TH CENTURY SETTLEMENT CENSUSES
(1720–1796)

In this paper we attempt to evaluate the results of the database building process executed within the framework of the project HAS–RCH “Lendület” Ten Generations. Instead of the regional approach used in our previous studies, this paper focuses on other dimensions of inequalities. Using data from the 18th-century conscriptions and censuses aggregated at settlement level, we seek to analyze the differences in the socio-economic-demographic behaviour of different ethnic and religious groups before the reform era, and to trace, which linguistic-religious groups were over- and under-represented among the most underdeveloped settlements. We also investigated how the development level of the basic cultural infrastructure or the quality of land related to other socio-economic indicators, and what socio-economic-demographic differences characterized settlements of different legal status/population/hierarchical level in the 18th century. Finally, we examined if distance from the market left any imprint on socio-economic characteristics.

Keywords: 18th century, Hungary, database, statistical analysis, socio-economic characteristics, distance from market, settlement status, land quality, ethno-religious differences

Bevezetés

Az MTA–BTK „Lendület” Tíz generáció projekt keretén belül évek óta zajlik a 18. századi országos összeírások településsoros adatainak rögzítése, adatbázisba rendezése¹ és kiértékelése. A vizsgálatok során eddig a differenciák területi aspektusaira fókuszáltunk,² de az egyenlőtlenségeknek számos egyéb (társadalmi, jogi stb.) dimenziója létezik, melyek

Demeter Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Délkelet–Európa története osztály. A tanulmány az MTA–BTK „Lendület” Tíz generáció projektje keretén belül készült.

1 <http://gistahungarorum.abtk.hu>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. április 5.)

2 Lásd a *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022-es* (szerk. Demeter Gábor et al. Bp., 2023.) kötetének tanulmányait. Szulovszky János – Tuza Csilla: Az iparosok megoszlásának területi egyenlőtlenségei Magyarországon 1730 táján. [127–142.]; Mikle György – Demeter Gábor: Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyar-

elemzésére e tanulmányban teszünk kísérletet.³ Bár az itt használt összeírások sem területileg, sem társadalmi oldalról nem hiánytalanok, és kategóriáik értelmezése is kihívást jelent,⁴ mégis hozzájárulhatnak a reformkor előtti társadalom állapotának megismeréséhez.

Az eddigi munkálatok során rögzítésre kerültek az 1720-as *Regnicolaris Conscriptio* adatai Acsády 1896-os műve alapján, kiegészítve az 1715-ben adatolt, de 1720-ban nem részletezett (főleg kuriális nemesi) településekkel, valamint az AdatbazisokOnline felületén elérhető nyomás- és termékenységszámokkal, integrálásra került az 1785-ös népszámlálás anyaga Faragó Tamás segítségével, bevittük a *Lexicon locorum* vallási, nyelvi, parokiális és iskolamesterekre vonatkozó megjegyzéseit. Ez azonban Erdély esetében hiányzott, miként hiányzott Erdély az 1786-os „kancelláriai” összesítés ugyancsak integrált anyagából,⁵ mely a Fónagy Zoltán által publikált 1767-es összeírás bővített és frissített településsoros adatait tartalmazta, és szemben a népszámlálással, de hasonlóan az 1720-as összeíráshoz, főként az úrbéres jogállású népesség adataira fókuszált.⁶

Az összeírásokban szereplő fogalmak értelmezésével, a belőlük kialakítható indikátorok problémáival már részletesen foglalkoztunk két korábbi tanulmányunkban,⁷ így ezeket itt nem részletezzük. A jelen vizsgálatban használt, az eredeti kategóriák módosításával létrehozott változókat az 1. a) és 1. b) táblázat tartalmazza.

ország területén a török kor után (1715–1720). [85–126.]; Demeter Gábor: Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1796). [143–189.]

- 3 Az egyenlőtlenség vizsgálható településen belül is, adatbázisunk azonban (annak ellenére, hogy több forrás ezt lehetővé tenné, mint a digitálisan elérhető 1720-as *Regnicolaris Conscriptio*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL] N79. [https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/. Legutóbbi megtekintés: 2023. április 5.]) ezt a felbontást nem teszi lehetővé, mivel az összeírások integrációja során a közös lépték (településszint) kialakítása volt a cél.
- 4 Erre jó példa II. József népszámlálása, mely nem a korban érvényes jogi kategóriákkal operált, hanem feszegette azok határát az államérdeknek megfelelően.
- 5 MNL OL A 39. Magyar Kancelláriai Levéltár. Acta Generalia (1770–1848). 3688/1786.; MNL OL F 51 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak. Gubernium Transylvanicum levéltára (13.–19. század). 1785/86-i úrbéri összeírás; Acsády Ignác: *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720–1721*. Bp., 1896.; *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk. Dányi Dezső – Dávid Zoltán. Bp., 1960.; *II. József népszámlálásának községi adatai*. Szerk. Dányi Dezső – Faragó Tamás – László Géza. Bp., 1996. (KSH Népeségutodományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 15); *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–1787*. Fel. szerk. Dányi Dezső. Bp., 1975. (Történeti Statisztikai Tanulmányok 2); Fónagy Zoltán: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában*. Adattár. I–II. Bp., 2013. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak); *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Szerk. Illés József. Bp., 1920.; Vályi András: *Magyar országnak leírása*. I–III. Buda, 1796. A kieső Erdélyt az 1750-es, Gyémánt és társai által publikált adatsorok (Gyémánt Ladislau et al.: *Conscriptio fiscală a Transilvaniei din anul 1750*. I–II. București, 2009–2016.) integrálásával próbáltuk pótolni, azonban sem a változóstruktúra, sem a társadalmi kategóriák nem mutattak egyezést, ezért végül külön elemeztük. Vö. Demeter Gábor – Mikle György: Regionális különbségek Erdélyben az 1750-es összeírás alapján. *Erdélyi Múzeum* (2022) 101–120.
- 6 Szintén rögzítettük, de mivel csak 11 megyére volt meg, ezért országos szintű elemzésnek nem vetettük alá. MNL OL Központi Statisztikai Hivatal. Iratgyűjtemények [volt F iratgyűjtemény] (1701–1996). XXXII-23-j-12. 31–85. d. Az 1728-as adóösszeírás feldolgozásának anyaga.
- 7 Mikle–Demeter: Területi egyenlőtlenségek; Demeter: Területi egyenlőtlenségek.

1. a) táblázat. A vizsgálat során használt források és alapváltozóikból kreált társadalmi–gazdasági–demográfiai indikátorok korrelációs mátrixa 1.
(Az átlagtól markánsan eltérő értékek kurzív és félkövér betűtípussal kiemelve.)

Indikátor (esetszám)	Földminőség 1786	Kulturális infrastruktúra (parókia+ iskolamester) 1775	Telkes jobbágyság aránya, 1786	Házatlan zsellérek aránya, 1786	Egy úrbéresre jutó szőlőterület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó (hold)	Egy teljes jobbágyságra jutó szántó (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy földművesre, 1786	Egy úrbéresre jutó adó (ft)
Földminőség, 1786 (8400)	1	-0,064**	-0,007	-0,045**	-0,115**	-0,090**	-0,084**	-0,182**	-0,019
Kulturális infrastruktúra, 1775 (7818)	-0,064**	1	-0,089**	0,059**	0,054**	0,033**	0,081**	-0,050**	-0,002
Telkes jobbágyság aránya, 1786 (8625)	-0,007	-0,089**	1	-0,290**	-0,070**	0,419**	-0,055**	0,411**	0,128**
Házatlan zsellérek aránya, 1786 (8625)	-0,045**	0,059**	-0,290**	1	0,002	-0,063**	0,085**	-0,051**	-0,003
Egy úrbéresre jutó szőlőterület (8625)	-0,115**	0,054**	-0,070**	0,002	1	0,026*	0,063**	0,030**	0,033**
Egy úrbéresre jutó szántó (hold) (8624)	-0,090**	0,033**	0,419**	-0,063**	0,026*	1	0,762**	0,780**	0,265**
Egy teljes jobbágyságra jutó szántó (hold) (8524)	-0,084**	0,081**	-0,055**	0,085**	0,063**	0,762**	1	0,542**	0,184**
Gyalognapra korrigált robot egy földművesre, 1786 (8624)	-0,182**	-0,050**	0,411**	-0,051**	0,030**	0,780**	0,542**	1	0,271**
Egy úrbéresre jutó adó (Ft, 8532)	-0,019	-0,002	0,128**	-0,003	0,033**	0,265**	0,184**	0,271**	1

Indikátor (esetszám)	Földminőség 1786	Kulturális infrastruktúra (parókia+ iskolamester) 1775	Telkes jobbágyok aránya, 1786	Házatlan zsellérek aránya, 1786	Egy úrbéresre jutó szőlőterület (kapas)	Egy úrbéresre jutó szántó (hold)	Egy telkes jobbágyra jutó szántó (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy földművesre, 1786	Egy úrbéresre jutó adó (Ft)
Egy telekre jutó adó (Ft, 8208)	0,108**	0,034**	-0,376**	-0,004	0,032**	-0,235**	-0,080**	-0,248**	0,444**
Idегenek aránya a lakosságból (7680)	-0,006	-0,026*	-0,056**	0,054**	-0,048**	0,043**	0,053**	0,064**	-0,023*
Távollevők aránya a lakosságból (7680)	-0,031**	-0,085**	-0,101**	0,085**	-0,071**	-0,035**	0,001	-0,02	-0,013
Gyerekek aránya a lakosságból (7681)	0,01	-0,068**	-0,019	-0,02	0,012	0,015	0,026*	0,042**	-0,018
Egy családra jutó zsellér (7686)	-0,049**	0,028*	-0,297**	0,062**	0,001	-0,097**	0,050**	-0,027*	-0,053**
Családok létszáma (7686)	0,113**	0,009	0,238**	-0,158**	-0,058**	0,145**	0,036**	0,156**	0,071**
Egy házban élő családok száma (7694)	-0,108**	0,109**	-0,042**	0,209**	-0,105**	0,095**	0,111**	0,123**	0,017
Jobbágyok aránya a lakosságból 1785-ben (7686)	0,162**	-0,051**	0,470**	-0,188**	-0,056**	0,192**	-0,025*	0,138**	-0,005
Jobbágyok aránya a lakosságból 1720-ban (6800)	0,068**	-0,035**	-0,009	0,018	-0,037**	-0,087**	-0,084**	-0,072**	-0,095**
Polgárok aránya a családokhoz mérve (7686)	-0,083**	0,167**	-0,173**	0,091**	-0,006	-0,058**	0,008	-0,107**	-0,034**

Indikátor (esetszám)	Földminőség 1786	Kulturális infrastruktúra (parókia+ iskolamester) 1775	Telkes jobbágyság aránya, 1786	Házatlan zsellérek aránya, 1786	Egy úrbéresre jutó szőlőterület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó (hold)	Egy telkes jobbágyságra jutó szántó (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy földművesre, 1786	Egy úrbéresre jutó adó (ft)
Nemesek aránya a családokhoz mérve (7686)	-0,048**	0,012	-0,138**	0,02	0,008	-0,078**	-0,023	-0,051**	0,079**
Nőtlen férfiak aránya nősz férfiakhoz (7677)	-0,023*	-0,002	0,011	0,009	-0,011	-0,004	-0,009	-0,003	0,040**
„Ajándékok” korrigált értéke egy úrbéresre (8625)	-0,179**	-0,052**	0,375**	-0,052**	0,027*	0,659**	0,434**	0,841**	0,113**
Komplex fejlettségi mutató (8625)	-0,261**	0,446**	0,457**	-0,137**	0,298**	0,468**	0,260**	0,399**	0,349**

**p=0,01 szignifikanciaszint mellett

1. b) táblázat. A vizsgálat során használt források és alapváltozóikból kreált társadalmi-gazdasági-demográfiai indikátorok korrelációs mátrixa 2.

Indikátor (esetszám)	Idegenek aránya a lakosság- ból	Távollevők aránya a lakosság- ból	Gyerekek aránya a lakosság- ból	Egy csa- ládra jutó zséllér (7686)	Családok létszáma (7686)	Egy ház- ban élő családok száma (7694)	Jobbágyok aránya a lakosság- ból 1785- ben (7686)	Polgárok aránya a családok számához mérve (7686)	Nemese aránya a családok számához mérve (7686)	Nőtlen férfiak aránya nő férfiakhoz (7677)	„Aján- dék” korrigált értéke (Ft) (8625)	Komplex fejlettségi mutató (8625)
Földminőség, 1786 (7624)	-0,006	-0,031**	0,01	-0,049**	0,113**	-0,108**	0,162**	-0,083**	-0,048**	-0,023*	-0,179**	-0,261**
Kulturális infrastruktúra, 1775 (8107)	-0,026*	-0,085**	-0,068**	0,028*	0,009	0,109**	-0,051**	0,167**	0,012	-0,002	-0,052**	0,446**
Telkes jobbágyok aránya, 1786 (7686)	-0,056**	-0,101**	-0,019	-0,297**	0,238**	-0,042**	0,470**	-0,173**	-0,138**	0,011	0,375**	0,457**
Házatlan zséllérek aránya, 1786 (7686)	0,054**	0,085**	-0,02	0,062**	-0,158**	0,209**	-0,188**	0,091**	0,02	0,009	-0,052**	-0,137**
Egy úrbéresre jutó szőlőterület (7686)	-0,048**	-0,071**	0,012	0,001	-0,058**	-0,105**	-0,056**	-0,006	0,008	-0,011	0,027*	0,298**
Egy úrbéresre jutó szántó (hold) (7686)	0,043**	-0,035**	0,015	-0,097**	0,145**	0,095**	0,192**	-0,058**	-0,078**	-0,004	0,659**	0,468**
Egy telkes jobbágyra jutó szántó (hold) (7345)	0,053**	0,001	0,026*	0,050**	0,036**	0,111**	-0,025*	0,008	-0,023	-0,009	0,434**	0,260**

Indikátor (esetszám)	Idegenek aránya a lakosság- ból	Távollévők aránya a lakosság- ból	Gyerekek aránya a lakosság- ból	Egy csa- ládra jutó zsellér (7686)	Családok létszáma (7686)	Egy ház- ban élő családok száma (7694)	Jobbágyok aránya a lakosság- ból 1785- ben (7686)	Polgárok aránya a családok számához mérve (7686)	Nemesek aránya a családok számához mérve (7686)	Nőtlen férfiak aránya nő férfiakhoz (7677)	„Áján- dékok” korrigált értéke (8625)	Komplex fejlettségi mutató (8625)
Gyalogos napra korrigált robot egy úrbérésre, 1786 (7686)	0,064**	-0,02	0,042**	-0,027*	0,156**	0,123**	0,138**	-0,107**	-0,051**	-0,003	0,841**	0,399**
Egy földművesre jutó adó (Ft, 7600)	-0,023*	-0,013	-0,018	-0,053**	0,071**	0,017	-0,005	-0,034**	0,079**	0,040**	0,113**	0,349**
Egy telekre jutó adó (Ft, 7345)	-0,052**	-0,049**	-0,006	0,055**	0,001	-0,123**	-0,084**	0,008	0,083**	0,003	-0,278**	-0,067**
Idegenek aránya a lakoságból (9500)	1	0,217**	-0,102**	0,255**	0,003	0,077**	-0,132**	0,119**	-0,003	0,078**	0,073**	-0,105**
Távollévők aránya a lakoságból (9500)	0,217**	1	-0,097**	0,093**	-0,002	0,167**	-0,163**	0,058**	0,009	0,075**	-0,042**	-0,238**
Gyerekek aránya a lakoságból (9500)	-0,102**	-0,097**	1	0,316**	-0,004	0,036**	-0,005	-0,107**	-0,022*	0,118**	0,046**	-0,089**
Egy családra jutó zsellér (9500)	0,255**	0,093**	0,316**	1	0,059**	0,172**	-0,247**	-0,051**	0,048**	-0,003	0,002	-0,371**
Családok létszáma (9500)	0,003	-0,002	-0,004	0,059**	1	-0,051**	0,837**	0,083**	0,999**	0,005	0,115**	0,017

Indikátor (esetszám)	Idegenek aránya a lakosság- ból	Távollevők aránya a lakosság- ból	Gyerekek aránya a lakosság- ból	Egy csa- ládra jutó zséler (7686)	Családok létszáma (7686)	Egy ház- ban élő családok száma (7694)	Jobbágyok aránya a lakosság- ból 1785- ben (7686)	Polgárok aránya a családok számához mérve (7686)	Nemesek aránya a családok számához mérve (7686)	Nőtlen férfiak aránya nő férfiakhoz (7677)	„Aján- dék” korrigált értéke (8625)	Komplex fejlettségi mutató (8625)
Egy házban élő családok száma (9500)	0,077**	0,167**	0,036**	0,172**	-0,051**	1	-0,223**	0,066**	-0,044**	-0,024*	0,132**	-0,165**
Jobbágyok aránya a lakosságból 1785-ben (9500)	-0,132**	-0,163**	-0,005	-0,247**	0,837**	-0,223**	1	-0,076**	0,826**	-0,014	0,101**	0,232**
Polgárok aránya a családokhoz mérve (9500)	0,119**	0,058**	-0,107**	-0,051**	0,083**	0,066**	-0,076**	1	0,083**	0,011	-0,081**	0,078**
Nemesek aránya a családokhoz mérve (9500)	-0,003	0,009	-0,022*	0,048**	0,999**	-0,044**	0,826**	0,083**	1	0,004	-0,052**	0,01
Nőtlen férfiak aránya nő férfiakhoz (9500)	0,078**	0,075**	0,118**	-0,003	0,005	-0,024*	-0,014	0,011	0,004	1	-0,015	0,013
„Ajándék” korrigált értéke egy útbesre (7686)	0,073**	-0,042**	0,046**	0,002	0,115**	0,132**	0,101**	-0,081**	-0,052**	-0,015	1	0,240**
Komplex fejlettségi mutató (9500)	-0,105**	-0,238**	-0,089**	-0,371**	0,017	-0,165**	0,232**	0,078**	0,01	0,013	0,240**	1

Korábbi vizsgálatainkban⁸ ezen kvantifikálható egyedi indikátorok területi differenciáltságát⁹ és azok időbeli változását mutattuk be. Az adatbázisunkban azonban vannak nem kvantifikálható indikátorok is, melyek korrelációs vizsgálatba nem vonhatók. Az, hogy valaki szlovákul vagy magyarul beszél, ortodox vagy lutheránus, nem számszerűsíthető, e kategóriák nem rendezhetők hierarchikus viszonyba. Azonban az eltérő nyelvet beszélő, különféle vallású lakosság demográfiai és gazdasági viselkedése nem szükségképpen egyforma (különösen, ha eltérő földrajzi környezet jellemzi őket). Jelen tanulmányban tehát a 18. századra vonatkozó kvalitatív tulajdonságokat csoportképző tényezőként tekintve (nyelv, felekezet, települési jogállás, kulturális szint stb.) megvizsgáltuk az 1. a) és b) táblázatokban közölt társadalmi-gazdasági-demográfiai indikátorok sajátosságait e csoportokon belül és összevetettük a többi csoport és a teljes adathalmaz jellegzetességeivel a csoportonkénti átlag- és szórásértékek segítségével.

Az etnikumok közötti társadalmi-gazdasági különbségek jellege a 18. századi végi országos összeírások alapján

A nyelv és a felekezet, nem lévén kvantifikálható, nem lehetett korrelációs vizsgálatok része, de ez nem jelenti azt, hogy az egyes nyelvek vagy felekezetek között nincs társadalmi-gazdasági-demográfiai mutatókban tükröződő különbség. A *Lexicon locorum* és Vályi adataiból kombinált, településenkénti domináns nyelvet állítva vizsgálatunk középpontjába arra kérdésre kereshetünk választ, hogy az az 1910-ben egyértelműen kimutatható sajátosság, hogy a magyarok, szerbek és németek lakta települések fejlettebbek voltak (2. táblázat), mint a román, ruszin vagy szlovák települések, mennyire helytálló (noha más indikátorok alapján) 1780 körül.

Bár a 18. században beszélt nyelv és a 20. század eleji nemzettudat köszönő viszonyban sincs egymással,¹⁰ ennek ellenére a nacionalista (és korábban a marxista) történészek az „elnyomott nemzet” képét mégis igyekeznek kivetíteni a 18. századig (például a Horea-féle felkelés okai a román történetírásban). Tanulságos lehet mindezek után megvizsgálni, hogy milyen mélységű és jellegű különbségek léteztek, s mennyire helytállók a sztereotípiák.

A nemzetek „statisztikai leírása” a következő helyzetet mutatja. A vendek és oroszok¹¹ 400 fő alatti településeken laktak, a szlovák és román nyelvi dominanciájú falvak átlag 500 fős lakossággal bírtak, a nyelvileg homogén közösségek között egyedül a bácskai szerbek településmérete haladta meg az 1000 főt, a német és magyar nyelvi dominanciájú

8 Mikle–Demeter: Területi egyenlőtlenségek; Demeter: Területi egyenlőtlenségek.

9 Az, hogy országos szinten nem találunk kapcsolatot a vizsgált jelenségek között (azaz gyenge a korreláció az 1. táblázat elemei között) nem jelenti azt, hogy ez léptékváltás esetén (pl. településszintről járási szintre lépve) is így van. De az is lehetséges, hogy bizonyos jelenségek között korreláció mérhető a Dunántúlon, míg másutt nem, így összességében országosan mégis gyenge kapcsolatot mérhetünk.

10 A nyelvi klasszifikáció korlátaihoz lásd korábban Jan Blommaert – Ben Rampton: Language and Superdiversity. *Diversities* 13 (2011) Nr. 2. 1–19.

11 A korabeli terminusok szándékos alkalmazásával hangsúlyozni kívántuk, hogy a modern és premodern nemzetekategóriák közé egyenlőségjel nem tehető.

2. táblázat. Kapcsolat a fejlettség, valamint az iparosodottság, a vallás és a nyelvhasználat között a GISTA Hungarorum 1910-es adatsorán¹²

Fejlettségi tizedek	Ipari keresők aránya, %	Magyarul beszélni tudók aránya, %	Római katolikusok aránya, %	Protestánsok aránya, %	Görögkatolikusok és ortodoxok aránya, %
Legalacsonyabb	5,8	3,3	51	8,1	34,9
2.	6,4	9,2	48	13,1	31,7
3.	7	24,2	51,9	12,6	28,7
...	...	...	...	...	...
8.	12,5	65,0	45,7	15,6	26,2
9.	16,5	67,3	47	16,5	21,1
Legmagasabb	34,7	66,9	54,9	13,4	11,2
Országos	17,3	54,6	49,2	14,3	23,8

falvak lakossága 700 fő körül mozgott, a vegyes települések esetében pedig újfent 1000 feletti értékekkel találkozunk. A magyar nyelvű települések mintegy 25-27%-a volt református 1780 körül, 15%-uk vegyes, a zömük katolikus, a németek között viszont evangélikus település alig volt (5% alatt!), ez még a szlovák falvak esetében is nagyobb, 10% körüli volt (több mint 100 település). A román nyelvi dominanciájú helységeknek ekkor még csak kb. 10, a ruszinokénak 20%-a volt görögkatolikus.¹³ Országos szinten a katolikus települések aránya 50% körül volt, ezt követték az ortodox települések, csak utána jöttek a reformátusok (létszámot tekintve nem volt ekkora különbség, hiszen a rác településeket nem számítva az ortodox falvak kisebbek voltak). A vegyes települések aránya összesítve nem haladhatta meg a 20%-ot, az evangélikus falvak aránya jóval 5% alatt maradt, a görögkatolikusokéhoz hasonlóan (1–2. ábra).

Ha megfordítjuk a lekérdezés irányát, akkor azt mondhatjuk, hogy az evangélikus falvak háromnegyede volt szlovák nyelvi dominanciájú, a görögkatolikus falvak 60%-a orosz, 20%-a román, az ortodox települések között a rácok aránya 10%-ot sem ért el, a román és orosz nyelvi dominanciájú falvaké 45-45% volt. (Viszont a szerb nyelvet használó falvak kétszer akkorák voltak, mint a románok és háromszor akkorák, mint az orosz nyelvű falvak). Létszámot tekintve így a szerbek adták az ortodoxok 21%-át, a románok a 48%-át, az oroszok pedig a harmadát. A református falvak a Szobránci járás szlovákjait leszámítva magyarok voltak. A római katolikus falvak harmada magyar, fele szlovák volt, ez az eltérő településméret miatt a népességarányt tekintve azt jelentette, hogy a szlovákok aránya 44-45% lehetett, a németeké 13%, a magyar katolikus lakosság a római katolikusok 40-42%-át tette ki.

12 Péntes János: Fejlettségi különbségek és centrum-periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történelmi Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Szerk. Demeter Gábor – Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018. 85–116.

13 Görögkatolikusok Vályi adatsorából kerültek be elsősorban az adatbázisba, a *Lexicon locorum* hiányait (ti. a fíliák vallását nem jelöli) pótlándó.

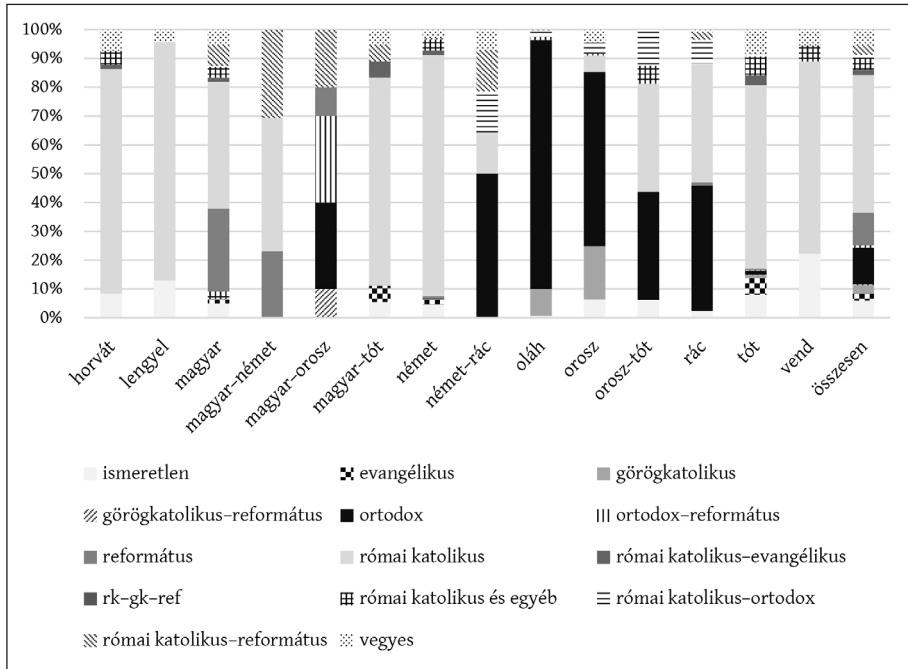
Ha ezek után megnézzük e települések társadalmi-gazdasági mutatóit (3. táblázat), akkor kifejezetten rossz volt a földminőség (átlag kettes helyett hármas) az oroszok dominálta falvakban és a lengyeleknél, a magyarok esetében viszont az átlagnál (2) némileg jobb értékkel találkozhatunk, a vendeknél pedig egészen jóval – annak ellenére, hogy a településeik rurális összfejlettsége igen gyászos összképet mutatott.¹⁴ Meglepő módon a szlovák nyelvű települések földjei is elég jó osztályokba soroltattak, akárcsak a szerbeké és a horvátoké. A szerb településeknél magas értéket mutatott az iskolamesterek településenkénti gyakorisága¹⁵ (a vendeknél ilyen szinte nem is volt), átlag feletti volt a magyaroknál és a németeknél, míg a szlovákok esetében mind a parókiák, mind az iskolamesterek aránya alacsony volt, ami részben településeik kis népességére vezethető vissza. Hasonló volt a helyzet a horvátoknál és lengyeleknél, a német települések esetében viszont nagyobb gyakorisággal találhatunk a falvakban iskolamestert, mint papot/lelkészt. A román falvaknál éppen fordított volt a helyzet, a pópák településenkénti gyakorisága jelentősen felülmúlta az iskolamesterek arányát, de az oroszoknál és a szerbeknél ez nem így volt. Az alapintézményi infrastrukturális fejlettség összességében a vendeknél, szlovákoknál, horvátoknál és lengyeleknél volt mélyen az átlag alatt, kiemelkedő értéket viszont csak a szerb települések mutattak. Ha ezt követően megvizsgáljuk az egyes népcsoportok településeinek komplex fejlettségi mutatóját,¹⁶ akkor a magyar nyelvű falvak némileg az átlag feletti értéket mutatnak (nagy számuk miatt az országos átlag tényleges értékét is befolyásolva), nem különbözve a német települések értékétől és alig megelőzve a román és orosz ajkú népesség településeit. A szerb nyelvű települések (kis elemszámmal) kiugró értéket mutattak, a horvátok a vendekhez hasonlóan rosszat, a szlovák nyelvi dominanciájú települések fejlettsége pedig átlag alatti volt. (A vegyes vagy ismeretlen etnicitású települések száma 800 körülire volt tehető.)

A telkes jobbágyság aránya kiugró volt a szerbeknél és az oroszoknál, míg a románok esetében átlag alatti értéket mérhetünk. Alig volt házatlan zsellér a vendeknél és lengyeleknél, szerbeknél, viszont az átlagosnál gyakoribb jelenség volt ez a német településeken (feltehetően összefüggésben a törzsörökléssel, így itt a foglalkozási átrétegződés esélye is nagyobb volt). A telkes jobbágyra jutó szőlőbirtok mérete a magyarok és németek mellett a rácoknál volt magas, a ruszinok esetében szinte nem is volt (eleve nem is nagyon alkalmas erre az általuk lakott terület), ami jelentősen befolyásolta (mérhető) jövedelmüket. A szőlők mérete a horvátok, a románok és szlovákok esetében sem volt nagy (fele az előző csoporténak). Az egy telkesre jutó birtoknagyság is jelentős differenciákat mutatott: kedvező értéket találunk a szerbeknél, átlag feletti a magyaroknál, míg a románok és oroszok esetében (nyilván a földrajzi környezeti adottságaikból fakadó eltérő megélhetésük miatt is) ez jóval kisebb volt, a szlovákoknál pedig átlagos. A robot leginkább a magyarokat, horvátokat és főként a szerbeket sújtotta (összefüggésben úrbéres minőségükkel és nagyobb telekhányadukkal), a románok esetében e teher kifejezetten kicsi volt, a hozzájuk hasonló életmódot folytató ruszinok esetében viszont már magasabb.

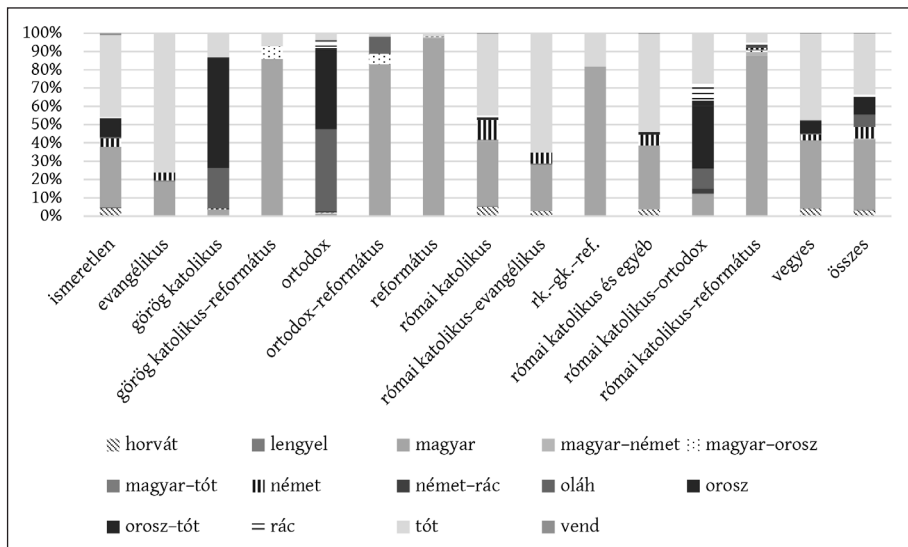
14 Demeter: Területi egyenlőtlenségek, passim.

15 Hangsúlyozandó, hogy az itt használt települési mutató nem azonos az 1000 főre eső tanárok számával.

16 Vö. Demeter: Területi egyenlőtlenségek.

1. ábra. A vallási és nyelvi viszonyok településszintű kapcsolata I.

2. ábra. A vallási és nyelvi viszonyok településszintű kapcsolata II.

A tótok, vendek esetében a robot mértéke az országos átlagot közelítette, ami közepes differenciáltságú úrbéres társadalomra utalt.¹⁷ Az 1786-as átlagos, 4,3 forintos állami adót (az összes földművesre számítva) viszont a rácoké – a magas robotterhüket némileg kompenzálva – nem érte el, a tótoké az átlagnál kissé magasabb, a lengyeleké és horvátoké pedig alacsonyabb. A németek esetében mind a robotteher, mind az adóérték átlag alatti volt.¹⁸ Alacsony volt a földesúrnak juttatott, természetben fizetett adó/ajándék a ruténeknél, vendeknél és románoknál különösen (itt a pénzádó értéke átlagos volt), átlagos a németeknél, magas viszont a szerbeknél (szemben a viszonylag alacsony pénzbeli adóval).

Az idegen születésűek aránya a rácoknál, vendeknél és románoknál volt a legalacsonyabb, az elvándorlóké viszont különösen magas volt a szlovákoknál, míg alacsony a rácoknál, oroszoknál, románoknál és vendeknél. Ezek alapján a legkevésbé mobilis népcsoportnak 1800 körül a rácok, vendek és románok tekinthetők – kettő közülük vallásilag is elkülönült a többi csoporttól. Az egy családra jutó (házas és házatlan) zsellérek aránya a szlovéneknél és lengyelekénél volt alacsony, a románoknál pedig magas (pásztorok), a többi az országos átlag körül szórt. Az átlagos családméret nagy volt (6 fő körüli) a horvátoknál és a szerbeknél, míg a németeknél alig haladta meg az 5 főt, az oroszok esetében viszont ismét a 6 főt közelítette. A többi népcsoport esetében az országos 5,5 körül szórt az érték. A szlovák nyelvű településeken az átlagosnál több család élt egy házban (1,3 felett), a rácoknál viszont alig 1, ami látens módon a zsellérek kisebb arányára is utalhat. A zselléresedés (pontosabban a telkes jobbágyként összeírtak arányának csökkenése) 1720–1786 között a legelőrehaladottabb a románság körében volt, őket követték a németek, majd a magyarok. A horvátok és szlovákok esetében a telkes jobbágyság arányának csökkenése átlagos volt, a szerbek és vendek esetében pedig nem figyelhető meg ez a folyamat. Ha emellé odatesszük a birtoknagyságot is, akkor látható, hogy a kis telki szántófölddel rendelkező románság esetében a két hátrányos tényező összeadódik (alternatív életmódra utalva őket), míg a magyar jobbágyságnál a nagy birtokméret, a ruszinoknál a kisebb fokú zselléresedés kompenzálta a kedvezőtlen másik tulajdonságot, a szlovákság pedig mindkét esetben átlagos tendenciákat képviselt. A németek esetében az átlagos birtokméret fokozódó zselléresedéssel járt. A nemesek aránya egyértelműen a magyarlakta falvakban volt a legmagasabb, s az országos átlagot közelítette még a románság esetében, a többi náció esetében ennél kisebb értékkel találkozunk. Ezzel ellentétben a polgárság aránya a magyar településeken átlagos volt, míg a horvát és német települések esetében átlag feletti. Összességében a 18. század legvégén átlag feletti aggregált fejlettséget mutattak a magyarok, németek, a szlovák települések halmazával ellentétben, mely az átlagosnál rosszabb helyzetben volt. A ruszinok¹⁹ és a románok értékei az egyházi jelenlét miatt voltak kedvezőbbek.

17 Az érték átlag 40 gyalognapra nő, ha a nem robotoló, pl. kamarai birtokokat is kivesszük a halmazból, ahol a robotnapok száma 0 értékkel került jelölésre, nem pedig „nincs adattal” (ilyen is volt). Ez utóbbiak ugyan is nem szerepeltek a statisztikai kiértékelésben, így nem befolyásolták az átlagot, míg a tényleges 0 értékek (600 eset) igen.

18 Nem tudható, hogy az új telepítések kiváltságai (pl. adókedvezményei) mennyiben okai a fenti jelenségnek. A Bánságra kevés a társadalmi-gazdasági indikátor (pl. földminőség). A felvidéki (de nem város lakó) cipszerek többségükben nem voltak kedvezményezettek.

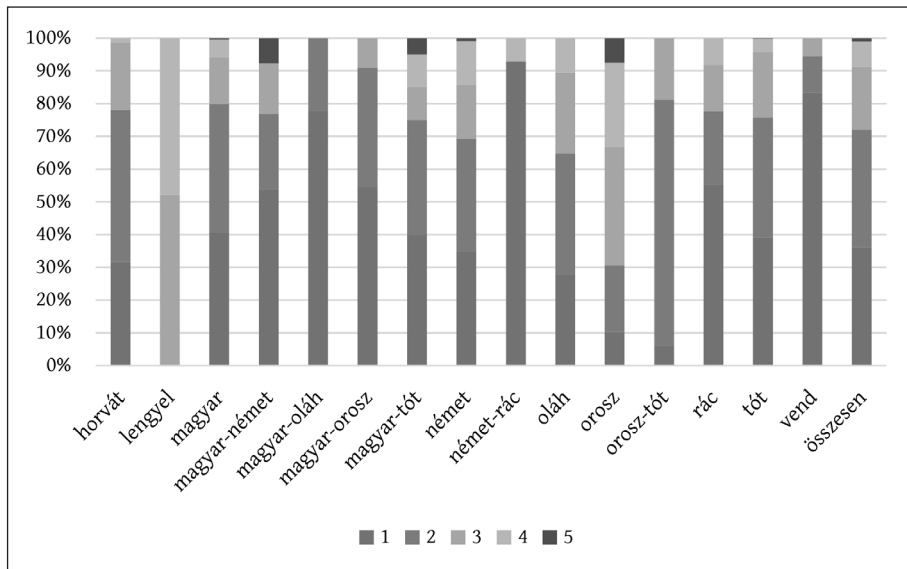
19 Hivatalos politika volt, hogy pap nélkül működő közösségeik görögkatolikus rítusú lelki vezetőhöz jussanak.

3. a) táblázat. A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a településeken domináns nyelvek alapján
(az átlagtól markánsan eltérő értékek kurzív és félkövér betűtípussal kiemelve)

Domináns nyelv	Föld-minőség (1=legjobb)	Önálló egyház-közsegek aránya (1=100%)	Iskola-mesterek aránya (1=100%)	Kulturális fejlettség (max.=2)	Telkes jobbágyok aránya, % (1786)	Házatlan zsellérek aránya, % 1786	Egy úrbéresre jutó szőlőterület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó (hold)	Egy telkes jobbágyra jutó szántó (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy földművesre számítva	Egy úrbéresre jutó adó (Ft)	Egy telekre jutó adó (Ft)
Horvát (205)	1,917	0,205	0,273	0,478	77,222	5,361	0,392	9,201	12,285	40,282	2,431	11,864
Lengyel (23)	3,478	0,217	0,217	0,435	92,22	1,562	0	21,679	23,503	0,641	3,373	7,479
Magyar (2613)	1,856	0,545	0,593	1,193	72,308	4,827	0,862	11,222	15,55	43,597	4,38	15,593
Magyar-német (13)	1,846	0,692	0,846	1,923	79,536	4,388	0,08	15,117	18,96	55,826	0,548	3,366
Magyar-rutén (11)	1,545	0,909	0,636	1,636	73,874	8,024	0	8,511	11,289	32,587	2,382	12,662
Magyar-tót (20)	2,05	0,55	0,75	1,4	68,884	4,695	1,275	13,487	19,473	47,477	2,659	7,666
Német (418)	2,112	0,493	0,679	1,184	68,853	8,337	0,659	9,279	15,275	34,273	2,905	14,122
Német-rác (14)	1,214	0,857	0,714	1,714	77,14	5,157	0,101	12,695	16,511	46,944	0,382	3,133
Oláh (448)	2,181	0,931	0,152	1,089	55,113	3,303	0,302	3,528	7,141	20,763	4,23	57,689
Orosz (635)	3	0,564	0,487	1,052	80,781	4,037	0,066	7,772	9,377	33,344	4,493	25,154
Orosz-tót (16)	2,125	0,5	0,438	0,938	87,457	2,412	0	13,49	15,702	54,277	5,365	11,505
Rác (85)	1,753	0,718	0,729	1,482	85,402	1,107	0,85	21,593	32,152	60,726	3,438	7,455
Tót (2249)	1,897	0,331	0,379	0,719	73,048	5,78	0,335	9,655	13,589	38,234	4,756	18,308
Vend (18)	1,222	0,056	0,056	0,111	71,575	1,714	0	7,412	9,827	38,856	0	0
Összes (7701)	2,016	0,491	0,48	0,999	72,421	5,126	0,538	9,869	13,888	38,77	4,302	19,723

3. b) táblázat. A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a településeken domináns nyelvek alapján
(az átlagtól markánsan eltérő értékek kurzív és félkövér betűtípussal kiemelve)

Nyelv	Idegenek aránya a lakosságból (1=100%)	Távolevők aránya a lakosságból (1=100%)	Gyerekek aránya a lakosságból (1=100%)	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó családok száma	Telkes jobbágyok arányának változása 1785–1720 (1=100%)	Nemesek aránya a családok számához mérve	Polgárok száma a családok számához mérve	Nőlen férfiak aránya a férfiakból	Természetbeni juttatások korrigált kumulált értéke egy úrbérésre (Ft)	Komplex fejlettségi mutató
Horvát (205)	0,016	0,015	0,145	0,556	5,961	1,198	-0,052	0,026	0,024	0,626	16,783	-0,193
Lengyel (23)	0,008	0,01	0,134	0,229	5,52	1,11	-0,27	0,026	0	0,629	0	0,820
Magyar (2613)	0,014	0,016	0,142	0,584	5,372	1,275	-0,299	0,185	0,013	0,608	17,784	0,166
Magyar-német (13)	0,013	0,016	0,145	0,677	6,072	1,164	-0,051	0,025	0,039	0,602	27,211	0,091
Magyar-rutén (11)	0,013	0,02	0,138	0,698	5,093	1,321	-0,62	0,258	0,003	0,61	8,844	0,369
Magyar-tót (20)	0,018	0,019	0,147	0,618	5,032	1,392	-0,363	0,144	0,036	0,58	19,895	0,056
Német (418)	0,015	0,015	0,141	0,536	5,176	1,307	-0,334	0,017	0,03	0,634	13,685	0,163
Német-rác (14)	0,012	0,014	0,134	0,522	4,868	1,354	-0,188	0,007	0,02	0,605	23,446	0,297
Oláh (448)	0,008	0,009	0,148	0,662	5,353	1,147	-0,423	0,102	0,002	0,609	5,315	0,122
Orosz (635)	0,012	0,011	0,14	0,526	5,781	1,186	-0,14	0,026	0,005	0,59	10,331	0,145
Orosz-tót (16)	0,02	0,023	0,14	0,556	6,29	1,162	0,571	0,012	0,016	0,587	23,118	0,064
Rác (85)	0,006	0,007	0,146	0,589	6,34	1,14	0,025	0,014	0,007	0,593	20,143	0,552
Tót (2249)	0,016	0,023	0,146	0,593	5,518	1,319	-0,27	0,065	0,016	0,607	14,05	-0,044
Vend (18)	0,003	0,003	0,142	0,23	5,302	1,226	0,168	0,014	0,006	0,662	8,526	-0,159
Összes (7701)	0,014	0,017	0,144	0,581	5,475	1,27	-0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089

3. ábra. A földminőség (1–5) és a települési domináns nyelv kapcsolata 1786-ban

Az átlag sokszor (főként a szórás ismerete nélkül) nem alkalmas a halmaz jellemzésére. Ebben az esetben (számszerűsíthető változók esetén pedig gyenge korrelációnál) a belső eloszlás vizsgálata adhat magyarázatot a helyzetre. Itt csupán felvillantva a lehetőségeket, a földminőség és a beszélt nyelv kapcsolatát mutatjuk be oszlopdiagramon (3. ábra).

A felekezetek közötti társadalmi–gazdasági különbségek jellege a 18. század végi országos összeírások alapján

Ha a nyelvek helyett a felekezeteket tekintjük független változónak (4. táblázat), akkor a földminőség a vegyes felekezetű területeken volt a legjobb (nagy vonzerőt jelentve a különféle közösségek számára, főleg a déli területeken és hegylábi térszíneken), míg kifejezetten rossz volt az ortodox és a földrajzi környezethez erősen kötődő görögkatolikus többségű területeken. Ellenben itt magas volt az önálló egyházközséggel/pappal rendelkező települések aránya, míg a római katolikus településeken ez 50%-ot sem ért el, miközben az evangélikusoknál 70%, a reformátusoknál pedig 90% feletti volt. Az utóbbi felekezetnél az iskolamesterek településszintű gyakorisága is elérte a 65%-ot, a római katolikusoknál ez alig volt 50%, az evangélikusoknál 75% feletti, az ortodoxoknál 40% körüli, a görögkatolikusok esetében még ennél is rosszabb. Így aztán a kulturális infrastruktúra fejlettség a reformátusoknál magas volt, a római katolikusok esetében viszont alacsonyabb, mint az ortodoxoknál vagy akár a görögkatolikusoknál. A telkes jobbágyok aránya az ortodoxoknál volt a legalacsonyabb (a románság pásztorkodó életmódja miatt).

4. a) táblázat. A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a településeken domináns felekezetek szerint

Felekezet	Föld-minőség (1=legjobb)	Önálló egyház- közsegek aránya (1=100%)	Iskola- mesterek aránya (1=100%)	Kulturális infra- struktúra (max.=2)	Telkes jobbágyok, %	Házatlan zsellerek %	Egy úrbéresre jutó szőlő- terület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó- terület (hold)	Egy telkesre jutó szántó- terület (hold)	Gyalog- napra korrigált robot egy úrbéresre	Egy úrbéresre jutó adó (ft)	Egy telekre jutó adó (ft)
Ismeretlen (401)	2,087	0	0,209	0,209	74,92	5,532	0,454	10,21	13,633	41,734	4,266	15,857
Evangelikus (168)	1,911	0,732	0,744	1,512	74,259	4,216	0,424	10,552	15,19	40,572	5,122	20,56
Görögkatolikus (190)	2,395	0,905	0,347	1,3	70,876	4,565	0,294	6,565	8,933	32,694	6,243	44,943
Görögkatolikus- református (15)	1,6	1	0,933	2,067	68,543	8,605	0,71	8,552	11,805	34,714	3,413	19,131
Ortodox (868)	2,483	0,81	0,426	1,238	69,701	3,552	0,209	7,103	10,253	29,984	3,992	35,516
Ortodox-református (61)	1,41	0,951	0,869	2,197	72,499	5,69	0,251	7,822	10,824	32,41	4,045	17,992
Református (763)	1,79	0,902	0,678	1,615	71,479	4,465	0,634	8,946	12,533	36,298	3,668	20,136
Római katolikus (3204)	1,956	0,441	0,53	0,976	72,771	5,839	0,598	10,845	15,327	41,042	4,379	14,97
Római katolikus- evangelikus (115)	2,009	0,096	0,504	0,678	71,413	5,064	0,45	10,057	14,576	35,506	4,412	19,945
Római katolikus- görögkatolikus- református (11)	1,364	0,818	0,818	2,364	44,922	5,076	1,209	6,397	13,864	25,763	3,562	32,219
Római katolikus-egyéb (272)	1,941	0,007	0,154	0,162	72,734	5,384	0,555	10,284	14,407	42,999	4,487	14,892
Római katolikus- ortodox (75)	2,267	0,16	0,213	0,427	83,084	1,968	0,229	8,988	10,718	38,821	4,426	20,939
Római katolikus- református (215)	1,66	0,484	0,553	1,405	68,963	5,245	1,171	10,471	14,664	39,523	3,908	20,454

Felekezet	Föld-minőség (1=legjobb)	Önálló egy/ház- községek aránya (1=100%)	Iskola- mesterek aránya (1=100%)	Kulturális infra- struktúra (max.=2)	Telkes jobbágyok, %	Házatlan zsellérek %	Egy úrbéresre jutó szőlő- terület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó- terület (hold)	Egy telkesre jutó szántó- terület (hold)	Gyalog- napra korrigált robot egy úrbéresre	Egy úrbéresre jutó adó (ft)	Egy telekre jutó adó (ft)
Római katolikus- református-ortodox (10)	1,4	0,6	0,5	1,6	54,877	3,281	2,508	7,663	12,964	31,442	5,17	48,594
Vegyes (379)	2,018	0,003	0,164	0,166	76,019	4,411	0,474	10,722	15,093	43,163	4,531	16,331
Összes (6801)	2,016	0,491	0,48	0,999	72,421	5,126	0,538	9,869	13,888	38,77	4,302	19,723

4. b) táblázat. A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a településeken domináns felekezetek szerint

Felekezet	Idegen születésűek aránya a lakos- ságból (1=100%)	Távollevők aránya a lakos- ságból (1=100%)	Gyermekek aránya a lakos- ságból (1=100%)	Zsellér / család	Család létszáma	Egy ház- ra jutó családok száma	Telkes jobbágyok arányának változása (1=100%), 1785-1720	Nemesek aránya a csalá- dok szá- mához mérve	Polgárok aránya a családok számához mérve	Nőlen férfiak aránya a férfiak- hoz mérve	Termé- szetbeni ajándékok kumulált értéke 1 úrbéresre (ft)	Komplex fejlettségi mutató értéke
Ismeretlen (401)	0,014	0,018	0,145	0,574	5,568	1,288	-0,216	0,088	0,011	0,604	15,549	-0,322
Evangélikus (168)	0,02	0,026	0,138	0,584	5,296	1,345	-0,216	0,104	0,028	0,587	16,347	0,345
Görögkatolikus (190)	0,009	0,009	0,142	0,582	5,33	1,164	-0,359	0,184	0,004	0,601	11,982	0,298
Görögkatolikus- református (15)	0,01	0,017	0,144	0,621	4,596	1,259	-0,56	0,078	0,001	0,605	11,4	0,574
Ortodox (868)	0,009	0,01	0,146	0,597	5,64	1,181	-0,26	0,033	0,004	0,601	8,884	0,225
Ortodox-református (61)	0,01	0,014	0,133	0,605	4,958	1,266	-0,493	0,292	0,007	0,611	9,978	0,685
Református (763)	0,013	0,017	0,134	0,562	5,256	1,232	-0,38	0,277	0,007	0,613	14,468	0,417

Felekezet	Idegen születésűek aránya a lakosságból (1=100%)	Távollevők aránya a lakosságból (1=100%)	Gyermekek aránya a lakosságból (1=100%)	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó családok száma	Teljes jobbágyok arányának változása (1=100%), 1785–1720	Nemesek aránya a családok számához mérve	Polgárok aránya a családok számához mérve	Nőtlén férfiak aránya a férfiakhoz mérve	Természetbeni ajándékok kumulált értéke 1 úrbérésre (Ft)	Komplex fejlettségi mutató értéke
Római katolikus (3204)	0,015	0,018	0,146	0,576	5,496	1,298	-0,264	0,075	0,019	0,613	15,757	0,089
Római katolikus-evangelikus (115)	0,02	0,028	0,14	0,587	5,194	1,368	-0,269	0,124	0,018	0,597	13,457	-0,132
Római katolikus-görögkatolikus-református (11)	0,013	0,019	0,132	0,593	4,873	1,248	-0,309	0,287	0,029	0,616	7,391	0,419
Római katolikus és egyéb (272)	0,016	0,02	0,151	0,594	5,621	1,255	-0,16	0,083	0,011	0,61	17,284	-0,369
Római katolikus-ortodox (75)	0,013	0,013	0,144	0,557	5,852	1,228	-0,112	0,035	0,008	0,593	15,539	-0,151
Római katolikus-református (215)	0,016	0,019	0,133	0,583	5,073	1,293	-0,345	0,251	0,019	0,606	16,932	0,129
Római katolikus-református-ortodox (10)	0,016	0,015	0,126	0,58	4,831	1,231	-0,465	0,182	0,06	0,605	10,433	0,401
Vegyes (379)	0,016	0,019	0,147	0,614	5,706	1,296	-0,108	0,068	0,009	0,599	17,308	-0,37
Összes (6801)	0,014	0,017	0,144	0,581	5,475	1,27	-0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089

A szőlőterület a református és római katolikus jobbágyságnál volt a legnagyobb egy úrbéresre vetítve, a görögkatolikus és ortodox lakosságnál a legalacsonyabb, összefüggve megtelepedési környezetük földrajzi adottságaival. A reformátusokra, ortodoxokra és a görögkatolikusokra viszont átlag alatti birtoknagyság jutott, amit az utóbbiak esetében még a rosszabb földminőség is tetézett, nem meglepően nem is a szántóföldi gazdálkodásra alapozták megélhetésüket (az állattartás relatív jövedelmezőségéről viszont legfeljebb az egy jobbágyra jutó rét differenciáiból tudnánk következtetni). A reformátusok, görögkatolikusok és ortodoxok esetében így persze kisebb volt az egy munkaerőre jutó robotnapok száma is. Messze a görögkatolikus településeken élők fizették viszont a legtöbb adót, az evangélikusok, ortodoxok és reformátusok esetében ez 4 forint alatt maradt, a római katolikusok által fizetett összeg átlagos nagyságú volt.

A bevándorlás az evangélikus közösségben volt átlagon felüli (2%), az ortodoxoknál és görögkatolikusoknál kifejezetten alacsony (1% alatti) értéket mérhettünk. A távollévők aránya ugyancsak az evangélikusoknál volt magas (2,5% felett), a görögkatolikusoknál és ortodoxoknál 1% alatti. Az 1–12 éves gyermekek aránya²⁰ a reformátusoknál volt a legalacsonyabb 1785-ben (bár a népszámlálási kategória alapján csak korlátozott relevanciájú demográfiai következtetések tehetők), őket az evangélikusok követték, de a többi vallás esetében sem volt lényegesen magasabb ez az érték az országos átlagnál. A zsellérek gyakorisága nem függött a felekezettől, az ortodox és vegyes vallású falvakban azonban a család létszáma inkább 6 fő volt, mint 5 (ez utóbbi főleg az evangélikusokra volt jellemző). A telkes jobbágyok arányának csökkenése 1720-hoz mérten viszont átlagon felüli volt a reformátusoknál²¹ és görögkatolikusoknál, míg az evangélikusoknál – talán éppen a kisebb méretű családok miatt – a helyzet kedvezőbb volt. Ha párosítjuk a földnagysággal a fenti folyamatokat, akkor jól látszik, hogy a reformátusok és görögkatolikusok esetében a birtoknagyság is kicsi volt ekkor már a többi felekezettel való összevetésben, esetükben tehát a zselléresedés a birtokaprózódással párhuzamos folyamat,²² mely több helyen születéskorlátozó mikroszociális stratégiák terjedéséhez vezetett.²³ Ugyancsak a reformátusság volt a leginkább nemesi felekezet, őket követték a vegyes falvak és görögkatolikus települések. A reformátusok között viszont kevés volt a polgár, e téren főleg az evangélikusok és római katolikusok jeleskedtek. A földesúri természetbeni juttatásokat tekintve a legtöbb ajándékot az evangélikus jobbágyok adták, a legkevesebbet a görögkatolikusok és ortodoxok. A görögkatolikus parasztság esetében ez kompenzálta a magas pénzbeli adót, míg az ortodoxok esetében mindkét érték alacsony volt, a római katolikusoknál pedig mindkettő átlagos.

20 Ez nem valódi, demográfiai értelemben vett gyermekarány.

21 Ennek ellenére, hogy az Alföldön nem kis számban voltak 1720-ban privilegizáltként összeírtak, tehát eleve alacsonyabb volt a telkes jobbágyok kiindulási aránya. Feltűnő a Tiszántúl kapcsán a zsellér kategória előretörése 1785-re az 1720-as összeírás adataihoz képest (még akkor is, ha 1720-ban ez alábecsült adat).

22 Tehát nem arról volt szó, hogy a telek egyben tartása érdekében a többi gyermek nem örököl – ilyenre a németek között volt példa (miként később egyházak is).

23 Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Bp.–Pécs, 2002. 26.

Összességében a római katolikus, római katolikus–vegyes (és a felekezettel nem jelölt) falvak voltak a legfejletlenebbek, de a fejlettség tekintetében nem volt olyan nagy szórás és különbség, mint amit akár a nyelvek esetében tapasztalhattunk. A református és református–ortodox települések voltak a legfejlettebbek, őket az evangélikusok követték, de az ortodox és görögkatolikus települések sem voltak rossz helyzetben. A kulturális fejlettségi mutatók nélkül, pusztán a gazdasági helyzetet tekintve azonban már nagyobb a lemaradásuk.

Mivel a fejlettség a reformátusok esetében volt a legnagyobb, a magyar nyelvű lakosság pedig átlagos, világos, hogy a református magyar települések fejlettsége a fenti mutatók alapján jobb volt a század végén (miként 1910-ben is),²⁴ mint a katolikus magyar településeké, amelyek viszont a katolikus horvátoknál és kisebb mértékben a szlovákoknál is jobb életminőséget mondhattak magukénak. Az ortodoxok esetében a szerbek felé húzzák az átlagot a románokhoz viszonyítva. A szerb parasztok így a református magyarokéhoz hasonló, jobb életminőséggel bírtak. Ugyanakkor mindkét itt említett csoportra jellemző volt a vallási infrastruktúra kiemelkedő szerepe a fejlettségi mutatóban.

A legfejletlenebb településhalmazok nyelvi–felekezeti sajátosságai

Ha külön megvizsgáljuk a legfejletlenebb települések etnikai és felekezeti viszonyait,²⁵ akkor elmondható, hogy a legperiferikusabb települések között rác és lengyel falut nem találunk, felülreprezentáltak viszont a horvát és szlovák települések, alulreprezentáltak a magyarok, németek, románok (5. táblázat). Minden ötödik tót nyelvű település bekerült a legszegényebb 1050 település közé, ezzel a periferikus települések közel 50%-át adva. Ezzel szemben a magyar települések a településállomány 40%-át adva a legfejletlenebb csoport csupán 30%-át alkották.

Ami a felekezeteket illeti (6. táblázat), a legfejletlenebb településcsoportban felülreprezentáltak voltak az „ismeretlen” felekezetű²⁶ települések, a római katolikus többségűek szintén, ezzel szemben a református, görögkatolikus és evangélikus falvak ritkábban fordulnak elő a legszegényebbek között a teljes – vizsgálható – halmazban mért arányukhoz képest. A római katolikus falvak a vizsgálható állomány 48%-át teszik ki, azonban a legfejletlenebbek között arányuk 53%, ezzel szemben a reformátusoknál ez az érték 11 és 1,6%, az ortodoxoknál 13,5% és 5%. A római katolikus–vegyes, római katolikus–evangélikus, valamint a vegyes kategóriájú települések szintén felülreprezentáltak voltak a legfejletlenebb 1000 település között. A vegyes kategóriák felülreprezentáltságát az

24 Demeter Gábor: Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: *Területi egyenlőtlenségek nyomában*, 145–194.

25 Elkülönítésüket lásd Demeter: *Területi egyenlőtlenségek*, passim.

26 A *Lexicon locorum* a filiák esetében nem jegyezte be a vallást, így esetükben a distinkció nem volt lehetséges, mert Vályi sem adta meg ezt minden település esetében. Ezek különben zömmel apró- és kisfalvak, így nem meglepő fejletlenségük (hiszen a kulturális infrastruktúrát tekintve eleve hátrányból indultak). Erre már Perjés is utal a maghozam kapcsán: szerinte a kis falvak szegényebbek. Perjés Géza: Az 1728. évi adóösszeírás adatainak feldolgozása. *Statistikai Szemle* 52 (1974) 1071.

5. táblázat. Etnikumok felül- és alulreprezentáltsága a legfejletlenebb települések között 1786-ban

Nyelv	Településszám a legszegényebbek között	%	Településszám összesen a vegyes lakosságúak nélkül	%	Legszegényebbek a teljes településállomány %-ában (az előző két halmaz hányadosa)
Horvát	64	6,23	205	3,11	31,22
Magyar	321	31,28	2613	39,68	12,28
Német	44	4,28	418	6,35	10,53
Oláh	32	3,11	448	6,80	7,14
Orosz	51	4,97	635	9,64	8,03
Tót	511	49,80	2249	34,15	22,72
Vend	3	0,29	18	0,27	16,67
Összesen	1035	100	6586	100	15,72

6. táblázat. Felekezetek felül- és alulreprezentáltsága a legfejletlenebb települések között 1786-ban

Felekezet	Fejletlen település	Fejletlen település %	Összes település	Összes település %	Fejletlen az összeshez képest (%)
Ismeretlen	123	11,88	401	6,03	30,67
Evangélikus	10	0,97	168	2,53	5,95
Görögkatolikus	7	0,68	190	2,86	3,68
Ortodox	51	4,93	868	13,05	5,88
Református	17	1,64	763	11,47	2,23
Római katolikus	550	53,14	3204	48,17	17,17
Római katolikus és evangélikus	22	2,13	115	1,73	19,13
Római katolikus–egyéb	94	9,08	272	4,09	34,56
Római katolikus–ortodox	9	0,87	75	1,13	12,00
Római katolikus–református	29	2,80	216	3,25	13,43
Vegyes	117	11,30	379	5,70	30,87
Összes	1035	100	6651	100,00	15,56

okozza, hogy vélhetőleg egyik közösség sem volt elég erős ahhoz, hogy papot vagy iskola-mestert tartson el, így akár kedvező gazdasági mutatóikhoz gyakran rossz kulturális fejlettségi értékek járultak.

A kulturális alpinfrastruktúra fejlettségének kapcsolata a társadalmi-gazdasági mutatókkal

Érdemes a fentiek miatt a különböző kulturális infrastruktúrális fejlettségi szinten lévő települések egyéb, gazdasági-társadalmi mutatóit is megvizsgálni (7. táblázat), megnézni, hogy volt-e közöttük különbség, és ha igen, az milyen téren jelentkezett.²⁷ A földminőség az igen fejlett kulturális (oktatási és vallási) infrastruktúrával jellemezhető településeken volt a legjobb, ami talán annak is betudható, hogy ezek feltételezhetően gazdagabbak voltak, így több, nem materiális javakat termelő intézményt is el tudtak tartani. Érdekes fejlemény, hogy a telkes jobbágyság aránya érezhetően a fejlettebb intézményi infrastruktúra esetében volt a kisebb. Ha eltekintünk a differencia egyik okaként szóba jövő összeírási és fogalomértelmezési problémáktól, akkor egyfelől a differenciáltabb társadalom toposza csatolható a nagyobb fejlettséghez (elvileg a feltételezhető jövedelemtöbblet miatt a közösségi gondoskodásból fakadó optimálisabb vagyoneelosztás is megjelenhetne, de tapasztalataink nem ezt támasztják alá). Másrészt sok, magas zsellérarányjal jellemezhető területen eleve nagyobb volt az iskolamester gyakorisága, mint a telkes jobbágyság dominálta faluban.²⁸ A parasztságra jutó szőlőbirtok nagysága is nőtt a kulturális infrastruktúra javulásával (részben a mezővárosok miatt, ahol általában szőlő és pap-iskolamester is volt). Az egy telkes jobbágyra jutó telekméret már kevésbé ilyen kifejező, a robot pedig a kulturálisan legelmaradottabb települések²⁹ esetében volt nagyobb. Adót, egy úrbéresre vetítve kevesebbet fizettek a legfejlettebb települések (az egy jobbágyra jutó földnagyság is kisebb volt itt) – privilegizált városokról lévén szó eleve kevesebb volt közöttük a jobbágyi státusú személy –, azonban a többi szinten a differencia érzékelhetetlen volt. A migráció mértéke nem mutatott összefüggést a kulturális infrastruktúrával (tehát ez nem volt vonzó tényező), a „gyerekek” aránya és a családméret is azonban a legfejlettebb (és legkisebb elemszámú) kategóriában érezhetően alacsonyabb volt, míg a nemesek aránya fokozatosan növekedett a kulturális infrastruktúra javulásával párhuzamosan, a polgároké szintűgy.

27 Utalva a bevezetőben említett többletcsős hierarchikus vizsgálatokra, ez akár vallási vagy települési jogállás szerinti további bontásban is megismételhető.

28 Az iskola fenntartása kegyúri feladat volt, azaz a helyi birtokos ezek szerint ezt inkább preferálhatta, függetlenül úrbéresei vagyoni állapotától. Viszont az iskolamester, segédje ellátását a közösségek állták: a parasztok művelték meg roboton felül a pap és a *magister* számára a közösségi földből kihalított vagy a *Tabula Dominalis*-ból adományozott táblát, az ő boruk *collectáját* kapta a tanító szüret idején stb., tehát valamelyest mégiscsak „megterhelő” lehetett a közösség számára ilyen személyt eltartani, csak ez nem derül ki összeírásainkból.

29 A robot a gazdaságmérettől, így a társadalom belső struktúrájától függött, a megállapítás tehát arra is utal, hogy ahol a jobbágyság nagyobb üzemmérettel bírt, ott kisebb eséllyel volt iskola vagy pap. A társadalmilag kedvezőtlenebb megoszlású (negyedtelkesek vagy zsellérek nagy aránya) települések esetében a pap vagy iskolamester gyakoribb jelenlétével kell számolni, a kis méretű zsellérfalvak esetében pedig inkább az iskolamester jöhetett szóba (lévén ezek sokszor filiák, így pap, lelkész nem volt).

7. táblázat. A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a kulturális alap-infrastrukturális ellátottság szintje alapján csoportosítva

Kulturális fejlettségi alapindikátor (1775)	Földminőség (1=legjobb)	Telkes jobbágyság %	Házatlan zsellérek %	Egy úrbéresre jutó szőlőterület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó (hold)	Egy telkes jobbágyságra jutó szántó (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy úrbéresre	Adó egy földművesre (Ft)	Adó egy telekre (Ft)	Idegen születésűek aránya a lakosságból (1=100%)
0 (2784)	2,042	76,882	4,702	0,417	9,987	13,153	41,012	4,323	16,144	0,015
1 (1426) iskola vagy pap mindkettő	2,154	68,602	4,533	0,602	8,571	12,313	35,650	4,351	28,787	0,012
2 (2396)	1,930	70,178	5,922	0,605	10,482	15,589	38,383	4,380	18,356	0,014
3 (191) több is	1,675	64,052	5,732	0,969	10,155	15,040	34,241	2,644	21,351	0,015
Összesen (6800)	2,016	72,421	5,126	0,538	9,869	13,888	38,770	4,302	19,723	0,014

Kulturális fejlettségi alapindikátor (1775)	Távolevők aránya (1=100%)	Gyermekek aránya (1=100%)	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó családok száma	Telkes jobbágyság arányának változása (1=100%) 1785-1720	Nemesek aránya a családok számához mérve	Polgárok aránya a családok számához mérve	Nőtlen férfiak aránya a férfiakhoz mérve	Természeti ajándékok (Ft) korrigált, kumulált értéke egy úrbéresre	Komplex fejlettségi indikátor
0 (2784)	0,019	0,146	0,563	5,691	1,246	-0,209	0,085	0,010	0,608	15,787	-0,390
1 (1426)	0,014	0,147	0,613	5,388	1,251	-0,315	0,108	0,009	0,607	13,903	0,055
2 (2396)	0,017	0,140	0,581	5,325	1,307	-0,302	0,120	0,02	0,610	14,007	0,627
3 (191)	0,018	0,131	0,601	4,854	1,302	-0,287	0,190	0,031	0,606	13,607	0,587
Összesen (6800)	0,017	0,144	0,581	5,475	1,27	-0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089

A földminőség kapcsolata a társadalmi-gazdasági mutatók értékeivel

Ha a földminőségi csoportok kapcsán vizsgáljuk meg a többi indikátor kiátlagolt értékét (8. táblázat), akkor nem mondható el, hogy akár a parókiák vagy az iskolák gyakorisága kapcsolatot mutatna a földminőséggel. Szintén nincs kapcsolat a földminőség és a telkes jobbágyság vagy a zsellérek aránya között. A szőlőbirtok nagysága azonban már indikatív, s érdekes módon az egy úrbéresre vagy telkes jobbágyra jutó föld nagysága is magasabb a jobb minőségű földeken, mely éppen a kiegyenlítődés ellen hat.³⁰ Igaz, így a robot nagysága is magasabb a jobb minőségű földeken, míg az adó esetében csak a legjobb kategóriában érezhető a differencia (nagy szórással). Ráadásul a legjobb földeken volt a legkevesebb agrármunkaerő és az adó egy jobbágytelekre vetített értéke a rosszabb minőségű földön volt magasabb.³¹ Azaz, az adót ezeken a rosszabb földeken pusztán a szántóföldi jövedelemből előállítani nehéz volt – ennek kifizetéséhez alternatív bevételi forrásokat kell feltételeznünk. Ezek hiánya esetén ezeken a területeken túladóztatással (majd elvándorlással vagy periferizálódással, lecsúszással) kell számolni.

A „gyerekarány” nem mutatott összefüggést a földminőséggel, a család létszáma a legjobb földek esetén maradt az átlagérték alatt. A telkes jobbágyság arányának 1720–1785 közötti változása és a migráció a legrosszabb földosztályban viszont már kimutatható különbségekre vezetett (nagyobb volt, mint a többi csoportban mért érték). Fontos kiemelni, hogy a nemesség a jobb minőségű földeken nagyobb arányban volt jelen. Ez azt is jelenti, hogy a legjobb földek nem kerülhettek ekkor kizárólagosan az arisztokraták kezére, hiszen ebben az esetben a nemesek aránya kisebb lenne, mint például a második földosztályban (mivel arisztokratából jóval kevesebb volt, mint kisbirtokosból). A polgárok aránya is magasabb volt a jó földekkel rendelkező településeken (tehát az agrárbevételek, mint például a szőlő, még a városiasodottság egyik indikátorának tekinthetők még a 18. században is), a legrosszabb földeken pedig hamarabb nőültek (kisebb volt az egyedülálló férfiak aránya: ami arra utal, hogy vagy munkaerőtöbbletre volt szükség,³² vagy eleve nem a föld volt az egyedüli megélhetési forrás).³³ A természetbeni földesúri jutta-

30 A Délvidék jobb földjein nemcsak a telkek voltak nagyobbak, de a gazdaságméret is, a sűrűn lakott északnyugaton a rossz földminőség mellett a telekméret is kisebb volt, s ezt a jobbágyi üzemméret sem tudta ellensúlyozni. A frontierzónában vagy a „civilizáció határán” általában jellemző az újonnan birtokba vett vagy feltört vidékekre a nagyobb telekméret, az egyén(i termelő) gazdagabb volta, sőt, bizonyos gazdálkodási stratégiák is feltűnően hasonlítanak (pl. nagyállattartás dominanciája, „farm”-jellegű üzem a „jobbágytelek”-jellegű üzem helyett). Ilyen lehetett a 18. századi Alföld, de a kora újkori Ukrajna, sőt, az amerikai Nyugat is a kolonizáció idején.

31 Ez összefüggésben lehet a regionális túladóztatással, ti. hogy a régi, töröktől nem érintett vármegyék adóportaszáma magasabb volt, mint az újonnan benépesült, s jobb földdel rendelkező megyéké. Fényes Elek: Az adó története Magyarországon. In: *Egyetemes magyar encyclopaedia*. I–XIII. Szerk. Török János et al. Pest–Bp., 1859–1876. I. 587–650.

32 Logikus lett volna az is, hogy később nőülnek, hiszen a rossz föld kevesebb embert tud eltartani – ráadásul statisztikailag kevesebb is jutott egy telkes jobbágyra rossz föld esetén.

33 Illetve, ha nem volt örökölhető föld, eleve nem állt fenn a fiatalok házasságának akadályaként a szülői birtokban maradása, s az örökség időbeli kitolódása.

8. táblázat. A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a földminőség alapján csoportosítva

Földminőség (esetszám)	Ónálló egyház- község aránya	Iskola- mesterek aránya (1=100%)	Telkes job- bágyok (%)	Házatlan zsellérek (%)	Egy föld- művesre jutó szőlő (kapás)	Egy földmü- vesre jutó szántó (hold)	Egy telkes jobbágyra jutó szántó (hold)	Korrigált robot egy földművesre (gyalognap)	Egy földmü- vesre jutó adó (Ft)	Egy telekre jutó adó (Ft)	Idegen születé- sűk aránya a lakosságból (1=100%)	Távollevők aránya a lakosságból (1=100%)
1 (2457)	0,551	0,543	71,748	5,971	0,667	10,425	14,749	42,888	4,482	16,868	0,014	0,017
2 (2438)	0,445	0,436	72,301	4,645	0,580	9,895	13,965	39,119	4,171	18,283	0,015	0,018
3 (1309)	0,455	0,413	73,934	4,366	0,371	9,255	12,932	34,523	4,285	23,601	0,013	0,016
4 (523)	0,530	0,547	72,050	5,291	0,222	8,956	12,369	29,725	4,149	29,161	0,014	0,014
5 (70)	0,329	0,557	74,709	5,179	0	7,765	10,247	29,067	3,972	26,994	0,023	0,021
Összes (6801)	0,491	0,48	72,421	5,126	0,538	9,869	13,888	38,770	4,302	19,723	0,014	0,017

Földminőség	Gyerekek aránya	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó család	Telkes jobbágyok arányának változása (1=100%), 1785-1720	Nemesek aránya a családokhoz mérve	Polgárok aránya a családokhoz mérve	Nőtlen férfiak aránya a férfiakhoz mérve	Természeti ajándékok (Ft) 1 úrbérésre vetített korrigált, kumulált értéke	Komplex fejlettségi mutató	Kulturális fejlettségi indikátor
1 (2457)	0,142	0,59	5,323	1,311	-0,296	0,115	0,019	0,610	16,788	0,288	1,140
2 (2438)	0,145	0,59	5,491	1,257	-0,258	0,112	0,013	0,607	15,061	0,028	0,904
3 (1309)	0,145	0,560	5,678	1,231	-0,244	0,089	0,009	0,613	12,15	-0,063	0,875
4 (523)	0,142	0,551	5,581	1,238	-0,231	0,074	0,008	0,596	10,513	-0,110	1,101
5 (70)	0,140	0,555	5,678	1,254	-0,317	0,034	0,004	0,555	8,142	-0,417	0,957
Összes (6801)	0,144	0,581	5,475	1,27	-0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089	0,999

tások nagysága és a földminőség között megint evidens a kapcsolat, s a komplex fejlettségi mutató értéke is párhuzamosan mozog a földminőségével.

A társadalmi-gazdasági különbségek jellege a különböző településtípusok között

További lehetséges vizsgálati mód a települések jogállása szerinti csoportosítás (9. táblázat). Itt a prédiomok, falvak (*pagus*), mezővárosok (*oppidum*) és szabad királyi városok (és bányavárosok) mellett további alcsoportok is vizsgálhatók, mivel 1720–1828 között több összeírásból is rendelkezésre áll a települések jogállása. Így az 1785-ben mintegy 500 mezővárosként összeírt település mellett 170 „billegő” település is akad,³⁴ amelyet hol *pagusként*, hol *oppidumként* említenek – legalább egy összeírásban az általunk használt négy közül (1720, 1775, 1785, 1828).

A jogi népesség 1785-ben a prédiumon átlag 100 fő, falun 500, a 178 billegő mezővárosban 1000, az 500 stabil mezővárosban 2000 fő, szabad királyi városban 8300 fő volt (54 település).³⁵ A mezővárosokban a telkes jobbágyság aránya 50% alatti volt, míg a falvakban 70% feletti, a változó státuszú településeken 65%, a szabad királyi városokban 30% alatti, a prédiomokon újra 60% feletti. Mindez arra is utal, hogy a fennmaradó százalékeértékekben nem feltétlenül a zselléreket kell keresnünk. Éppen ezért megvizsgáltuk az egy családra jutó zsellérek számát is településtípusonként, de ez a mezővárosokban és szabad királyi városokban csak árnyalatnyival volt jobb, mint falun, viszont a prédiomokon már 1 feletti érték volt az átlag. A helyzet 1720-ban sem volt lényegesen különböző: a zsellérek aránya 15% volt a prédiomokon és a mezővárosokban az összeírtak között, a falvakban kicsivel alacsonyabb. 1786-ban az összeírt úrbéresek közül a mezővárosok esetében 45% volt a zsellérek aránya, falun és prédiumon csak 33%. (Igaz, a mezővárosi zsellér élhetett iparból és kereskedelemből, tehát nem ekvivalens a „szegény” kategóriával). A házatlan zsellérek aránya városban és mezővárosban még magasabb is volt, mint falun vagy pusztán. A földminőség a városokban és mezővárosokban volt sokkal jobb, a falvak és prédiomok átlagosan másodosztályú földekkel bírtak. A mezővárosokban és a prédiomokon érezhetően nagyobb volt az egy úrbéresre jutó szőlőterület, a városban pedig egyenesen nagyságrendi differencia volt (ennek oka, hogy a polgároknak is volt szőlőjük, de számukat a hányados nem tükrözi. A telki állományú szántó mérete 1720-ban még különbözött falun és mezővárosban, sőt, prédiomok esetében mindkettőnél kisebb volt az összeírásban szereplő földmennyiség, de ez 1785-re kiegyenlítőddött az egy földművesre vetített értéket nézve (15 hold). A zselléresedés a prédiomokon haladt leginkább előre 1720–1785 között (a telkes jobbágyok, parasztok 40% pontos aránycsökkenést mutattak),

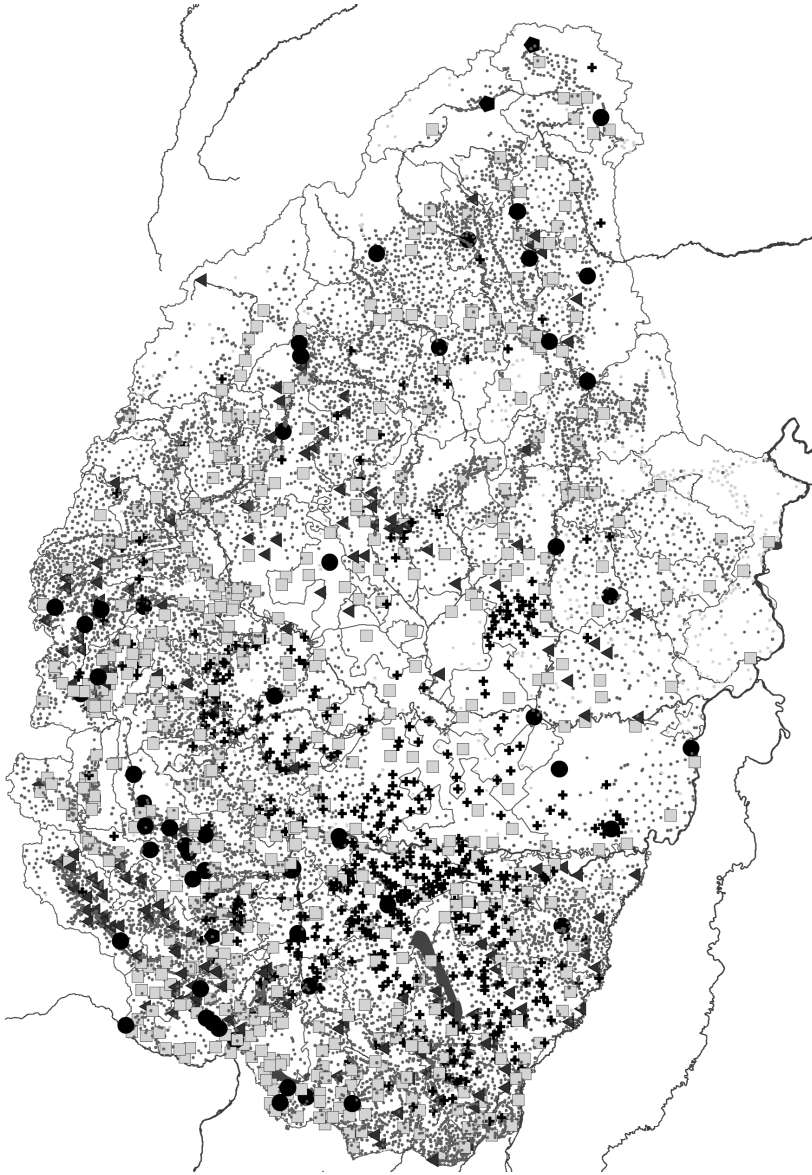
34 Kaposi: *Magyarország gazdaságtörténete*, 31. 692 mezővárost és 51 szabad királyi várost említ 1828-ban. Ekkor már 2,5 millió városlakó volt, a népesség 28%-a.

35 Mezővárosokban 1828-ban átlag 2800 fő, civitasokban (ekkor 51) több mint 10 000 fő élt. Kaposi: *Magyarország gazdaságtörténete*, 31.

9. táblázat. A társadalmi–gazdasági indikátorok átlagértékei a települések jogállása szerinti bontásban (dólttel kiemelve a komplex fejlettségi vizsgálatban normál értékkel szereplő változók)

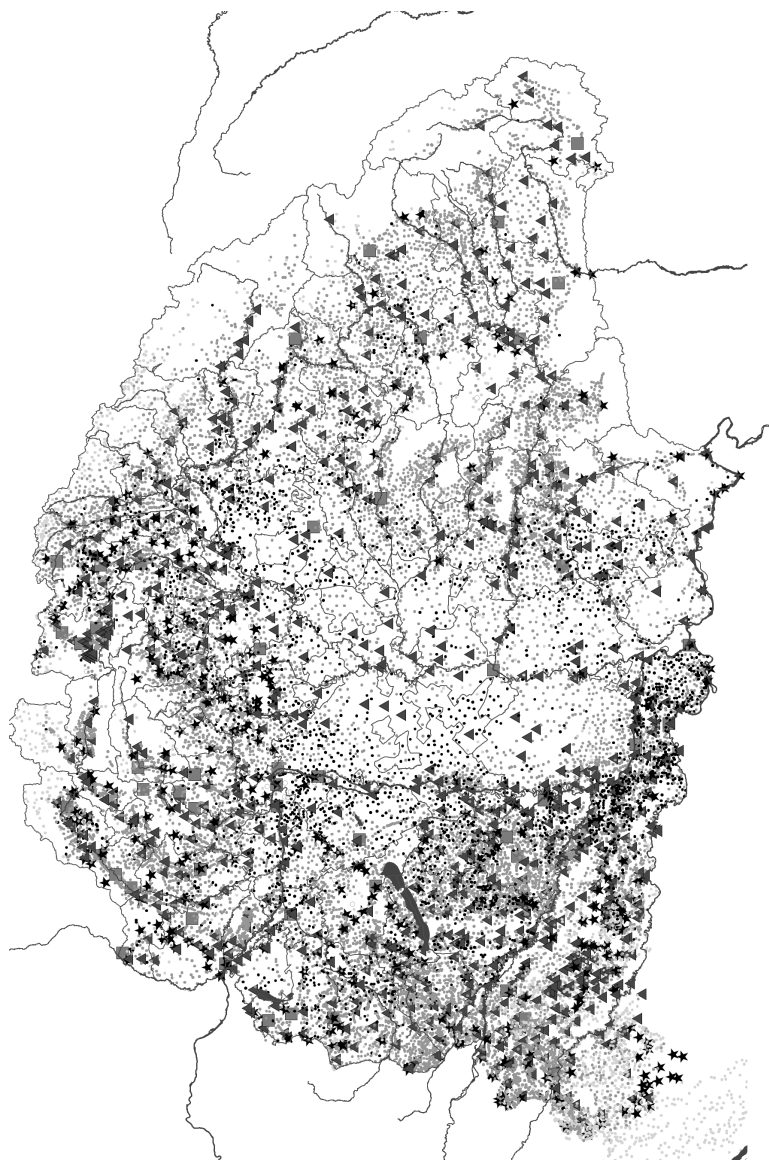
Település jogállása	Falu, csak egy összeírásban szerepel (677)	Falu több összeírásban (7300–10 500)	Falu és mezőváros a különböző összeírásokban (178)	1785-ben és előtte is mezőváros (505)	1785-ben és előtte is pusztá (20–467)	Szabad királyi város 1785-ben és előtte is (54)	Országos összesítés
Földminőség, 1786 (1 = legjobb)	2,220	2,045	1,497	1,738	2,000	1,500	2,035
Telkes jobbágyság az úrbéresekből, %, 1786	75,659	70,297	65,045	50,738	61,447	29,197	69,726
Házatlan zsellérek, %, 1786	2,559	5,138	6,978	8,669	5,418	14,234	5,128
Egy úrbéresre jutó szőlőtérlet, 1786 (kapás)	0,323	0,659	1,280	1,009	1,223	12,438	0,667
Egy úrbéresre jutó szántótérlet, 1786	2,736	9,562	9,285	7,480	9,477	2,310	8,905
Egy telkes jobbágyra jutó szántótérlet, 1786 (hold)	4,083	13,655	14,073	13,938	15,770	7,913	12,886
Robotnapok értéke egy földművesre	12,777	38,385	35,937	27,000	41,100	11,861	35,693
Természetbeni ajándékok korrigált és kumulált értéke egy földművesre (Ft)	2,771	8,816	7,912	5,950	9,325	1,022	8,176
Zsellér/összeírt, 1720	7,216	11,860	15,022	12,553	15,385	8,678	11,792
Idegen születések aránya	0,010	0,014	0,020	0,075	0,108	0,055	0,021
Elvándorlók aránya	0,023	0,018	0,020	0,029	0,028	0,024	0,019
Egy családra jutó zsellérek száma	0,682	0,629	0,544	0,578	1,213	0,567	0,648
Egy család nagysága 1785, fő	5,343	5,789	5,038	4,858	5,844	4,547	5,732
Egy házra jutó családok száma, 1785	1,379	1,249	1,275	1,399	1,489	1,701	1,268
A telkes jobbágyság 1785-ös arányának és 1720-as arányának különbsége	-0,151	-0,216	-0,139	-0,205	-0,389	0,025	-0,213
A nemesek száma a családok számához mérve 1785-ben (1=100%)	0,077	0,244	0,087	0,118	0,121	0,067	0,230

Település jogállása	Falu, csak egy összeírásban szerepel (677)	Falu több összeírásban (7300–10 500)	Falu és mezőváros a különböző összeírásokban (178)	1785-ben és előtte is mezőváros (505)	1785-ben és előtte is puszta (20–467)	Szabad királyi város 1785-ben és előtte is (54)	Országos összesítés
A polgárok száma a családok számához mérve 1785-ben	0,003	0,012	0,079	0,129	0,036	0,330	0,021
Egyesített kulturális infrastruktúra, 1775	0,974	0,902	1,828	2,035	0,730	2,500	0,980
Parokiális vagy lelkési központok aránya, 1775	0,714	0,439	0,873	0,927	0,351	1,000	0,481
Iskolamesterek aránya (1=100%), 1775	0,266	0,464	0,981	1,160	0,378	1,500	0,503
Telki állományú szántó /telkes jobbágy, 1720	11,908	14,338	14,011	19,229	8,182	54,817	14,430
Jogi népesség 1785-ben	468,286	504,344	1171,652	2176,410	106,638	8279,537	606,295
„Gyerekarány” 1785-ben		0,144		0,134	0,113		0,144
Adó/telek (1786)		19,400		24,000	12,000		19,700
Kumulatív fejlettség	-1,886	-2,126	-0,558	-0,280	-2,163	1,477	-1,951

4. ábra. A települések mintázata jogi helyzetük szerint 1720–1790 között

(szürke négyzet = mezőváros; szürke háromszög = billegő mezőváros, kereszt kör = praedium, fekete kör = szabad királyi város)

5. ábra. A török támadások előtt valaha létezett településállomány megoszlása jól illusztrálja, hogy a pusztásodás már a 15. század végén megkezdődött (háromszög = mezőváros; fekete csillag = vár; fekete kör = praedium, puszta; nagy szürke négyzet = szabad királyi város, szürke négyzet = falu; világosszürke négyzet = 1540 utáni alapítás)

a mezővárosok és falvak között e tekintetben nem volt különbség, az országos átlagos tendenciát (-20%) mutatták, míg a városokban stagnált a helyzet.

Fontos megállapítás viszont, hogy az adó egy úrbérésre jutó értéke a prédiумokon statisztikailag alacsony, míg az (elvi) robotnapok száma itt volt a legmagasabb, ami igen nagy szórással is párosult. A természetbeni ajándékok egy úrbérésre jutó értéke a városokban alacsonyabb volt, és a mezővárosban is némileg jobb volt a helyzet, mint falun és pusztán,³⁶ de a differencia nem igazán szignifikáns. A távollevők aránya a prédiумokon volt a legmagasabb, majd ezt követték a mezővárosok. Ugyanez érvényes az idegenek arányára is. A „gyerekarány” viszont a prédiумokon volt a legkisebb és a falvakban a legnagyobb, pedig a családok nagysága mindkét településtípus esetében meghaladta a városi és mezővárosi értéket. A polgárok aránya a népszámlálás idején a mezővárosokban átlag tízszerese volt a falusinak és fele-harmada a szabad királyi városokban mérhető értéknek. A nemes/család aránya falun meghaladta az országos átlagot 1785-ben, a prédiумok és mezővárosok követték fej-fej mellett feleekora értékkel, a városokban pedig a mezővárosi érték fele volt mérhető.

Összességében nem meglepő, hogy a komplex fejlettségi mutató a mezővárosokban átlag feletti, a falvakban átlagos, a prédiумokon pedig átlag alatti – ez egyrészt azt erősíti, hogy jól alakítottuk ki a fejlettségi vizsgálatok módszertanát, másrészt arra utal, hogy a korszak településhierarchiája egyben fejlettségi, nemcsak jogi hierarchia, legalábbis a nagy számok alapján. Láthatóan párhuzamos a hierarchia, a lélekszám és a fejlettségi szint alakulása.

Társadalmi-gazdasági differenciák a piactól való távolság alapján

Vályi 1796-os adatait felhasználva a piacközpontoktól való távolság alapján (5 kategóriára bontva)³⁷ szintén lehetséges a társadalmi-gazdasági differenciák vizsgálata. A nullhipotézis szerint a piactól való távolság növekedésével csökken a fejlettség, illetve a településhierarchiában elfoglalt hely erősen függ a piactól való távolságtól.

A piactól való távolság gyakorlatilag egy összeírásainkban szereplő társadalmi-gazdasági tényezővel sem korrelált erősen, tehát független változónak tekinthető (bár az indikátor elemszáma hiányos). Ami a nem kvantifikálható változók és a piactól való távolság kapcsolatát illeti, átlag feletti volt a piaci elérhetősége a magyar-német, magyar-tót, magyar-ruszin és rác településeknek, míg a horvát, román és ruszin falvak kedvezőtlenebb helyzetben voltak. A magyar-vegyes lakosságú települések esetében éppen a kedvező fekvés (a helyi és helyzeti energiák) ösztönözte az eltérő termékszerkezettel rendelkező népek összetelepülését (szemben például az orosz-tót településekkel). A jobb

³⁶ Ezek adójukat általában egy összegben fizették, a kisszerű kappan-liba stb. terhek nem sújtották őket.

³⁷ Piacközpontként a Vályinál szereplő településeket értettük, függetlenül attól, hogy Vályi mi alapján definiálta a piactartó helyeket. Skálázása: piacközpontok és szomszédaik; piac 10 km-en belül; 10–20 km között; 20 km felett; nem jelezve vagy nincs piac. (Az eredetileg órában vagy mérföldben megadott adatokat km-be átváltva.)

10. táblázat. A rurális társadalmi–gazdasági mutatók alakulása a piactól való távolság függvényében 1786-ban

Piactól való távolság	Nincs említés (4442)		20 km-től távolabb (1207)		10–20 km között (339)		Legfeljebb 10 km (998)		Központ vagy szomszéd (195)		Teljes halmaz (7171)	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Jogi népesség 1785-ben	547,683	601,209	635,584	758,828	672,788	557,463	571,757	543,714	1463,672	1763,525	596,618	694,816
Egy házra jutó családok száma	1,267	0,322	1,277	0,281	1,320	0,447	1,291	0,235	1,372	0,303	1,277	0,312
Távollévők aránya a lakosságból (1=100%)	0,018	0,017	0,019	0,145	0,018	0,017	0,018	0,016	0,020	0,016	0,018	0,061
Idegenek aránya a lakosságból (1=100%)	0,014	0,016	0,033	0,760	0,014	0,014	0,017	0,016	0,021	0,021	0,018	0,312
Polgárok aránya a lakosságból (1=100%)	0,003	0,008	0,003	0,041	0,003	0,005	0,003	0,006	0,017	0,029	0,003	0,019
Parókiák gyakorisága (1=100%)	0,437	0,496	0,579	0,494	0,628	0,484	0,519	0,500	0,708	0,456	0,488	0,500
Iskolamester gyakorisága (1=100%)	0,468	0,554	0,544	0,567	0,673	0,556	0,546	0,550	0,892	0,699	0,513	0,566
Teljes jobbágygazdák aránya a lakosságból (1=100%)	0,078	0,063	0,165	3,244	0,070	0,033	0,073	0,046	0,059	0,047	0,091	1,332
Házatlan zsellérek aránya a lakosságból (1=100%)	0,006	0,012	0,007	0,023	0,005	0,009	0,008	0,012	0,009	0,014	0,006	0,014
Egy úrbérésre jutó szántó (kat. hold.)	9,482	7,209	10,315	10,434	10,558	10,782	9,920	10,910	8,146	7,354	9,697	8,604
Egy úrbérésre jutó szőlő (kapás)	0,605	2,356	0,645	2,090	0,618	1,685	0,523	2,221	0,820	1,975	0,607	2,257
Egy úrbérésre jutó korrigált robot (nap)	38,142	36,965	38,815	23,286	39,995	23,306	40,656	34,684	34,642	28,823	38,594	33,948
Egy úrbérésre jutó állami adó, Ft	6,753	9,519	6,314	5,919	7,239	4,876	7,573	16,367	6,277	3,595	6,796	9,992
Átlagos földminőség (1 = legjobb)	2,104	1,002	2,046	0,975	2,012	0,970	1,787	0,901	1,605	0,863	2,033	0,987
Természeti ajándékok egy úrbérésre jutó értéke, Ft	1,575	1,412	1,632	1,202	1,718	1,216	1,716	1,827	1,434	1,512	1,607	1,439
Komplex fejlettségi index (piactól való távolság nélkül)	-0,318	0,650	-0,202	0,645	-0,118	0,671	-0,210	0,659	0,124	0,766	-0,262	0,661

11. táblázat. A piacokhoz való közelség átlagos relatív értéke az egyes nációk/földminőség/települési jogállás szerint (az átlag feletti érték a piachoz való nagyobb közelséget jelent)

Etnikum, domináns nyelv

Horvát	Lengyel	Magyar	Magyar-német	Magyar-oláh	Magyar-rutén	Magyar-tót	Német
0,039	0,014	0,085	0,092	0,122	0,127	0,115	0,079
Német-rác	Oláh	Orosz	Orosz-tót	Rác	Tót	Vend	Átlag
0,071	0,058	0,068	0,056	0,098	0,081	0,078	0,078

Földminőség

1. oszt. (2547)	2. oszt. (2580)	3. oszt. (1381)	4. oszt. (581)	5. oszt. (73)	Teljes átlag (7171)
0,098	0,075	0,060	0,059	0,049	0,078

Jogállás

Falu (6677)	Mezőváros-falu (135)	Mezőváros (326)	Praedium (11)	Teljes halmaz (7172)
0,074	0,124	0,150	0,082	0,078

földminőségű települések esetében kisebb volt a piactól való távolság. A jogállást tekintve egyértelmű a mezővárosok és városok kedvezőbb helyzete, a meglepőbb inkább az, hogy prédiomok nem voltak távolabb a piacoktól, mint a falvak (ami kedvező feltételeket biztosított az árutermelés kialakulásához). A „billegő” mezővárosok szomszéd piacoktól való átlagos távolsága meghaladta a mezővárosi átlagot (11. táblázat). Végül pedig megyei bontás szerint kedvező (országos átlag feletti) volt a piacok elérhetősége Zólyom, Zemplén, Szatmár, Bács, Bereg, Csongrád, Esztergom, Gömör, Borsod, Szolnok, Moson, Pest és Pozsony megyékben (bár ezt az „adatszolgáltatás” hiányosságai befolyásolták). Ezzel szemben Trencsén, Tolna és Nógrád e tekintetben (is) sereghajtók voltak.

A piactól való távolság mint független változó és a kvantifikálható tényezők kapcsolatát tekintve viszont sok esetben nem mutatható ki a trendszerű változás (10. táblázat: például családméret, a távollevők aránya és az idegenek aránya). Az idegenek relatíve magas aránya a piacközpontokban nem szorul magyarázatra, míg a piactól legtávolabb levő települések esetében mért hasonlóan magas érték talán a tercier szektor kiskereskedő-szeszkeimérő zsidóságára utal. A lakosság szám és a polgárok aránya ugyan magasabb a piacközpontokban (ez sem meglepő), de a többi távolságkategóriában nem volt trendszerű változás. Ugyanígy a piactól való távolság nélkül mért kompozit fejlettség is csak a piacközpontokban volt érezhetően magasabb, innen távolodva alacsony és stagnált. A magas fejlettségi értékek egyik oka, hogy, a parókiákkal ellentétben, az iskolamesterek településenkénti gyakorisága 55%-ról 90% fölé nőtt a piacközpontokhoz közeledve. A teljes jobbágygazdák aránya (a teljes népességhez viszonyítva) viszont épp fordítva: 16%-ról 6%-ra esik, az egy úrbéresre (zsellérrel) jutó szántóval együtt – miközben a házatlan zsellérek aránya enyhén, de biztosan emelkedik a piacokhoz közeledve (ami arra utal, hogy a zsellér fogalma nemcsak nincstelen, bér munkát végző földművest takarhat, hanem a polgárosodáshoz köthető jelenségeket, szakmákat és szőlőművelést is). Ugyanígy, a robot

értéke a piacközpontokban – azok társadalomstruktúrájából eredően (sok a zsellér és nem telkes jobbágy jogállású) – érezhetően esik. A természetbeni ajándékok egy földművesre jutó értéke ugyancsak stagnál a piac felé közeledve, majd szintén a piacközpontban leesik. Az éves adóalap ugyanitt háromszor akkora, mint a következő kategóriában, miközben az átlagos lélekszám is több mint kétszeresére ugrik, tehát a fajlagos adó csak kicsit magasabb a piacközpontokban 1786-ban. A földminőség javult a piacközpontok felé közeledve (csakúgy, mint a településhierarchia esetében).

Összegzés

A tanulmányban szemelvényeket mutattunk a 18. századi településsoros adatbázisunk vizsgálati lehetőségeiből, olyan, nagy elemszámú vizsgálatokat kivitelezve, melyek nem elsősorban a területi differenciák mintázatainak feltárását célozzák. Megállapítottuk, hogy átlag feletti fejlettséget mutattak a magyar, német, de a román falvak is a szlovák települések halmazával szemben, mely átlagosnál rosszabb helyzetüket tükrözi. A felekezeti megoszlást tekintve a római katolikus, római katolikus–vegyes (és a felekezettel nem jelölt) falvak voltak a legfejletlenebbek, de nem volt olyan nagy szórás és különbség, mint például a nyelvek esetében. A református és református–ortodox települések voltak a legfejlettebbek, őket az evangélikusok követték. Az 1–12 éves gyermekek aránya a reformátusoknál volt a legalacsonyabb 1785-ben, őket az evangélikusok követték. Az ortodox és vegyes vallású falvakban a család létszáma inkább 6 fő volt, mint 5: ez utóbbi az evangélikusokra volt igen jellemző. A református magyar települések fejlettsége a mutatók alapján jobb volt a század végén (1910-ben is), mint a katolikus magyar településeké, amelyek viszont a katolikus horvátoknál és kisebb mértékben a szlovákoknál is jobb életminőséget mondhattak magukénak. Az ortodoxok esetében a szerbek felfelé húzzák az átlagot, a románokkal összevetve.

Kimutattuk, hogy a robot a kulturálisan legelmaradottabb települések esetében volt a legnagyobb, ami összefügg a telkes jobbágyok ottani magas arányával. Azaz, a kulturális infrastruktúra növekvő zsellérarány esetében javult.

A legjobb földeken volt nagyobb az átlagos jobbágyi üzemméret, és az állami adó egy telekre vetített értéke a rosszabb minőségű földön volt magasabb, ami arra utal, hogy e területeken az adó jelentősebb része nem a szántóföldi művelésből származott. A nemesesség a jobb minőségű földeken nagyobb arányban volt jelen. Ez azt is jelenti, hogy a legjobb földek nem kerülhettek ekkor kizárólagosan az arisztokraták kezére, hiszen ebben az esetben a nemesek aránya kisebb lenne, mint például a második földosztályban (ahol arisztokratából jóval kevesebb volt, mint kisbirtokosból). A polgárok aránya is magasabb volt a jó földekkel rendelkező településeken.

A kompozit fejlettségi mutató a mezővárosokban átlag feletti, a falvakban átlagos, a prédiúmonokon pedig átlag alatti. Ez egyrészt azt erősíti, hogy jól alakítottuk ki a fejlettségi vizsgálatok módszertanát,³⁸ másrészt arra utal, hogy a korszak településhierarchiája

38 Lásd Demeter: Területi egyenlőtlenségek.

egyben fejlettségi, nemcsak jogi hierarchia: láthatóan párhuzamos a hierarchia, a lélekszám és a fejlettségi szint alakulása.

Bemutattuk, hogy a piacok a jobb minőségű földek közelében nagyobb gyakorisággal jelentek meg, nőtt az iskolamesterek, továbbá a zsellérek aránya is a piacok közelében, ami a városok társadalmi differenciálódására utal. Az idegen honosságúak aránya igen magas volt a piactól legtávolabb lévő településeken (ami részben a zsidóság sajátos adaptációs stratégiáira is utalhat) és a piacközpontokban egyaránt.

Továbblépési lehetőséget rejtenek a hasonló, de többszintű (illetve több kvantifikálható tényező kombinációját megkísérítő) vizsgálatok: elemezhetők például a települési jogállás (vagy felekezet) társadalmi-gazdasági különbségei nemcsak országos, hanem megyei bontásban is, rámutatva a regionális differenciákra (azaz ilyen kérdésekre kereshetünk választ: a máramarosi vagy bihari románság esetében több-e a zsellér? a református vagy ortodox falvak piaci hozzáférése a jobb?). Szintén lehetséges továbblépés az egyszintű vizsgálatok esetében is: lehetséges az 1. táblázat indikátorait nagybirtokként vagy birtoktípusonként lekérdezni és kiértékelni – adatbázisunk struktúrája erre lehetőséget nyújt³⁹ –, vagy az adminisztratív területi egységeket (megyéket, járásokat) tekinteni csoportképző tényezőnek, és ezekre kiszámolni megyénként az összes indikátor értékét.

39 Akár olyan kérdést is feltéve, hogy volt-e különbség életminőség tekintetében a Széchenyi- és Esterházy-birtokokon élők között, vagy a 19. századi reformnemesség felmenőinek földjén milyenek voltak a szolgáltatások, volt-e közös vonás bennük stb. Ezek vizsgálatára egy másik tanulmányban teszünk kísérletet.

VÁLASZOK A MODERNIZÁLÓ ÁLLAM BEHATOLÁSÁRA
A VIDÉKI TÉRBE
Az 1883-as horvátországi parasztmozgalmakról másképp
ESZIK VERONIKA

REACTIONS TO THE INTRUSION OF THE MODERNISING STATE
INTO THE RURAL SPACE

On the Croatian Peasant Movements of 1883 from a Different Perspective

In the period of the Austro-Hungarian dual monarchy (1867–1914) the agrarian population of banal Croatia reacted to their changing living conditions with revolts and riots roughly once in a decade. The abundant historiographical coverage has identified two basic causes in the background of these tensions: some of a social nature such as the years of low yields and the increase of peasant duties, and some stemming from the growing national consciousness of the peasantry and the emotions thereby stirred up. Alongside these causes, the present paper intends to include a third source of conflict that has rarely been analysed so far: namely the modernising intervention of the state, whose presence, with a force that had not been experienced previously, resulted in a profound subversion of the rural world.

Keywords: rural history, peasant movements, antimodernism, opposition of province and city, Kingdom of Croatia-Slavonia, anti-Hungarian movements

A modernizáció és a rá adott válaszok

A dualizmus kori Horvát-Szlavón Királyság agrárnépségének mély és elhúzódó válságát¹ a mintegy évtizedenként fellángoló paraszti megmozdulások (1871, 1883, 1895/97 és 1903) is jelzik. Dimenziói, illetve az a tény, hogy sokáig a parasztság nemzeti ébredésének egyfajta kiindulópontjaként értelmezték, az 1883-ban történt eseményeket alaposan kutatott történeti témává tették. Mind a magyar, mind a horvát historiográfia behatóan foglalkozott a konfliktusoknak a nemzeti kérdésben rejlő okaival és a gazdasági hátterével.

Eszik Veronika, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Újkori osztály.

- 1 A vidék gyökeres és feszültségekkel teli átalakulását okozta többek között a zadrugák, a falusi földközösségek felbomlása és felbontása, a Határőrvidék polgárosítása, az új kataszteri felmérések és az ezzel összefüggő adóreform, vagy a mezőgazdaság kapitalizálódása. E jelenségek mindegyike önmagában is alapos kutatást igényel, jelen tanulmány középpontjában a változások soha nem látott mértéke és gyors üteme áll, mint olyan jelenségek, amelyek próbára tették a paraszti társadalom tűrőképességét.

Elsősorban Katus László tanulmányaiból² és Dragutin Pavličević nagymonográfiájából³ e szempontok szerint egészen részletes képet kaphatunk az 1883-ban történetekről. A megmozdulások közvetlen kiváltó okai is jól ismertek: Dávid Antal, az újonnan kinevezett zágrábi pénzügyi igazgatósági elnök a hozzá tartozó intézményeken az addig horvát nyelvű táblákat kétnyelvű, magyar és horvát feliratokra cseréltette, a tisztviselőknek magyar nyelv-tanfolyamot szervezett, ugyanekkor pedig az államvasutak – azzal a nyilvánvalóan vitatható érveléssel, hogy a MÁV a magyar állam magánvállalata, így szabadon rendelkezik a nyelvhasználatáról – horvátországi vonalain bevezette a magyar nyelv használatát. A nyelvi kérdés kapcsán a politikai jellegű sérelmek és a társadalmi feszültségek hosszú sora bukkant felszínre.⁴ A vidékre is kiterjedő tiltakozáshullám a címerügyet ürügyként használva a parasztság gondjaival kapcsolatos elkeseredettségnak adott valójában hangot. A szikra, amely berobbantotta a tiltakozásokat a két említett szakirodalmi összefoglalóban is inkább ürügyként, mint valódi okként tűnik fel, amely elfedte a háttérben zajló általános magyarellenos indulatokat és a kíméletlen adóbehajtás kiváltotta dühöt.

Elmaradt azonban az antimodernista gesztusok érdemi tárgyalása, noha az anti-modernizációs és magyarellenosnak is nevezett megmozdulások során a lakosság tiltakozása rendszerint a város és a modernitás tereivel szembeni szimbolikus és konkrét erőszakban öltött testet. S nem csupán szigorúan véve a (városi) modernitásra adott reakciók vizsgálata fehér folt a 19. századi horvátországi parasztmozgalmak historiográfiájában, de ebből a szakirodalmi termésből általánosságban is hiányzik az a nézőpont, amely a paraszti változástapasztalat sajátosságait, elviselhetőségének határait helyezi a középpontba. Ez a tapasztalat- és részben érzelmetörténeti megközelítés a vidék társadalmának kutatásában számos új eredménnyel kecsegtet, amint ezt például Csikós Gábor kutatásai is mutatják. Csikós egy másik, a vidék erőszakos átalakításával terhelt korszak, az 1950-es évek vidéki társadalmának tűrőképességét vizsgálta olyan elmeoktató esetek középpontba állításával, amelyek esetleírásaiban nyilvánvalóvá vált, hogy a szenvedő beteg gondjainak okai között előkelő helyet foglaltak el az életükben bekövetkezett, nagypolitikai irányítású radikális változások.⁵ Bár ennek a munkának a módszertani megközelítései nem használhatóak a jelen kutatásban (hiszen az tudatosan alkalmazza a pszichiátria tudományának bizonyos módszereit és megállapításait történeti anyagon), és forrásbázisunk is nagyon eltérő, ez a vidékkutatás, amely kifejezetten a parasztság stressztűrő képességét, rugalmasságát állítja a középpontba, inspirációt jelentett az elemzés megírásakor.⁶

2 Katus László: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák–Magyar Monarchia délszlávlakta területein. *Történelmi Szemle* 2 (1959) 354–404.; Uő: *A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak*. Bp., 1960. [Különlenyomat a Századok 92. évf. 5–6. és 93. évf. 2–4. számából.]

3 Dragutin Pavličević: *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*. Zágráb, 1980.

4 Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Bp., 2011. 392–394.

5 Csikós Gábor: „...mennél több bolondot kell termelni az államnak”. A társadalom átalakíthatóságának élettani határai, 1952. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 295–314.

6 A kommunista kollektívizálás olyan mértékben dűlta fel a falvak világát, hogy ezzel a korszakkal kapcsolatosan inkább találunk olyan munkákat, amelyek ennek a dűlásnak az elviselhetőségére/elviselhetetlenségére helyezik a hangsúlyt. Az állami erőszak történetének feldolgozására lásd Ö. Kovács József: A vidéki életvilágok szétrombolása. A közép-kelet-európai kommunista diktatúra és a vidék. In: *Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. Szerk. Csikós Gábor et al. Bp., 2019. (Vidéktörténet 2) 339–349. Szintén az

Ebben a tanulmányban arra vállalkozom, hogy ennek az 1883-as pillanatnak a megmaradt levéltári forrásait⁷ újból átnézve a vidék lakosságának a modernizációval kapcsolatos attitűdjeit, a változáshoz kapcsolódó érzéseit bemutassam. Bár éppen az 1883-as megmozdulások városokban törtek ki, az elégedetlenség egyrészt a vidékre is hamar kiterjedt, másrészt a kisvárosokban döntően a különböző augusztusi vásárookra érkező paraszti sokadalom követte el a rendbontásokat. Ezért úgy vélem, ennek a vidéktörténeti kutatásnak mindenképpen ennek az évnek az eseményeivel kell kezdődnie. A tanulmányban kísérletet teszek továbbá arra, hogy a paraszti megmozdulásokat kísérő és alakító szóbeszédet történeti elemzés tárgyává tegyem, mint amelyek kifejezik a paraszti képzeletvilágok egy szeletét, s nem csupán az írástudatlan tömegek irracionális viselkedésmintáinak egy példáját jelentik.

A rendelkezésre álló forráskorpusz – ahogyan ez az agrárnépesség kutatásánál általában is problémát szokott jelenteni – nem szóltatja meg közvetlenül a paraszti népeiséget. Ellenkezőleg: a hatalom képviselői, a civil és a katonai igazgatás szereplői jelentenek a paraszti megmozdulásokról. Bár már önmagában az események rögzítése is a válogatás és az értelmezés szűrőin keresztül történik, bizonyos forráskritikai óvatossággal alkothatunk valamiféle képet a parasztság motivációiról, indulatainak célpontjairól, alapvető félelmeiről, leggyakrabban hangoztatott jelszavairól. Ehhez elsősorban a jelentések magyarázó és spekulatív megjegyzéseinek leválasztására van szükség, illetve a jelentett irracionális paraszti magatartások és vélemények „komolyan vételére”, vagyis arra, hogy a mind a kortárs hatalmi személyek, mind a történészek által ignorált viselkedésmintáknak jelentést, sajátos belső logikát tulajdonítsunk.⁸ A jelentéstevők között vannak továbbá olyan szereplők, akik valóban törekedtek a falvak lakosságának megértésére, sokat és hosszasan beszéltek velük,

erőszak társadalomtudományos megközelítéseiből, a 20. századi erőszakos események analizéséből és konkrétan Charles Tilly erőszak-tipológiájából inspirálódott Fónagy Zoltánnak az 1848-as paraszti mozgalmak kollektív erőszakgyakorlataira vonatkozó tanulmánya. Fónagy Zoltán: Kollektív erőszak az 1848-as paraszti mozgalmakban. Tipológiai kísérlet. *Századok* 154 (2020) 1165–1186. Fónagy Zoltán kutatása nem pontosan azokra a kérdésekre keres választ, amelyekre a jelen tanulmány, hiszen elsősorban a kollektív erőszak jellegét kívánja meghatározni, annyiban mégis fontos megközelítés számomra, hogy az agrártársadalom belső motivációira és sajátos gyakorlataira vet fényt. A falvak világa nem marad passzív elszívódója az állami beavatkozásoknak vagy a társadalmi feszültségeknek, hanem cselekvő alakítója saját, változásban lévő életvilágának.

7 Az 1883-as városi, majd vidékre is kiterjedő magyarellenes és antimodernizációs megmozdulásokról a báni kormányzatnak küldött táviratok és hivatalos jelentések képezik ezt az anyagot, amelyet a Zágrábi Állami Levéltár őriz. Hrvatski državni arhiv (= HDA) Zemaljska vlada. Predsjedništvo (= Pr.Zv.) Zágráb, 1881–1883. Ugyanitt összegyűjtöttem továbbá az 1903-ban történt hasonló események levéltári dokumentumait is, amelyeket a későbbiekben szeretnék feldolgozni, és ezzel a kutatást kiegészíteni. A két, magyarellenes jellegénél fogva Magyarországon is kutatott és ismertetett eseménysorozat mellett 1895-ben és 1897-ben is heves paraszti megmozdulások rázták meg a horvát vidéket, melyekről levéltári alaputatást nem végeztem, használok viszont Stefano Petrungarónak az 1897-es évről szóló monográfiáját, amelyben sokat és hosszasan idézi a levéltári, elsősorban peres anyagot. Stefano Petrungaro: *Kamenje i puške. Društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća*. Zágráb, 2011. (Az 1871-es, Eugen Kvaternik vezette határőrvideki felkelés, úgy vélem, nem tartozik a vizsgálandó események körébe. Ekkor még azok a modernizációs folyamatok, amelyek a vizsgálatom tárgyát képezik, nem válhattak ki kollektív reakciót a vidék lakosságából.)

8 Még ha ez a sajátos belső logika egyfajta „korlátozott racionalitás” megnyilvánulása is, ahogyan Giovanni Levi jellemezte a falvak társadalmának válaszát egy „öt fokozatosan és kíméletlenül elfojtani készülő

olykor nem titkolt szimpátiával. Ilyen, kifejezetten empatikus és megegyezésre törekvő hatalmi szereplő volt Ognjeslav Utješenić Ostrožinski Varasd megyei főispán (1875–1885) és a békétlenségek kivizsgálására kinevezett kormánybiztos, az általa írt beszámolókat ezért különösen jól használhatónak találtam. Utješenić annak a véleményének adott hangot, hogy amennyiben az adminisztráció „nyitott szívvel és szelíd lélekkel van a zagorjei [Zágráb környéki] falusi nép iránt”,⁹ a további erőszak elkerülhető. Nagy hangsúlyt helyezett a falvak népének tájékoztatására, igyekezett az adórendszerről, a címerekről, a törvényekről és rendeletekről részletes ismertetést nyújtani a látogatásaira összegyűlt falusiaknak, hogy ezáltal is segítsen elsimítani a feszültségeket. Az irat szerint, amelyben utazási számláinak megtérítését kéri, Ognjeslav Utješenić huszonegy településen igyekezett megismerni a lakosok panaszait, és lecsendesíteni indulataikat.¹⁰

Utješenićnak a vidék problémái iránti érzékenységet mutatja, hogy korábban német nyelven könyvet írt a zadrugák, a falusi házközösségek problémájáról csakúgy,¹¹ mint a Határőrvidékről, és annak sajátos státuszú földműveseiről.¹² Mirjana Gross Horvátország modernizációjának kezdeteiről írt monográfiájában Utješenićnak a zadrugákról alkotott nézeteit¹³ valójában egy intellektuálisan alátámasztott tradicionalista ellenállás megnyilvánulásaként írja le, amely szerint az egyébként nagy modernizáló hírében álló politikus belső dilemmáiról tanúskodik. Gross drámaian fogalmaz, szerint a szerző modernitás és hagyomány között „megfeszítve” alkotott mint gyakorló politikus és mint gondolkodó egyaránt.¹⁴ Gross értékelésének nézőpontja persze szerepet játszhat abban, hogy ennyire ellentmondásokkal terhesnek ítéli meg Utješenić gondolkodását. Idézett munkája ugyanis Horvátország „lemaradottságának” okát kapitalizációjának megkésett-ségében látta, és lényegében a modernizáció nyugati mintáinak követését tartotta volna üdvösnek. Ebben a modellben a közösségi földtulajdonlás nem lehet más, mint a periféria lemaradásának kitűnő példája. Utješenić, aki nem a modernizáció főcsapásához való felzárkózást tekintette kívánatos célnak, nagyobb szabadsággal különböztethetett meg valóban kívánatos modernizációs célokat, amelyekért fáradhatatlanul harcolt is (ilyen

összetett, fejlett társadalom” jelenlétére. Giovanni Levi: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Bp., 2001. (Osiris Mikrotörténelem) 39.

9 Ognjeslav Utješenić jelentése a báni kormánynak Zlatarból. 1883. szeptember 2. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3653/1883.

10 HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 4580/1883.

11 Ognjeslav Ostrožinski Utješenić: *Die Hauskommunionen der Südslaven. Eine Denkschrift zur Beleuchtung der volksthümlichen Acker- und Familienverfassung des serbischen und des kroatischen Volkes*. Bécs, 1859.

12 Ognjeslav Ostrožinski Utješenić: *Die Militärgränze und die Verfassung. Eine Studie über den Ursprung und das Wesen der Militärgränzinstitution und die Stellung derselben zur Landesverfassung*. Bécs, 1861.

13 Utješenić a zadrugák intézményét üdvösnek tartotta, míg a mezőgazdaság kapitalizációját veszélyesnek, hiszen – érvelt –, Nyugat-Európában látható módon az polarizációhoz, így egyes rétegek szélsőséges elszegényedéséhez vezetett. A honi ipar hiányát is kevésbé látta problematikusnak, mint azt a mintát, amely szerint a nyugati iparosodás végbement. Összességében nem a magántulajdonban látta a produktivitás növelésének zálogát, ellenkezőleg, a zadrugákat potenciális védőhálóknak tekintette a proletarializálódás veszélye ellen. Véleménye szerint a nyugatról érkező civilizátorok végeredményben a közösségek kötelékeinek meglazításán fáradoznak, ez pedig mérgező hatással van a délszlávok életére.

14 Mirjana Gross: *Počeci Moderne Hrvatske. Neoabsolutizam u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*. Zágráb, 1985. 216–219.

volt például vármegyéje vasúti és közúti kapcsolatainak fejlesztése), és elkerülendő modern fejleményeket. Bár a parasztmozgalmakról adott jelentései értelemszerűen nem tükrözhetik Utješenovićnak a változó világról alkotott nézeteit abban a mélységben, mint szakmunkái, kutatásunk kérdésfeltevése szempontjából érdekes tény, hogy egy a vidék problémáival behatóan foglalkozó kortárs szemlélő és döntéshozó ebben a gondolati keretrendszerben értelmezte mindazt, amit tapasztalt.

1883-ban, ahogyan 1903-ban is, az agrárnépesség által kifejtett erőszak tipikusan a nagy, modern állami hálózatok (vasút, posta, távíró, adóhivatalok), a városi életmód és kultúra szimbólumai (városias kabát, csizma, könyvek, mértékek, írástudók), vagy az állami kontroll egyéb jelképei (címer, zászló, állami anyakönyv) ellen fogalmazódott meg. Ezeknek az erőszakaktusoknak a paraszti nemzeti ébredés folyamatával való magyarázatát érdemes árnyalni. A horvátországi események kapcsán ugyan nem, a nemzetközi szakirodalomban azonban egyre gyakrabban vizsgálják felül azt a tételt, amely szerint a 19. század második felében az agrártársadalom berkeiben feltétlenül „nemzeti ébredés” következett be, vagyis a különböző államalakulatokban élő paraszti lakosság magáévá tette a nemzeti eszmét, és korábbi, térben szűkebb, tartalmában változatosabb lojalitásait, az identitását meghatározó kisközösségek szerepét átvette a nemzethez tartozás érzése. A részletes esettanulmányok gyakran vezetnek más eredményre. Közelebről megvizsgálva a század második felének paraszti mozgalmait, olykor inkább a nemzeti lojalitás bizonytalansága, a magatartásminták sokfélesége bontakozik ki. Ahogyan Berecz Ágoston megfogalmazta, „[a]z állami szervek gyűlölete és az etnikai választóvonalak mentén jelentkező gazdasági konfliktus önmagukban nem tették a parasztokat öntudatos nemzeti alanyokká”.¹⁵ Éppen ezért a tanulmány célja nem csupán a parasztmozgalmak eddig ismert motivációinak kiegészítése egy új szemponttal, hanem a korábban megfogalmazott, a nacionalizmus mindenhatóságára alapozott történeti vélemények árnyalása is.

Létezik azonban egy másik, a politikai kultúrával, a politikai öntudattal kapcsolatos folyamat, amely a korszakban inkább tetten érhető. A modern tömegpártok bázisának kialakulásáról van szó, konkrétan pedig először a Jogpárt, majd az 1900-as évek elejére a Horvát Parasztpárt politikai tényezővé válásáról. A jelen kutatás szempontjából az utóbbi folyamatnak különös jelentőséget ad az a tény, hogy a párt vezetőinek, Stjepan és Antun Radićnak a világképe, amely később oly alapvetően határozza meg a horvát közbeszédet és politikai kultúrát, a városiak és a parasztság éles kettéválasztásán, szembeállításán alapult. Stjepan Radić parasztpárti politikus életrajzírója, Mark Biondich művében külön fejezetet szentel a vidék és a város ellentétének. Véleménye szerint a 19. század végi horvát társadalom legmarkánsabb vonása, hogy a politikai és gazdasági elnyomást egyúttal mindig a város agressziójaként értelmezték a vidékkel szemben, mégpedig azért, mert egyszerűen idegennek tartották azt. Az adószedő, a toborzó, a hivatalnok vagy a vas-

15 Berecz Ágoston: Paraszti nacionalizmus alulnézetből. Románok a dualista Magyarországon. *Századok* 155 (2021) 548. Berecz megjegyzése kifejezetten a kisebbségi helyzetben élő parasztságra vonatkozott. A horvát parasztság helyzete ugyan nem ilyen, a szubdualizmus viszonyai, és különösen az adóztatásnak a magyar kormány általi kézbentartása miatt mégis úgy vélem, hogy a megállapítás a vizsgált esetben is érvényes. Berecz Ágoston tanulmánya bevezetőjében historiográfiai áttekintést nyújt a paraszti nacionalizmusról szóló nemzetközi kutatásokról.

úti dolgozó egyszerre testesítette meg a gazdasági nehézségek okát és a horvát nemzet-építés kibomlásának akadályát: a magyarságot.¹⁶ Bár a város idegenként való érzékelése a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia egyik általános vonása, arra is figyelemmel lehetünk, hogy a dualista berendezkedés a birodalom nemzeteit hierarchiába rendező szisztéma is volt egyúttal, ahol a modernizációhoz, így az iparosításhoz és az ennek megfelelő városi terek létrehozásához nem volt egyforma hozzáférése a különböző nemzetek tagjainak. A város így olyan hatalmi helyé vált, amelynek erejét modernsége adta, és ez a modernség akkor is idegen volt, ha nem lakták idegenek. Így a város- és magyarellenesség annak ellenére könnyedén összekapcsolódott, hogy Horvátország városainak nem volt jelentős magyar nemzetiségű és nyelvű lakossága, még Fiume esetében sem.

A Horvát Parasztpárt igazi sikere ugyan a két világháború közti korszakra tehető, ez azonban elsősorban annak a ténynek köszönhető, hogy az általános választójog bevezetése nem tudott nyilvánvalóvá válni a formáció hihetetlen népszerűsége. A párt programját azonban 1903-ban vetették papírra, és a Radić fivérek kétpólusú társadalomszemlélete dualizmus kori tapasztalatok alapján formálódott. A vidék városellenessége ezért olyan tényező, amelynek már ebben a korszakban is van – akár a nacionalizmussal összehasonlítható – politika- és mentalitástörténeti jelentősége.

A levéltári anyag újraolvasása során három olyan, egymással szorosan összefüggő területet azonosítottam, amelyek lehetőséget adnak az eseményeknek a fenti szempontok szerinti újragondolására. Elsőként a paraszti tömegeknek a nemzeti jelképekkel kapcsolatos bizonytalanságaival foglalkozom. Ez a szimbólumhasználati dezorientáltság figyelmünket egyúttal a hatalmi viszonyokkal szembeni általános, a nemzeti kérdéstől függetlenül is jelen lévő kétségbeesésre irányítja.¹⁷ A további két alfejezetben ezeknek a hatalommal szembeni ellenérzéseknek két alesetét elemzem: a város mint hatalomhely által kiváltott ellenérzéseket, illetve a mindenhová behatoló állami hálózatok jelenléte által keltett félelmeket.

16 Mark Biondich: *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*. Toronto, 2000. 21–25.

17 A *Rural History in Europe* című vidéktörténeti könyvsorozat egy kötete az „alávetésen keresztül megvalósított integráció” [integration through subordination] koncepciójával írja le az állam mind jobban kiterjesztett hatalmát és modernizációs kampányait a vidéki térben, elsősorban mivel a mezőgazdasági termelést az állam úgy kívánja integrálni a kapitalizálódó nemzetállamba, hogy mindinkább az ipari termelés belső logikáját erőlteti rá. Az alávetésen keresztül megvalósított integráció olyan gondolat, amely ennek a tanulmánynak is szemléleti alapját képezi, bár inkább a modernizáló intervenció vagy a modernizáló kampányok kifejezésekkel utaltam rá. Peter Moser – Tony Varley: *The State and Agricultural Modernisation in the Nineteenth and Twentieth Centuries in Europe*. In: *Integration through Subordination. The Politics of Agricultural Modernisation in Industrial Europe*. Ed. Peter Moser – Tony Varley. Turnhout, 2013. (Rural History in Europe 8) 13–39.

„A parasztok belekiabálják [...] magukat a Magyarország elleni
kifakadásokba”¹⁸

Az 1883-as paraszti megmozdulások szimbólum- és szóhasználata

Az 1883-as megmozdulások szimbolikájával kapcsolatban majd' teljes a konszenzus a szakirodalomban: kiindulva abból, hogy a megmozdulásokra ürügyet szolgáltató, a parázsló feszültségeket lángra lobbantó esemény a kétnyelvű címerek és feliratok kihelyezése volt különböző közintézményekre, általában azt olvashatjuk, hogy a feldühödött tömegek a magyar uralom vizuális jeleit, magyar címereket és lobogókat szakítottak le, égettek el, tapostak meg, és magyarellenés rigmusokat skandáltak.

Stefano Petrungaro egy tanulmánya¹⁹ hívja fel a figyelmet arra, hogy a levéltári iratokból közel sem bontakozik ki ennyire egyértelmű kép, sőt. Valóban: a jelentések legfeltűnőbb vonása éppen az, hogy a falvak lakossága mennyire ambivalensen viselkedett, és gyakran mennyire tanácstalan volt akkor, amikor tiltakozása kifejezésére megfelelő célpontokat keresett. A falvak döntő többségében a demonstrálók egyáltalán nem találtak magyar címet, feliratot vagy zászlót, amikor pedig a paraszti lakosság városi térben követett el rendbontásokat, szintén nem tudta biztonsággal beazonosítani dühének a szakirodalom által ideáltipikusnak tekintett, vagyis a nemzeti máshoz köthető célpontjait. Leggyakrabban a közös, magyar és horvát szimbólumokat egyszerre tartalmazó állami címet találták a helyi hivatalok és iskolák épületeiben, de nemegyszer olyan is előfordult, hogy a meggyalázott címer teljes egészében horvát nyelvű és szimbolikájú volt. Mivel a hivatalos horvát címer is tartalmazta a Szent Koronát, a magyar korona országainak közös címere pedig horvát-szlavón heraldikai elemeket (leggyakrabban azonban kizárólag horvát nyelvű felirattal), a megkülönböztetés valójában nem is volt olyan könnyű. Ami a zászlókat illeti, úgy tűnik, a horvát színek ekkoriban még szintén nem voltak mindenki számára egyértelműen beazonosíthatók. Még egy bő évtizeddel később, 1897-ben is előfordult, hogy a horvát trikolórral azonos színekből álló ortodox egyházi zászlókat szagatott meg a feldühödött tömeg, 1883-ban pedig még egyáltalán nem látjuk nyomát az 1903-as tüntetések gyakorlatának, amikor a nemzeti színek már mind kokárdák, szalagok, mind lobogók formájában feltűnnek a parasztok ruháin és kezében.²⁰ Zavarba ejtő módon a falvakban nemegyszer a templomokban található különböző zászlókat, ritkábban szentképeket, szobrokat is ugyanolyan heves indulatokkal rongálták meg, mint az állami jelképeket, és ugyanúgy valamiféle hivatalosság jelképeiként azonosították őket.

Hrastovicában a tömeg betört a templomba, feltételezve, hogy a pap magyar zászlót rejteget, de miután semmit sem talált, egy Szent Flórián-szobrot tört össze, mivel annak pajzsa „valamilyen címernek tűnt”.²¹ Gornja Stubicában mintha a tömeg kifejezett célja

18 Távirat Zágrábból. *Nemzet* 1883. szeptember 3. 1.

19 Stefano Petrungaro: Popular Protest Against Hungarian Symbols in Croatia (1883–1903). A Study in Visual History. *Cultural and Social History* 13 (2016) 503–520. A kortárs beszámolókat döntő többsége a heves magyar-gyűlöletet hangsúlyozza, ritkán azonban említi a szimbólumhasználat bizonytalanságait, mint az alábbiakban hosszabban idézett Pesty Frigyes. Pesty Frigyes: *Száz politikai és történelmi levél Horvátországról*. Bp., 1885. 33.

20 Petrungaro: Popular Protest, 509–510.

21 Az erről szóló sajtóbeszámolót idézi Pavličević: *Narodni pokret*, 265.

lett volna a jelképek összességének megsemmisítése: egy körülbelül hatvanfős tömeg verődött össze a faluban, a községi hivatalról rudakkal leverték a közös címet, és az előljárótól a – feltételezések szerint rejtegetett – magyar címer kiadását követelték – vagyis azt is fölismerték, hogy a levert címer nem az volt. Ezután a település mindkét boltjának és a trafiknak a cégérét is leverték, összetörték, ezeket szintén címernek [grb, horvát] nevezték. A hatalmi jelképek birtokba vételét betetőzte, hogy a boltostól nem csupán a nála lévő készpénzt és cigarettát kobozták el, hanem a boltban kifüggesztett Ferenc József-portrét is.²² A közös címet rongálták meg Dubravében, Gomirjében és egy sor más településen is. Különösen jól mutatja a változásokkal szemben a tűrőképessége határáig jutott paraszti társadalom lelkiállapotát, hogy Utješeniović, a már említett csillapító célú beszélgetései során Sveti Križben a templomtéren köré gyűlt helyi lakosságot (köztük – emeli ki –, időseket) arról igyekezett meggyőzni, hogy címerügyben nem lesz semmi új, „senkinek sem áll szándékában másféle címereket kifüggeszteni, mint amelyek már eddig is voltak”.²³

Marija Bistricában 1883. augusztus 26-án a környékbeli falvak lakói mise után leverték a horvát nyelvű hivatalos kiírásokat és címet, mivel „az tulajdonképpen olyan, mint a magyar címer” – mondták.²⁴ Az utóbbi megjegyzés arra utal, hogy többről van szó, mint az írástudatlan tömegek irracionális viselkedéséről²⁵ vagy a nemzetté válás folyamatába való kései csatlakozásukról. A félmondat inkább arra enged következtetni, hogy a tömeg magyarként azonosított minden állami jelképet, és a „magyar” szót valójában a „távoli, ellenséges hatalmi központ” értelemben, nagymértékű jelentéstorzítással-jelentésbővítéssel alkalmazták meglehetősen sok irritáló tényező megnevezésére.

A lokális horvát hivatalnokréteg és a falusi intelligencia ellen intézett támadások nagy száma szintén arra mutat rá, hogy az állami bürokráciát képviselő bármely nemzethez tartozó személyt ellenségeként azonosított a tömeg. Különösen feltűnő ez azokkal a személyekkel kapcsolatban, akik semmilyen formában nem voltak kapcsolatba hozhatók Budapesttel, így például tanítók, plébánosok vagy pópák esetében nem mindig könnyű megérteni, mivel is vádolták őket tulajdonképpen, és hogyan érthették rájuk a ’magyar’ vagy ’magyarón’ jelzőt, vagy hogyan lehetett volna lehetséges, hogy „megvegye”, lefizesse, felhasználja őket a magyar állam.

Ebben a kontextusban a ’magyar’ jelzőnek olyan szélsőségesen tág használatával állunk szemben, ami már gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy annak pontos tartalmát is értsük: jelentett-e valóban nemzeti hovatartozást (ez esetben a használata a helyi horvát elitekre, vagy, mint láttuk, a horvát címerre abszurditásnak tűnne), vagy általánosságban

22 A stubicai községi előljáróság jelentése a zlatari alispánságnak. 1883. augusztus 29. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3454/1883.

23 Ognjeslav Utješeniović jelentése több településen tapasztaltakról Zlatarból. 1883. szeptember 2. HDA Pr. Zv. 78. 6. 182. cs. 3653/1883.

24 Pavličević: *Narodni pokret*, 265.

25 Mint a források ismertetése során szóba került, a parasztmozgalmak értelmezésében hagyományosan nagy szerep jut a tiltakozó tettek irracionálisnak bélyegzésének, elsősorban két tényező, az iskolázatlanság/írástudatlanság és a résztvevők rendszerint nagy mértékű alkoholfogyasztása miatt. A jelen tanulmányban azt az álláspontot képviselem, hogy ha egy magatartásforma visszatérő mintázatként jelenik meg a forrásokban, akkor nem önkéntelen cselekvésnek, hanem elemezhető magatartásformának tekintem azt, amelynek belső logikáját felderíteni a kutatás feladata.

a parasztságon uralkodó államhatalom, illetve egy idegennek és ellenségesnek érzékelt elit megnevezése volt. Utóbbira ráadásul rendelkezésre állt a 'magyarón' jelző is, amely eleve megengedte, hogy nemzeti hovatartozástól függetlenül bárkire alkalmazzák. Ahogyan a két gyűjtőfogalom a legkülönbözőbb megtámadott személyek kapcsán hangozhatott el, úgy azt is feltételezhetjük, hogy a magyar címet nem egyszerűen, vagy nem mindig csak nem ismerték fel, hanem a legkülönbözőbb állami szimbólumokat tartották és nevezték magyarnak – így fejezve ki azt a szakadékot, amely saját világuk és a hatalmi struktúrák között egyre szélesebbre tárult.

A 'magyar' jelzőt a legironikusabb módon talán egy tengerparti kisvárosban, Zenggben állították a feje tetejére. Zengg történetében Fiume felemelkedése jelentett igen súlyos következményekkel járó fordulatot, ezért a városka a magyar gazdaságpolitika megváltoztatására irányuló elkeseredett próbálkozásairól, és ezzel együtt magyarellenos érzelmeiről vált ismertté.²⁶ A városkában a polgármester, Izidor Vuich jelentése szerint egy „jogpárti felbujtó”, Josip Gržanić „hergelte a népet minden hivatalnok ellen, mégpedig, hogy aki a magasságos kormány törvényeit megtartotta, vagy azokkal egyetértett, azoknak mind kiadta a lakóhelyét, *azzal, hogy azok mind magyarok*, és ezzel a névvel bélyegzett meg minden békeszerető, jóra való városi polgárt, akik nem kívántak semmiféle felfordulást”.²⁷ Zengg városának békeszerető polgárai, de bizonyos hivatalnokai is, sokrétű küzdelmet folytattak a magyar hatalommal, és annak közeli kirakatvárosával, Fiumével. Nem számíthattak arra, hogy egyszer csak nem csupán magyarszimpátiával, de egyenesen „magyarsággal” gyanúsítják meg őket. A jelentés a továbbiakban a rendbontások fő okaként a „törvények gyűlöletét” nevezi meg, vagyis tulajdonképpen rámutat arra, hogy a fortyogó indulatok általában az államhatalom ellen irányulnak.

A 'magyar' fogalom kitágulása és torzulása nem egyedülálló jelenség, nagyon hasonló ahhoz, ami Északkelet-Romániában történt a 20. század elején, ahol, Irina Marin kutatásai alapján, a 'diák' szó szakadt el végleg eredeti jelentésétől, és a parasztmozgalmak szóhasználatában városi rebellis elemmé, sőt, lázadó értelemben önmeghatározássá is vált („mi vagyunk a diákok” kiabálták az 1907-es *jacquerie* gyakran írástudatlan résztvevői).²⁸ 1905-ben Alsó-Ausztria sztrájkoló munkásai nevezték „Krowotennek”, vagyis horvátnak a sztrájk törésre toborzott magyar és szlovák munkásokat, amely az adott kontextusban egy kifejezetten lekicsinylő megnevezése volt a többnyire szláv nyelvű, vidékről a városba ideiglenesen vagy tartósan beköltözőknek.²⁹ Utóbbi példa természetesen a bűnbakképzés nacionalista logikáját is mutatja, mint ahogy az általam elemzett megmozdulások szóhasználatára is arra utal, hogy a társadalmi konfliktusok nemzetivé színezése, akár a szakirodalomban sokat emlegetett jogpárti agitáció, akár a parasztság saját tapasztalatai révén, de megtörtént.

26 Eszik Veronika: Fiume árnyékában. A magyar kikötő dualizmus kori iparosításának regionális következményei. *Korall* 20 (2019) 76. sz. 5–25.

27 Izidor Vuich jelentése a Zengg városában fellelhető állapotokról. 1883. augusztus 29. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. csomó 3442/1883. [Kiemelés: E. V.]

28 Irina Marin: *Peasant Violence and Antisemitism in Early Twentieth-Century Eastern Europe*. London, 2018. 39.

29 Claire Morelon: Social Conflict, National Strife, or Political Battle? Violence and Strikebreaking in Late Habsburg Austria. *European History Quarterly* 49 (2019) 661.

Ami a paraszti tapasztalatot illeti, az mindenképpen kijelenthető, hogy míg az állam az adóbehajtás és a kataszteri felmérések révén a megmozdulások előtti években fokozottan láthatóvá (és fenyegetővé) vált az agrárnépesség életében, az 1879-től felerősödő magyarosító politikát nemigen érzékelhették vidéken. Az állam helyi képviselői nem magyarok voltak, különösen mivel az adóbehajtás községi feladat lett, de a pénzügyigazgatás hálózata is helyi munkaerővel dolgozott. Éppen ezért az államhatalom és a magyarok azonosításához hiányzott egy láncszem, amelyet olykor a 'magyarón' kifejezés használat, legtöbbször azonban egy a paraszti mozgalmakra jellemző rémhír elterjedése pótolta.

A paraszti megmozdulások során a szóbeszéddek burjánzását olvashatjuk ki a forrásokból. Ezek a szóbeszéddek általában sajátos keverékei néhány pontos értesülésnek, a népi képzelet különböző elemeinek, vágyvezérelt gondolatoknak és ellenkezőjének, a lakosság legszorongatóbb félelmeinek. Tartalmuktól függetlenül úgy tekinthetünk ezekre a híresztelésekre, mint a közösségek kollektív értelmezési kereteire, amelyek egy válsághelyzetben, akut bizonytalanságban valamilyen racionalizáció lehetőségét nyújtották a közösség tagjainak. Számunkra tehát igazságtartalmuktól függetlenül informatívak a szóbeszéddek azzal kapcsolatban, hogy milyen módon értelmezte a nyilvánvaló válságot a megmozduló parasztság. Mivel a szóbeszéddek funkciója többek között az is volt, hogy feltűzelje a parasztságot, és legitimizálja az általa alkalmazott erőszakot, jellemző például, hogy újfajta, végképp elviselhetetlen adók kivetéséről keringtek rémhírek.³⁰

1883-ban az ilyen adófélelmek³¹ mellett a legszélesebb körben elterjedt szóbeszéd az volt, hogy a helyi hivatalnokok és a falusi értelmiség eladja a falut a magyaroknak, eladja a templomot, a harangtoronyt, a földeket, vagy akár a falu lakosságát a magyaroknak. Ez a magyaroknak történő kiárusítástól való félelem vissza-visszatérő, meghatározó eleme a jelentéseknek, olyannyira, hogy Stefano Petrungaro egyenesen a megmozdulások mesternarratívájaként tekint rá.³² Ez a félelem közvetlen – elképzelt – kapcsolatot teremtett a hatalmi struktúra helyi szereplőit és a magyarországi központi hatalom között, és a parasztságnak lehetőséget adott arra, hogy a személyekkel és a szimbólumokkal kapcsolatos ellenérzéseit megindokolja, logikus keretbe rendezze. Az eladás jele ugyanis a terjedő híresztelés szerint az lett volna, hogy az éj leple alatt a templomra, a harangtoronyra, az előljárósági épületre stb. az említett személyek kitűznek valamilyen zászlót (magyart, vagy egyházit, vagy lényegében bármilyet), amiről a magyarok fel fogják ismerni, hogy birtokba vehetik a települést, vagy annak részeit. A „jeladó” lobogók megsemmisítése ezért megelőzésnek, önvédelemnek tűnt fel.

Ebben a szóbeszédben nem csupán az a figyelemre méltó, hogy végső soron a horvátok (és szerbek) nemzeti függését tematizálja valamiképpen, hanem az is, hogy az árulást pénzmozgással köti szorosan össze, és az adásvétel aktusával teszi egyenlővé, miközben

30 A szóbeszéddek jelentőségéről a paraszti megmozdulásokban lásd Marin: *Peasant Violence*, 39–41.

31 Az adófélelmek is gyakran szóltak az állam behatolásáról a vidéki térbe. 1897-ből különösen sok ilyen félelem ismert, ekkor ugyanis az agrárnépességhez is eljutott a polgári házasság intézményesítésének híre, amelyet roppant ellenségesen fogadott. Ebben az évben az a hír járta, hogy meg fogják adóztatni nemcsak a házasságkötést, hanem még a fiúgyermek születését is, vagyis hogy az állam a legitimebb magánügyekben is jelen lesz, és tovább sanyargatja majd az embereket. Petrungaro: *Kamenje i puške*, 46–50., 68.

32 Petrungaro: *Popular Protest*, 506.

a magyarosítás valós, lehetséges módjait³³ teljes egészében ignorálja. A pénzgazdálkodásra ekkoriban átkényszerülő agrártársadalom mind a kíméletlen adóztatás, mind az 1873 óta tartó gazdasági válság, mind a pénzgazdálkodás ki nem épült infrastruktúrája miatti kiszolgáltatottság (az uzsorának való kitettség), de még az új súly- és hossz mértékek bevezetése kapcsán is folyamatosan azt tapasztalta, hogy a korábbinál jelentősen súlyosabb terhek hárulnak rá, amióta azokat pénzben számolják. Megnyúzóit pedig különböző írástudókkal azonosította, akiket általában magyarnak (máskor pedig zsidónak, erről a későbbiekben részletesebben is szó lesz) nevezett.

A paraszti megmozdulások politikai szimbólumokkal kapcsolatos magatartásformái tehát vagy válogatás nélkül minden hatalmi jelkép ellen irányultak, vagy olyan elbeszélési keretet kaptak, amely szerint a parasztság tetteinek magyarellenese volt ugyan, az ebben az összetett szóban szereplő 'magyar' jelentését azonban kibővítették, így az végtére is szintén alig jelentett mást, mint az ellenségesen szemlélt hatalmi struktúra bármely jelképét vagy bármely szereplőjét.

Végül a tiltakozási hullám alkalmat adott arra is, hogy egy-egy akut helyi probléma kifejezést nyerjen. Ilyen esetekben a címerek leverése a tiltakozás készen álló, bevethető koreográfiájaként működött. Újgradiskában [Nova Gradiška, Horvátország] például a parasztság felháborodását egy tüzeset váltotta ki, amely éppen abban a bükkösben pusztított, amelynek kivágására a lakosság korábban engedélyt kapott, és amelyre a tűz másnapján került volna sor.³⁴ A jelentést tevő községi elöljáró annak a véleményének adott hangot, hogy az egyébként békés és az uralkodóházhoz őszinte szeretettel ragaszkodó környékbeli népet a Zágárból érkező újsághírek zaklatták fel, s „ennek tetejébe a nevezett tűzvész végtelenül elkésértette a nincstelen, nyomorult népet”.³⁵ Amikor tehát a címerek és zászlók leverését, leszakítását végrehajtották, olyan mintát követtek, amelyet az újságokból ismerhettek meg, elkeseredésüket azonban valójában az őket ért veszteség fokozta.

A történeteknek a paraszti nemzeti ébredés folyamatoként való értelmezését részben megkérdőjelező, részben kiegészítő interpretációja nem öncél: a továbbiakban annak bizonyítására teszek kísérletet, hogy a hatalom által hozott intézkedések mint újdonságok, illetve a hatalmi személyeknek a paraszti világon kívülsége – vagyis a városhoz tartozása – antimodernista és városellenes jelleget adott a tiltakozásoknak.

33 Ha valóban a nyelvhasználati kérdés állt volna a tiltakozás középpontjában, valószínűsíthetően ezzel kapcsolatos félelmekkel találkozhatnánk (például hogy majd magyar iskolába viszik a gyerekeket vagy magyarul kell eljárni hivatalos ügyekben stb.). Ilyen jellegű kollektív félelemre azonban a forrásokban nem láttam példát.

34 A községi elöljáró jelentése Nova Gradiškából. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3072/1883. Érdemes persze a forrást kritikusán olvasni, szerzőjének, egy községi elöljárónak érdekében állhatott, hogy a lakosságot egyébiránt békésnek és lojálisnak láttassa, és hogy a felelősséget távoli szereplőkre, illetve egy véletlen incidensre hárítsa. Nem zárható ki ugyanakkor, hogy esetenként az ilyen, kifejezetten helyi és alkalmi gondok jelentették a szikrát, amely a tiltakozásokat belobbantotta.

35 Uo.

Városellenes paraszti erőszak

1883 nyári hónapjaiban gyakran ért atrocitás embereket a ruházatuk miatt. Egy Gora nevű volt határőrvidéki falu elöljáróját azzal gyanúsították meg, hogy saját zsebre szedte az adót, hogy abból csizmát vehessen magának.³⁶ A csizma mint a városiak kiváltsága, és éppen ezért potenciális célpont, több jelentésben is említésre került. A szomszédos Maja nevű faluban megöltek egy személyt, aki *kaputot*, egy bizonyos fajta kabátot viselt, amelyet városi öltözetként azonosítottak. A ruhadarab nevéből képzett *kaputaši* a városiak dehonesztáló gyűjtőneve volt, a kabátos embereket gyakran egyszerűen az adóbehajtók jelenlétével azonosították. Ahogy egy jelentésben olvasható, az adóterhek sokasága „felémészette a nyomorult parasztot, aki ennél fogva minden civilizált személyben ellenséget látott és sanyargató szörnyet. Ezért lehetett hallani a zavargások alatt, hogy minden *kaputaš*sal végezni kell/kötelet minden *kaputaš*nak!”³⁷

A „nyomorult paraszt” és a „civilizált személy” szembeállítására érzékelteti, hogy a hagyományos vidék-város ellentét a 19. század második felére, a városi modernizáció felgyorsulása és a civilizációs folyamatok felértékelődése révén új árnyalattal gazdagodott. Nem csupán a kisközösségek erkölcsi és a város lazább emberi kapcsolatai által meghatározott életmód különbségei, nem csak az eltérő foglalkozásszerkezet és gazdasági lehetőségek határozták meg ezt a társadalmi feszültséget, hanem egyre inkább a civilizációs vívmányokhoz való egyenlőtlen hozzáférésekből adódó gazdasági és mentális különbségek is. Éppen ezért ebben az alfejezetben a városellenes fellépés részeként fogom kezelni a falusi intelligencia elleni agressziót. A falvak világában kívülállónak kezelt, a várost megjáró írástudók a városnak a vidék feletti dominanciáját testesítették meg azáltal, hogy a városban megszerezhető civilizációs javak (elsősorban az írástudás) segítségével hatalmat gyakorolhattak a paraszti tömegek felett. Ők képviselték ezenkívül a hagyományos paraszti világ megváltoztatásának szükségét-szándékát (például a mezőgazdaság kapitalizációjára való törekvést), azt a modernizációs intervenciót, amely olyan fenyegető erővel nehezedett az agrárnépekre.

Az egyértelműen felismerhető városi személyek elleni erőszakos cselekmények mellett a városi ruhában a faluban megjelenő felbujtó, illetve a városban gyülekező, ruházatról szintén könnyen felismerhető paraszti „csőcselék” is fontos szereplői a forrásoknak. Mindkét figura a felelősség hártására szolgált: amikor a falusiak arról számoltak be, hogy „urakat” láttak a tömegben, akik (meg)vezették az egyszerű népet, illetve amikor a városi polgárok a város terében idegen és dühödt falusiakat láttak, mindannyian azt igyekeztek közölni, hogy nem az ő hibájukból történt rendbontás.³⁸ Nem a hártás ténye, hanem logi-

36 Jelentés Gora, Kraberčan, Klasnić, Maligradac és Maja községekből. 1883. szeptember 9. HDA Pr.Zv. 78. 6. 183. cs. 3821/1883.

37 A jelentést idézi Biondich: *Stjepan Radić*, 21–25. [Kiemelés: E. V.]

38 Újgradiskán a tömeg paraszti elemeit szűrta ki a jelentéstevő. A községi elöljáró jelentése Nova Gradiškából. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3072/1883. Egy Utješnović-jelentés szerint viszont „a címeren található magyar feliratok elleni ellenállás Zágrábból terjedt el a zagorjei vidékre, egyes személyek, diákok és újságok révén, de természetesen olyan személyek révén is, akik számos falusit részvételre buzdítottak, mint azt ma is hallottam, hogy urak [értsd városi ember, *gospodin*: E. V.] kiáltották, hogy »magyar címerek«. Ognjeslav

kája fontos számunkra: a szereplők a vidék-város ellentét elvi alapján találtak rá arra a másokra, akit felelősség terhelhetett.

Az augusztus 20. környéki vásárookra a városokba érkező parasztok helyenként törték-zúztak a városi térben, és a garázdaság mellett olyan kollektív erőszakaktusokra is sor került, amelyeknek célja a városiak megfélemlítése vagy kirablása volt: „A zavargás, mely eleinte a hivatalos czimerek ellen irányult, veszedelmes communisticus jelleget kezd ölteni. Bujtogatók, kik állítólag magyarországiak, a tulajdon elleni támadásokra izgatják a népet.”³⁹ Ilyen esetekben a vidék és a város közötti konfliktust tovább élte a városiaknak a karhatalommal való összefogása, mint Krapinán, ahol „néhány száz paraszt rabolni akart [...], de a polgárság szembeszállt velük, támogatva a csendőrséget. A csendőrök egyik őrjárata összeütközött a csőcselékkel, lőtt, mire a zendülők széjjelfutottak.”⁴⁰ A csendőrtűz következtében egy parasztember meghalt, a városiak pedig minden bizonynyal attól féltek, hogy halála nem marad megtorlatlan, hiszen elterjedt, hogy „a többiek a hegyek közé menekültek, mint mondják, öszzegyülekezni, hogy néhány ezeren egyszerre támadják meg Crapinát”.⁴¹ A történetből látható, hogy a félelem légkörében korántsem csak a paraszti tömegek berkeiben jutottak szerephez szóbeszédek, híresztelések, hanem a városban is. A rémhírek immanens része a túlzás, mint amilyen a több ezer fős feldühödött paraszti tömeg víziója is volt, valamint a megalapozatlanság: a felkelők nem törték be többé Krapina városába. A kölcsönös félelem légköre azonban jól mutatja a vidék és a város közti szakadék mélyülését.

A falu belső világában az ellenség figurája a városiakhoz hasonlóan öltözködő, írni-olvasni tudó, a városban tanult és hivatásából eredően azzal kapcsolatot tartó tanító,⁴² pap, hivatalnok és kereskedő lett. Mint látható volt, ezeket a személyeket vádolták magyarbarátsággal és árulással, rajtuk és náluk keresték azokat a szimbólumokat, amelyeket a hatalom jelenlétéhez köthettek. A már említett zászló és címer mellett elsősorban bármilyen írott dokumentumot (rendelkezéseket, utasításokat, törvényszöveget), térképeket és az újonnan bevezetett súly- és hosszsmértékek mérőeszközeit (súlyokat és méterrudakat).

Az új mérőeszközök megsemmisítése a haladásban feltétlenül hívó kortárs elítélés szemében a barbár irracionalitás kiemelkedő példjaként tűnt fel. A felháborodott értetlenség szólal meg Pesty Frigyes publicisztikájában is, amely visszaadja az uralkodó modernizációs diskurzus erejét és fensőbbes hangvételét.⁴³

Utješenić jelentése a báni kormánynak Zlatarból. 1883. szeptember 2. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3653/1883. [Kiemelés az eredetiben.]

39 Zággrábból jelentik. *Nemzet* 1883. szeptember 2. 1.

40 Uo.

41 Uo.

42 A tanító idegenségét érdekesen példázza az a jelentés, amelyben a horvát szövegben egyedülként a „tanító” szó németül szerepel: Da sam ja vlada, ja bi objesio i Lehrera i popa i sve činovnike [...]! [„Ha én irányítanék, én felakasztanám a tanítót és a papot is meg minden hivatalnokot (...)!”] A jelentésben a mondat idézetként szerepel, egy kis falu, Brđani lakójától, bizonyos Filip Pavlovićtól. A járási előjáró jelenti Rambergnek, Petrinja. 1883. szeptember 22. HDA Pr.Zv. 78. 6. 183. cs. 3983/1883. [Kiemelés az eredetiben.]

43 Pesty Frigyes dühe természetesen a nemzeti ellentétből is táplálkozott, sőt, elsősorban abból. Ez azonban nem zárta ki, hogy a civilizációs fölény hangján is megszólaljon.

Pesty ráadásul a zavargások bemutatott szimbólumhasználatát is nonszensznek találja:

„A horvát népről feltenni, hogy kedélye felháborodott, midőn a magyar államcímert és a magyar felírást látta, valóban nagy naivság. Ez a nép nem csak a magyar címereket szakította le, hanem olyanokat is, amelyeken semmi, vagy csak horvát felírás volt. [...] – jele e népben, hogy az olvasási képesség még nincs eléggé elterjedve, jele, hogy bujtozatok már régóta előkészítik céljaikra. Az a nép kifakadt a méter-rendszer ellen is és vissza akar térni a régi súlyok és mértékekhez. Vajjon tudja-e ez a nép mit akar?”⁴⁴

Pesty véleménye közel sem egyedülálló. Solymossy Sándor útleírásában például az osztrák–magyar adminisztrációhoz nem feltétlen lelkesedéssel viszonyuló bosnyák lakoságról jegyzi meg, hogy „nem kell neki a nyakára erőltetett kultúra, borzad a haladás újtó törekvéseitől”.⁴⁵ Az önrendelkezésre alkalmatlan és a haladásban saját érdekeit felismerni képtelen „nép” lekicsinylése nem Pesty és Solymossy gondolkodásának sajátja, hanem a modernizáló eliteké.⁴⁶

A méterrendszer gyűlölete a kutatók számára is gondot okozott. Még azok a történészek is, akik nem tekintették tökéletesen megmagyarázhatatlannak ezt a magatartásformát és bizonyos empátiával közelítették meg a témát, úgy vélték, hogy a tudatlanságnak fontos szerepe volt a méterrendszer elutasításában. Rudolf Bićanić 1937-ben született illetően értelmezését vette át Dragutin Pavličević is. E szerint a békétlenségnek hátterében elsősorban anyagi természetű félelmek álltak, mivel a parasztok meg voltak róla győződve, hogy adóterheik tovább nőnek majd, mint ahogyan az az új mértékek bevezetésével már megtörtént. A „magyar mértéket” nem valamiféle konzervativizmus miatt utasították vissza, hanem mert úgy érzékelték, hogy gazdasági kárt jelentett számukra az átváltás, vagyis kevesebbet kaptak a terményeikért az új számítás szerint. Bićanić kiemelte, hogy ennek oka valójában az agrárválság miatt csökkenő árszint volt, ezt azonban a parasztság nem ismerte fel, és tévesen a mértékegységváltást látta kiváltó oknak.⁴⁷ Hozzátehetjük, hogy az agrártársadalom írástudatlan része az átváltás folyamatát nem tudta ellenőrzése alatt tartani, a bizalmatlan légkörben pedig könnyen hihette, hogy becsapták.

A méterrudak és súlyok összetörése, megrongálása azonban nem elszigetelt esetek voltak, hanem leggyakrabban térképek és iratok megsemmisítésével együtt, valamint, ahol a faluban éppen jelen voltak, a földmérők és mérnökök megtámadásával egyetemben történt. A mértékrombolásnak a pusztá feszültséglevezetésnél jóval komolyabb tétjeit mutatja az az erősítésért folyamodó zlatari távirat is, amely arról számol be, hogy a kato-

44 Pesty: *Száz politikai*, 33.

45 Solymossy Sándor: *Úti rajzok*. [1901.] In: *Adriai képek. Magyar útirajzok*. Vál., összeáll. Kiss Gy. Csaba. Bp., 2008. 309.

46 Ez az attitűd nyilvánul meg továbbá azoknak a forrásoknak a sokaságában, amelyek csakis valamilyen külső felbujtó (zágrábi diák, jogpárti aktivista, magyar antiszemita, külföldi szocialista stb.) hatásának tulajdonítják a paraszti tiltakozások kirobbanását, az agrárnépességet képtelennek tartva az önálló, nagykorú cselekvésre. Marin: *Peasant Violence*, 50.

47 Pavličević: *Narodni pokret*, 14.

nasággal összetűző felkelők közül négyen holtan maradtak az utcán, a tömeg azonban ennek hatására sem oszlott szét, hanem eltökélt maradt, hogy Zlatarban és a környék településein felkutatja és megsemmisíti az új mértékeket, megkeresi és visszaállítja a régieket.⁴⁸

A puszta átváltási család vagy anyagi hátrány elszenvetésénél a dolgok meg- és felmérése ugyanis sokkal összetettebb élmény volt az 1880-as évek parasztsága számára. Az ekkor zajló kataszteri mérések eredményeképpen, különösen azokon a területeken, ahol 1883-ra elkészült az új kataszter, új adónemeket vezettek be, és folyamatosan nőttek az adóterhek. Az adóalapi besorolást a mérnökök végezték, és gyakran visszaéltek azzal, hogy életbevágó kérdés fölött rendelkezhettek (vagyis tetemes összegeket tettek zsebre azért, hogy alacsonyabb adózási kategóriába soroljanak egy-egy földterületet).⁴⁹ A zadrugák felbontásával járó telekkönyvezés folyamatában szintén fontos feladataik – és hasonló korrupciós lehetőségeik – voltak. Antun Radić, aki a házközösségek egybentartását üdvösnékné tekintette volna, úgy vélte, hogy a felosztással a parasztok nem, csakis „a mérnökök, a kereskedők, a hitelezők és a hivatalnokok” járhattak jól.⁵⁰ A mérnökök erre a listára nyilvánvalóan nem műszaki szakszemélyzetként, hanem a falusiak kárán hasznot húzó „népnyzóként” kerültek.

A parasztságnak tehát közvetlen tapasztalata volt arról, hogy a földmérés nem egyszerű technikai-tudományos kérdés, és különösen nem független attól, hogy a központosító állam milyen hatékonysággal tudja az ellenőrzését vidékre is kiterjeszteni. Emellett a megfelelő források hiányában a földmérés érzelmtörténeti vonatkozásait nehéz föl-tárni, de a földhöz való ragaszkodás intimitásának megsértése a mérések olyan vonása, amire bizonyos jelekből, elsősorban az erőszak mértékéből azért lehet következtetni. Ogulinból fennmaradt egy olyan járási hivatalnok jelentése, aki érdeklődést és együttérzést mutatott a felkelők iránt, s talán éppen ezért őszintébb válaszokat kapott a kérdéseire. Jelentésének bevezetője a megszokott hivatalos hangnemtől eltérően megrendüléséről tanúskodik: „Közéjük jöttem, és meg kell mondanom, mélyen meghatott, ahogy ez a nép bánkodik, elismeri a hibáit, és bocsánatért esedez.” A békétlenség résztvevői mentességükre elsorolták terheiket, életkörülményeik elviselhetetlen nehézségeit, végül félelmeiket is. Utóbbiak leginkább arról szóltak, hogy további, legkülönbébb adókat fognak bevezetni, amelyek közül azonban a jelentéstevő is kiemelt egy szóbeszédet: a parasztemberek azt állították, hogy tudomásuk szerint „olyan adók jönnek, amilyenekről még ember nem hallott, ezután minden halottunkat lemérik és súlyuk szerint adót kell majd fizetnünk”.⁵¹ Az ebben a híresztelésben megfogalmazott aggodalom nem csupán anyagi természetű. Azt a félelmet is kifejezi, hogy az állam, éppen mindent racionalizáló mérési gyakorlatán keresztül, erőszakos és kegyetlen módon behatol a családok egyik legbensőségesebb terébe, az elhunyt családtag meggyászolásának rítusaiba.

48 Erősítésért folyamodó távirat Zlatarból. 1883. augusztus 26. HR HDA-Pr.Zv. 78. 6. 181. cs. 3306/1883.

49 Pavličević: *Narodni pokret*, 60.

50 Idézi Pavličević: *Narodni pokret*, 37.

51 A járási hivatal jelentése Ogulinból. 1883. augusztus 30. HDA Pr.Zv. 78. 6. 181. cs. 3457/1883.

Számításba kell vennünk annak a gondolatnak a falusi recepcióját is, amely szerint a mérnök a modernizáció ikonikus figurája volt.⁵² Ironikus azt gondolni, hogy az agrár-népesség a köreibe jutott sajtótermékek hatására nemzettudatra ébredt, de semmit nem érzékelt azokból a progresszióról, techno-tudományos haladásról, modernizációról szóló gondolatokból, amelyek ugyanezekben az orgánumban fogalmazódtak meg, és amelyeknek a mérnöki tudás és gyakorlat gyakran állt a középpontjában. Hiszen ez volt az a korszak, amikor a legszélesebb közönség számára szánt olvasnivalók is közöltek műszaki rajzokat, mint a *Vasárnapi Ujság* a városligeti artézi kút hosszmeteszétét⁵³ vagy a *Magyarország vármegyei és városai* sorozat a fiúmei világítótoronyét,⁵⁴ a nagyra értékelt mérnöki teljesítmény vizuális hordozóiként. Később, a századfordulón már a „haladás” kifejezés túlhasználatáról, mindenütt jelenlévőségéről értekezett Antun Radićnak a kifejezetten paraszti közönségnek szánt *Dom* [haza, horvát] című lapjában egy Haladás címmel megjelent írása. A cikk szerint minden könyv és minden újság a haladásról harsogott, tanult és tanulatlan, okos és buta egyaránt a fejlődésről beszélt, s mindent, ami nem haladó, vadnak és elmaradottnak minősített. Radić cikkében a modern ember „egyik fülén teleg-ráffal, másik fülén telefonnal” él, de ez nem jelenti azt, hogy lelkében jó ember. Miközben a haladás gondolatát paraszti közönsége körében is abszolút közismertnek tekintette, Radić a modernitás vívmányaival kapcsolatban arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „mi, parasztok, a *Dom* olvasói, ezek nélkül is emberek tudunk maradni”.⁵⁵ A jogpárti agitációért részben felelőssé tett *Sloboda*⁵⁶ [szabadság, horvát] című lap 1883 szeptemberében egyenesen a „lélektelen mérnökökről” [„bezdušni inžiniri”, horvát] értekezett egy hosszú, sajnos többnyire cenzúrázott vezércikkben.⁵⁷

Amikor tehát Dragutin Pavličević a méterrendszer elleni fellépés kapcsán több helyen is azt állapította meg, hogy a parasztság mindent elutasított, ami Magyarországról érkezett, tekintet nélkül arra, hogy az adott intézkedés előremutató, a haladást szolgáló volt-e, mint az új mértékek, vagy sem,⁵⁸ véleményem szerint elsiklott egy fontos tényező fölött. Nevezetesen afölött, hogy a parasztság számára éppen ellenkezőleg, egyáltalán nem volt

52 François Jarrige a mérnököt, a tudóst és a nagyiparost nevezi a „haladás hőrozsainak” – a paraszti agresz-szió a mérnökökon kívül az írástudókat és a „kapitalista” szerepben látott zsidóságot is érte. Az erőszak hátterében sok tényező állhatott és állt, nem abszolútizálom az antimodernista magyarázatot, de megfontolásra érdemesnek tartom. Emmanuel Fureix – François Jarrige: *La modernité désenchantée. Relire l'histoire du XIXe siècle français*. Párizs, 2015. 57.

53 Az artézi kutak fúrásáról. *Vasárnapi Ujság* 1878. október 20. 670.

54 <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarország-varmegyei-es-varosai-1/fiume-es-a-magyar-horvat-tengerpart-7515/a-fiumei-kikoto-irta-gonda-bela-7CCF/epitesmod-7CE6/>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. november 3.) A *Vasárnapi Ujság* és a *Magyarország vármegyei és városai* sorozat természetesen inkább polgári közönség számára íródott, és vélhetően ritkábban jutott el a falvakba. Példájukkal csupán azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a mérnöki teljesítmény mitizálása nem a mérnökszakmák képviselőinek vagy a haladás teoretikusainak ügye volt, hanem szélesebb körben is terjesztett gondolat. A képes illusztrációk pedig olykor az írástudatlan rétegekhez is eljutottak.

55 Što je „napredak”? *Dom* 1901. december 27. 424–425.

56 Főszerkesztője a zenggi születésű, majd 1883-ig Szusákon élő jogpárti publicista, Gavro Grünhut volt. Egy Eszékről származó jelentés például a városban történeteket kizárólag a *Sloboda* káros befolyásának tulajdonította. Eszék polgármesterének jelentése. 1883. augusztus 28. HDA Pr.Zv. 78. 6. 181. cs. 3315/1883.

57 *Sloboda* 1883. szeptember 19. 1.

58 Pavličević: *Narodni pokret*, 67., 94.

indifferens egy-egy intézkedés újdonsága, modernsége, sőt. Egyrészt kifejezetten rosszul reagált a további újításokra, másrészt a modernitás szimbolikájából is használta azt (a mérnök és a mérés jelkép voltát), ami lehetővé tette számára elégedetlensége kifejezését. A 19. század második felében az agrárnépesség azt tapasztalta, hogy a különböző újdonságok fenekestül felfordították hagyományos életkereteit, és ezt a modernizáló intervenciót kényszernek, erőszaknak élte meg. Az a feltételezés, hogy a méterrendszer jelentőségét a falvak világa félreértette, nem áll biztosabb lábakon, mint az a másik, amely szerint a saját céljainak megfelelően értelmezte (át) azt.⁵⁹ A mértékekkel szembeni erőszak lehetőségét teremtett számára arra, hogy kifejezze az újjal szembeni gyanakvását, ami Peter Burke értelmezése szerint nem irracionális cselekvés, hanem tapasztalatokon alapuló, működő stratégia volt. Hiszen a

„... tradicionalista a »régi rend« [...] nevében próbálja feltartóztatni a bekövetkező változásokat. A hangsúly épp úgy eshet a hagyománnyal szakító elvetemült egyénekre, mint az új szokásokra [...]. Emögött nem valamiféle eszeveszett konzervativizmus rejlik, hanem az a keserű felismerés, hogy a változás árát rendszerint az egyszerű emberekkel fizettetik meg, valamint az, hogy a felkelést vagy a lázadást valamilyen módon legitimálni kell.”⁶⁰

Miközben a történészek számára legtöbbször hozzáférhetetlen marad az agrárnépesség nehezen racionalizálható magatartása és érzelmeinek története,⁶¹ a kortárs hatalmi hierarchia alsó szintjén elhelyezkedő jelentéstevők egy része empatikusan viszonyult a parasztság modernizációs veszteségeihez. Mint az az újgradiskai járási hivatalnok, aki az újonnan érkező pénzügy-igazgatósági alkalmazottat nyíltan figyelmeztette, hogy tartsa tiszteletben a helyi szokásokat, „és semmi újdonságot be ne vezessen, mert abból már elég volt, és a nép, jól tudom, még az eddigiekhez sem tudott hozzászokni”.⁶² Mint látható volt, az egyidejű sajtó szintén foglalkozott a parasztság tűrőképességének határaival, és a változáshoz való viszonyával. A szépirodalom⁶³ pedig különösen képes volt a régi

59 Irina Marin többször idézett monográfiájának egyik módszertani alapvetése, hogy a parasztfelkelés alatt terjedő pletykákra úgy tekint, mint amelyekben a kutatónak szóló információ sosem a félreértés vagy félreértelmezés ténye, hanem a tartalma. Utóbbi ugyanis a parasztság céljait és motivációit képes megmutatni. Marin: *Peasant Violence*, 42. Itt érdemes visszatérni a nemzeti jelképek sajátos használatára is, amely arra mutat rá, hogy az agrártársadalom a nemzetépítés üzenetének sem passzív átvevője, hanem értelmező befogadója volt.

60 Peter Burke: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Bp., 1991. 209.

61 A szakirodalom a mérnökök elleni erőszakot például nem kezeli külön esetként, csupán a falusi intelligencia elleni agresszió részeként, ami nem szorul külön magyarázatra. Egy kiemelkedő kivétel a méterrendszer mintegy száz évvel korábbi, franciaországi bevezetéséről szól. Lásd Ken Alder: *The Measure of All Things. The Seven-year Odyssey and Hidden Error that Transformed the World*. New York, 2002.

62 Ladislav Mihanović járási hivatalnok jelentése Nova Gradiškából. 1883. október 8. HDA Pr.Zv. 78. 6. 183. cs. 4320/1883.

63 Az ide vonatkozó irodalmi referenciák összegyűjtése nem lehet célja ennek a kutatásnak, csupán két, a téma szempontjából különösen releváns művet említek meg. A mérés 19. századi buzgalmáról önálló regény is született nemrég, a csendes humorú *A világ fölmérése*. [Daniel Kehlmann. Bp., 2006.] A falusi lakosságnak a tér racionalizációjával (az 1833-as földméréssel és a helységnevek angolosításával a Brit-szigeteken)

világok meggyászolására. Talán a legismertebb idekívánczó mű Ivo Andrićé, aki a kelet-boszniai lakosság és az osztrák–magyar adminisztráció elképzeléseinek összefésülhetetlenségét írta meg, az új világ furcsaságai közül a felmérési és szabályozási lázat emelve ki.

„Ezek az idegenek nem nyugodtak, de másoknak sem hagytak békét; úgy látszott, el vannak tökéltve arra, hogy törvényeik, rendeleteik és szabályaik láthatatlan, de mind érezhetőbb hálójába az egész életet befogják az emberekkel, állatokkal és holt dolgokkal együtt, s hogy mindent megváltoztassanak és fölmérjenek maguk körül: a város külső képét is, az élő emberek szokásait és természetét a bölcsőtől kezdve egészen a sírig. [...] Fölmérték a gyepes részeket, megjelölték az erdők fáit, megvizsgálták az árnyékszékeket és csatornákat, megnézték a lovak és tehenek fogát, megvizsgálták a mérlegeket, kérdezősködtek a nép betegségeiről, összeírták a gyümölcsfák nevét és számát, a birkák vagy baromfiak fajtáit.”⁶⁴

Az így szerzett tudás birtokában pedig „korlátozták valamiben vagy kötelezték valamire az embert”.⁶⁵

A falusi írástudók elleni erőszak egy külön elemzést kívánó alosztala a falusi zsidók elleni agresszió. Az 1883-as parasztmozgalom antiszemitizmusát a szakirodalom nagy részben a magyarországi antiszemita forrongás, és különösen a tiszaszlári vérvád hatásának tulajdonítja, illetve általában marginálisnak állítja be.⁶⁶ A levéltári anyagban három olyan röpiratot találtam, amelyeken szerepel Solymosi Eszter neve vagy a vérvád valamilyen formában, ebből egy nyomtatott, ez tehát akár nagyobb példányszámban is terjedhetett, és különböző sajtótermékek is hírért vitték a pernek.⁶⁷ Nem valószínű azonban, hogy intenzív mintakövetéssel van dolgunk: egyrészt a magyar és a horvát vidék közötti információáramlás és szolidaritás⁶⁸ túlbecsülése volna azt gondolni, hogy tömeges akciókat váltott ki a távoli tiszaszlári eset, másrészt a közel sem olyan sporadikusan megjelenő zsidóellenes agresszió inkább egy hagyományos antikapitalista, gazdasági jellegű antiszemita érvrendszer megnyilvánulása volt.

Valamint valami újé: ahogyan Christhard Hoffmann megállapította „*The New*” as a (Jewish) Threat. Anti-modernism and Antisemitism in Germany [Az „új” mint [zsidó] fenyegetés. Antimodernizmus és antiszemitizmus Németországban] című tanulmányában, a zsidó épp ebben az időszakban válik a modernitás és a város szimbólumává (*an urban*

kapcsolatos ellenérzéseiről szól az a nagyszerű dráma, amelyre Zeidler Miklós hívta fel a figyelmem, amit ezúton is köszönök. Brian Friel: *Translations*. London, 1981.

64 Ivo Andrić: *Híd a Drinán*. [Ford. Csuka Zoltán.] Bp., 1947. 201.

65 Uo. 202.

66 Pavličević: *Narodni pokret*, 11.

67 Pl. a kézzel írt röpiratot/plakátot lásd HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3072/1883. A nyomtatvány egy főispáni jelentés csatolmánya Vukovárból, ami a környék izraelitáinak féltelmeiről is beszámol, és a csatolt röplap mellett említ egy a magyarországi eseményekről tudósító helyi horvát lapot, amelynek elkobzását javasolja, valamint egy Budapestről nagy példányszámban érkezett antiszemita vicclapot, amelyet azonban a hatóságok már lefoglaltak. 1883. október 21. HDA Pr.Zv. 78. 6. 184. cs. 4580/1883.

68 Az éppen magyarellenessé jelszavakkal élő paraszti mozgalmak esetében amúgy is nehéz feltételezni a kollektív kiállást a zsidók feltételezett magyar áldozatai mellett.

type).⁶⁹ A zsidókkal kapcsolatos sztereotípiák sokáig éppen ellenkezőleg, arra vonatkoztak, hogy egy elmaradott, hagyományaiba ragadt, szegény, ősiségében riasztóan barbár (lásd vérvád) népről van szó, ez azonban éppen a 19. század második felében radikálisan megváltozott. A zsidók által jelentett fenyegetés ekkor már az újdonság fenyegetése volt. A modernitás elemei közül Hoffmann érvelése szerint különösen három tényező lett zsidóként azonosítva a német antimodernista és antiszemita intellektuális diskurzusban: a zsidó lett a kapitalista, a városi archetípusa és az értelmiség megtestesítője.⁷⁰ A zsidó uzsorás középkortól fogva létező sztereotipikus figurája mellé nem csupán az említett értelmiségi diskurzusban, hanem az iparosítás veszteségeinek körében (kézművesek, kisiparosok, parasztok, kiskereskedők) általában is felzárkózott a két másik, előítéletekből és félelmekből gyúrt ideáltípus.⁷¹

1883-ban tömegesen érték antiszemita atrocitások a horvát-szlavón vidék zsidó lakóit. Ezek nagy része az uzsora ellen irányult, ez azonban már összekapcsolódott „az írásbeliségből kizártak” általános gyanakvásával, szerintük ugyanis az írás „a hatalomban lévők eszköze [volt] az alávetésre és az »igazság« kiforgatására”.⁷² Ahogy a már sokat idézett Ognjeslav Utješenović részletesen kifejtette, az adóslét kiszolgáltatottságát az okozta, hogy a kötelezvényeken álló adatokat (összegeket, határidőket stb.) a zsidó kereskedők írták le, és ők állították ki az ügyletek tanúit is, míg a megállapodás másik résztvevője rendszerint ezt a folyamatot nem tudta ellenőrzése alatt tartani. Vitás esetben azonban az ő szavával szemben hitelesített irat állt (és cáfolta meg az ő igazságát), így minden esetben alulmaradt.⁷³

Sokatmondó, hogy abban az átmenetileg a feje tetejére állt világban, ahol a parasztok gyakorolhattak hatalmat a falu értelmisége fölött, az írott szó erejét a maguk kezébe vették, az írástudáson keresztüli dominancia gyakorlatát a maguk főszereplésével újrajátszották. A legteljesebb ilyen újrajátszó aktus Stubicában zajlott le, ahol a falu feldühödött lakói Vjekoslav Satler tanítót arra kényszerítették, hogy állítson ki egy írást, amelyben kijelenti, hogy ő horvát, és hogy mindig is kizárólag a horvátok javát fogja szolgálni.⁷⁴ Ezt a papírt Andro Čizmek plébánossal is aláírtatták, majd visszamentek a hiva-

69 Christhard Hoffmann: „The New” as a (Jewish) Threat. Anti-Modernism and Antisemitism in Germany. In: *Forestilling om „Den Andre”/Images of Otherness*. Ed. Line Alice Ytrehus. Kristiansand, 2001. 105.

70 Uo. 101.

71 Az említett kategóriák mellett azt is fontos megjegyezni, hogy a zsidó mint bűnbak gyakorlatilag bármiért felelőssé tehető volt. Ennek példája egy Slunjból érkezett történet, amely szerint a helység postahivatalának megtámadása minden bizonnyal David Rendeli ötlete volt, aki maga is a posta épületében lakott, és ott tartott főnn kocsmát és boltot. A ravasz elképzelés az volt a helyiek szerint, hogy a postát ért támadás miatt kiszálló katonaság majd Rendeli boltjában és kocsmájában fizet, így tetemes bevételre tesz szert. A slunji járási hivatal jelentése Rambergnek. 1883. szeptember 21. HDA Pr.Zv. 78. 6. 183. cs. 3981/1883.

72 Fónagy: Kollektív erőszak, 1179.

73 Utješenović varasdi főispán jelentése a báni kormánynak. Krapina, 1883. szeptember 18. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3866/1883. Ugyanebben a jelentésben egy falu megoldást is javasol: „Ivanca község a legalázatosabban kéri, hogy legyenek falusi takarékpénztárak, ahol mérsékelt kamatra lehessen kölcsönt felvenni.”

74 Érdemes a „horvát” etnonima jelentéstartalmát is óvatossággal kezelni – ahogyan a „magyar” szónak a paraszti világban értett jelentéséhez sem volt igazi hozzáférésünk, a „horvát” is sok mindent jelenthet. Kézenfekvő értelmezés, hogy az úri, hatalmi szinonimájaként használt „magyar” ellentétpárja, vagyis kb. „népi” jelentésben érthető.

talba (ahol korábban leverték a címet), és a jegyzővel, illetve az ott tartózkodó többi hivatalnokkal, valamint az éppen aznap ott lévő adóbehajtóval is, aki a fogyasztási adó beszedése céljából érkezett, aláírták ugyanezt a dokumentumot. Végül a falu egyik boltosát is kényszerítették, hogy egyrészt adjon inniuk, másrészt viszont szignózza a szóban forgó írást.⁷⁵ Kísértetiesen hasonló koreográfia szerint jártak el a zlatariak. Délelőtt a jegyzővel, a falu előljárójával és a községi orvossal írtak alá egy papírt arról, hogy ők horvátok, majd szétszéledtek.⁷⁶ Délután azonban újból összegyűltek, kirángatták a tanítót az iskolából, és vele, valamint a jegyzővel és az írnokkal is aláírták ugyanazt.⁷⁷

A parasztfelkelőknek e fejezetben tárgyalt magatartásformái arra engednek következtetni, hogy a modernitás kitüntetett helyének (város), kitüntetett személyeinek (mérnökök, tanult emberek, hivatalnokok) és szimbólumainak (iratok, térképek, mértékek) léteztek paraszti értelmezései, amelyeket a történettudomány kutatási tárgygyá tehet. Az elmúlt évek nacionalizmussal foglalkozó nemzetközi historiográfiai termésében a nemzeti gondolat megszűnt az elitek kizárólagos problémája lenni, és egyre nagyobb teret kaptak az alulról építkező (*bottom-up*) szemléletű munkák.⁷⁸ A modernizációra azonban máig hajlamosak vagyunk úgy tekinteni, mint olyan komplex folyamatra, amelynek megragadására csakis értelmiségiek voltak képesek. A modernizáció hétköznapi tapasztalata, és ami fontosabb, népi percepciója és értelmezése ez idáig kevés figyelmet kapott, noha, mint látható volt, a források szűkössége ellenére bizonyos szegmensei megragadhatóak.

A vidék behálózása – az állam behatolása a rurális térbe

Végül a hatalom nem csupán a várost megjárta személyeken keresztül, hanem újonnan kiépült nagy hálózatainak révén is megjelent a vidéki térben. A hatalom megjelenési formái nem különíthetők el élesen, a távírdai hivatalnok lehetett városi ember, és mindenképpen írástudó volt, a vasút pedig természetesen a városi központokkal való kapcsolat-tartást is jelentette. Ezért a hálózatokkal szembeni indulatok nem tiszta formában jelennek meg a forrásokban. Az ivancai parasztok például tönkretették a távíróvezetékét, de egyúttal állítólag azt is tervezték, hogy december 24-én éjfélkor kiűzik falujukból a zsidókat, valamint megtámadnak mindenkit, aki fekete csizmát visel.⁷⁹ A hálózatok, a városiak, az értelmiségiek és a zsidók elleni agressziójuk tehát együttesen nyilvánult meg elkövetett és tervezett tetteik sorában. Ebben az alfejezetben csupán a hatalmi hálózatok jelenlétére és irritáló voltára szeretném röviden felhívni a figyelmet. Mivel a nagy állami hálózatok elleni támadások sokkal inkább az 1903-as tüntetéseket jellemezték, itt csupán a hozzájuk való ellenséges viszonyulás kezdeteihez szeretnék visszanyúlni.

75 A stubicai községi előljáróság jelentése a zlatari alispánságnak. 1883. augusztus 29. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3454/1883.

76 Távirat. Zlatar, 1883. augusztus 27. délelőtt. HDA Pr.Zv. 78. 6. 181. cs. 3307/1883.

77 Távirat. Zlatar, 1883. augusztus 29. délután. HDA Pr.Zv. 78. 6. 181. cs. 3313/1883.

78 Berecz: Paraszti nacionalizmus, 548.

79 Jelentés a királyi távírdai igazgatóságnak. 1883. augusztus 29. HDA Pr.Zv. 78. 6. 184. cs. 5582/1883.

A hálózatoknak három olyan jellemzőjét emelem ki, amelyek a parasztmozgalmak kontextusában jelentőséget nyernek: gyakran uniformizált elemei eszközként szolgáltak a homogenizáló központ számára; a hálózatos működésben nőtt az egyes elemek függése több más, olykor távoli elemtől;⁸⁰ és végül ezek a hálózatok gyakran az egyedüli modern technikai vívmányokat jelentették azokon a vidékeken, ahol sem a mezőgazdasági gépesítés,⁸¹ sem egyéb innováció nem vert még gyökeret. A három kiemelt jellemzőt a gyakorlati haszon szempontjából megelőzi egy pusztán „felkeléstechnikai” kérdés: az információ-áramlás és a katonai felvonulás megnehezítése természetes módon tartozott a felkelők céljai közé. A távíróvezetékek megrongálása azzal a haszonnal járt, hogy a karhatalom értesítése körülményesebb és lassabb lett, a vasúti síneké pedig a csapatmozgások lelassításának előnyével szolgált.

A vasút és a távíró már 1883-ban is gyakran vált a zendülők célpontjává, de postahivatalokat is többször megtámadtak. Egyrészt mindhárom hálózat a nyelvi kérdés szimbólumaként is jelentőséghez jutott, másrészt a vasútpolitika, mind a kiépített és visszautasított irányok, mind később a tarifapolitika kapcsán Horvátország kiszolgáltatottságának és kifosztásának jelképévé vált, vagyis politikai szimbólumként működött. A praktikus, a gazdasági és a nyelvhasználati szempontok mellett az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a típustervek alapján vagy egységes kritériumrendszer szerint épült, elsőként vidékre is kiterjedő középülethálózat olyan vizuális markerként volt jelen, amely az állam jelenlétét kézzelfoghatóvá tette. A vidék fizikai terében olyan épületek jelentek meg, amelyek nem a helyi építészeti és térszervezési hagyományokba illeszkedtek, hanem a racionalizáló és homogenizáló központ erejét hirdették. A kontrasztot Havass Rezső, előbb a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke, majd tiszteletbeli elnöke, valamint a Balkán felé irányuló magyar hatalmi törekvések egyik ideológusa is látta, más kérdés, hogy értékelése nem esett egybe az elkeseredett paraszti tömegekével. Havass a fiumei vonalon utazva a vidéket leginkább érdektelennek látta: „Dugaresa [...] jelentéktelen kicsiny helység. A házak fából vannak építve és náddal vannak fedve. A legközelebbi állomás Generalszki Sztol. Szintén jelentéktelen helység [...]. Harmadik állomás Touin. Kis helység. Következő állomás Ogulin, mezőváros 2000 lakossal.”⁸² Havass Rezső igazán szemet gyönyörködtetőnek az egész vidéken kizárólag a magyar állam által épített vasúti állomásépületeket tartotta, amelyek viszont kivétel nélkül „csin, ízlés, tisztaság s czélszerű berendezésről tanúskodnak”,⁸³ vagyis tükrözik a modern állam eredményeit a kultúra, a higiénia és a racionalitás szempontjai szerint. A kontraszt a helyiek szemében is nagynak látszott, az ő szempontjukból azonban a nádtetős faházak érzelmi értéke vélhetően sokszorosan meghaladta a célszerűen berendezett állomásépületekét.

80 Elsősorban az elektromos hálózat kapcsán értekezik a hálózatok nagyságáról és elemeik kölcsönös függésének növekedéséről a szociológus Alain Gras [*Grandeur et dépendance. Sociologie des macro-systèmes techniques*. Párizs, 1993.].

81 Vö. Katus: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai.

82 Havass Rezső: A károlyváros–fiumei vasútvonal ismertetése tájképi szempontból. *Földrajzi Közlemények* 6 (1878) 5. sz. 157–158.

83 Uo. 156.

Az infrastrukturális hálózatok nem csupán tovább növelték az állami jelenlétet, hanem a modernitást is képviselték a rurális térben, és hierarchizálták is azt, vagyis kisebb-nagyobb központoktól tették függővé működését. A függési viszonyok átalakulása az áruszállítási útvonalak átrendeződésével, és ennek következtében bizonyos települések hanyatlásnak indulásával pillanatok alatt nyilvánvalóvá vált. A vasútvonalak megrongálásával a vidék lakói éppen a központtól való függésüket csökkenthették átmenetileg. A központtal való függő kapcsolat nem csak kiszolgáltatottság formájában jelent meg, a kapcsolat közvetlensége reményre is okot adhatott: a már említett újgradiskai tűzkárosltak például többször is kifejezést adtak abbéli reményüknek, hogy Ferenc József császár kárpótolni fogja őket, „amint ideér a vonat”.⁸⁴ Akár félelem-, akár reménykeltő volt a központi hatalom elérhetővé válása, azt nyilvánvalóvá tette, hogy ezek az innovációk hatalomgyakorlási eszközök is egyúttal, és ez jól magyarázza azt a tényt, hogy milyen könnyen váltak politikai-társadalmi jellegű megmozdulások célpontjaivá, kiemelt helyszíneivé.

A hálózatoknak a függési viszonyokat átalakító jellegéről szól az alábbi megfogalmazás, amely ugyan a városi hálózatokra vonatkozik, de ami a mentális alkalmazkodás kényszerét illeti, éppúgy alkalmazható az országosokra is:

„... a tömegközlekedés kiépítésében élen járó városok innovációs központok szerepét is betöltötték. De nem csak műszaki és intézményi, hanem társadalmi innovációról is szó van. Az infrastruktúra nem csak nagyobb kényelmet, tetemes idő- és munkamegtakarítást jelentett, hanem sokrétű tanulást és alkalmazkodást is megkövetelt. Ki kellett alakulnia [...] annak a beállítottságnak, amely természetesnek fogadta el, hogy a mindennapi élet központilag szervezett ellátórendszerektől függ, s ez az egyéni életvilág korábban nem tapasztalt bürokratikus szabályozásával és ellenőrzésével is együtt jár.”⁸⁵

A hálózatok révén megnyilvánuló kontroll, az egyéni életvilág racionalizálása a vidék esetében is olyan újdonság volt, amely alkalmazkodást kívánt és ellenérzéseket szült. Abban a mikrovilágban, amelyben a hivatalnok az ellenséges hatalom megtestesítője volt, a bürokratikus hálózatok terjeszkedése és a velük érkező (gyakran egyenruhás) személyek további könnyen azonosítható ellenségképpül szolgáltak.

A hálózatok tehát modernségük, az állami jelenlétet láthatóvá tevő szerepük és a lokalitás függéseinek megsokszorozása révén irritáló tényezővé váltak a vidéki térben. Kiépítésük „nem egyszerűen a »technika vívmányainak meghonosításáról«” szólt, hanem a „konkrét helyi erőter kínálta alternatívák közötti döntésekről”.⁸⁶ 1883-ban kiépülésük kezdeti szakaszában jártak, ezért vidéki recepciójuk, szimbolikus szerepük még kialakuló-

84 A községi előljáró jelentése Nova Gradiškából. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3072/1883.

85 Sipos András: Bevezetés. In: *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv. 2.* Főszerk. Á. Varga László. Bp., 2007. 11. A hálózatok és a városi tér kapcsolatáról a dualizmus kori Bécs kapcsán értekezik Gerhard Meißl: Hálózatok és a városi tér. A technikai infrastruktúra modernizálása és szerepe Bécs fejlődésében a Ferenc József-i korban. In: *uo.* 63–80.

86 Sipos: Bevezetés, 11.

ban volt. További kutatás feladata lesz ezeknek a szempontoknak a vizsgálata az 1903-ban történtek kapcsán.

Az 1883-as zajorjei és primorjei parasztmozgalmakat magyarellenesnek és anti-modernistának nevezi a szakirodalom. A jelen kutatással szerettem volna az első jelzõt árnyalni, a másodikat pedig tartalommal megtölteni. A parasztságot ért stressz egy része ugyanis a különböző modernizáló kampányok folyamányaként keletkezett, az ezzel való megküzdés olyan társadalmi harc, amelynek az anyagi jólétért és a nemzeti önrendelkezésért folytatott küzdelmekhez mérhető jelentősége van. A levéltári anyag arra enged következtetni, hogy ez a harc részben összefonódott a másik két küzdelemmel (ezt az összefonódást segítette a modernizáló elitek nemzeti másként való azonosítása), részben pedig használta azok eszközeit. Így a tiltakozás eszköztárában felismerhetők bizonyos ismétlődő koreográfiák, és különösen felismerhető a nacionalizmus szókészlete, amely biztosította a paraszti világ soktényezős, bonyolult válságának elbeszélhetőségét. Ahogy a városi térhasználat konfliktusai kapcsán, úgy az agrárnépelességen belüli feszültségek vizsgálata során is módszertani kihívás, egyúttal lényegi tartalmi kérdés is a valóban nemzeti jellegű feszültségek megkülönböztetése azoktól a konfliktushelyzetektől, ahol a nacionalizmus szókészlete és szimbólumai hordozóanyagként más jellegű problémák kifejezhetőségét tették lehetővé.

A modernizáció nyomása a vidék számára egyúttal a város dominanciáját is jelentette. A falvak tapasztalatainak története ezért szerves része a városi modernizáció kritikus percepciójának, az ebből kialakuló urbanofób, antimodernista diskurzus idővel a horvát közbeszéd egyik meghatározó témájává vált. Mivel tehát a vidék-város szembeállítás a későbbiekben egy tömegek által osztott társadalomszemlélet alapja és a politika viszonyok meghatározó ideológiai konfliktusa lesz, további kutatásra érdemes. E további kutatások egyik lehetséges útja a tanulmányban követett módszertani eljárás lehet, amely a korábban gyakran irracionálisnak tekintett paraszti magatartásformák és szóbeszédek elemezhetőségéből indul ki, és ezen az alapon olvassa újra a rendelkezésre álló forrásokat.

LÁGERNAPLÓK
Magyar zsidó deportáltak mindennapjai
a koncentrációs és kényszermunkatáborokban
(1944–1945)

HUHÁK HELÉNA

CAMP DIARIES

Everyday Life of Hungarian Jewish Deportees
in Concentration and Forced Labour Camps (1944–1945)

A significant part of the camp diaries of Jews deported from Hungary during World War II was written in the mostly unknown subcamps. By examining these texts, I seek to nuance the Auschwitz-centred historiography of the Holocaust. I interpret the diary writing as a historical event in the context of the final phase of the Holocaust, of local practices, of everyday life, of social gender and of the body-centredness of camp life. I am interested in what the texts of the diaries, the practices of their creation and the lives of their authors can tell us about the experiences of Hungarian Jewry in concentration and forced labour camps and the ways in which these experiences are represented.

Keywords: Holocaust, diary, forced labour camps, cultural history, gender

Az amerikai magyar zsidó diaszpóra lapja, a *New Yorki Figyelő* az 1990-es évek elején több alkalommal közölte zsidó nők deportálásban írt verseit. A „sömmerdai kultúrörökség” összegyűjtésén munkálkodó S. Ernő anyósát Beregszászból deportálták Auschwitzba, majd később Buchenwald egyik altáborába, Sömmerdába vitték, ahonnan egy versekkel teleírt notesszel tért haza.¹ S. a lap munkatársaként további kilenc túlélővel vette fel a kapcsolatot, és két napló is a birtokába került, amelyeket 2007-ben a budapesti Holokauszt Emlékközpontnak ajándékozott.² Az Amerikában élő férfi a naplógyűjtéssel olyan kezdeményezésbe fogott, amelynek sem akkor, sem a következő évtizedekben nem akadt folytatója. A Páva utcai közgyűjteményben található tanúságtételek mellett a sömmerdai nő

Huhák Heléna, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Jelenkortörténeti osztály. A tanulmány a BO/00023/22/2. sz. Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH 142230. sz. Posztdoktori kiválósági program támogatásával valósult meg.

- 1 A vészidőszak megőrzéséért. *New Yorki Figyelő* 1990. december 18. 5.
- 2 Holokauszt Emlékközpont. Gyűjtemény (= HE) Ad/341-2011.

kényszermunkatáborban írt szövegeket őriz a jeruzsálemi Yad Vashem, a cfáti magyar zsidó múzeum és a washingtoni holokauszt múzeum is. Mindeddig összesen tíz naplóról és hat versekkel, emlékkönyvi bejegyzésekkel teli noteszről tudok, amit a jobbára ismeretlen sömmerdai kényszermunkatáborban tizenöt, a korabeli Magyarország területéről elhurcolt zsidó származású nő írt.

A népirtás tragédiájának mélységeit nem képesek teljes mértékben közvetíteni sem a naplók, sem az áldozati beszámolókra épülő történeti munkák. A holokauszt úgynevezett határesemény (*limit event*), amely Simone Gigliotti megfogalmazásában olyan mértékű és kiterjedtségű erőszakos és traumatikus események és gyakorlatok sorozata, amelyek elbeszélése a „kimondható és kimondhatatlan” határán mozog.³ Az áldozatoknak meg kellett küzdeniük azzal, hogyan fogalmazzák meg azt a tapasztalatot, amely kiüresíti a nyelv értelmét és a szavak jelentését. A brutalitás, a terror és a félelem keltette érzések és érzetek mindig erősebbek, mint a szavakban lehetséges kifejezésük. A történeti elbeszélés sem tudja a „múlt horrorját” megragadni, nemcsak a holokausztét, de semmilyen más múltét sem.⁴ Amit a deportáltak mindezen „kívül” a tábori életük alatt megtapasztaltak, arról – az eddigi történeti tudásunkhoz képest – több ismerhető és érthető meg egy javarészt feltáratlan forráscsoport: a lágernaplók vizsgálatával.

„A görögök feltalálták a tragédiát, a rómaiak az episztolát és a reneszánsz a szonettet, a mi generációnk pedig nem más irodalmat talált fel, mint a tanúságtételt.” Elie Wiesel e sokat idézett gondolatával a holokausztról szóló személyes beszámolók (naplók, memoárok, *oral history* interjúk) nagy számára utalt.⁵ A 19–20. században a naplóírás az európai kulturális gyakorlatok egyikeként a zsidó közösségekben is elterjedt öndokumentációs formává vált, és az üldöztetés alatt sem tűnt el.⁶ Nem tudjuk, mennyi napló semmisült meg, abban azonban biztosak lehetünk, hogy milliók egyáltalán nem készítettek feljegyzéseket lehetőségük, képességük, szándékuk, vagy mindezek együttes hiánya miatt. A naplókól nem várható el, hogy lefedjék az üldözöttek tapasztalatait, még csak a naplóíró összes tapasztalatát sem, de megvilágítják, hogyan próbálták a naplóírók e tapasztalatokat megérteni és jelentést adni nekik. A naplók személyes, sokszor intim szövegeiben e jelentésadás azokban a társadalmi gyakorlatokban, kulturális és vallási hagyományokban gyökerezik, amelyek a két világháború közötti mindennapokat meghatározták. Sőt, az üldöztetésre adott válaszok az európai zsidóság életében a korábbi kétszáz évben végbement változá-

3 Simone Gigliotti: Unspeakable Pasts as Limit Events. The Holocaust, Genocide, and the Stolen Generations. *Australian Journal of Politics and History* 49 (2003) Nr. 2. 164–181.

4 Alon Confino: *Foundational Pasts. The Holocaust as Historical Understanding*. Cambridge, 2012. 36.

5 Idézi Barbara Foley: Fact, Fiction, Fascism. Testimony and Mimesis in Holocaust Narratives. *Comparative Literature* 34 (1982) 334.

6 Alexandra Garbarini: *Numbered Days. Diaries and the Holocaust*. New Haven, 2006. 9–12. A kelet-európai zsidóság számára a 19. század „az írás korát” hozta el. Rengeteg új műfaj született, mind a vallásos, mind a szekularizált irányzatok kialakították a maguk közlési módjait. Shulamit S. Magnus: Sin of Youth, Guilt of a Grandmother. M. L. Lilienblum, Pauline Wengeroff and the Telling of Jewish Modernity in Eastern Europe. In: *Jewish Women in Eastern Europe. Polin: Studies in Polish Jewry* 18. Ed. ChaeRan Freeze – Paula Hyman – Antony Polonsky. Liverpool, 2005. 87–120.

sokra – így a modernizációra adott válaszokra, a társadalmi integrációra, a közösségen belül kialakult törésvonalakra – is reflektálnak.⁷

A tanúságtételek lehetséges olvasatai közül arra vagyok kíváncsi, hogy a naplók szövegéből, e szövegek létrehozásának gyakorlatából és szerzőik életéből mit tudhatunk meg a magyar zsidóság koncentrációs és kényszermunkatáborokban szerzett tapasztalatairól és e tapasztalatok ábrázolásmódjairól. Hogyan hatott a magyarországi deportálások végrehajtása a naplóírássra? Hogyan írtak a túlélők a tábori mindennapokról? Milyen elbeszélői mintákat követtek, és milyen társadalmi identitásokhoz igazodtak? Ebben a tanulmányban egy többéves kutatás első lépéseként a források áttekintése és a lehetséges elemzési eszközök bemutatása mellett azt igyekszem megválaszolni, mit adhat hozzá ennek a javarészt ismeretlen forráscsoportnak az értelmezése a táborok történetét és az üldöztetés alatt írt tanúságtételeket feldolgozó diskurzushoz.

Célom alkalmazni és adott esetben kiszélesíteni azt az értelmezési keretet, amely a tábori élet áldozati perspektívájú elbeszélésének megismerését segíti, valamint a tábor-történetek és a naplóelemzések egyidejű és mozaikszerű metszetét hozza létre. A naplók sűrű olvasása helyett – vagy mellett – a táborok, a naplók és a naplóírók társadalom- és kultúrtörténeti kontextusát igyekszem vázolni. Ennek érdekében a naplóírást történeti eseményként értelmezem. A lágernaplók „nemcsak” elbeszélnek a tábori élet mindennapjait és tereit, de e mindennapoknak és e térnek – mint materiális környezetnek – szerves részei is. Mindennek megértéséhez a naplóírás keletkezési körülményeit és a naplóírók társadalmi viszonyait kell megvizsgálnunk. E körülményeket megszabta a holokauszt végső szakaszba lépése; a náci politika lokális végrehajtása és az erre adott társadalmi reakciók; a nők és a családok jelenléte; valamint a tábori lét testközpontság.

A naplók helye a holokauszt történetírásában: az Auschwitzon túli tábori világok

Saul Friedländer mesterműként méltatott szintézisének megjelenése óta az áldozatok elbeszélései nem „csupán” bizonyítékul szolgálnak egy adott megállapítás melletti érveléshez, nemcsak alátámasztásai, illusztrációi, hanem szerves részei a történeti narratívának.⁸ Már az 1980-as években megfogalmazódott, napjainkra pedig felerősödött az megközelítés, amely szerint a túlélők beszámolóit nem kizárólag, vagy nem elsősorban pontosan rögzített adatok feltárására szolgáló források, hanem a történetekről alkotott szubjektív percepciók.⁹ Ugyanakkor az áldozatok hangjának hiánya napjainkban is általános a holokauszt pozitivistá szemléletű, az elkövetők bűneit bizonyító tények után ku-

7 Ennek példaként lásd a theresienstadti gettó lakóinak társadalom- és kultúrtörténeti vizsgálatát. Anna Hájková: *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*. Oxford, 2020. 59–99.

8 Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews. II. The Years of Extermination*. New York, 2007. Friedländer percepciójához lásd Alon Confino: Narrative Form and Historical Sensation. On Saul Friedländer's „The Years of Extermination”. *History and Theory* 48 (2009) 199–219.

9 A naplók egy korai, értő olvasatára példa: Foley: Fact, Fiction, Fascism.

tató szerzők körében.¹⁰ Alon Confino szerint a kibontakozó eseményekről katonai, intézményi, ideológiai és politikai összefüggésben részletesen beszámoló munkákból hiányzik a múlt idegenségének megragadása. Ez alatt az izraeli történész a kultúra, a mentalitások és az érzetek elemzésével feltárható folyamatok negligálását/mellőzését érti. Confino idesorolja például annak vizsgálatát, hogy milyen nehézséget okozott a kortársaknak a megsemmisítés valóságának felfogása.¹¹ Erre a lehetséges válaszokat legközvetlenebbül a naplókban rekonstruálhatjuk, amelyek íróira még nem hatottak a későbbi évtizedekben megjelenő értelmezések és feldolgozások.

A deportálásokra koncentrálva Nikolaus Wachsmann a tereket, az érzeteket és az érzelmeket sorolja fel a tábori mindennapok megismeréséhez szükséges vizsgálati szempontokként, és mutatja be – Auschwitz példáján –, hogyan járulnak hozzá a tábori élet szövetét alkotó egyéni tapasztalatok e helyekről szóló tudásunk összetettségéhez.¹² Úgy gondolom, hogy e tapasztalatok kifejezésének első számú lenyomatai a naplók, amelyek szerzői sokszor a mindennapok monotonijában figyelmet szenteltek a részleteknek, a tábori tér percepciójának, érzelmeiknek és érzeteiknek. Ahogyan az egyik ausztriai kényszermunkatábor női lakója 1944 szeptemberében megfogalmazta naplójában, „itt a kis dolgok is megnőnek az eseménytelen napok sivárságában”.¹³

Érzékletes példát nyújt a tanúságtételek beillesztésére a gettó- és tábortörténetekbe Anna Hájkovának a theresienstadti [terezíni] gettót, Christopher R. Browningnak a starachowicei kényszermunkatáborokat, valamint Shirli Gilbertnek a zene és a holokauszt kapcsolatát vizsgáló munkája. A már említett Nikolaus Wachsmann ugyancsak nagy számban használ fel naplókat – köztük a magyar Rózsa Ágnes németül megjelent naplóját – táborszintézisében.¹⁴ A naplók iránti figyelem az elmúlt években megnőtt, amit Alexandra Garbarini és Amos Goldberg könyvei is igazolnak. Garbarini széles forrásbázison alapuló monográfiájában Nyugat- és Kelet-Európa hét országában írt, mindeddig nem publikált naplókat elemez. A szövegek sűrű olvasását (*close analyses*) és a tematikus megközelítést váltogatva Garbarini a különböző – családi, etnikai, teológiai és történelmi – ösztönzőkre összpontosít, amelyek az üldözötteket naplórásra készítették, és azt mutatja be, hogy ezek hatására milyen elbeszélő stratégiák jöttek létre.¹⁵ Amos Goldberg a trauma élettörténetírásra gyakorolt hatását elemzi. Az elméleti megközelítés sok szempontú bemutatása után Goldberg két ismert értelmiségi szerző, Victor Klemperer drezdai német nyelvész, író, újságíró és Chaim Aron Kaplan varsói nyelvész, újságíró naplóját vizsgálja.¹⁶

10 Dan Michman: Introducing more „Cultural History” into the Study of the Holocaust. A Response to Dan Stone. *Dapim. Studies on the Holocaust* 23 (2009) 69–75.

11 Confino: *Foundational Pasts*, 52–53.

12 Nikolaus Wachsmann: Lived Experience and the Holocaust. Spaces, Senses, and Emotions in Auschwitz. *Journal of the British Academy* 9 (2021) 27–58.

13 R. Gizella naplója. HE 2016.78.1. 28.

14 Hájková: *The Last Ghetto*; Christopher R. Browning: *Remembering Survival. Inside a Nazi Slave-Labor Camp*. New York, 2010.; Shirli Gilbert: *Music in the Holocaust. Confronting Life in the Nazi Ghettos and Camps*. Oxford, 2005.; Nikolaus Wachsmann: *KL. A History of the Nazi Concentration Camps*. New York, 2015.

15 Garbarini: *Numbered Days*, XI–XIII.

16 Amos Goldberg: *Trauma in First Person. Diary Writing During the Holocaust*. Bloomington, 2017. A trauma keletkezéstörténetét Gyáni Gábor egy lágernaplót elemezve mutatja be. Gyáni Gábor: „Jövőlesők”, avagy

A történeti munkákban idézett holokausztnaplók java része nem lágernapló. Az áldozati perspektívát sokkal inkább a nagyobb számban fennmaradt gettónaplókból ismerhetjük meg. A lágerekhez képest nemcsak a gettóban alakulhattak ki az íráshoz kedvezőbb feltételek, hanem a hátszágban, a bujkálásban, hamis személyazonosság mögé rejtőzve, illetve magyar vonatkozásban egyes munkaszolgálatos táborokban is.¹⁷ A lágernaplók egyik talán legnagyobb csoportja – Thomas Rahe kutatása szerint – a mintegy harminc, többségében holland nyelven fennmaradt szöveg a bergen-belseni táborban, annak is egy különleges szektorában született, ahol a jobb körülmények között élő zsidóknak nagyobb lehetőségük volt feljegyzéseket készíteni.¹⁸ A táborokban papírra vetett tanúságtételek legszélsőségesebb példái minden bizonnyal a Sonderkommando elrejtett feljegyzései, az úgynevezett Auschwitz-tekercek. A holokauszt historiográfiájában csak ritkán találkozzunk magyar vonatkozású naplókcal, jellemzően azok a szövegek szerepelnek a hivatkozott források között, amelyek megjelentek angol vagy német fordításban. Ezáltal a magyarországi holokauszt kutatásának nemcsak az eredményei, de a forrásai sem meghatározók a történeti diskurzusok alakulásában.¹⁹

Ez a kutatás azokra a magyar nyelven írt naplókra terjed ki, amelyek szerzőit – az 1941-től hatályos III. zsidótörvény alapján – zsidó származásuk miatt, vagy politikai és egyéb okból 1944/1945-ben az akkori Magyarország területéről deportáltak.²⁰ A gyűjtés jelenlegi szakaszában 50 lágernaplóról van tudomásom, amelyeket nagyobb számban magyarországi lelőhelyeken, elsősorban a Holokauszt Emlékközpontban, Izraelben a jeruzsálemi Yad Vashemben, a cfáti Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumában, a washingtoni United States Holocaust Memorial Museumban és a bergen-belseni emlékhely archívumában őriznek.²¹ A több tucat magyar nyelvű lágernaplót nagyobb számban a fentebb említett sömmerdai munkatábor, a bergen-belseni koncentrációs tábor különleges táborrészének, az úgynevezett *Ungarnlager*nek a lakói, valamint az Auschwitz helyett a strasshofi elosztótáborból különböző munkatáborokba szállított vidéki zsidók írták.

a trauma genezise. In: uő: *A nő élete – történelmi perspektívában*. Bp., 2020. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek. Tanulmányok 6) 222–233.

- 17 Lásd pl. Kunt Gergely: *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*. Bp., 2017. (Társadalomtörténeti Monográfiák 7); Csapody Tamás: *Bor Forced Labor Service as Reflected in Diaries. The Hungarian Historical Review* 9 (2020) 391–407.; Szécsényi András: *Budapesti mindennapok gyerekszemmel a háború végén. ArchivNET* 15 (2015) 2. sz. https://archivnet.hu/naplo/budapesti_mindennapok_gyerekszemmel_a_haboru_vegen.html. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 5.)
- 18 Thomas Rahe: Bevezető. Kolb Jenő naplója és a Kasztner-csoport a bergen-belseni koncentrációs táborban. In: Kolb Jenő: *„Hit az emberben”. Bergen-belseni napló*. Szerk. Thomas Rahe – Lajos Fischer. Göttingen, 2021. 52.
- 19 Erről lásd Csósz László – Gellért Ádám: *Holocaust Research and Infrastructure in Hungary. Dapim. Studies on the Holocaust* 31 (2017) 146–154.
- 20 A kutatás forrásbázisát képező naplók szerzői különbözőképpen viszonyultak saját zsidóságukhoz, de mind zsidónak számítottak a hatályos törvény szerint.
- 21 A Randolph L. Braham szerkesztésében megjelent holokauszt-bibliográfia öt naplót/memoárt tartalmaz, amelyek 1944/1945-ben keletkeztek, a kötet azonban csak a nyomtatásban megjelent szövegekre hivatkozik. A *magyarországi holokauszt bibliográfiája*. I–II. Szerk. Randolph L. Braham. Bp., 2010. Egy angol nyelvű bibliográfia nyolc magyar szerzőt sorol fel. *The Encyclopedia of Holocaust Literature*. Ed. David Patterson – Alan L. Berger – Sarita Cargas. Westport, 2002. A holokauszt forrásainak áttekintésére egy követendő lengyel példa: Alina Skibińska: *Guide to the Sources on the Holocaust in Occupied Poland*. Warsaw, 2014.

A magyarországi holokausztnak a jogfosztástól a gettósításon át a vidéki zsidóság auschwitzi deportálásáig és megsemmisítéséig tárgyalta története azonban nem tér ki arra, mi történt azokkal, akik túléltek vagy különböző okokból elkerülték a lengyelországi lágert, és más táborokba hurcolták őket.²² A deportálások és a táborok Auschwitzra szűkített értelmezésére utalva Dan Stone egyenesen „Auschwitz-szindrómáról” beszél, amely jelenség a modern technológia tömeggyilkosságok szolgálatába állításának látszólagos paradoxona miatt figyelmet von magára, és megakadályozza, hogy a holokauszt más aspektusait is lássuk. Stone szerint a jobbára ismeretlen altáborok vizsgálatával jobban érthetővé válik a holokauszt komplex története.²³ Wachsmann azt is megjegyzi, hogy a lengyelországi tábor egyes tudományos munkákban személytelen és élettelen helyként jelenik meg: egy rendkívül automatizált „halálgyárként”, amely egy megváltoztathatatlan terven alapult, hatékony örök működtették, akik megsemmisítették a passzív, elnyomott áldozatok egységesnek tűnő tömegét. A tábori mindennapokat azonban egyáltalán nem ez a működésmód jellemezte.²⁴

Auschwitz–Birkenau a legnagyobb halálozási rátával 1944 tavaszán és nyarán működött, akkor, amikor a magyar transzportok begördültek a fogadásukra épített rámpákra. A gettósított és deportált vidéki magyar zsidóság megérkezése és többségük azonnali meggyilkolása a „végső megoldás” magyarországi végrehajtásának központi történeteként ismert. Az Auschwitz Album²⁵ fotói vizuálisan és hitelesen megragadhatóvá és elbeszélhetővé teszik a rámpától a gázkamrákig vezető út történetét. Mindez meghatározza a magyar holokauszt esetenkénti egynemű képzetét. A fényképekre került kárpátaljai transzport szelekciót átélő tagjait hat hét után elszállították Auschwitzból Gelsenkirchenbe, majd onnan Sömmerdába, a strasshofiak és a bergen-belseniek pedig nem is jártak itt sosem. Ezért a naplóiíróknak fontos hivatkozási pontja, de mindennapjaiknak nem helyszíne Auschwitz, ahogyan ezt az egyik bergen-belseni szerző sorai is kifejezik:

„Titkos, a konyhán keresztül folytatott levelezésükben leírják, hogy a legnagyobb birkenaui lágertől (Auschwitz!) hozták őket ide munkára való szétosztás céljából. Hajuk lenyírva. Egy váltó ruhájukat és fehérneműjüket hagyták meg. Gyermeküket, szüleiket elszakították tőlük. [...] Ez – szerintük is – a legnagyobb »Vernichtungslager« volt, most már azonban nem az.” (Bergen-Belsen, 1944. október 12.)²⁶

Dan Stone arra hívja fel a figyelmet, hogy egy holokauszt-történet helyett holokauszt-történetek sokaságáról kell beszélnünk, amelyek nagyon különböző elbeszéléseket fog-

22 Randolph L. Braham máig alapmunkaként idézett szintézisében a „Magyar zsidók Auschwitzban” és a „Magyar zsidók más koncentrációs táborokban” című alfejezetek mindösszesen öt oldal terjedelemben ismertetik a deportálások történetét. Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája*. I–II. Bp., 1997. II. passim.

23 Dan Stone: *Beyond the „Auschwitz syndrome”. Holocaust Historiography after the Cold War. Patterns of Prejudice* 44 (2010) 457.

24 Wachsmann: *Lived Experience*, 29.

25 https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/album_auschwitz/index.asp. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 5.)

26 D. Emilné naplója. HE 2015.271. 30.

lálnak magukban. Auschwitz így jelenthette valakinek a gyerekeitől és idős szüleitől való elszakítást, a félelmet és a kétségbeesést, míg másnak egy titkos levelezésben felbukkanó, ismeretlen, de rossz érzéseket ébresztő helyet. E különböző tapasztalatok pedig meghatározták a naplóirok értelmezéseit és képzettársításait.

Naplóírás mint a nácik nélküli világ fantáziája

A lágerekben az életkörülményeket a teljes jogfosztás és az erőszak különféle, sokszor brutális és kegyetlen megnyilvánulási formái mellett a fizikai és tárgyi környezet adott-ságai is meghatározták. Az íráshoz a szándék, a testi és lelki erő mellett papír és íróeszköz is kellett. Naplójának első bejegyzése szerint ennek hiánya akadályozta meg S. Hermint abban, hogy a hinterbergi altáborban írni kezdjen:

„Eddig ceruza és papíros hiányában nem tudtam írni, mert otthon, távozásunk előtt még ezt is elszedték tőlünk, pedig szerettem volna már kezdettől fogva leírni mindent, részben azért, hogy minden eseményt mostani száműzetésünkben feljegyezsek, részben pedig és főleg azért, mert ilyenkor úgy érzem, mintha Nektek írnék levelet és jól esik nekem.” (Hintenberg, 1944. október 14.)²⁷

Hagyományosan naplónak az eseményekkel egy időben vagy közel egy időben írt, folyamatosan vezetett feljegyzések füzérét tekintjük. Anélkül, hogy kitérnék a naplóműfaj definíciós problémáira és ennek irodalmára, fontosnak tartom jelezni, hogy a lágernapló a szélsőséges keletkezési körülmények miatt – megközelítésem szerint – egy szélesebb műfajmeghatározást tesz szükségessé. A lágernapló olyan tanúságtétel, amely még tábori körülmények között íródott, jelen esetben a német uralom alatti lágerekben. A háború vége előtt és után írt szövegek közötti alapvető különbség a szövegen kívüli valóságból fakad. A háború vége, a külső körülményekben és a naplóirok élethelyzetében beállt radikális változások hatottak a szövegek struktúrájára.²⁸ E valóság érzékelése a saját tapasztalatokon túl különféle információs hálózatokon keresztül kapott olyan híreken, híreszteléseken és pletykákon alapult, amelyek forrását és megbízhatóságát a foglyoknak nem volt módjuk ellenőrizni. Emellett – ahogyan Jehuda Bauer hangsúlyozza – különbséget kell tennünk az információ és annak befogadásával megszületett tudás között, amely folyamat időben, térben és egyénenként változó volt.²⁹ Összességében a túlélőknek ebben az időszakban még közel sem volt akkora rálátásuk a népiítés mértékére, következményeire, mint hónapok múlva, amikor hazatérve az ismerősöktől és a sajtóból, majd évekkel később a könyvekből és a filmekből szembesültek a történetekkel. Ennek következményeként a naplóirok javarészt magukra voltak hagyva az értelmezés és jelentéstársítás folyamatában.

27 S. Hermin naplója. Yad Vashem Archive (= YVA) 5083890. 1.

28 Jacek Leociak: *Text in the Face of Destruction. Accounts from the Warsaw Ghetto Reconsidered*. Warsaw, 2004. 19.

29 Jehuda Bauer: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*. New Haven – London, 1994. 72.

A lágernapló – akárcsak a napló – egy vegyes, töredékes műfaj, amely számos szöveg-típust magában foglalhat: a lapokat soha fel nem adott, képzeletbeli levelek, visszaemlékezések, versek, dalok, közösen szerkesztett lágerújságok cikkei, emlékkönyvi bejegyzések, imádságok töltötték meg.³⁰ Továbbá „hivatalos” bejegyzések is bekerülhettek a naplókba – erre példa a bergen-belseni zsidó táborparancsnokság egyik tagjának bejegyzése Weiczner Jenő naplójában egy büntetés visszavonásáról: „1 adag vaj megvonását felfüggesztem a méltányolandó körülményekre való tekintettel. 1945. január 16.”³¹ Összességében a lágernapló értelmezésében a német koncentrációs, kényszymunkatáborokban még a hazatérés előtt írt, az eseményekkel közel egyidejű, változó műfajú és terjedelmű feljegyzések összessége.³²

Hipotézisem szerint a naplóírás a túlélők egy csoportja részéről a zsidóüldözésre adott válasz és társadalmi gyakorlat volt. E naplókat nem professzionális írók, hanem „hétköznapi emberek” írták, akik között voltak ugyan – többnyire széles körű ismertségre szert nem tevő – értelmiségiek, de paraszti, munkás, kispolgári származásúak is. Földrajzilag a budapesti, a vidéki, a kárpátaljai és erdélyi zsidóság is érintett a kutatásban, vagyis vallási, társadalmi, kulturális háttere tekintetében meglehetősen heterogén csoportról van szó. Ahogyan a naplóírók a tábori mindennapokról írtak, azt személyes szűrőjük – vagy ahogy James E. Young nevezi: interpretációs ágenciájuk és technikáik – formálták.³³ Az itt vizsgált, három deportálási útvonalat megjárt csoportba bekerült szerzők jelentésadási gyakorlatán keresztül a szubjektív tábori világok, azaz a tábori élet személyes ábrázolásai válnak hozzáférhetővé.

Jochen Hellbeck ugyan nem a holokauszt-, hanem a sztálini Szovjetunióban írt naplókat elemezte, de e kutatásra is alkalmazható a kérdésfelvetése: hogyan formálódott a kommunista naplóíró énjének reprezentációja akkor, amikor az élet minden színterén megjelenő ideológiában és propagandában látszólag nem az én, hanem a kollektív mi történetei íródtak? A kérdés a lágerekre vonatkoztatva úgy hangzik: hogyan formálódott a deportált naplóíró én-representációja akkor, amikor a naplóíró ennek az ének, az individuumnak és személyiségnek az eltörlésére berendezett lágerekben ragadott tollat? Ennek megválaszolásához – Hellbecket követve – a naplókhoz mint egyszerre a szubjektumról és a történelemről szóló szövegekhez is közelíthetünk.³⁴

A holokauszt történetírásában a naplókra is jellemző jelentésadás tanulmányozása áll a kultúratörténeti munkák középpontjában. E szerzők között említhető meg Dan Stone, Amos Goldberg és Alon Confino, akik arra törekszenek, hogy a történelmi ágensek csele-

30 Erről lásd Garbarini: *Numbered Days*, 16–19.

31 Weiczner Jenő: „Ez most a sorsod kiüldözött zsidó.” *Napló, 1944–1945*. Bp. [2014.] 171.

32 A naplók jobb megértését és a történeti kontextusban való elhelyezését segítik a memoárok, interjúk, az elkövetői dokumentumok, a szövetséges csapatok katonai parancsnokságainak iratai, a háború utáni perek dokumentációi, valamint az írott forrásokon túl a vizuális, tárgyi emlékek is.

33 James E. Young: *Writing and Rewriting the Holocaust. Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington, 1998. 3.

34 Jochen Hellbeck: *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*. Cambridge, 2006. xi.

kedetei mellett jelentésadó szerepüket is megismerjük.³⁵ Goldberg a kultúratörténeti elemzés szempontjainak meghatározásához Oscar Rosenfeld *Iódzi* naplójának egyik bejegyzését idézi. Kiindulópontja az az alapvető átalakulás, amelyen a zsidóság társadalmi és egyéni szinten is átesett a holokauszt alatt. Goldberg azt állítja, hogy ez az átalakulás a kultúra mély struktúráira (*deep categories*) hatott, és leginkább a nyelvhasználatban ragadható meg. Ezt támasztja alá például az olyan alapvető emberi szükségletek, mint az evés szótárának drasztikus kiszélesedése, és ezzel szemben az intellektuális igények szűk keretbe szorulása. Goldberg – Rosenfelddel egyetértve – amellet érvel, hogy az emberi körülményeket, minden tényszerű bizonyítás vagy leírás helyett, a nyelvi jelenségek és a jelentések kialakítását célzó folyamatok és gyakorlatok képesek a legjobban közvetíteni.³⁶

Az elkövetői perspektívát elemző Alon Confino a náci zsidóellenes politikáját a kulturális dimenziók, a náci értékrendszer, hiedelmek, fantáziák kialakulása felől közelíti meg. A holokausztra szerinte a magyarázat nem abban rejlik, hogy mi történt, hanem abban, hogy mit gondoltak a náci arról, ami éppen történik: nevezetesen egy apokaliptikus, ezeréves harc a zsidók ellen. Ez pedig kultúratörténeti problémaként is értelmezhető, mert a kérdés az, hogy a náci hogyan teremtették meg a kulturális reprezentációk és társadalmi gyakorlatok olyan világát, amelyben a diszkrimináció, a deportálás és a megsemmisítés lehetővé, elfogadhatóvá és akár még racionálissá is válhatott.³⁷ A náci fantáziák ellenpontjaként zsidó nők és férfiak az elvileg zsidóktól megtisztított Németország közepén verseket, naplókat írtak és azokat megőrizték, azaz kultúrájukat ápták. Emellett házasságról, családról, gyerekekről álmodoztak – ezzel kijelölték a helyüket a múltban, a jelenben és a jövőben is. Confino könyvének címe és központi metaforája arra mutat rá, hogyan képzeltek el a náci a zsidók nélküli világot. Hipotézisem szerint a naplók – erre mintegy válaszként – egy náci nélküli világról szólnak, érte ez alatt a naplóírók háború előtti múltját és az azutáni (vágyott) jövőjét. P. Anna naplójának pár sora rávilágít a naplóíró fejében kavargó képzetek, vágyak és félelmek működésére: „Magam is örömmel hallgattam, amikor a csáktornyai E. Erzi hosszú életet, szép karriert és harmonikus házasságot jósolt a mocskos tenyeremből. Pedig hát, akkor, ott nehéz volt mindezt elképzelni. Akkor már eleget hallottuk a híres auschwitz-i találós kérdést: kapun megy be, kéményen száll ki. Mi ez? A Häftling.” (Sömmerda, 1945. tavasz.)³⁸ Míg P. Anna a zsidók nélküli világ megvalósulásától félt, látgertársa a náci nélküli világot olvasta ki tenyeréből. Nem véletlenül a jósnő volt a legkeresettebb „foglalkozás” a táborban, maga Anna – grafológiai alapismereteit kamatoztatva – szintén hasonló tábori „szolgáltatást” nyújtott Auschwitzban.

A szubjektív tábori világok működésének érthetőbbé tételéhez nemcsak az vizsgálható, mi történt a naplóírókkal és a naplókkal (hogyan keletkeztek, maradtak fenn), ha-

35 A *Dapim. Studies on the Holocaust* 2009. évi 1. száma azt járja körül, mennyiben járulhat hozzá a kultúratörténet-írás a holokauszt megértéséhez.

36 Amos Goldberg: The Victim's Voice and Melodramatic Aesthetics. *History History and Theory* 48 (2009) 235–237.

37 Alon Confino: *A World Without Jews. The Nazi Imagination from Persecution to Genocide*. New Haven – London, 2014.

38 P. Anna naplója. HE 2011. 386.2. 172.

nem az is, hogy a naplóírók mit gondoltak arról, ami velük történik. Ez a kulturális gyakorlat, mindennek elbeszélése pedig nem a semmiből jött létre – a háború előtti kulturális minták és értékrendszerek, közösségi, családi és egyéni emlékek hagyományára épült. A napló – még ha e tragikus élethelyzetben is született – nem volt független a háború előtt létező és a háború alatt változó szerepektől, értékektől és elvárásoktól. A holokaust személyes történetei csak hosszú időtávban rajzolódnak ki a maguk bonyolultságában és összetettségében. Ennek megértéséhez és a naplószövegek kontextualizálásához mindenekelőtt a magyarországi holokaustkutatásokban kevésbé érintett vagy ismert deportálási útvonalak és táborok megismerésére van szükség.

Lágernaplók és deportálási útvonalak

Az úgynevezett „Kasztner-vonat” a Kasztner Rezső vezette cionista Budapesti Zsidó Segély és Mentőbizottság és az SS magyarországi vezetői, leginkább Heinrich Himmler megbízottja, Kurt Becher közti megállapodás értelmében – és jelentős pénzösszegért cserébe – 1944. június 30-án hagyta el Budapestet. A vonat a bergen-belseni láger elkülönített részébe, az *Ungarnlager*be vitte mintegy 1700 utasát. A „Kasztner-zsidók” első csoportja 1944 augusztusában, a többiek pedig decemberben jutottak át a semleges Svájcba. A bergen-belseni táborról szóló, javarészt angol nyelvű munkák a szövetséges csapatok perspektívájából és a második világháború brit narratívájának részeként foglalkoznak a tábor történetével,³⁹ ezért az 1944 végéig elszállított Kasztner-csoport nem került e kutatások látóterébe. A cionista akció mögötti tárgyalásokat ugyan széleskörűen elemzi a szakirodalom, a „Kasztner-zsidók” tábori élete ezzel szemben alig ismert.⁴⁰ Az *Ungarnlager*ben uralkodó jobb körülményeket a naplók magas száma is jelzi. Az eddig ismert 18 napló nagy hányadát a Kasztner-vonat utasai írták. Ehhez képest – eddigi tudásunk szerint – mindösszesen három napló keletkezett Bergen-Belsen fogolytáborában, ahol a különleges táborsektorral ellentétben mindenféle privilégium nélkül éltek a deportáltak, és ahol 1945 tavaszán már embertelen körülmények uralkodtak.

Az SS „túszként” vagy más néven „cserezsídóként” tekintett az *Ungarnlager* lakóira, ami számos előnnyel járt. A csoport tagjai olyan privilegizált helyzetben voltak, amit a holland cseretáborosok is irigykedve figyeltek: a családok a gyerekeikkel együtt maradhattak, a táborlakókat nem bántalmazták, nem kellett kényszermunkát végezniük, csomagjaikat megtarthatták, több és jobb ellátásban részesültek. Mindemelllett egyfajta korlátozott tábori autonómia is kialakult a magyar zsidó táborvezetők közreműködésével, akik maguk között osztották szét a pozíciókat (és a javakat), ez pedig rengeteg konfliktust szült. A közösséget számos belső törésvonal is szabdalta, amit részben a háború előtti

39 Ben Shephard: *After Daybreak. The Liberation of Bergen-Belsen*. London, 2005.; Mark Celinscak: *Distance from the Belsen Heap. Allied Forces and the Liberation of a Nazi Concentration Camp*. Toronto–Buffalo–London, 2015.

40 Kivétel Thomas Rahe: Die „Kasztner-Gruppe” im Konzentrationslager Bergen-Belsen. Soziale Struktur, Lebensbedingungen und Verhaltensformen. In: *Bergen-Belsen – Neue Forschungen*. Hrsg. Habbo Knoch – Thomas Rahe. Göttingen, 2014. 51–91.; Stephanie Billib: Infolge eines glücklichen Zufalls. In: *Bergen-Belsen – Neue Forschungen*, 92–108.

társadalmi, vallási és ideológiai különbségek rajzoltak meg. A naplók erről a bonyolult helyzetről különböző világlátású elbeszélők szűrőjén keresztül számolnak be.

„Nagy vita este a javak igénybevételével kapcsolatban is. Kártérítéssel vagy a nélkül? A társadalmi helyzet abszurd, semmiféle kinti elvet alkalmazni nem lehet. [...] Ha kártérítés nélkül, akkor nem lehet a nélkülözőknek semmit sem szerezni; ha kártérítéssel, akkor a tisztességes emberek járnak rosszul, akik már korábban is mindent odaadtak a közösségnek és társaiknak; akik hittek az ereci⁴¹ útban és nem hoztak magukkal készleteket.” (Bergen-Belsen, 1944. október 14–15.)⁴²

A cionista Kolb Jenő a kényszerszálladalomban élők dilemmáira világít rá, amelyek egy része a javak elosztása és a tulajdonviszonyok újraértelmezése körül bontakozott ki a tábor vezetői között.

A naplók második nagyobb csoportja azoknak az üldözötteknek a történetét beszéli el, akik az 1944. tavaszi, kora nyári tömeges deportálások idején arra a néhány vonatra kerültek fel, amelyek elkerülték Auschwitz–Birkenaut. Június végén mintegy 10–15 ezer fő Szolnokról, Szegedről, Debrecenből, Békéscsabáról és Bajáról az ausztriai Strasshof térségébe érkezett. Ennek hátterében az ausztriai munkaerőhiány csillapítása, Adolf Eichmann „áruért vért” akciója, valamint a szövetségesekkel való tárgyalások állhattak. Az érintett zsidókat a strasshofi elosztótáborból a környékbeli falvakban és városokban szórták szét. Legtöbbjüket mezőgazdasági munkára fogták, egy részük a romeltakarításban és légvédelmi létesítmények építésében vett részt. Szelekción nem estek át, a családok többnyire együtt maradhattak. Az elégtelen ellátás, a rossz munkaviszonyok, betegségek, valamint néhány SS kegyetlensége áldozatokat követelt, ezzel együtt is a Strasshofba került magyar zsidóknak mintegy háromnegyede túlélte a háborút.⁴³ Mint a következő naplóbejegyzés is bizonyítja, egyes munkavezetők emberségesen bántak a kényszerszolgálatokkal, és igyekeztek könnyíteni is a mindennapjaikon:

„Mérnök úr mindig jó és emberséges volt hozzánk és igyekezett a lehetőség szerint elviselhetőbbé tenni sorsunkat. Mindig hálával és köszönettel tartozunk neki. Általában az osztrákok részéről sok jóindulatot tapasztaltunk, csak tartózkodók és félnek, de jó emberek. A második csoda az volt tegnap, hogy mérnök úr megengedte, hogy fogorvoshoz menjek.” (Hintenberg, 1945. március 15.)⁴⁴

41 Erec Jiszrólél, Palesztina héber neve. Szó szerint: Izráel országa.

42 Kolb: *Hit az emberben*, 145.

43 Eleonore Lappin-Eppel: *A Missing Voice. Women Survivors of the Strasshof Transports from Hungary to Austria*. In: *Women and the Holocaust Book Subtitle. New perspectives and Challenges*. Ed. Andrea Pető – Louise Hecht – Karolina Krasuska. Bp.–Warsaw, 2015. 79–98. A strasshofi deportálás történeti hátteréről lásd továbbá Eleonore Lappin-Eppel: *Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen*. Wien–Berlin–Münster, 2010.

44 S. Hermin naplója. YVA 5083890. 61.

A naplóírás e két csoportot illetően a magyarországi deportálások két különleges útvonalához kapcsolódik, rámutatva arra a logikusnak tűnő összefüggésre, mely szerint a viszonylag jobb körülmények kedveztek a naplóírásnak. A naplóírók harmadik csoportja azonban nem került el Auschwitz-Birkenaut, ahol 440 ezer magyar zsidó közül körülbelül minden negyediket találtak munkaképesnek. Ez a 100–110 ezer fő a német hadiipar utolsó nagy (kényszer-)munkaerőforrása lett. Az Auschwitzban regisztrált magyar zsidók összetételét egy sajátos jelenség befolyásolta. A magyar katonaság irányítása alatt álló munkaszolgálatos táborokba vezényelt férfiak helyett ugyanis a munkaképes korúak között nagy számban nők kerültek a deportáló vonatokra. Korábban csak viszonylag kevés zsidó nőt alkalmaztak a német hadiiparban, ez azonban megváltoztatta a nácik terveit. 1944 végére több mint száz altáborban kizárólag vagy jelentős részben női foglyokat tartottak. E folyamat részeként 1944 júliusában – hat héttel az auschwitzi érkezésük után – mintegy 2000, többnyire kárpátaljai, kisebb részben nagykanizsai nőt választottak ki munkára, köztük a naplóírókat. A magyar nők érkezésével jött létre Gelsenkirchen-Horstban Buchenwald altáborra, amit a szövetségesek 1944. szeptember 11-i bombázása után számoltak fel. A támadás túlélőinek egy részét – összesen 1293 nőt – a thüringiai Sömmerdába szállították, hogy a Rheinmetall-Borsig gyárában lőszereket gyártsanak. A női kényszermunkásokat a gyár leállítása után, 1945. április 4-én gyalogmenetben elindították Altenburg tábor irányába. A következő hetekben a menetelőket a szövetséges csapatok szabadították fel.

A sömmerdai kényszermunkatábor története a több ezer kisebb-nagyobb német hadiüzem és gyár mellett létrehozott munkatábor egyikeként szinte teljesen ismeretlen.⁴⁵ A náci Németország kényszermunkaprogramját ugyanakkor bőséges szakirodalom tárgyalja. E kutatások nagyobb részben a munkatáborok megszervezésével, a gazdasági és ideológiai szempontok érvényesítésével, a különböző elkövetői csoportokkal foglalkoznak, de kisebb részben társadalomtörténeti szempontból is elemzik a táborok belső életét, illetve kitérnek a munkatáborok és a civil szomszédság viszonyára.⁴⁶ A kényszermunkatáborokat alulnézeti perspektívából is vizsgáló munkák ugyan érintik a foglyok életfeltételeit is, de nem térnek ki külön a gender szempontú elemzésre, valamint a szubjektív elbeszélésmódra.

Több Sömmerdához hasonló kényszermunkatábor jött létre (például Mühldorf, Markkleeberg, Duderstadt, Salzwedel mellett), ahol többségében vagy kizárólag magyar zsidó nőket dolgoztattak. Ezeknek a kényszermunkásoknak a hadiüzemi munka – a föld alatti

45 E kis altáborokról sokszor csak a túlélők beszámolóiból tudunk, illetve a táborenciklopédiákból, melyek szerzői ugyanis széleskörűen igyekeztek összegyűjteni a fellelhető forrásokat a memoároktól a háború utáni peranyagokig. Így például Sömmerda szakirodalmi említésére eddig csak a washingtoni Holokauszt Múzeum enciklopédiájában találtam példát: *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. I. Ed. Geoffrey P. Megargee. Bloomington–Washington, 2009. 419–420.

46 Bella Gutterman: *A Narrow Bridge to Life. Jewish Slave Labor and Survival in the Gross-Rosen Camp System, 1940–1945*. New York – Oxford, 2008.; Browning: *Remembering Survival*; Felicja Karay: *Death Comes in Yellow. Skarżysko-Kamienna Slave Labor Camp*. Florence, 2005.

hadi létesítményekhez képest – általában jobb túlélési esélyt biztosított.⁴⁷ A visszaemlékezések szerint kialakulhattak olyan körülmények, amelyek között a naplóírás lehetővé vált volna, ekkora mennyiségben azonban más táborokból nem maradtak fenn naplók. Sőt, olyan nem magyar forráscsoportot sem ismerek, ahol egy egymást ismerő közösség tagjai a lágerben naplót vezettek volna.⁴⁸ Mindebből is jól látszik, hogy a három különböző útvonalat bejárt naplóírók helyzete sokban különbözött egymástól, de elbeszéléseik társadalom- és kultúratörténeti vizsgálatához találunk közös szempontokat.

A holokauszt helyi történetei

A magyarországi deportálások az európai háború és a holokauszt utolsó szakaszában indultak meg. E „megkésetttség” következtében a transzportokra kerülők egy már teljesen kiépült megsemmisítési intézményrendszerbe érkeztek. Ugyanakkor 1944 tavaszától, majd még inkább ősztől a deportáltak a lágereket a káoszba és instabilitásba forduló, felbomlás előtti állapotukban érték el. Daniel Blatman szerint a megindult evakuálások és halálmenetek idején – azaz 1944 nyarától 1945 májusáig – a náci népirtásnak majdnem minden, de bizonyára a legtöbb korábbi jellemzője átalakult: azaz a politikai és társadalmi infrastruktúra, az elkövetők identitása, a felügyelő apparátus és a bürokratikus adminisztráció, a megsemmisítő technikák, ezek lehetséges helyszínei, valamint az áldozatok ideológia vezérelte kategorizálása.⁴⁹ A deportálás és a kényszermunka a magyar zsidó elhurcoltak számára ekkor, a háború „pánik és terror vezérelte utolsó szakaszában” vette kezdetét.⁵⁰

Ahogy már említettem, a szelekciót túlélő férfiak és nők a náci hadiipar utolsó erőforrásává váltak. Hitler visszavonta azt a rendeletét, amely szerint egyetlen zsidót sem szabad német földre engedni. Így a koncentrációs táborok lakói korábban sosem tapasztalt mértékben kerültek a német hadiüzemek és létesítmények munkaerőhiányának csillapítása érdekében létrehozott munkatáborokba. 1944-ben a nácizmus zsidók megsemmisítésére irányuló ideológiájának gyakorlati végrehajtását megváltoztatta a hadigazdasági racionalitás. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a zsidók megsemmisítéséről lemondtak volna, csak éppen a végsőkéig kizsákmányolható munkaerőként is tekintettek már rájuk.⁵¹

47 Wachsmann: *KL*, 476–479. Erre példa annak a Mittelbau-Dora föld alatti hadiüzemében dolgozó férfinak a naplója, akinek kiemelt funkciója, irodai munkája tette átmenetileg lehetővé, hogy papírhoz és íróeszközhöz jutva referáljon a lágerben töltött időszakról. V./W. Mordechai naplója. YVA 3543707.

48 Browning a starachowicei gyári kényszermunkatáboroknak közel 300 tanúságtételét használta fel, ugyanakkor a kortárs forrásoknak szinte teljes hiányáról számolt be. Gutterman a gross-roseni táborok minden napjainak és kulturális életének bemutatásához szintén használ fel személyes beszámolókat, de nem tesz különbséget a korabeli és a később keletkezett szövegek között, amelyek szerzőit nem nevezi meg, és sokszor csak a foglyok egyikeként hivatkozik rájuk. Karay könyvének bevezetője szerint leginkább az elkövetői forrásokra és a peranyagokra támaszkodott, szerinte a foglyok tanúságtételei szintén fontos információk forrásai, „sok pontatlanságuk ellenére”. Karay: *Death Comes in Yellow*, XVIII.

49 Daniel Blatman: *The Death Marches. The Final Phase of Nazi Genocide*. Cambridge, 2011. 11.

50 Donald Bloxham: *Jewish Slave Labour And Its Relationship To The „Final Solution”*. In: *Remembering for the Future. The Holocaust in an Age of Genocide*. I–III. Ed. John K. Roth et al. London, 2001. I. 176.

51 David Cesarani: *Final Solution. The Fate of the Jews 1933–1949*. London, 2006. 8. fejezet, passim.

Ezek a központi döntések ugyanakkor nem feltétlenül a felső vezetés elképzelései szerint kerültek át a gyakorlatba. A náci Németországot, ahogyan a diktatúrákat általában, nem egy monolitikus apparátus irányította, amely megvalósította volna a totális elnyomás rendszerét. A mindennapi végrehajtásban számos, a hatalom különböző szintjén álló szereplő egymástól akár eltérő érdekeknek megfelelően cselekedett. Friedländer szerint az antiszemitizmus a nácizmus mobilizációs mítosza volt, amely mellett egyéb ösztönzők is működésbe léphettek makro-, mezo- és mikroszinten is.⁵² A Kasztner-vonat története ennek vizsgálatára kiváló példa. Bergen-Belsenben e csoport kivételezett bánásmódját az egyéni haszonszerzés és Heinrich Himmler háború utáni felelősségre vonástól való félelme motiválta. A táborlakók naplói ennek gyakorlati megvalósítását mutatják be.

Az Auschwitz helyett Strasshofba küldött vidéki transzportok mögött ugyancsak az azonnali megsemmisítést felülíró döntés állt, szoros összefüggésben azokkal a lokális igényekkel, amelyek a Harmadik Birodalom munkaerőhiányának enyhítésére irányultak. Ebben a keretrendszerben a helyi gazdasági vezetők – ahogyan a fentebb idézett, osztrák mérnökről szóló naplórészlet is rámutatott –, maguk is növelhették vagy éppen csökkenthették a kényszermunkások túlélési esélyeit. Az elmúlt évtizedek historiográfiájában a parancsokat csak passzívan végrehajtó középszintű vezetők és alsó szintű tisztviselők sztereotip ábrázolását felváltotta a helyi gyakorlatok és autonómiák vizsgálata. E kutatások arra keresik a választ, hogyan viszonyult a centrum döntéshozatala a perifériák végrehajtási gyakorlataihoz. Donald Bloxham rámutat – „a munka általi megsemmisítés” nem volt egyforma térben, időben és a döntéshozói érdekektől függően. Lokális, végrehajtói szinten (az altáborokban vagy az SS táborrendszerén kívül eső munkahelyszíneken) a felesleges kegyetlenségtől, a munkaerő megtartása szempontjából „felesleges” jóindulatig számos egyéni elképzelés és viszonyulás jelenhetett meg. Bár sok gazdasági vezető vált a náci eszme követőjévé, érdekelték voltak vállalkozásaik sikerében is, ami eltérő hozzáállást és magatartást eredményezett.⁵³

Továbbá a munkatáborokban – így Sömmerdában is – a tiltások ellenére a munka-vezetők, a civil lakosság, más nemzetek zsidó és nem zsidó kényszermunkásai is a mindennapi interakciók részeseivé váltak. Anna Fest, egykori női SS-őr egy 1992-es interjújában azt mondta, hogy a felügyelőknek azért volt nehéz a dolguk Sömmerdában, mert a foglyokat mindennap át kellett kísérniük a városon. A civil lakosság – a nő elbeszélése szerint – a német öröket szidta, amiért a táborlakók láthatóan éheztek, és nem engedték, hogy kenyeret adjanak nekik.⁵⁴ A munkatáborokban a náci propaganda a mindennapok tapasztalataival találkozott. Itt volt lehetőség valamelyest megismerni a foglyokat, akik jól, megbízhatóan dolgoztak a gyárban, beszéltek németül, olykor még énekeltek, zongoráztak is a táborban megrendezett karácsonyi ünnepségen, és kiderült róluk, hogy – a propaganda állításaival ellentétben – nem voltak prostituáltak és bűnözők.⁵⁵ K. Ilona naplójában kinézetük megjavulásához köti a sömmerdaiak viszonyulásának megváltozását:

52 Friedländer: *The Years of Extermination*, XV.

53 Bloxham: *Jewish Slave Labor*, 176.

54 *Frauen. German Women Recall the Third Reich*. Ed. Alison Owings. New Brunswick, 1993. 327.

55 P. Anna naplója. HE 2011. 386.2. 132.

„A lakosság és munkásság már megszokott, megismert, sőt megszeretett minket. Van már rendes frizuránk, ruhánk, kabátunk, szóval emberi formánk van ismét és sok flört. Kapunk néha újságot, elmondják a rádió híreket és általában biztatnak minket, hogy lesz ez még jobb is. Nekem is van egy hírhozóm, egy fiatal katona, kontroll a gyárban, műgégye van és hörögve beszél.” (Sömmerda. [D. n.])⁵⁶

Az ilyen és ehhez hasonló bejegyzésekből kiderül, milyen fantáziákat és képzeteket társítottak a deportáltak a helyi társadalom gondolkodásához.

A tábori világok vizsgálata a deportáltak mindennapjai mellett a náci rezsim lokális gyakorlataira is rámutat. Ha egy táborban naplót írhattak a foglyok, az nemcsak az ő ágenciájuk bizonyítéka volt, de a rendszer szabálytalan működéséről, a hiányos ellenőrzésről vagy éppen a végrehajtók engedékenységről is tanúskodott. E sok tényezőtől függő, a rend és a káosz jegyeit egyszerre felmutató körülmények között teltek a naplórókok hosszú hónapjai, akiknek több mint kétharmada nő volt, és egy részüknek nemcsak magáról, hanem családtagjairól is gondoskodnia kellett.

A nők és a családok

A női elbeszéléseket meghatározták a háború előtti szerepelvárások és a megfelelő viselkedési mintákról és gyakorlatokról szóló előírások. A tanúságtevő nők, ahogyan Zoë Waxman kutatásában rámutat, próbálták fenntartani a régi önképüket, ugyanakkor leírták, hogyan váltak ketté és feszültek egymásnak az elvárások és annak tudatosítása, hogy ezeknek egyre kevésbé képesek megfelelni. Ezek a beszámolók közvetítik azt is, hogy az erőfeszítések sikerei vagy kudarcai – a korábbi hit- és értékrendszerek mellett – hogyan épültek be az üldözött nők identitásába.⁵⁷ A Dalia Ofer és Lenore J. Weitzman által bevezetett szekvenciális keret (*sequential framework*) a nők viselkedésében válaszreakciók sorozataként mutatja be, hogyan változtak meg a hagyományos szerepek és identitások a háború és az üldöztetés hatására.⁵⁸ I. Sárít nőiességének megőrzésében – vagy legalább a látszatának fenntartásában – a sömmerdai gyárban egy Alex nevű belga kényszermunkás titkos udvarlása segítette:

„Ott állt, figyel, szembe nézünk, elsüllyed körülöttem a terem, csak ketten vagyunk. [...] Én nagy nőnek érzem magam, vállamra dobott lemebdzsekem egy szörme belépő illúzióját kelti, egyenes, karcsú, nyúlánk vagyok, nyakam jó ívű. [...] Mikor kabátomat vállamra dobtam, Irén s én is azt gondoltuk, hogy Alex hermelinkreppet képzelt helyette.” (Sömmerda, 1944. október.)⁵⁹

56 B. Ilona naplója. United States Holocaust Memorial Museum (= USHMM) 2010.255.1. 70–71.

57 Zoë Waxman: *Women in the Holocaust. A Feminist History*. Oxford, 2017. 1–19.

58 Lenore J. Weitzman – Dalia Ofer: The Sequential Development of Jewish Women's Coping Strategies (in the Ghettos) During the Holocaust. A New Theoretical Framework. In: *Women and the Holocaust*, 27–63.

59 I. Sára naplója. USHMM 2009.18.1.

A gyárban a nők, amint a leborotvált hajuk visszanoított, frizurát csináltak maguknak, ruháikat spárgával megkötötték, és minden módon igyekeztek visszaépíteni valamit abból a nőiességből, amit Auschwitzban elvettek tőlük.

A náciizmus látszólag nem kifejezetten a nőkre tekintett ellenségként, noha a nők gyakran szenvedtek el atrocitásokat, értve ez alatt a termékenységükhöz való visszaéléseket és a szexuális erőszak nagy részét. A túlélőkkel 1966–1971 között felvett kihallgatási jegyzőkönyvek szerint Sömmerdában gyilkosság nem történt, de néhányan megemlítik, hogy az állapotos nőket Buchenwaldba/Auschwitzba küldték, ahol nagy valószínűséggel megölték őket, és így tettek a táborban megszületett, édesanyjuktól elvett csecsemőkkel is. Az egyik tanú beszámol egy máramarosszigeti nőről, aki Sömmerdában szülte meg a gyermekét:

„Mikor már a gyermek 8-10 napos lehetett, az egyik SS katonanő figyelmeztette az anyát, hogy gyerekével együtt visszaküldik Auschwitzba. Azt a tanácsot adta, hogy adja át a gyermeket és ő meg fogja ölni, azáltal megszabadul az auschwitzi visszaküldéstől. Az anya elbeszéléséből tudom, hogy az SS katonanő rögtön az átvétel után a gyermeket megfojtotta.”⁶⁰

Munkaképtelen gyerekeknek és idős embereknek túlélni a deportálást csak az olyan kivételes helyeken volt esélyük, mint a bergen-belseni *Ungarnlager* vagy a strasshofi elosztótáborból munkaerőt igénylő munkatáborok. Emiatt a naplóiírók e csoportjainak élethelyzetében, egyúttal a magyar deportálások ezen személyes ábrázolásaiban a családok jelenléte meghatározó volt.

Az elmúlt évtizedben a holokauszt kutatás egyik irányzata a családot jelöli meg az elemzés kulcsfontosságú kategóriájaként, amellel érvelve, hogy a család perspektívája új betekintést nyújt olyan területekre, mint a társadalmi hálózat, az érzelmek története és a holokauszt mikrotörténete.⁶¹ A társadalmi nem szerepek bizonyos sebezhetőségek és erőforrások mellett azokat a társadalmi struktúrákat is meghatározták, amelyekben nők és férfiak éltek és cselekedtek. A deportált családokban a nőknek az anyai, gondoskodói szerepet egy szélsőségesen megváltozott környezetben kellett betölteniük, amihez különböző megküzdési stratégiákat alakítottak ki. Az olyan családi táborokban, mint amilyen Theresienstadtban, egy ideig Auschwitzban és Bergen-Belsenben is működött, a kiskorúak kényszerszociális belüli helyzete is vizsgálható. A gyermekek fantáziái és játékai a táborban sokszor nem szakadtak el a mindennapoktól, hanem visszatükrözték a felnőttek világát, és a túlélési technikákat is közvetítették.⁶² „Anka és a gyerekek azt játszották, hogy »bemennek az Arénába,«⁶³ aztán a vagonba, Bergen-Belsen, stb.» A játék szerint férjeik még munkaszolgálatosok, nem tudtak eljönni, gyerekekkel egyedül jöttek, de az Arénában egyszerre csak felbukkan apuka. Dermesztően megjátszott aktuális rém-

60 S. Cili tanúvallomása. Bnei Brak [Izrael], 1968. YVA 3745570.

61 Natalai Aleksin: A Familial Turn in Holocaust Scholarship? In: *If This Is a Woman. Studies on Women and Gender in the Holocaust*. Ed. Denisa Nešťáková et al. Boston, 2021. 20–42.

62 George Eisen: *Árnyak játéka. Gyerekek a holocaustban*. [Ford. Bojtár B. Endre.] Bp., 1990. 24.

63 Kolb az Aréna (ma Dózsa György) úti zsinagógára utal, ahol a Kasztner-listára felkerült családok egy részét gyűjtötték össze a vonat indulása előtt.

játék.” (Bergen-Belsen, 1944. szeptember 7–12.)⁶⁴ E sorokban Kolb Jenő arról számol be, hogyan épültek be a deportálási élmények a gyerekek játékaiba, akiket a tábori élet érzelmi és lelki kitettségeitől aligha lehetett maradéktalanul megóvni. Ebben az is szerepet játszott, hogy a szülők a szélsőséges körülmények között minden erejükkel gyermekeik és saját egészségük, testi erejük és épségük megőrzésére alakították ki stratégiáikat.

A tábori élet testközpontú elbeszélése

A deportálás egy testközpontú élethelyzetet eredményezett, amelyben a táborokba került férfiak és nők testi adottságai meghatározták, mi történt velük a szelekciónál, a munkára válogatásnál és a munkatáborokban. A testhez kötődő elbeszéléseket vizsgáló *body studies* a kétféle, a test csupán biológiai, illetve kizárólagosan reprezentációs szempontú megközelítésének szétválasztása helyett a fizikai folyamatok (evés, munka, szenvedés, halál), az ezzel kapcsolatosan megfogalmazott érzelmek, gondolatok és tapasztalatok együttes vizsgálatát tűzi ki céljául. Más szóval, e kutatók a metaforikus, szimbolikus, diszkurzív jelentések mellett az „igazi, élő testnek” is szerepet szánnak. E vizsgálati módszert igyekszem én is érvényesíteni ebben a kutatásban.⁶⁵

A koncentrációs táborok élménye a test elleni támadásként írható le. A foglyok cselekedetei a rendkívüli körülmények között a testi szükségletek kielégítésére összpontosultak.⁶⁶ A test és a koncentrációs tábor közötti kapcsolatot azonban nem lehet pusztán az éhezésre vagy az SS által elkövetett erőszakos atrocitásokra redukálni, inkább a táborlakók sokféle testi tapasztalatairól szóló elbeszélések értelmezésére kell törekednünk. Ezek az elbeszélések mindig kultúráspecifikusak. Így például a haszid, ortodox zsidó közösségekben a testiség a mindennapok kerüendő aspektusa volt, ugyanakkor a cionizmus is jelen volt a táborokban, amely sokkal természetesebben és szabadabban viszonyult a testi folyamatokhoz.⁶⁷ A vallás és világnézet mellett a generációs különbségek és a tradicionális nemi szerepek, leginkább a két világháború közötti női ideálkép ugyancsak formálta a testképzeteket.

Bergen-Belsenben a Kasztner-csoport számára a túsztátusz a test megóvásában fejeződött ki. A cserezsidók táborát létrehozó Heinrich Himmler az SS-nek utasításba adta, hogy e foglyokat életben és egészségben kell tartani.⁶⁸ A test az embertelen tábori viszonyokat és a kegyetlen bánásmódot dokumentálva bizonyítékkul szolgált a náci bűnökre. A németek nem szerették volna, hogy e körülmények lenyomata a semleges országokba

⁶⁴ Kolb: *Hit az emberben*, 116.

⁶⁵ Ennek összefoglalását lásd Roger Cooter: *The Turn of the Body. History and the Politics of the Corporeal*. *Arbor* 186 (2010) 393–405.

⁶⁶ Gene A. Plunka: *The Holocaust as Literature of the Body*. Charlotte Delbo's *Qui rapportera ces paroles?* and Michel Vinaver's *Par-dessus bord*. *Shofar* 28 (2009) Nr. 1. 32–54.

⁶⁷ Erről lásd David Biale: *Zionism as an Erotic Revolution*. In: *People of the Body. Jews and Judaism from an Embodied Perspective*. Ed. Howard Eilberg-Schwartz. New York, 1992. 283–307.

⁶⁸ Christine Lattek: *Bergen-Belsen. From „Privileged” Camp to Death Camp*. In: *Belsen in History and Memory*. Ed. Jo Reilly et al. London, 1997. 44.

távozó „Kasztner-zsidók” fizikai állapotán és testén is megjelenjen. Ennek köszönhetően a fegyverkezésnél nem alkalmaztak fizikai erőszakot, és nem hagyták a nehéz munka, betegségek és éhezés folytán látványosan leromlani a foglyok állapotát. A testnek kisebb volt a kiszolgáltatottsága, és – a csomagoknak, tisztálkodási szereknek, gyógyszereknek és a többi ételnek köszönhetően – szélesebb eszköztár biztosította a test feletti önrendelkezést.

Strasshofban az a hír járta, hogy az időseket, betegeket és a gyerekeket a dolgozóknak kell majd eltartaniuk. A munkacsoportok összeállításakor az alacsony munkabírásúnak gondolt személyeket elhagyták az ismerőseik, de sokszor még a rokonaik, családtagjaik is. Ez egyrészt a régi közösségen belül törésvonalakat húzott, másrészt a deportáltak maguk is munkaképes testekként tekintettek ismerőseikre, rokonaikra, követve a tábori logikát. Az ehhez történő alkalmazkodás, hozzászokás folyamatáról számol be S. Hermin naplójában:

„Sajnáltam őket, nagyon letörtek, leromlottak mindnyájan. Lassanként mindenki elhagyta őket, az egész nagycsalád nők, öregek, betegek és gyerekekből állt. Munkabíró alig volt köztük és mivel általános volt a vélemény, hogy a dolgozóknak kell eltartani a munkaképteleneket – elhúzódtak tőlük és mindenki magukra hagyta őket.”
(Hintenberg, 1944. ősz.)⁶⁹

A test kulcseleme a sömmerdai elbeszéléseknek. Ami a nácioknak a munkaképességet (*able-bodied Jew*), az a kényszermunkásoknak a náci hadigépezet testükkel való kiszolgáltatását jelentette (*working for the enemies*). A munka ugyanakkor a túlélés záloga is volt. W. Bözsi versében egy rongyos részeg utcalányként írja le a németeknek kényszermunkát végző önmagát, aki testét adta el a halálos töltényeket gyártó üzemnek:

„... s most már késő minden bánat.
Eladtam magam én is a halálnak.
Mint rongyos részeg utcalány
Testem adtam el neki [...]
Kezem nem kéz, de halál csápjá
És ujjaim az engedelmes
De borzadó kényszerelmes
Undorral karolja át
A halálgolyó kemény nyakát...”⁷⁰

A helyzet morális ellentmondásossága mellett a sömmerdai nők megírták és megverselték, a fizikai munka hogyan alakította át, rombolta a testüket, a nőiességüket, és hogyan küzdöttek ez ellen. Ez pedig különféle elbeszélőmódokat hozott létre, melyek központi eleme a testhez fűződő viszony megfogalmazása.

69 S. Hermin naplója. YVA 5083890. 21.

70 K. Livia naplója. USHMM 1995.88.5. 95–101.

Kitekintés

Az eddig megtalált 50 napló mögött 50 történet húzódik, amely történetek valamikor a 19. századi naplóírói hagyományok kialakulásakor kezdődtek, és addig tartanak, amíg a naplóknak helyük lesz a holokauszt emlékezetében. Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy ebből a hosszú és szerteágazó történetből az Auschwitz-központú holokauszthistóriográfiát árnyalja a kiváltságos bergen-belseni deportáltcsoport, a strasshofi elosztótáborba került vidéki zsidóság és az auschwitzi szelekciót túlélő kényszermunkások egyéni történeteivel. Mivel e tanulmány egy folyamatban lévő kutatáshoz kapcsolódik, ezért a következtetések levonása helyett az alkalmazott elemzési keret ismertetését a kutatás további szempontjainak rövid összefoglalásával zárom.

Úgy gondolom, hogy a lágernaplók megértéséhez a naplókra nemcsak mint szöveges, hanem mint tárgyi forrásokra kell tekintenünk, amelyeknek keletkezés- és megőrzéstörténeti kontextusát is szükséges tanulmányozni. Az írás körülményei nemcsak a naplók szövegein, hanem a szerzők által használt anyagokon és technikákon is nyomot hagytak. A sömmerdai kényszermunkások az éjszakai műszak végén ellopott gyári nyomtatványok hátoldalára írtak, a naplók borítását szintén a gyárból lopott kartonpapírból és drótokból készítették el, és a történetek színezésére használt festékekkel dekorálták. A naplókat a hazatérés után is tárolni kellett, foglalkozni kellett velük, ami jelenthette a családon belüli megőrzést és a generációk közti átörökítést, a későbbi közgyűjteménybe adományozást, legrosszabb esetben e tárgyak elvesztését vagy éppen tudatos megsemmisítését. Ahogyan a naplóírók, úgy a naplók története sem ért véget akkor, amikor a – ha nem is minden, de az SS és a háború miatti – közvetlen életveszély elmúlt, és az utolsó sorok, többnyire 1945-ben, papírra kerültek.

A személyes emlékezet materiális vonatkozásait feltáró történeti, antropológiai kutatások szerint a holokauszt elősegítette a tárgyak fetisizálását; a teljes kifosztás, az új szerzemények megőrzésére, majd az elvett holmik visszaszerzésére tett erőfeszítések központi szerepet adtak a töredezett anyagi és tárgyi világnak.⁷¹ A Sömmerdából gyalogmenetben elindított P. Anna napokig menetelt társaival, hajnaltól késő estig, biztos ellátás és szállás nélkül: „Ekkorra már minden mozdítható holminkat eldobáltuk. Én is eldobtam már kiskabátomat, kanalamat, tányéromat, csak rajtam lévő vászonruha és alatta a két kis füzetkém volt nálam.”⁷² A fiatal nő minden nehézség ellenére őrizte naplóját, amit sikerült magánál tartania a következő napokban is, amikor már majdnem összeesett az éhségtől, a lágertársa vonszolta, miközben egyik oldalról a németek, másíkról az amerikaiak lőttek.⁷³ A fiatal nő haza is hozta naplóját, amit 1988-ban visszaemlékezésével egészített ki. A szöveg azon kevés tanúságtételek egyike, amelyek nyomtatásban is megjelentek, igaz, először csak 2001-ben, a szerző halála utáni évben.⁷⁴

71 Bożena Schallcross: *The Holocaust Object in Polish and Polish-Jewish Culture*. Bloomington, 2011. 4.

72 P. Anna: *A 12539-es számú fogoly. Birkeau-Auschwitz-Sömmerda*. Bp., 2018. 138–139.

73 Uo. 141–142.

74 Uo. 7.

1945 után egészen az 1990-es évekig egyetlen magyarországi múzeum vagy közintézmény sem gyűjtötte célzottan, munkaterv alapján a holokauszt emlékeit.⁷⁵ Többnyire véletlenszerűen, személyes kapcsolatok révén kerültek a múzeumokba dokumentumok és fényképek, vagy egy-egy kiállításhoz folyt célzott gyűjtés. Az 1980-as és 1990-es években két – nem múzeumi – szervezet, a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága és a Magyar Auschwitz Alapítvány tett lépéseket a holokauszt örökségének összegyűjtésére és megőrzésére, ez azonban nem ért el széles tömegeket, és nem pótolhatta a célzott, szakszerű múzeumi gyűjtőmunkát sem. Az üldöztetés tárgyait ezért javarészt a családi otthonokban kellett keresni, egészen addig, amíg a túlélők vagy a leszármazottak, sokszor a második, harmadik generáció tagjai úgy nem döntöttek, hogy a világ valamelyik szegletében egy közgyűjteménynek ajándékozzák családi emlékeiket. Ez a folyamat napjainkban is zajlik. A jeruzsálemi Yad Vashemnek 2022 februárjában adományoztak egy sömmerdai naplót, ami a feldolgozás és digitalizálás miatt egyelőre nem áll a kutatók rendelkezésére. Ezzel szemben olyan családok is vannak, ahol ez a pillanat a mai napig nem jött el.⁷⁶

A traumairodalomban az egyik nézet szerint a traumatizált énnak a nehéz múlt anyagi nyomaihoz való hosszas kötődése erősíti a hallgatást, gátolja a családi örökség továbbhagyományozását, materiális átadását. A túlélőkkel készített interjúk azonban árnyalják ezt a megállapítást és a pozitív tárgykötődésekre hoznak példákat. A téma vizsgálói többek között azt állítják, hogy a családoknál megőrzött tárgyi emlékek hozzájárulnak a holokauszt történeteinek transzgenerációs továbbörökítéséhez.⁷⁷ Saját interjúm tapasztalataim is megerősítik, hogy sok holokauszt emlék azért van a mai napig magántulajdonban, mert pozitív érzések kapcsolódnak hozzájuk. E tárgyakban ugyanis a veszteségek mellett a túlélés diadala, a megmenekülés győzelme is materializálódott. Emellett a naplók személyes, sokszor intim tartalma tovább növelheti az erős érzelmi ragaszkodást.

A vészkorszak öröksége ugyanakkor terhekké is válhat a túlélők és leszármazottjaik számára. A tárgyak, iratok elrejtésére vagy legalábbis szem előtt nem tartására abból is következtethetünk, hogy sokan a túlélők halála után találtak rá ezekre az emlékekre. Előfordul, hogy váratlan helyekről bukkannak fel a naplók. A Donáth Pál gádorosi fényképész 1944 januárjában, Bergen-Belsenben írt feljegyzéseit tartalmazó imakönyv 2017-ben egy antik tükör belsejéből került elő.⁷⁸ Amit elrejtettek, talán örökre elrejtve marad, de még ennél is ritkábban tudunk meg bármit is arról, ami elpusztult. Ilyen kivételt jelent

75 Jalsovszky Katalin: A magyarországi holokauszt fotográfiai reprezentációjáról. In: *Fényképtárgy/Material photograph*. Szerk. Fisli Éva. Bp., 2020. 117–126.

76 A holokauszt személyes emlékeinek metatörténetét egy széles körű történeti és múzeumi kutatás lenne képes feltárni. Ugyan az elkövetői oldalt jeleníti meg, mégis jó példája ennek a kölni NS Dokumentációs Központ 2001-ben létrehozott Fundstücke című online kiállítása, amely a múzeumba került náci emlékek történetét, az elkövetők és leszármazottjaik viszonyulását vizsgálta felmenőik terhes örökségéhez. Chloe Paver: *Exhibiting the Nazi Past. Museum Objects Between the Material and the Immaterial*. London, 2018. 190–191.

77 Carol A. Kidron: Breaching the Wall of Traumatic Silence. Holocaust Survivor and Descendant Person–Object Relations and the Material Transmission of the Genocidal Past. *Journal of Material Culture* 17 (2012) 3–21.

78 Szécsényi András – Huhák Heléna: Rejtélyes körülmények között bukkant fel egy deportált fényképész naplója a tükör mögül. *Telex* 2021. március 18. <https://telex.hu/belfold/2021/03/18/naplo-a-tukor-ben-egy-deportalt-fenykepessz-feljegyzeseinek-eltunese-es-megtalalasa>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 19.)

T. Gabriella naplója, aki lánya elmondása szerint minden bizonnyal halála előtt tudatosan megsemmisítette a lágernaplóját, és annak csak a bergen-belseni brit kórházban átmásolt, „öncenzúrázott” változatát hagyta családjára. Ezt később lánya a bergen-belseni múzeumnak ajándékozta.⁷⁹

A naplókban feltáruló holokausztörténetek a naplóiíró deportáltak percepciói, képzeleti és fantáziái szerint születtek meg a tábori térről, az ehhez kapcsolódó érzelmeikről és érzeteikről. A naplók történetei pedig a népiirtás utáni korszakok, a holokauszt társadalmi, intézményi és családi emlékezetébe illeszkedve szövődtek tovább. A kutatás reményeim szerint a magyarországi holokauszt historiográfiájában egy alig ismert fejezet, a magyar deportálások és a tábori élet feltárásához érdemben járul hozzá.

79 R. Katalin személyes közlése. 2021. április 13.

INTRANZIGENS ANTIKOMMUNIZMUS ÉS/VAGY PRAGMATIKUS DIPLOMÁCIA?

XII. Piusz keleti politikája világháború és hidegháború között

FEJÉRDY ANDRÁS

.....
INTRANSIGENT ANTI-COMMUNISM AND/OR PRAGMATIC DIPLOMACY?
The Eastern Politics of Pope Pius XII between World War and Cold War

Based on new sources freshly made available by the Holy See, the study aims to reassess the history of – supposed or real – efforts at rapprochement between the Holy See and the Soviet Union, initiated between 1942 and 1946, with the ultimate goal of identifying the considerations that shaped the eastern politics of the Holy See at the end of World War II. After a thorough investigation of the Orlemanski Action in Spring 1944, of the Flynn Mission in March 1945, and of the negotiations that were opened in 1946 via some Hungarian Jesuits, the author argues that, while at the end of the war there was indeed a moment when Moscow appeared open to cooperation, those efforts at rapprochement that in fact took place generally broke down because of the Kremlin's basic indifference, while the Holy See remained throughout ready for communications as long as the necessary conditions were fulfilled. As a result, the eastern politics of Pius XII should be interpreted in terms of the paradigm of the Holy See's traditional eastern politics of concordats rather than in that of intransigence. Yet the technical term of *Ostpolitik* cannot be applied to the eastern politics of Pius XII without further qualifications, for, while it does show connections with the Ostpolitik of the Holy See in the 1960s, several major differences can be identified between them.

Keywords: politics of concordats, diplomacy of the Holy See, communism, Soviet Union, Pius XII, soviet block
.....

„A Szentszék mindenkor készséges a moszkvai kormánnyal kapcsolatba lépni.”¹ 1946. március 18-án ezekkel a szavakkal tolmácsolta XII. Piusz személyi titkára, a jezsuita P[ater] Robert Leiber a pápa álláspontját a szovjetek állítólagos tárgyalási hajlandóságáról üzenetet hozó magyar P. Nagy Töhötömnek. Ezen legmagasabb helyről érkezett szent-

1 Nagy Töhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Bp., 2021. 266.

Fejérdy András, igazgatóhelyettes, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Egyháztörténeti osztály. A tanulmány létrejöttét a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap (NKFIH) Fk 135762 számon támogatta.

széki állásfoglalás előzményeként P. Leiber már 1945. november elején arról tájékoztatta a *modus vivendi* keresésében érdekelt, ugyancsak jezsuita Nagy Töhötömöt:

„Nem igaz, hogy Moszkva közeledett volna. Ellenben mi hoztuk már többször Moszkva tudomására, hogy hajlandók vagyunk a kapcsolatokat felvenni. Először évekkal ezelőtt Ankarán keresztül, de semmi érdemleges válasz nem jött; majd még Roosevelt életében, az elnök egyik kiváló katolikus diplomatája megemlítette a Vatikán közeledő szándékát magának Molotovnak, aki részint kitért a válasz elől, részint pedig valami kis biztatást adott. Stockholmon keresztül is történnek jelenleg közeledő lépések, most már mindkét oldalról, de kialakult eredményről még nem beszélhetünk. A Vatikán feltétlenül föl akarja venni a kapcsolatot Moszkvával.”²

Kétségtelen, hogy a Szovjetunió második világháború végi kelet-közép-európai térnyerése komoly kihívás elé állította a Szentszéket. Miután a térség „katolikus sávja”³ is az ateista kommunizmus ideológiáját követő nagyhatalom érdekszférájába került, egyáltalán nem volt lényegtelen, lehetséges-e a katolikus hívek érdekében Moszkvával valamilyen *modus vivendi* kialakítani. A Vatikán és a Kreml közötti kapcsolatokat illetően a szakirodalomban azonban mindmáig nyitott kérdés, vajon a – nyitott idézetben is kilátásba helyezett – párbeszéd kibontakozását és egy megegyezés megkötését XII. Piusz pápa óvatossága és elvi kommunistaellenessége, vagy inkább a Szovjetunió elzárkózása akadályozta-e meg? Másként megfogalmazva a kérdést: beszélhetünk-e XII. Piusz pápa esetében az utódai, XXIII. János és VI. Pál pápa nevével összeforrott értelemben *Ostpolitik*ről, vagy inkább azoknak van igazuk, akik Pacelli pápa keleti politikájának intranzigens, hajlíthatatlan antikommunizmusát tekintik meghatározónak?

A kérdés megválaszolása érdekében a következőkben az újonnan kutathatóvá vált szentszéki források bevonásával újraolvassuk a második világháború alatt és után kezdeményezett, vélt vagy valós szentszéki–szovjet közeledési kísérletek történetét. A konkrét esetek számbavételén, illetve kontextusuk és lefolyásuk rövid ismertetésén túl célunk mindenekelőtt az, hogy a szentszéki háttérdokumentumok fényében feltárjuk, hogy milyen szempontok alakították a második világháború végén a szentszéki keleti politikát. Amellett érvelünk, hogy jóllehet a világháború végén volt olyan pillanat, amikor Moszkva látszólag együttműködési készséget tanúsított, a ténylegesen meginduló közeledési kísérletek döntően a Kreml érdektelensége miatt fulladtak kudarcba, míg a Szentszék részéről – megfelelő feltételek teljesülése esetén – megvolt a nyitottság a párbeszédre. Következésképpen XII. Piusz keleti politikája nem az intranzigencia, hanem sokkal inkább a hagyományos szentszéki konkordátumpolitika paradigmájában értelmezendő. Az *Ostpolitik* terminus technicus alkalmazását XII. Piusz keleti politikájára azonban nem tartjuk

2 Nagy Töhötöm: *Napló 1944–1946, kapcsolódó dokumentumokkal*. [Szerk. Keresztes András.] Százhalombatta, 2019. 83. [1945. november 1-i bejegyzés.]

3 Ezt a megfogalmazást használja Pietro Pastorelli: *La Santa Sede e l'Europa centro-orientale nella seconda metà del Novecento*. Soveria Mannelli, 2013. 7.

megfelelőnek, mert mutat ugyan bizonyos összefüggéseket az 1960-as évek szentszéki *Ostpolitik*ájával, több alapvető különbség fedezhető fel a kettő között.

„... mi hoztuk már többször Moszkva tudomására, hogy hajlandók vagyunk a kapcsolatokat felvenni”

P. Leiber P. Nagynak adott, bevezetőnkben idézett tájékoztatásában arról beszélt, hogy a Szentszék „már többször” Moszkva tudomására hozta, hogy kész a kapcsolatok felvételére. A pápa bizalmasa 1945 novemberéig összesen három ilyen konkrét esetet említett: egy „évekkel korábban” az ankarai apostoli delegátuson keresztül tett kezdeményezést, amelyre nem érkezett válasz; egy „még Roosevelt elnök életében” egy amerikai diplomata útján közvetített – állítólag a Szentszéktől kiinduló – közeledési kísérletet, valamint egy 1945 őszén még folyamatban lévő, immár kétoldalú tárgyalás reményével kecsegtető közeledési kísérletet, amelyre Stockholmon keresztül került sor. Mit lehet tudni ezekről az epizódokról?

A kutatás jelen állapotában az ankarai szentszéki képviselő útján indított kapcsolatkeresésről nem rendelkezünk pontos információkkal. Amennyiben elfogadjuk P. Leiber állítását, hogy a kezdeményezésre „évekkel” 1945 novembere előtt került sor, elképzelhető, hogy a pápa magántitkára azokra, a különböző sajtóhírekben is megjelent híresztelésekre utalt, amelyek szerint a Vatikán ismételt kísérletet tett arra, hogy információkat szerezzen a szovjet hadifogságba esett olasz katonákról.⁴ A közvetítő csatornák és dátum megnevezése nélkül megemlített esetek részletei mindenesetre nem ismertek. Kronológiailag ugyan nem illik a P. Leiber-féle elbeszélésbe, mégsem zárható ki, hogy a német jezsuita valójában egy 1945 elején tett szentszéki lépésre gondolt. Erre utal legalábbis az az 1945 márciusában a Moszkva és Róma között közvetíteni kívánó amerikai demokrata politikus, Franklin Delano Roosevelt elnök írt felmenőkkel rendelkező, katolikus politikai tanácsadója, Edward J. Flynn számára készített feljegyzés, amely számba vette a Szentszéknek mindazokat a kezdeményezéseit, amelyek 1918 és 1926 között a két fél közötti együttműködésre vagy megállapodásra irányultak. Ebben tudniillik az áll, hogy az első világháborút követő tárgyalások megakadása után 1926 és 1945 között újabb közeledési kísérletek ugyan nem történtek, ám a dokumentum összeállításának évében, azaz 1945-ben, a törökországi apostoli delegátuson keresztül a Szentszék sikertelenül próbált nem hivatalos formában kapcsolatba lépni a Szovjetunióval, hogy információkat kérjen a hadifoglyokról.⁵ Akárhogy is áll a dolog, a rendelkezésre álló információmorzsa szerint

4 Lásd pl. *Diplomatische Initiative des Kremls im Vatikan. Eine Nuntiaturs in Moskau?* *Basler Nachrichten* 1944. augusztus 12–13. 1. A lap egy példányát lásd Segreteria di Stato. Sezione per i Rapporti con gli Stati. Archivio Storico. Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (= ASRS AA.EE.SS.) Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 513^v. A Szentszék hadifoglyok érdekében végzett tevékenységéről lásd *Inter arma caritas. L'Ufficio Informazioni Vaticano per i prigionieri di Guerra, istituito da Pio XII (1939–1947)*. I–II. A cura di Francesca Di Giovanni – Giuseppina Roselli. Città del Vaticano, 2004. (Collectanea Archivi Vaticani 52.)

5 Appunto consegnato il 28 marzo 1945 da S.E. Monsignor Segretario al Sig. Edward J. Flynn. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 101–106.

ez a szentszéki kezdeményezés semmiképpen sem látszik átfogó közeledési kísérletnek, hanem sokkal inkább egy igen konkrét ügyben, a – feltehetően olasz – hadifoglyok érdekében tett humanitárius célú szentszéki lépésnek.

A „Roosevelt elnök” életében egy amerikai diplomata közvetítésével megvalósuló, második közeledési kísérlet nem más, mint az imént említett Edward J. Flynn-nek a szakirodalomban jól ismert közvetítési kísérlete a Kreml és a Vatikán között. A német jezsuita ugyan nem nevezi néven a tévesen „diplomatának” titulált személyt, az esemény leírása egyértelműen a Flynn-misszióra utal.⁶ A P. Leiber interpretációja szerint a Szentszék által kezdeményezett közeledési kísérlet mindazonáltal nem a Vatikánból indult ki. Az ötletet, hogy Flynn kísérje el Rooseveltet Jaltába, és onnan utazzon tovább Moszkvába, hogy helyben tájékozódjon a Vatikán és a Kreml közötti kapcsolatteremtés lehetőségeiről, illetve a katolikus egyház helyzetéről a szovjetek által megszállt területeken,⁷ maga az elnök vetette fel.⁸ Molotov engedélyével Flynn végül Averell Harriman moszkvai amerikai követ különleges vendégeként mintegy három hetet töltött a szovjet fővárosban. 1944. február 12. és március 10. közötti moszkvai tartózkodása alatt többek között tárgyalásokat folytatott a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Orosz Pravoszláv Egyháziügyi Tanács elnökével, Georgij Karpovval, Molotov szovjet külügyminiszterrel, valamint a nem ortodox felekezeteket felügyelő Egyháziügyi Tanács elnökével, Ivan Poljanszkival.⁹

Moszkvai útját követően Flynn Rómába utazott, hogy beszámoljon XII. Piusznak és munkatársainak moszkvai tapasztalatairól és a szentszéki–szovjet közeledést szorgalmazza. Vatikáni tárgyalásai során többek között felkarolta azt a javaslatot, hogy a Szentszék Harriman moszkvai amerikai nagykövet útján vesse fel Molotovnak egy apostoli vizitátor Szovjetunióba küldésének lehetőségét, akinek feladata egy egyezmény megkötésének előkészítése lenne. Azzal XII. Piusz is egyetértett, hogy mindenképpen fontos fenntartani a szentszéki–szovjet kapcsolatépítés lehetőségét, mert a teljes szakítás nagyon káros lenne a fokozatosan előrenyomuló Vörös Hadsereg által megszállt területen élő sok millió katolikus számára. A pápa ugyanakkor úgy vélte, hogy a kapcsolatok „még megmaradt vékony fonalának” fenntartására és időnyerés céljából elegendő, ha Flynn első lépésben a Molotov szovjet külügyminiszter által a Vatikánnal szemben megfogalmazott vádak

6 Johan Ickx volt az első kutató, aki felfigyelt arra, hogy a P. Leiber közlésében szereplő amerikai „diplomata” Edward J. Flynn-nel azonos. Johan Ickx: *L'Ostpolitik di Pio XII. Il «modus vivendi» proposto a Mosca 1946–1947. Il caso di padre Alessandro Töhhötöm Nagy S. J.* In: *Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965./ Umlčaná cirkev a pápežská diplomacia 1945–1965.* A cura di Emilia Hrabovec – Giuliano Brugnotta – Peter Jurčaga. Città del Vaticano, 2018. 163–164. Újabban Johan Ickx: *L'Ostpolitik di Pio XII? Diplomazia pontificia e Unione Sovietica negli anni postbellici del pontificato di Pio XII. Le fonti e i protagonisti.* In: *L'Ostpolitik vaticana, l'Unione Sovietica e la Chiesa ortodossa Russa (1945–1978).* A cura di Johan Ickx. Città del Vaticano, 2021. 26–27. A magyar szakirodalomban ez az azonosítás nem ismert. Vö. *Scontrarsi o negoziare? Alternative dei Cattolici nel dopoguerra in Ungheria alla luce di alcuni documenti Vaticani/Útközni vagy időt nyerni? Katolikus alternatívák 1945 után néhány vatikáni dokumentum fényében.* Szerk. Johan Ickx – Keresztes András – Somorjai Ádám. Bp., 2020. (METEM Könyvek 94) 45., 141.; Petrás Éva: *Álarcok mögött. Nagy Töhhötöm életei.* Bp.–Pécs, 2019. (ÁBTL Monográfiák) 86–87.

7 Memorandum del Sig. Flynn. 1945. március 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. f. 67.

8 Serhii Plokhly: *Yalta, the Price of Peace.* New York, 2010. 31–32.

9 Uo. 444–446.; Memorandum del Sig. Flynn. 1945. március 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 67–73.

és rágalmakat cáfolja, rámutatva egyúttal a Szentszék Szovjetunió iránti jóindulatára.¹⁰ Ennek megfelelően készült el az a válaszdokumentum, amelyet Tardini végül Flynn 1944. március 28-án XII. Piusznál tett búcsúlátogatása után adott át az amerikai politikusnak.¹¹

A feljegyzés – amely hivatalosan Flynn számára készült, hogy azt, mint vatikáni tárgyalásainak eredményét, a saját nevében küldje Moszkvába¹² – három egységből állt. Az első pontban az ideológiai szembenállás hangsúlyozása mellett cáfolták, hogy a Szentszék bármikor is ellenséges magatartást tanúsított volna a Szovjetunióval szemben, és ennek alátámasztására számba vették a Szentszék ez irányú, 1918 és 1926 közötti kezdeményezéseit, és utaltak arra a – fentebb említett – sikertelen kísérletre, amikor a Szentszék a törökországi apostoli delegátuson keresztül nem hivatalos formában kívánt kapcsolatba lépni a Szovjetunióval, hogy információkat kérjen a hadifoglyok sorsáról. A második pontban a Szentszék náciizmus irányába tanúsított elfogultságának rágalmát cáfolták. A harmadik pontban végül a Szentszék világháború alatti abszolút semleges magatartására emlékeztettek, amihez a Vatikán a német–szovjet szövetség 1939. évi megkötésekor, majd később a Szovjetunió ellen indított német támadás alkalmával is hű maradt. A dokumentum összegzéseként végül rámutattak, hogy a felhozott példák mind igazolják, hogy a Szentszék mindig minden nemzettel jó viszonyra törekedett. Így például a fennálló nehézségek ellenére annak idején a cári Oroszországgal is sikerült diplomáciai kapcsolatot létesíteni. Lezárásként hangsúlyozták, hogy a Szentszék „nem adta fel mindenki felé érvényes békés programját, mint ahogy változatlan az a vágya is, hogy megvalósuljanak azok a feltételek, amelyek a katolikus vallás számára nélkülözhetetlenek.”¹³ Némi pontosítással tehát igaznak tekinthető P. Leiber Nagy Töhötöm által tolmácsolat kijelentése: jóllehet a kapcsolatépítés terve nem a Szentszéktől indult ki, Flynn küldetése nyomán a Vatikán valóban kész volt – az amerikai politikus útján – óvatos párbeszédet kezdeményezni Moszkvával, ám egy *modus vivendi* letárgyalására (még) nem tartotta érettnak a helyzetet.

A P. Leibertől származó információk pontatlanságának fényében kérdéses, mit takart pontosan a német jezsuitának az az állítása, hogy a „jelenben” – azaz 1945 őszén – „mind-

10 Tardini feljegyzése az 1945. március 25-i pápai kihallgatásról. (Ex. audientia Sanctissimi.) ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 92^r–93^v. Lásd még Feljegyzés Tardini és Flynn 1945. március 23-i beszélgetéséről. Uo. f. 36.; Memorandum del Sig. Flynn. 1945. március 23. Uo. f. 67.; Colloquio del 24 marzo 1945 fra il Mons. Segretario e il Signor Edward J. Flynn in merito all'eventuale invio di un Visitatore Apostolico in Russia. Uo. f. 83.

11 Appunto consegnato il 28 marzo 1945 da S.E. Monsignor Segretario al Sig. Edward J. Flynn. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 101–106. Di Nolfo olaszul közli, de nem tudja egyértelműen beazonosítani, mi a dokumentum célja. Ennio Di Nolfo: *Dear Pope. Vaticano e Stati Uniti. La corrispondenza segreta di Roosevelt e Truman con Papa Pacelli dalle carte di Myron Taylor*. Róma, 2003. 228. sz. dokumentum melléklete. Lásd még Missione Flynn 21–28. Maggio 1945. (Tardini kronológiai összefoglalója Edward J. Flynn 1945. évi vatikáni küldetéséről.) ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 30–32.

12 Vö. Memorandum del Sig. Flynn. 1945. március 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 67–73.; Missione Flynn 21–28. Marzo 1945. (Tardini kronológiai összefoglalója Edward J. Flynn 1945. évi vatikáni küldetéséről.) Uo. ff. 30–32.; Tardini feljegyzése az 1945. március 25-i pápai kihallgatásról. (Ex. audientia Sanctissimi.) Uo. ff. 92^r–93^v.

13 Appunto consegnato il 28 marzo 1945 da S.E. Monsignor Segretario al Sig. Edward J. Flynn. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 101–106.

két oldalról történnek közeledő lépések Stockholmon keresztül”.¹⁴ Eddig nem bukkantunk olyan forrásra, ami megerősítette volna ennek a kapcsolatkeresési folyamatnak a tényét, netán pontosította volna annak tartalmát. Az egyetlen eddig előkerült forrás, ami közvetetten megerősítheti a Svédországon keresztül folytatott kapcsolatkeresés lehetőségét, Sergio Trasatti 1993-as, *La Croce e la Stella* című munkája. A *L'Osservatore Romano* egykori főszerkesztője ebben a kötetben – a forráshely megjelölése nélkül – hosszan idéz egy 1946. július 22-én XII. Piusz pápa és Gunnar Hägglöf moszkvai svéd követ közötti találkozó összefoglalójából. A beszélgetés során a pápa megerősítette, hogy a Szentszék megfelelő feltételek és garanciák mellett mindenkor készen állt egy *modus vivendi*, és a kapcsolatkeresést Moszkvával a katolikusok érdekében most még fontosabbnak tartja, mint az első világháború után.¹⁵ További kutatások szükségesek tehát annak feltárására, hogy van-e összefüggés a két, svédekhez kötődő információ között, illetve mi lett az állítólagos 1945. őszi kölcsönös közeledési kísérlet kimenetele?

„Nem igaz, hogy Moszkva közeledett volna.”

A P. Leiber által felsorolt kapcsolatfelvételi törekvések közös vonása, hogy azokra vagy egyoldalú szentszéki kezdeményezésként hivatkozott, vagy – mint a Stockholmon keresztül folyó tárgyalások esetében – kölcsönös közeledési lépésként utalt rájuk. Következésképpen figyelmen kívül hagyott minden olyan vélt vagy valós kísérletet, amelyek a Kremlből indultak ki. Ahogy fogalmazott: „Nem igaz, hogy Moszkva közeledett volna.” Mennyire igaz ez a kategorikus állítás?

A korabeli sajtóban felröppent ilyen epizódok egy részét P. Leiber jogosan hagyta figyelmen kívül. Ezeket a híreszteléseket az Államtitkárság ugyanis a maga idejében rendre megcáfolta. Ilyen volt például az az 1942. március 3-án, a római „Urbe” hírügynökség által közzétett hír, mely szerint Sztálin egy autográf levelet küldött a pápának, hogy közölje vele a vallással és a katolikus egyházzal kapcsolatos jó szándékát. A Szentszék a megalapozatlan hírt az olasz fasiszta kormány dezinformációs kísérletének tartotta, és tiltakozott annak közzététele és terjesztése ellen. Nem sikerült azonban megakadályoznia, hogy a német, illetve a szövetséges propaganda – ellentétes előjellel – felhasználja a valóságnak beállított információt. A németek azért, hogy lejárassák a pápát, a szövetségesek pedig annak igazolására, hogy a Szovjetunióban jelentősen javult a vallási helyzet.¹⁶

14 Nagy: *Napló*, 83. [1945. november 1-i bejegyzés.]

15 Sergio Trasatti: *Vatican Kremlin. Les secrets d'un face-à-face*. Paris, 1993. 135. A svéd diplomata emlékiratainak vonatkozó kötete: Gunnar Hägglöf: *Fredens vägar 1945–1950*. Stockholm, 1973.

16 A felröppent hírrel kapcsolatos dokumentumokat közli *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*. (= ADSS) V. *Le Saint Siège et la Guerre Mondiale Juillet 1941 – Octobre 1942*. Ed. Pierre Blet et al. Città del Vaticano, 1969. 461–463., 470–472., 474–476. [274., 275., 276., 284., 287., 288. sz. dokumentumok.] A téves hír propagandisztikus felhasználásáról lásd ADSS III. *Le Saint Siège et situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes 1939–1945*. Ed. Pierre Blet et al. Città del Vaticano, 1967. 566–567. 2. j. Lásd még Antoine Wenger: *Rome et Moscou 1900–1950*. Paris, 1987. 583.; Hansjakob Stehle: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*. München–Zürich, 1975. 249.

Nem sokkal később, 1942 nyarán Rémy Lepretre szíriai apostoli delegátus jelentett feletteseinek egy francia közvetítési ajánlatról. A közel-keleti szentszéki diplomata arról számolt be, hogy a moszkvai francia misszió egyik tagja szerint a szovjet kormány a vallásszabadság elismerése, sőt a katolicizmushoz való közeledés felé halad. Hozzátette, hogy a moszkvai misszió vezetője, Roger Garreau úgy vélte, hogy abban a helyzetben van, hogy elősegítheti ezt a közeledést a Szentszék és a szovjet kormány között.¹⁷

Legközelebb 1944 nyarán terjedtek a sajtóban hírek arról, hogy a Szovjetunió – az olasz kommunista vezető, Palmiro Togliatti közvetítésével – közeledni kíván a Szentszékhez. Luigi Maglione államtitkár azonban rögtön cáfolta¹⁸ azt az Amleto Cicognani washingtoni apostoli delegátus 1944. július 15-i táviratában hivatkozott újsághírt, hogy jó előjelnek tekinthető, hogy Togliatti és Giovanni Battista Montini között bizalmas találkozóra került sor.¹⁹ Az angol *News Chronicle* 1944. augusztusi értesülését pedig, mely szerint Sztálin Palmiro Togliattin és Peri tábornokon keresztül egy memorandumot juttatott volna el a Szentszékhez a háború utáni együttműködés lehetőségéről,²⁰ a *L'Osservatore Romano*ban utasították vissza.²¹ Ugyanilyen téves hírek tekinthető a *Basler Nachrichten* azon értesülése, amely Róma felszabadítását követően hasonló szovjet kapcsolatkeresési kísérleteket és együttműködési ajánlatokat tulajdonított – ismét „Ercoli elvtárs”, azaz Togliatti közreműködésével – Mihail Kosztiljevnek, a Szovjetunió római képviselőjének.²²

Az 1944 nyarán felröppent téves vagy megalapozatlan sajtóhírek mögött egy közös – kétségkívül megtörtént – eseményt, illetve az annak nyomán létrejött, vagy annak elemeit felhasználó kombinációkat sejthetünk: a Massachusetts állambeli Springfield Rózsafüzér-plébániája lengyel származású plébánosának, Stanislas Orlemanskinak 1944. tavaszi Moszkvai útját.²³

Az 1944. április 17. és május 10. között megvalósult, nagy nemzetközi sajtóvisszhangot kiváltó út során Orlemanski kétszer két órát tárgyalt Sztálinnal, és Moszkvából egy, a Generalisszimusz által aláírt, XII. Piusznak szánt dokumentummal tért vissza. Annak ellenére így történt, hogy jelenlegi ismereteink szerint az út eredeti céljai között nem szerepelt a Kreml és a Vatikán közötti közeledés előmozdítása. A meghívás egyértelműen a Lengyelország második világháború utáni sorsáról szóló nagyhatalmi egyeztetések kontextusába illeszkedett, melynek során a Szovjetunió egyrészt az ország keleti és nyugati

17 ADSS V. 637–638. [430. sz. dokumentum]; Stehle: *Die Ostpolitik*, 250.; Trasatti: *Vatican Kremlin*, 118., 137. Később, 1944 őszére az Államtitkárságon az a meggyőződés alakult ki, hogy éppen Garreau követ lehet az egyik olyan személy, aki az Orlemanski-misszióval és egy esetleges szovjet–vatikáni *modus vivendivel* kapcsolatos bizalmas információkat szivárogtatott ki a sajtónak. Vö. Feljegyzés Braun leveléről. 1944. október 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. ff. 671–672.

18 Maglione 1742. sz. távirata Cicognaninak. 1944. július 18. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 33.

19 Cicognani 2238. sz. rejteltávirata. 1944. július 15/16. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 27–28.

20 Godfrey 432. sz. rejteltávirata. 1944. augusztus 18/19. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 480.

21 Távirattervezet Godfreynek. 1944. augusztus 21. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 484.

22 Braunstumm távirata a Vatikánba. Berlin, 1944. augusztus 17. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 486–490. Vö. Stehle: *Die Ostpolitik*, 276.

23 Az eset részletes bemutatását lásd Balogh Margit – Fejérdy András: Az Orlemanski-akció, avagy egy amerikai pap különös útja a Szovjetunióba. In: *Ecclesiae et historiae servus infatigabilis. Tanulmányok Somorjai Ádám 70. születésnapjára*. Szerk. Zombori István. Bp., 2022. 165–195.

határainak újrarajzolását, másrészt pedig az ellenségesnek tekintett londoni emigráns kormány helyett egy Moszkva iránt lojális új lengyel kormány felállítását kívánta elérni. Orlemanski a Szovjetunió oldalán harcoló lengyel Kościuszkó hadosztály és lengyel ellenállók támogatására 1943-ban Amerikában létrehozott Kościuszkó Liga alapítójaként alkalmasnak tűnt arra, hogy tagja legyen a londoni lengyel emigráns kormány alternatívájaként megteremtendő – szovjetek számára is elfogadható – új lengyel kormánynak, és papi személyként legitimálja azt a katolikus többségű lengyel társadalom, valamint az amerikai lengyel emigráció előtt.

Jóllehet a nyilvánosság felé mindvégig magánjellegű utazásként kommunikálták Orlemanski útját, arra a valóságban titkos USA kormányzati támogatással került sor, sőt a National Catholic Welfare Conference dokumentumai szerint a tervbe az amerikai püspöki kart is előzetesen beavatták.²⁴ A magánút látszatának megőrzését szolgálta, hogy az utazást és a Sztálinnal való személyes egyeztetés lehetőségét a lengyel ügyekről formálisan tényleg Orlemanski kezdeményezte 1944. január 17-én.²⁵ Az amerikai diplomáciai dokumentumokból azonban tudható, hogy Sztálin kért neki útlevelet Rooseveltől, amit az amerikai elnök kész volt megadni.²⁶

Bár Orlemanski útjának eredeti célja tisztán politikai volt, és a londoni lengyel kormány alternatívájaként szolgáló lengyel koalíciós kormány létrehozására vonatkozó tervek kiérlelésére irányult, mégis már Sztálin és Orlemanski első, 1944. április 28-i találkozásán szinte azonnal szóba került a vallás és katolicizmus kérdése is, igaz, még egyértelműen csak Lengyelország jövőjével összefüggésben. Orlemanski felvetésére, hogy a lengyelek tartanak a Szovjetunió egyházellenes politikájától, Sztálin egy történelmi fejtegetés keretében biztosította a lengyel papot arról, hogy elkötelezett a vallásszabadság biztosítása mellett.²⁷

Orlemanski moszkvai utazása az amerikai sajtó két moszkvai tudósítójának köszönhetően lépett ki a tisztán lengyel dimenzióból. Harrison E. Salisbury, a UP és Jim Fleming, a CSB moszkvai tudósítói tudniillik, látva Orlemanski naiv egyszerűségét és hiszékenységet, egyúttal feltételezve, hogy egy pap csak egyházi jóváhagyással utazhatott a szovjet fővárosba, úgy vélték, hogy a látogatás Amerikában korántsem pozitív sajtóvisszhangja következtében Orlemanski könnyen a szovjet és szentszéki nagypolitika játékszerévé, sőt

24 Krystyna Piórkowska: Nie tylko wizyta u Stalina. Ksiądz Stanisław Orlemanski i jego bracia. *Dzieje Najnowsze* 48 (2016) Nr. 2. 63.

25 Архив Внешней Политики Российской Федерации [Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszjizskoj Federacii. (Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára)] (= AVP RF) F. 3. op. 66. d. 26. l. 38. Idézi Albina Noskowa: Na drodze do stworzenia PKWN — rola Moskwy. *Pamięć i Sprawiedliwość* 4 (8) (2005) Nr. 2. 40. [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Pamiec_i_Sprawiedliwosc/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_\(8\)/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_\(8\)-s31-49/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_\(8\)-s31-49.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Pamiec_i_Sprawiedliwosc/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_(8)/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_(8)-s31-49/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_(8)-s31-49.pdf). (A letöltés ideje: 2022. május 13.)

26 Balogh–Fejérdy: Az Orlemanski-akció, 171–174.

27 AVP RF F. 6. op. 6. p. 42. d. 548. l. 9–15:9. Publikálva oroszul: *Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. I. 1944–1948.* [Fonetikusan: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszjizskih arhivov 1944–1953. Tom I. 1944–1948.*] Отв. ред. Галина П. Мурашко. Москва–Новосибирск [Szerk. Galina P. Murasko. Moszkva–Novoszibirsk], 1997. 36–42.; <http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/1081195>; angolul: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/123130>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. május 13.) [Magyar fordításban: Balogh–Fejérdy: Az Orlemanski-akció, 177–178.]

áldozatává válhat. Annak érdekében, hogy ettől megóvják, még a második Sztálin–Orlemanski találkozó előtt figyelmeztették, hogy ne elégedjen meg szóbeli ígéretekkel, hanem fontos, hogy Amerikába egy Sztálin által aláírt dokumentummal térjen vissza. Orlemanski megfogadta az újságírók tanácsát, és az 1944. május 4-i találkozó alkalmával a katolikus egyházzal és a Szentszékkal kapcsolatos álláspontjának írásos rögzítésére kérte a Generalisszimust.²⁸ Sztálin vállalta egy ilyen dokumentum elkészítését: Orlemanski írásban feltett – ám a szovjet apparátus által átfogalmazott kérdéseire – másnap, május 5-én kapott Sztálin aláírásával hitelesített választ.²⁹ Az így született dokumentum tartalma utóbb Orlemanski május 12-én tartott chicagói sajtótájékoztatója nyomán széles körben ismertté vált, és az eredetileg a lengyelkérdés megtárgyalását célzó moszkvai útját olyan színben tüntette fel, mintha az egésznek a háttérében és középpontjában egy szentszéki–szovjet közeledési kísérlet állt volna. Sztálin írásos nyilatkozatának jelentőségét és hatását jelzi, hogy azt nemcsak az amerikai diplomácia értékelte olyan jelentős gesztusnak, amellyel Sztálin végérvényesen jelét adta annak, hogy javítani kívánja a szovjet kormány és a katolikus egyház kapcsolatait, hanem az elnyomó szovjet valláspolitikát belülről ismerő P. Leopold Braun asszumpcionista szerzetes, az 1936 óta egyetlen Moszkvában élő katolikus pap is.³⁰

A szentszéki–szovjet közeledés vagy *modus vivendi* lehetőségének vatikáni értékelése

A Szentszékhez 1944 elején, már Orlemanski moszkvai útját megelőzően eljutottak híresztelések a Szovjetunió közeledési készségéről.³¹ Ezzel párhuzamosan azt is világosan látták a Vatikánban, hogy az Amerikai Egyesült Államoknak az európai béke megteremtése és fenntartása számít prioritásnak, így különösen érdekelt abban, hogy háborús szövetsége és a katolikus egyház közeledjen egymáshoz.³² A szovjet befolyás érvényesülése

28 Donald E. Davis – Eugene P. Trani: *The Reporter Who Knew Too Much. Harrison Salisbury and the New York Times*. Lanham [MD], 2012. 27–28.; *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1944, Europe*. IV. Ed. E. Ralph Perkins et al. Washington D. C., 1966. (= FRUS) Doc. 794. (<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v04/d794>. Legutóbbi megtekintés: 2022. május 13.); Leopold Braun AA Domenico Tardininek. 1944. május 12. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. ff. 653–658.

29 Balogh–Fejérdy: Az Orlemanski-akció, 183–186. (A Sztálin által aláírt eredeti orosz nyelvű dokumentum két fotokópiáját lásd ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 768., 771.) Az eredeti példányt, amelyet Orlemanski 1944. május 14-én küldött el Amleto Cicognani washingtoni apostoli delegátushoz, feltehetően még a washingtoni nunciatúra irattárában őrzik. A Vatikáni Apostoli Levéltárban, az AAV Arch. Deleg. Stati Uniti fondban mindenesetre nem akadunk nyomára. [Orosz nyelvű kiadása: *Власть и церковь в Восточной Европе*, T. 1. (Vlaszty i cerkov v Vosztocsnoj Jevrope, T. 1.) 35.; Leopold Braun által készített francia fordítása: ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. f. 660.; Maxwell M. Hamilton moszkvai ügyvivő által készített angol fordítása: FRUS Doc. 794.; Amleto Giovanni Cicognani olasz fordításában: Cicognani 1989. sz. rejteltávirata. Washington, 1944. május 18. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 763.]

30 Davis–Trani: *The Reporter Who Knew Too Much*, 27–28.; FRUS Doc. 794.; Leopold Braun AA Domenico Tardininek. 1944. május 12. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. f. 653–658.

31 Maglione 1394. sz. rejteltávirata Cicognaninak. 1944. február 16. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 582.

32 Vö. pl. Cicognani 1618. sz. rejteltávirata. 1944. január 2. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 555–557.

a közép- és kelet-európai térségben Rooseveltt és környezete számára azért sem tűnt veszélyesnek, mert úgy vélték, hogy a háború alatt a Szovjetunió megváltozott. Az orosz ortodox egyházzal szembeni szovjet egyházpolitika 1943. évi módosulása³³ különösen is azt látszott alátámasztani, hogy Sztálin politikáját már nem elsősorban az ateista kommunizmus ideológiája irányítja, hanem hagyományos és ezért pragmatikus nagyhatalmi törekvések vezérlik.

Közép- és Kelet-Európa háború utáni helyzetének kérdése – természetesen – a Szent-széket is foglalkoztatta, különös tekintettel a várhatóan szovjet érdekszférába kerülő katolikus nemzetek sorsára. Amikor 1943 végén Cordell Hull amerikai külügyminiszter ismertette Amleto Giovanni Cicognanival az Egyesült Államok szovjet- és Európa-politikájának békés együttműködésre építő alapelveit, a washingtoni apostoli delegátus nem véletlenül tette szavá, hogy az egyház az erkölcsi alapelveiből nem engedhet, és aggodíkszik: vajon érvényesülni fog-e a szovjet zónában a vallásszabadság? A múltban és jelenben szerzett tapasztalatok alapján egyúttal jelezte: a Szovjetunió magatartása alapján nemigen lehet abban bízni, hogy az oroszok megtartják az egyezményeket és igazságosan járnak el.³⁴

Luigi Maglione bíboros államtitkár 1944. január 17-én a washingtoni apostoli delegátusnak küldött távirata még pontosabban leírja azokat a szempontokat és alapelveket, amelyek a Szentszék Szovjetunióval szembeni magatartását befolyásolták. Az államtitkár a dokumentumban hangsúlyozta, hogy a Szentszéknek az orosz nép iránti jóindulata ellenére bármiféle békés egymás mellett élés lehetőségét kérdésessé teszi a kommunizmus egyházellenes ideológiája, amelynek tényleges megváltozására semmilyen jel nem utal. A Szentszék részéről ezért bármiféle közeledésre csak akkor lenne lehetőség, ha a tények alapján megállapítható volna a vallásszabadság valódi érvényesülése a Szovjetunióban.³⁵

Az óvatos szentszéki álláspont jogosságát³⁶ Cicognani 1944. március 16-i jelentése is megerősítette, amelyben Rooseveltt optimista álláspontja mellett Sztálinnak a vallásszabadságot és a katolicizmust illető, Averell Harriman moszkvai amerikai követ előtt elhangzott kijelentéseiről számolt be. Eszerint Sztálin elismerte, hogy a nép akarja a vallást. Kijelentette továbbá, hogy nincsen ellenére, ha a vallást nemzeti keretek között, az állami hatóságok ellenőrzése mellett gyakorolják. Kifejtette, hogy a katolikus vallást éppen azért nem engedélyezi, mert nemzetközi szervezettel bír, és ezért sem ő, sem kormánya nem érezné magát biztonságban ezzel a vallással. Fejtegetéseit azzal zárta, hogy véleménye szerint a háború után a nép nagyobb szereppel fog bírni a kormányban és jobban hallatja majd a hangját. Ennek az elkerülhetetlen változásnak az lesz a következménye,

33 Lásd erről Adriano Roccucci: *Stalin e il patriarca. La Chiesa ortodossa e il potere sovietico*. Torino, 2011. 117–295.; Anna Dickinson: *Domestic and Foreign Policy Considerations and the Origins of Post-war Soviet Church-State Relations, 1941–1946*. In *Religion and the Cold War*, Ed. Dianne Kirby. Basingstoke, 2003. 23–36.

34 Cicognani 1618. sz. rejteltávirata. 1944. január 2. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 555–557.

35 Maglione 1339. sz. távirata Cicognaninak. 1944. január 17. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 554.

36 Maglione 1482. sz. távirata Cicognaninak. 1944. március 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 579.

hogy húsz év múlva a katolikusok Oroszországban erős vallási csoporttá válhatnak.³⁷ Sztálin vallásszabadsággal és katolicizmussal kapcsolatos ellentmondásos kijelentésének fényében Maglione arra a következtetésre jutott, hogy változatlanul nem látszik: „miként ismerheti el és garantálhatja a kommunizmus a valódi vallásszabadságot?”³⁸

Orlemanski moszkvai útja, és az annak eredményeképpen megszülető, Sztálin kézjegyével ellátott, „garanciákat” kínáló dokumentum sem változtatta meg alapvetően a Szentszék helyzetértékelését. Orlemanski egész útját – amely a szovjet közeledési készségről fel-felröppenő hírek ellenére váratlanul érte a Szentszékét – az Államtitkárságon nyilvánvaló politikai manőverként értékelték, amelynek kettős célja volt. Az amerikai politikai vezetés azt kívánta vele elérni, hogy a Lengyelország jövőjét illető szovjet garanciákkal a lengyel származású állampolgárokat a közeledő választások alkalmával Roosevelt mellé állítsák, elősegítve ezzel újraválasztását, a szovjetek pedig Lengyelország keleti sávjának Oroszországhoz csatolását készítették vele elő. Jóllehet az utóbbi az ott élő nagyszámú katolikus miatt különösen kényesen érintette a Szentszékét, az Államtitkárság nem látott lehetőséget arra, hogy ezért a szentszéki állásponton változtassanak. Változatlanul kérdéses volt ugyanis, hogy a kommunizmus miként tudná elismerni és garantálni a valós vallásszabadságot.³⁹ Mindezt úgy ítélték meg: „Bár az eddigi tapasztalatok nem adnak bizakodásra okot, mindazonáltal a Szentszék továbbra is távolságtartással és várakozással tekint a kérdésre.”⁴⁰

A Sztálin által aláírt dokumentumot tudniillik nem tekintették a vallásszabadság garantálása melletti tényleges elköteleződésnek. A dokumentumban szereplő első kérdést – azt, hogy Sztálin szerint megengedhető-e, hogy a Szovjetunió erőszakos és egyházüldöző politikát folytasson a katolikus egyházzal szemben –, valamint a rá adott választ is homályosnak találták. Értelmezésükben Sztálin ugyanis nem a vallásszabadság védelmezőjeként nevezte megengedhetetlennek az ilyen politikát, hanem az annál szűkebben értelmezhető lelkiismereti és kultuszszabadság pártolójaként. A második pont esetében már a kérdésfeltevés módjában is politikai üzenetet fedeztek fel. A XII. Piusszal való együttműködés lehetőségét firtató kérdés ugyanis nem általános együttműködés lehetőségéről szólt, hanem „a katolikus egyház erőszakos üldözésével” szembeni összefogásról. Márpedig ezzel a megszállt lengyel területeken (is) zajló német egyházüldözésre történt egyértelmű utalás, így Sztálin együttműködés lehetőségét megerősítő válasza lényegében Németország elleni kollaborációra korlátozódott. Azaz Sztálin tulajdonképpen a három évvel

37 Cicognani 1796. sz. rejtjeltávirata. Washington, 1944. március 15. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 581. Közli ADSS XI. *Le Saint Siège et la Guerre Mondiale Janvier 1944 – Mai 1945*. [Éd. Pierre Blet et al. Città del Vaticano, 1981.] 212–213. Lásd még erről, valamivel a teheráni konferencia után datálva Wenger: *Rome et Moscou*, 591. Cicognani jelentésének forrása minden bizonnyal Mons. Walter S. Carroll 1944. február 29-i memoranduma, aminek másolata csak 1944 júliusában jutott el Rómába. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 577. Közli ADSS XI. 213–214.

38 Maglione 1482. sz. távirata Cicognaninak. 1944. március 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 579.

39 Hivatali feljegyzés a Vatikáni Államtitkárságon. 1944. május 26. [Russia. Caso Orlemanski.] ASRS AA.EE. SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 780–781.

40 Maglione 1634. sz. rejtjeltávirata Cicognaninak. 1944. június 4. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 778.

korábban a németek által szorgalmazott „keresztes hadjárat” ellentétes irányú antifa-sizta háború megáldását kívánta volna a pápától.⁴¹

Mindezek fényében – a „távolságtartó és a várakozó” magatartás stratégiája jegyében – az látszott kívánatosnak, hogy a Szentszék teljesen határolódjon el az Orlemanski-féle közvetítési kísérlettől. Az elhatárolódás indokait legpontosabban az a XII. Piusz által saját kezűleg írt – és angolra is lefordított – feljegyzés tükrözi, amelyet a pápa Myron Taylor 1944. július 12-i audienciájára készített. Attól tartott ugyanis, hogy az amerikai elnök különmegbízottja a szentszéki-szovjet közeledés elősegítése érdekében Orlemanski pápai kihallgatását akarja majd szorgalmazni: „Excellenciád jól tudja, hogy mennyire szeretnénk eleget tenni az elnök úr kéréseinek. Meggyőződésünk azonban, hogy az elnök úr meg fogja érteni, hogy ha Oroszország – megváltoztatva hozzáállását – valóban kapcsolatot kíván teremteni a Szentszékkel, akkor azt felhatalmazott szerveken keresztül kell megtennie, nem pedig egy már a szolgálatból felfüggesztett, és szinte az egész lengyel nép által rossz szemmel nézett papon keresztül, akit a jelenlegi kényes körülmények között a Szentatya nem fogadhatna.”⁴² Ugyanezt az álláspontot rögzítette az a feljegyzés, amelyet egy nappal korábban, a pápával folytatott egyeztetés nyomán készítettek az Államtitkárságon. A Cicognani washingtoni apostoli delegátusnak adandó instrukció fő pontjait rögzítő feljegyzés a pápa kézíratos jegyzetében szereplő érveken túl többek között azt is kiemelte, hogy Orlemanski audienciájára azért nem kerül sor, mert nincsen semmi jogcíme, hogy tárgyaljon a Szentszékkel. Tárgyalásra a Szentszéknek megvannak a saját szervei.⁴³

Az Orlemanski-féle közvetítés elutasításával egyidejűleg az Államtitkárságon a tapasztalatok konkrét ügyön túlmutató összegzése és a Szentszék követendő stratégiájának pontosítása is megkezdődött. A Szovjetunió és a Szentszék közötti kapcsolatok felvételének feltételeit Tardini 1944. július 14-i – pápa által is jóváhagyott – feljegyzése rögzítette. Mindenekelőtt megállapította, hogy jóllehet „a háború politikai és katonai kényszere miatt Sztálin felfüggesztette az ateista propagandát, és engedélyezte, hogy a templomokat a papság működtesse és a hívek látogassák, a Szovjetunió kommunista programja változatlan maradt”. Ugyancsak politikai érdekből kívánja azt a látszatot kelteni, hogy jó viszonyban áll a Szentszékkel, hogy megnyugtassa a lengyeleket és a szövetségeseiket. Politikai céljának elérése érdekében Sztálin tulajdonképpen két különböző dolgot kever össze: „Azaz a) a vallásszabadság elismerését és b) a Szentszékkel való kapcsolatokat. Ezekre [a Szentszékkel való kapcsolatokra] törekszik még azelőtt (és anélkül), hogy a vallásszabadsággal kapcsolatos köteletségét teljesítette volna.” Tardini ezen helyzetértékelés alapján a Szovjetunió és a Szentszék közötti kapcsolatok létrejöttét csak két, egymást követő fázisban látta megvalósíthatónak: „1. Először Sztálin kellőképpen elismeri és kihirdeti a vallásszabadságot. 2. Egy későbbi szakaszban, amikor tudniillik megállapítást nyer,

41 Hivatali feljegyzés a Vatikáni Államtitkárságon. 1944. május 26. [Russia. Caso Orlemanski.] ASRS AA.EE. SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 780.

42 XII. Piusz pápa kézírásos feljegyzése egy boríték hátoldalán. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 16. A feljegyzés keletkezési körülményeit leírja Tardini kézírásos feljegyzése. 1944. július 13. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 15.

43 Kézírásos feljegyzés. 1944. július 11. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 9–10^v.

hogy ez a szabadság tényleges és tartós, a Szentszék tanulmányozhatja majd a Sztálinnal való kapcsolatok kialakításának problémáját.” Ezt a stratégiát annak ellenére meg kell próbálnia a Szentszéknek, hogy Sztálin nyilván ragaszkodni fog ahhoz, hogy a két szakasz összekapcsolódjon és összekeveredjen.⁴⁴

A Tardini által javasolt stratégia még Edward Flynn közvetítési kísérletét megelőzően egy további elemmel, egy apostoli vizitátor Szovjetunióba küldésének tervével egészült ki. Ennek hátterében az állt, hogy Orlemanski moszkvai útja és a Sztálin által aláírt dokumentum azt a – Rómában tévesnek ítélt – benyomást keltette a moszkvai St. Louis des Français-templom plébánosaként, egyúttal a szovjetek által el nem ismert oroszországi apostoli adminisztrátorként működő Leopold Braunra, hogy elérkezett egy szentszéki-szovjet *modus vivendi* megkötésének lehetősége. Braun ezért kitartóan szorgalmazta, hogy a Szentszék pozitívan válaszoljon Sztálin – Orlemanski útján tanúsított – gesztusára. A Moszkvában szolgáló pap szinte eksztatikus lelkesedése annál érthetlenebb volt a Vatikánban, hogy a szovjet egyházüldözésben valós változást nem lehetett észlelni. Például maga Braun, apostoli adminisztrátor létére sem hagyhatta el Moszkvát, és így csak töredékes képet tudott adni a katolicizmus oroszországi állapotáról. Ebben a helyzetben Tardini hasznosnak és szükségesnek vélte, hogy az állapotok pontos felmérésére egy apostoli vizitátort küldjenek Oroszországba és a megszállt államokba. Tardini a javaslat megvalósítását nem tartotta teljesen lehetetlennek, mert az apostoli vizitátor beengedésével Sztálin a vallásszabadság tényleges támogatójának színében tűnne fel, elutasítás esetén pedig nemcsak politikai céljainak szövetségesekkel szembeni érvényre juttatása kerülne veszélybe, hanem az is nyilvánvalóvá válna, hogy Sztálin nyilatkozatai nem fedik a valóságot. Azt, hogy Sztálin az esetleges szentszéki küldöttség útját a saját politikai céljainak szolgálatába állítsa, Tardini szerint azzal lehetne ellensúlyozni, hogy hangsúlyozzák az apostoli vizitátor küldetésének kizárólag lelkipásztori jellegét, továbbá azt, hogy az apostoli vizitátorok küldése illeszkedik az általános szentszéki gyakorlatba és nem kérdőjelezi meg a kommunizmus elvi elítélését.⁴⁵

Az apostoli vizitátor küldésének lehetősége néhány nap múlva már nemcsak elvi szinten, hanem egy egészen konkrét javaslat formában is felmerült. Tardini ugyanis Edward Flynn közvetítési kísérletét – Orlemanski moszkvai látogatásához hasonlóan – Rooseveltt belpolitikai és nemzetközi pozíciójának erősítését célzó, „mindenekelőtt politikai jellegű” lépésnek tekintette.⁴⁶ Ám a felkínált amerikai közvetítési készséget mindenestre annak ellenére sem kívánta elutasítani, hogy Molotov Flynn előtt lényegében csak vádakot fogalmazott meg a Szentszék magatartásával szemben, és a két fél közeledését szorgalmazó amerikai felvetésre csak annyit válaszolt, hogy „az egész ügyet át fogja gon-

44 Tardini kézírásos feljegyzése. 1944. július 14. [Russia e Santa Sede.] ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 18^{r-v}, 20^{r-v}. A dokumentumot közli ADSS XI. 462–463.

45 Hivatali feljegyzés. 1945. március 16. [Russia e Santa Sede.] ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. ff. 749–755. A hivatali feljegyzéssel együtt XII. Piusznak átadott dokumentumok listáját lásd ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. f. 763. Lásd még Leopold Braun AA Domenico Tardininek. 1944. május 12. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. ff. 653–658.

46 Feljegyzés Tardini és Flynn 1945. március 23-i beszélgetéséről. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 36–37.

dolni” és „tájékoztatni fogja kollégáit a Flynn-nel folytatott beszélgetésről”.⁴⁷ Tardini ezért egyrészt elismételte a Szentszék kérdésre vonatkozó álláspontjának fentebb említett alapelveit – hogy tudniillik a Szentszék kommunizmussal mint ideológiával szembeni ellenállása vallási alapú, és ezért nem változhat –, az előrelépéshez tehát inkább Sztálinnak kellene változtatnia politikáján, mégpedig úgy, hogy tiszteletben tartja a tényleges vallásszabadságot,⁴⁸ és biztos garanciákat kínál megtartására.⁴⁹ Másrészt pedig magánvéleményeként felvetett ötletként ismertette az amerikai politikussal azt a javaslatát, hogy *modus vivendi* irányuló tárgyalások helyett előbb egy apostoli vizitátort kellene Oroszországba küldeni a helyzet felmérése céljából.⁵⁰ A felvetést maga Flynn is magáévá tette, ám a pápa végül a korábbi óvatos magatartás megőrzése mellett döntött. Egyetértett ugyan azzal, hogy nyitva kell tartani a tárgyalás lehetőségét, egy apostoli vizitátor Moszkvába küldése helyett ellenben mindenekelőtt azt tartotta helyesnek, ha az amerikaiak útján cáfolják a Szentszékkel szemben felhozott szovjet vádakát és jelzik, hogy a katolikus egyház mindenekivel békére törekszik. XII. Piusz álláspontja szerint ezzel a lépéssel a Szentszék ugyanúgy időt nyer, mintha apostoli vizitátort küldene, és a fejlemények fényében határozhatja meg a további szükséges lépéseket.⁵¹

Az események mindenesetre a szentszéki félelmek megalapozottságát igazolták, azt, hogy szovjet részről nem volt tényleges szándék a kapcsolatok javítására. Miközben Flynn Moszkvában és Rómában a megegyezés lehetőségéről igyekezett meggyőzni tárgyalopartnereit, a Kreml már az ukrán görögkatolikus egyház felszámolását tervezte. A terv végrehajtását 1945. április 11-én (nem egészen két héttel Flynn távozása után Rómából) meg is kezdték: letartóztatták Josip Slipyj érseket.⁵² Az események így nem a Flynn – és Roosevelt – által remélt optimista forgatókönyvet követték, hanem azok az információk bizonyultak megalapozottnak, amelyek szerint Sztálin (legalábbis a Szovjetunió határain belül) semmiféle engedményt nem kívánt tenni a katolicizmus irányába.

Modus vivendi 1946-ban?

A negatív tapasztalatok ellenére, alig egy évvel később, 1946 februárjában magyar jezsuitákon keresztül olyan jelzés érkezett a Vatikánba, amely szerint a szovjetek nemcsak a háború végén megszállás alá került katolikus államokban, hanem magában a Szovjet-

47 Memorandum del Sig. Flynn. 1945. március 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. f. 73.

48 Feljegyzés Tardini és Flynn 1945. március 23-i beszélgetéséről. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 36–37.

49 Uo. 43–44.

50 Colloquio del 24 marzo 1945 fra il Mons. Segretario e il Signor Edward J. Flynn in merito all'eventuale invio di un Visitatore Apostolico in Russia. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. f. 83.; Progetto di comunicazione del Sig. Flynn all'Ambasciatore degli Stati Uniti in Russia, Sig. Harriman. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. f. 84.; Missione Flynn 21–28. Maggio. 1945. (Tardini kronológiai összefoglalója Edward J. Flynn 1945. évi vatikáni küldetéséről.) ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. f. 31^v.

51 Tardini feljegyzése az 1945. március 25-i pápai kihallgatásról. (Ex. audientia Sanctissim.) ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 92^r–93^v.

52 Plokhij: *Yalta*, 444–446.; Roccucci: *Stalin e il patriarca*, 270–275.

unióban is készek volnának engedményekre, sőt egy Szentszékkal kötendő megegyezésre is.

Az információ a már említett Nagy Töhötömtől származott, aki az 1935-ben a jezsuiták által létrehozott Katolikus Agrárfjúsági Legényegyesületek Országos Titkársága, 1938-tól Testülete (= KALOT) egyik vezetőjeként a háború után Magyarországon kiépülő új rendszerrel való *modus vivendi* egyik szorgalmazója volt. A KALOT vezetősége tudniillik a szervezet túlélésének és általában a keresztény politikai erők hatalomban való részvételének biztosítása érdekében már 1943-tól tudatosan az új erőkkal való jó viszony megteremtésére készült. Mivel pedig 1944-re az is nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország a szovjet érdekszférába kerül, a KALOT átmentése érdekében a frontvonalon átszökve a szovjetekkel is felvették a kapcsolatot. Így sikerült többek között elérniük, hogy a KALOT az utolsó pillanatban lekerült a Fegyverszüneti Egyezmény 15. pontja alapján feloszlatandó, fasiszta jellegű pártokról és egyesületekről összeállított listáról, és tovább működhetett.⁵³

A KALOT-nak az ily módon eredményesnek bizonyuló *modus vivendi* stratégiája kezdetben kizárólag belső, magyarországi dimenzióra korlátozódott, és abban nyilvánult meg, hogy a KALOT vezetése az egyházzal szembeni atrocitások ellenére sem a konfrontációt, hanem az új rendszerbe való beilleszkedés és a hatalomból részesedés útját kereste. Nagy Töhötöm első, 1945. nyári, majd különösen második, 1945. őszi útja még szintén azzal a céllal valósult meg, hogy a KALOT magyarországi munkájához és *modus vivendit* követő stratégiájához megszerezze a Szentszék anyagi és erkölcsi támogatását.⁵⁴ Nagy Töhötöm naplójegyzetei és beszámolóai alapján a Szentszék ekkor támogatásáról biztosította a KALOT-ot és tágabb nemzetközi összefüggésben is helyeselte a vezetők által választott alkalmazkodó stratégiát: a pápa kifejtette, hogy nem várható háború, hanem a kialakult *status quo* fennmaradásával kell számolni; P. Leiber pedig – miként fentebb már láttuk – arra hívta fel a figyelmet, hogy a Szentszék soha nem tett ellenséges nyilatkozatot a Szovjetunió ellen. Ellenkezőleg: míg Moszkva nem közeledett, Róma tett kevés eredménnyel járó közeledő lépéseket.⁵⁵ A Szentszéktől érkezett biztatás mindazonáltal a magyar viszonyok közötti körülmények magatartás folytatásának támogatására, és nem egy átfogó szentszéki–szovjet *modus vivendi* lehetőségére vonatkozott.

A *modus vivendi* kiterjesztésének lehetőségét a szentszéki–szovjet viszonylatra a jelek szerint végül nem a Szentszék, még csak nem is a magyar jezsuiták, hanem végső soron a szovjetek vetették fel 1946. január végén. Nagy Töhötömnek, Kerkai Jenőnek és a kereszténydemokrata párt vezetőjének, Barankovics Istvánnak a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot vezető Vorosilov marsall közeli munkatársával, Illés Bélával folytatott beszélgetéseiről készült feljegyzések szerint a lépést Mindszenty József éles oroszellenes

53 Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. Bp., 1998. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 23) 160–164.; Petrás: *Álarcok mögött*, 47–66.

54 Lásd erről részletesen Fejérdy András: *Nagy Töhötöm, a KALOT és XII. Piusz pápa keleti politikája*. [Megjelenés alatt.] Nagy Töhötöm első két római útjának fontosabb dokumentumait közli *Scontrarsi o negoziare*, 103–149., 317–361. Az eseményeket összefoglalja Nagy: *Jezsuiták és szabadkőművesek*, 222–258.; Petrás: *Álarcok mögött*, 67–90. Lásd még Nagy: *Napló*, 36–92.

55 Nagy: *Napló*, 82–83. [1945. november 1-i bejegyzés.]

viselkedése érlelte meg.⁵⁶ Az oroszok célja ezek szerint az lett volna, hogy Mindszenty félreállítására, vagy legalábbis visszafogására érdekében – egyfelől a Szovjetunióban végzett missziós munka lehetőségét felcillantva, másfelől retorziókkal fenyegetve – tárgyalásokra készítsék a Vatikánt.⁵⁷ Miután a Vorosilov környezetéből 1946. január végén érkező ajánlat ellenére Puskin követ nem fogadta Nagy Töhötömöt, mert a Mindszentyvel kiéleződő konfrontáció légkörében nem látta időszerűnek a tárgyalásokat,⁵⁸ a jezsuita páter egy olyan magyarázattal érvelt a szentszéki–szovjet *modus vivendi* megkötésének lehetősége és időszerűsége mellett, amelynek megalapozottságát nehéz ellenőrizni.

Harmadik római útja előtt, 1946. február 15-én a Szentszék számára készített írásos jelentésében, majd március 6-án a pápa számára ehhez készített bizalmas jelentésében, egy szovjetek közé beépült magyar informátor híreire támaszkodva arról számolt be, hogy a szovjet kül- és egyházpolitikában két irányzat harcol egymással. A veszélyesebb, Molotov által vezetett, világforradalom kirobbantását célzó, intranzigens lenini irányzat áll szemben a Sztálin által irányított és a hadsereg által támogatott, pánszláv hagyományokra építő, polgáribb irányzattal, mely békés egymás mellett élésre törekszik Európával. Nagy Töhötöm olvasatában a szentszéki–szovjet közeledést kezdeményező gesztus a sztálini irányzat képviselőitől érkezett, ám Mindszenty konfrontációt kereső magatartása azt eredményezte, hogy a Molotov-féle irányzathoz tartozó magyar kommunisták előre akarják hozni az egy évvel későbbre tervezett támadást az egyház ellen. Ebben a helyzetben a sztálini irányzat változatlanul akarja ugyan a közeledést a Vatikán felé, de a tárgyalások megkezdéséhez kihasználni törekszik stratégiai előnyét, és sértett félként azt kívánja, hogy a Vatikán tegye meg az első lépést. Nagy Töhötöm ezért a beadványban arról igyekezett meggyőzni a szentszéki döntéshozókat, hogy kezdeményezzenek tárgyalásokat. Ezzel tudniillik meg lehetne előzni egy kultúrharc kiprovokálását, időt lehetne nyerni az egyház belső erőinek megerősítésére és esetleg a mérsékelt sztálini irányzatot is meg lehetne nyerni az egyház ügyének.⁵⁹

Nagy Töhötöm maga sem volt biztos abban, hogy helyzetértékelése helyes,⁶⁰ jelenlegi tudásunk alapján azonban egyértelműnek látszik, hogy információinak több eleme téves volt. Kétségtelen ugyan, hogy a szovjet vezetés nem volt homogén, ám egy P. Nagy által vélelmezett mértékű belső polarizáció kizártnak tekinthető. A rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, hogy Nagynak a sztálini és molotovi irányok közötti ellentét-ről szóló információi a megszállt területeken működő különböző szovjet hatóságok riva-

56 Nagy: *Napló*, 101. [1946. január 29-i bejegyzés.] Vö. még az 1946. január 23–24-i bejegyzéseket. Nagy: *Napló*, 98–100.

57 Nagy: *Napló*, 99., 103. [1946. január 24-i és február 4-i bejegyzések.]

58 Balogh: A KALOT, 179.; Nagy: *Napló*, 103., 105. [1946. február 4-i és 14-i bejegyzések.] Önéletrajzi írásában nem Puskin, hanem Vorosilov beígért audienciájának elmaradásáról ír. Nagy: *Jezsuiták és szabadkőművesek*, 261–262.

59 Les aspirations soviétiques en Europe Sud-Oriental. 1946. február 15. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 727. ff. 3–24. A jelentéshez írt későbbi kiegészítésben tévesen február 16-i dátum szerepel: Supplément confidentiel à la relation du 16 février 1946 (exclusivement pour Sa Sainteté). 1946. március 6. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 727. ff. 46–47. Utóbbi dokumentumot a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya Levéltárában őrzött másolat alapján közli *Scontrarsi o negoziare*, 362–363.

60 Nagy Töhötöm Norbert de Boynesnek. Róma, 1946. április 25. *Scontrarsi o negoziare*, 151–152., 363–364.

lizálásának kétségtelen tényén,⁶¹ valamint egy korábbi konfliktus félreértésén alapulnak. 1945 őszén tudniillik, amikor Sztálin hosszabb időre Szocsiban álló dácájába vonult vissza pihenni, a nyugati sajtóban különböző spekulációk jelentek meg a Generalisszimusz esetleges betegségről és lehetséges utódlásáról. A szóba hozott jelöltek a második világháború alatt nagy tekintélyre és ismertségre szert tett Zsukov marsall és Molotov külügyminiszter voltak. Sztálin attól tartva, hogy Molotov esetleg tényleg az ő pozíciójára tör, 1945 novemberében azzal vádolta meg külügyminiszterét, hogy a kormány irányvonalától független, autonóm döntéseket hozott, és a háború utáni geopolitikai helyezkedésről szóló tárgyalások során rugalmasabbnak és liberálisabbnak mutatkozott a szovjet kormánynál. A sarokba szorított Molotov végül önkritikát gyakorolt, és elfogadta Sztálin kizárólagos irányító szerepét, amely a külpolitikában a szövetségesekkel szemben az engedékenység helyett a makacs erő alkalmazását tekintette célravezetőnek. 1945 decemberében ennek ellenére az amerikaiak éppen azért javasolták, hogy a következő külügyminiszteri konferenciára Moszkvában kerüljön sor, mert úgy gondolták: a korábbi konfliktusok Molotov merevebb álláspontja miatt alakultak ki, amelyeket a rugalmasabbnak tekintett Sztálin jelenléte orvosolhat.⁶²

Az eddig feltárt források alapján nem lehet megállapítani, hogyan értékelte pontosan a Szentszék Nagy Töhötöm 1946 tavaszán beadott javaslatait. Az Államtitkárság levéltárában ugyanis a beadott dokumentumok mellett semmiféle komolyabb elemző feljegyzés, döntés-előkészítő dokumentum nem található. Az a két – végső soron XII. Piuszra visszavezethető – egykorú forrás, ami egyértelműen arra utal, hogy a pápa elfogadta a magyar jezsuita javaslatait és késznek mutatkozott a kétoldalú tárgyalások megkísérlésére, mindenesetre nem vatikáni gyűjteményekben maradt fenn. Ilyen mindenekelőtt a pápa magántitkárának, P. Robert Leibernek XII. Piusz álláspontját rögzítő – már többször hivatkozott – két autográf feljegyzése Nagy Töhötöm számára, amelyben nyilvánvalóvá tette a Szentszék tárgyalási készségét a szovjetekkel.⁶³ A jezsuita páter a KALOT-ot alapító rendtársának, P. Kerkai Jenőnek 1946. március 3-án írt leveléből az is kiderül, hogy XII. Piusz az április 29-én sorra került audiencián szóban is kifejezte készségét, hogy kész a moszkvai kormánnyal felvenni a kapcsolatokat, azonban azzal a feltétellel: „ha ezt ők kéri és kezdeményezik”. A pápa ugyanakkor „alapos aggodalmának adott kifejezést, hogy a szovjet csak beszél és ígér, de tettei következetesen mást mondanak”.⁶⁴ Az alapvető

61 A szovjet hadsereg és a külképviseltek közötti vetélkedésről többek között a KALOT vezetőségével közvetlen kapcsolatban álló, Budapesten szolgáló Lev Kvin hadnagy tesz említést. Квин Лев: *Улица Королевы Вильгельмины. Повесть о странностях времени*. АОЗТ «Полиграфист», 1996. (<https://antpoz.wixsite.com/lev-kvin/ulica1>). Legutóbbi megtekintés: 2022. május 13.)

62 Vladimir O. Plechatnov: „The Allies are Pressing on you to Break your Will...” Foreign Policy Correspondence Between Stalin and Molotov and other Politburo Members, September 1945 – December 1946. <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/ACFB29.PDF>. (A letöltés ideje: 2022. május 13.)

63 P. Leiber P. Nagynak. 1946. március 18. [Délelőtt.] Faksimile közli *Scontrarsi o negoziare*, 200.; P. Leiber P. Nagynak. 1946. március 18. [Este.] Faksimile közli Nagy: *Napló*, 107. [Magyar fordításukat lásd Nagy: *Jezsuiták és szabadkőművesek*, 265–267.]

64 Nagy Töhötöm Kerkai Jenőnek. Róma, 1946. május 3. Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm levelezése (1939–1969). Szerk. Keresztes András. Százhalombatta, 2019. 59.

bizalmatlanság és jogos fenntartások ellenére XII. Piusz mindenesetre kész volt a tárgyalásokra. Ezt leginkább az igazolja, hogy Nagy Töbötömöt nem csupán szóban bízta meg hivatalos közvetítőnek a szovjetek felé. A P. Leiber által adott „megbízólevél” mellett Nagy küldetésének hivatalos jellegét különösképpen is megerősíti, hogy a magyar jezsuita – saját kérésére,⁶⁵ ám nyilvánvalóan a pápa jóváhagyásával – 1946. május 2-án vatikáni szolgálati útlevelet (*Passaporto di Servizio per l'estero*) kapott Montini substitutustól.⁶⁶

A hivatalos közvetítői megbízatással Magyarországra visszatérő P. Nagynak két – egymással összefüggő – feladata volt: az egyik, hogy előkészítse a nunciatúra visszatérését, a másik, hogy tárgyalásokat kezdjen Moszkva embereivel.⁶⁷ 1946. május 25-én fel is kereste Borisz Pavlovics Oszokint, a budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottság politikai tanácsadóját, ám az orosz tiszt a nunciatúra visszaengedésének feltételéül – a Szentszék jóindulatának egyértelmű jeleként – Mindszenty megfékezését követelte, és csak ennek esetén helyezte kilátásba, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság – a magyar kormány hivatalos kérése nyomán – majd beleegyezik a kérés teljesítésébe. A Vatikán és Moszkva közötti kapcsolatok lehetőségére ugyanakkor Oszokin nem adott érdemi választ, csupán a szentszéki szándékok őszinteségét illető bizalmatlanságának adott hangot.⁶⁸

Az eredmények késlekedésében a szovjet időhúzó taktika mellett az is szerepet játszott, hogy 1946 nyarára a KALOT vezetősége – így maga Nagy Töbötöm is – véglegesen szembekerült a *modus vivendi* stratégiája helyett a konfrontációt preferáló Mindszenty bíborossal, aki június végén az alkalmazkodó politikát folytató jezsuitákat feljelentette Rómában.⁶⁹ A KALOT vezetőinek pozícióját ráadásul nemcsak ez a konfliktus gyengítette, hanem az is, hogy két orosz katona ellen június 17-én elkövetett halálos merényletre (az úgynevezett Teréz körúti gyilkosságra) hivatkozva – amelyet a nyomozó hatóságok egy KALOT-taghoz kapcsoltak⁷⁰ –, számos más egyesület között július közepén a KALOT működését is betiltották. Így hiába érvelt újabb római útja alkalmával beadott jelentésében amellett, hogy a különböző támadások ellenére a *modus vivendi* valóban járható út,⁷¹ érvelését igencsak gyengítette, hogy a *modus vivendi* lehetőségének szinte egyetlen kézzelfogható bizonyítéka, a KALOT működése ellehetetlenült.

Az Oszokinnal 1946 őszén folytatódó tárgyalások során – melybe októberben Jánosi József jezsuita is bekapcsolódott – sem igen közeledtek az álláspontok.⁷² A Magyarorszá-

65 Nagy Töbötöm Kerkai Jenőnek. Róma, 1946. május 3. Kerkai Jenő, 59.

66 Faksimile közli Nagy: *Napló*, 109.

67 Nagy: *Napló*, 113. [1946. május 24-i bejegyzés.]

68 Jelentés Ostjukin úrral, az NKVD közép-európai vezetőjével folytatott beszélgetéséről. Bp., 1946. május 25. *Scontrarsi o negoziare*, 165–168.; Nagy: *Napló*, 113–115. [1946. május 25-i bejegyzés.] Nagy Ferenc az ígért levelet azonban nem készítette el. Nagy: *Napló*, 116. [1946. június 1-i bejegyzés.] A kérdés később még Tildynél is szóba került. Nagy: *Napló*, 119. [1946. június 14-i bejegyzés.]

69 Mindszenty József Giovanni Battista Montini substitutusnak. Esztergom, 1946. június 27. *Scontrarsi o negoziare*, 239–244. Lásd ehhez Somorjai Ádám elemzését. *Scontrarsi o negoziare*, 20–23.

70 Balogh: A KALOT, 198–199. Ezzel érvel Oszokin Nagy Töbötömnek 1946. szeptember 6-án: a KALOT felosztatására a leventékkel való együttműködés és szovjet katonagyilkosságok miatt került sor. Nagy: *Napló*, 155.

71 Nagy Töbötöm jelentése a magyar katolicizmus helyzetéről. 1946. július 31. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 129. f. 25. Közli *Scontrarsi o negoziare*, 365–378.

72 Nagy: *Napló*, 155., 175–183. [1946. szeptember 6-i, 11-i, 18-i, 20-i és 24-i bejegyzések.] Jánosi tárgyalásairól lásd Vorbemerkungen zu den Besprechungen mit einem russischen Herrn. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Unghe-

gon belüli *modus vivendi* lehetőségének megmentése – és egy bizonytalan jövőben szóba jöhető szentszéki–szovjet közeledés lehetőségének megőrzése – érdekében hivatalos küldöttként 1946. október végén előbb P. Jánosi, majd félhivatalos közvetítőként P. Nagy is még egyszer Rómába utaztak, de érdemi tárgyalásokat már nem folytathattak. A budapesti nunciatúra újrainvitálásának kérdését illetően Jánosi József Oszkinnal folytatott tárgyalásait rögzítő beszámolóján túl⁷³ csupán Tildy Zoltán köztársasági elnök és Nagy Ferenc miniszterelnök – az orosz állásponttal egyező tartalmú – üzenetét tudta írásban benyújtani, mely szerint a diplomáciai kapcsolatok felvételére vonatkozó lépéseket Magyarország a békekötés és az ország szuverenitásának visszanyerése után kívánja megtenni.⁷⁴ A két jezsuita ezenkívül még egy sor hosszú jelentést adott le annak érdekében, hogy a Mindszenty és a *modus vivendi* képviselői között nyáron elmérgesedett vitában a pápát a maguk oldalára állítsák, vagy ha ez nem sikerülne, legalább a történelem ítélőszéke előtt elhárítsák maguktól az esetleges következmények miatti felelősséget.⁷⁵

A *modus vivendit* kereső jezsuiták és Mindszenty között a magyar egyház által követendő utat illető konfliktust – anélkül, hogy bármely félnek igazat adott volna⁷⁶ – a Szent-szék végül úgy oldotta meg, hogy a konfliktusban részt vevő egyik felet – a két jezsuitát – kiemelte Magyarországról.⁷⁷ A szovjetekkel kötendő *modus vivendire* vonatkozó szentszéki döntéshozatal menetéről és szempontjairól ugyanakkor ebből az időszakból sem áll rendelkezésre államtitkársági dokumentum, így csak valószínűsíthetjük, hogy a tárgyalások folytatásának végét nem elsősorban a szovjetek bizalmát már valamelyest elnyert két jezsuita kikapcsolása okozta (Jánosit egyébként decemberben még egy válaszzal rövid időre visszaküldték Magyarországra),⁷⁸ hanem az, hogy a tavasszal kinyilvánított szentszéki közeledési készség ellenére, a közben eltelt időben a Vatikánban a szovjetek részéről semmiféle komoly tárgyalási szándékot igazoló tettet nem tapasztaltak.⁷⁹ Mind-
ez csak az egyébként is meglévő óvatosságot és fenntartásokat erősítette.

ria. Pos. 129. ff. 50–56. Közli *Scontrarsi o negoziare*, 266–271.; Gespräch mit einem Russen in verantwortlicher Stellung in Ungarn. November 1946. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 129. ff. 586–590. Közli *Scontrarsi o negoziare*, 275–278.

73 Vorbemerkungen zu den Besprechungen mit einem russischen Herrn. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 129. ff. 50–56. Közli *Scontrarsi o negoziare*, 266–271.

74 Als der Präsident der Republik Zoltán Tildy und der Ministerpräsident Ferenc Nagy erfuhren... ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 129. ff. 3–7. Közli *Scontrarsi o negoziare*, 285–288. Vö. Peter C. Kent: *The Lonely Cold War of Pope Pius XII. The Roman Catholic Church and the Division of Europe, 1943–1950*. Montreal–London–Ithaca, 2002. 119.

75 Als die Russen in Ungarn einmarschierten... ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 135. ff. 325–340. Közli *Scontrarsi o negoziare*, 291–302.; „Modus vivendi”. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 129. ff. 11–16. Közli *Scontrarsi o negoziare*, 308–311.; Vázlat és összegyűjtött anyag Őszentsége számára megírandó jelentéshez. Bp., 1946. október 15. Közli *Scontrarsi o negoziare*, 169–183. Rapporto sulla situazione del cattolicesimo ungherese. 1946. november 12. Közli *Scontrarsi o negoziare*, 382–394.

76 Nagy: *Napló*, 207. [1946. november 19-i bejegyzés.]

77 Petrás: *Álarcok mögött*, 135–139.

78 Nagy: *Napló*, 220. [1946. december 21-i bejegyzés.]

79 A Szent-szék számára például már 1946 nyarára világossá vált, hogy a budapesti nunciatúra újrainvitása – amelyre a pápa a Nagy Töhötöm útján jelzett szovjet tárgyalási készség őszinteségének fokmérőjeként tekintett –, nem fog megvalósulni. Brit diplomáciai forrásból a Vatikán ugyanis arról értesült: a szovjet

„Passzív” és „aktív” vatikáni keleti politika

Áttekintésünk nem adja a tárgyalat kérdés mindenre kiterjedő elemzését, így végleges konklúzió megfogalmazására sem jogosít fel. A három alaposabban megvizsgált közeledési kísérlet – az Orlemanski-akció, a Flynn-misszió, valamint a magyar jezsuiták útján megkezdett tárgyalások – tapasztalatai, illetve a vatikáni keleti politikát tárgyaló szakirodalom eredményei alapján néhány összegző megállapítást mindenesetre megengedhetünk magunknak.

Kutatásunk eredményeiből mindenekelőtt az látszik, hogy a közeledést célzó kezdeményezés egyik esetben sem a Szentszéktől indult ki. Orlemanski moszkvai látogatásánál a szentszéki–szovjet viszony javításának ügyét nem az oroszok, hanem végső soron az amerikai újságírók vetették fel. A lengyel-amerikai pap kérdéseire azután Sztálin adott nem egészen egyértelmű, de nem is teljesen elutasító választ. A Flynn-misszió esetében egészen nyilvánvaló, hogy teljesen amerikai kezdeményezésről volt szó, amire Moszkva ugyan nem nyílt elutasítással válaszolt, mégis éppencsak a tárgyalások elvi lehetőségét tartotta fenn. A P. Nagy közvetítésével 1946 tavaszán megkezdett közeledési kísérlet első ránézésre szovjet kezdeményezésnek tűnhet, ám erősen kérdéses, vajon valóban Moszkvából indult-e ki. Óvatosságra int mindenesetre, hogy míg az Orlemanski- és Flynn-féle közvetítési kísérleteknél a szovjet felső vezetés álláspontjáról is van valami fogalmunk, itt csupán beosztott, helyi funkcionáriusok kezdeményezéseivel és taktikázásával találkozunk. Jelenleg semmi adatunk nincsen arra, hogy Illés Béla és más katonatisztek 1946 januárjában megfogalmazott tárgyalási ajánlata valóban egy moszkvai döntésre ment-e vissza, és amennyiben igen, milyen szándékok álltak a háttérben.

Áttekintésünkéből az is szépen kirajzolódik, hogy a kívülről érkező közeledési kísérletekre adott szentszéki válasz mindhárom esetben egyazon logikát követte: a Vatikán nem zárta ki a tárgyalások lehetőségét, ám ragaszkodott ahhoz, hogy a tényleges kezdeményezésnek a szovjetek részéről kell kiindulnia, és a gyakorlati tárgyalásokra csak azt követően kerülhet sor, hogy szándékuk őszinteségének alátámasztására a vallásszabadságot garantáló intézkedéseket mutattak fel. A Szentszék ugyanakkor az idő előrehaladtával egyre konkrétabb formában foglalkozott a közvetlen tárgyalások lehetőségének megteremtésével. Orlemanski 1944. tavaszi moszkvai útja esetében még passzív várakozást regisztrálhatunk,⁸⁰ ám nem sokkal később, már a Flynn-missziót megelőzően, lehetséges előkészítő lépésként felmerül egy apostoli vizitátor küldésének terve.⁸¹ Megvalósítását 1945 márciusában végül a pápa még nem tartotta időszerűnek, ám egy évvel később lényegében ennek az elképzelésnek egy módosított változatával találkozunk: a szentszéki útlevelel felruházott Nagy Töhötöm tulajdonképpen hivatalos szentszéki küldöttként kapja a közvetlen tárgyalások előkészítésének feladatát. Talán éppen azért kerülhetett erre

hatóságok kategorikusan megtiltották a magyar kormánynak, hogy pápai nunciust fogadjanak. A szentszéki brit követség Tardininek. 1946. július 17. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 130. f. 86.

80 Balogh–Fejérdy: Az Orlemanski-akció, 165–195.

81 Fejérdy András: Modus vivendi Moszkvával? Az 1945. évi Flynn-misszió helye XII. Piusz keleti politikájában. *Egyháztörténeti Szemle* 22 (2021) 3. sz. 45–54.; András Fejérdy: Modus vivendi with Moscow? The 1945 Flynn Mission and the Eastern Policy of Pius XII. *Revue d'Histoire Ecclesiastique* 117 (2022) 711–735.

sor, mert a KALOT működésének lehetőségét Rómában egy ideig úgy értékelték, mint a kommunisták által biztosított tényleges vallásszabadság jelét. Az óvatos szentszéki nyitás azonban ezúttal is kudarccal végződött. A KALOT betiltása, valamint a nunciatúra újrainvitását megtiltó szovjet döntésről érkező információk mind azt az aggodalmat igazolták vissza a Vatikánban, hogy a szovjet tárgyalási készségről érkező jelzések nem ösztin-
ték, hanem pusztán pillanatnyi politikai érdekeket szolgáló taktikai manőverek.

A második világháború után hiába küldött tehát XII. Piusz óvatos, ám egyre nyilvánvalóbb jelzéseket arra, hogy kész a szovjetekkel tárgyalásokat folytatni, Moszkvának ekkor semmiféle közeledés nem állt érdekében.⁸² Később, a világ érdekszférákra való felosztása idővel még nehezebb kontextusba emelte a vatikáni keleti politikát, amennyiben a hidegháború időszakában a két nagyhatalom számára a vallás, és azon belül kiemelten a katolikus egyház ügye a geopolitikai stratégia szempontjából felértékelődött. Az Egyesült Államok a kommunizmus feltartóztatásában kívánt a kereszténységre támaszkodni,⁸³ a Szovjetunió pedig éppen ellenkezőleg: egy kelet-közép-európai katolikus blokk kialakulását kívánta a görögkatolikus egyházak felszámolásával és nemzeti katolikus egyházak létrehozásának kísérletével megakadályozni.⁸⁴ Mindenesetre nemcsak a szovjet elutasítás, valamint a közép-európai államok bolsevizálása intették óvatosságra XII. Piuszt, hanem a 20. század másik totális diktatúrájával, a nemzetiszocializmussal kapcsolatban szerzett negatív tapasztalatai is. A Németországgal megkötött 1933. évi birodalmi konkordátum ugyanis nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mivel a nemzetközi szerződésben foglaltak érvényre juttatására a Szentszéknek nem volt eszköze. Miként a Petras Mazelis telsiai püspökkel és Moric Picha Hradec Kralove-i püspökkel 1956 májusában a *L'Unità* hasábjain készített interjút kommentálva a kommunista rendszerrel folytatandó párbeszédet illetően egy magas rangú prelátus megjegyezte: „Nem ugyanazt a nyelvet beszéljük. Féltő, hogy megszegik az egyezményeket, ahogy Hitler tette a konkordátummal.”⁸⁵ Az 1956 nyarán jelentkező szovjet közeledési szándék jeleit látva XII. Piusz ezért a közvetlen tárgyalások megkezdése előtt ismét előzetes garanciákat kívánt szerezni a kommunista tárgyalófelek jóhiszeműségéről, azaz arról, hogy nem csupán taktikai érdekek miatt kezdeményezték a dialógust. 1956 őszeinek tapasztalatai, különösképpen a magyar forradalom vérbe fojtása XII. Piusz óvatosságát végül elzárkózássá változtatták. Az ese-

82 Stehle: *Die Ostpolitik*, 241–245.; Heinz Hürten: Was heißt Vatikanische Ostpolitik? Eine einführende Skizze. In: *Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII. und Paul VI. 1958–1978*. Hrsg. Karl-Joseph Hummel. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1999. 3–4.; Ickx: *L'Ostpolitik di Pio XII*, 155–179.

83 Vö. pl. *Religion and the Cold War*; William Inboden: *Religion and American Foreign Policy, 1945–1960. The Soul of Containment*. Cambridge, 2008.; Jonathan P. Herzog: *The Spiritual-Industrial Complex. America's Religious Battle against Communism in the Early Cold War*. New York, 2011.; James C. Wallace: A Religious War? The Cold War and Religion. *Journal of Cold War Studies* 15 (2013) Nr. 3. 162–180.

84 Balogh Margit: Lehetőségek és zsákutcák. Szentszéki képviseltek Kelet-Közép-Európában 1945 után. In: *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között. Intézmények és módszerek*. Szerk. Nagy Mihály Zoltán – Zombori István. Bp., 2014. 12–13.

85 Interviste pubblicate da «L'Unità» con il vescovo lituano Majelis e con il vescovo cecoslovaccho Picha. Ripercussioni in Segreteria di Stato. *Telepresso* N. 966/713 di Francesco Giorgio Mameli. Roma, 1956. május 26. 5. Archivio Storico Diplomatico del Ministero per gli Affari Esteri. Affari Politici (1950–1957). Santa Sede. B. 1671.

mények ugyanis azt bizonyították számára, hogy a különböző fórumokon szorgalmazott dialógusnak nemcsak azért nincsen értelme, mert oly nagy világnézeti szakadék választja el egymástól a két felet, hanem a gyakorlati kérdésekben való párbeszéd is értelmetlen, hiszen a közeledés Moszkva részéről csupán nyugati befolyásának növelését célzó taktikai lépés, melynek a Szentszék is könnyen játékszerévé válhat.⁸⁶

A szentszéki keleti politika XXIII. János pápasága alatt lépett újabb szakaszába. Ebben egyrészt fontos szerepet játszott, hogy elődjétől eltérő, pasztorális szemléletű, elítélő megfogalmazásokat kerülő hangvétele kézzelfoghatóbbá tette a Szentszék blokkok feletti pártatlanságát. XXIII. János másrészt az 1956-os magyar forradalom leveréséből XII. Piuszszal ellentétes következtetést vont le. Számára az 1956-os magyar forradalom bukásának tapasztalata azt bizonyította, hogy az egyháznak hosszú távon kell számolnia a kommunista rendszerek fennmaradásával. Következésképpen nem tartotta kivitelezhetőnek a korábbi szentszéki politikát, amely arra irányult, hogy a katolikus egyház számára a teljes szabadságot kívánja a térségben. Ahelyett tehát, hogy a *libertas ecclesiae* lehető legteljesebb helyreállítását szorgalmazó XII. Piuszhoz hasonlóan az egyházpolitikai *status quo* gyökeres megváltoztatására törekedett volna, hallgatólagosan kész volt tudomásul venni a kommunista kormányok egyházat ellenőrző és befolyásoló szerepét, és egyedül a szeredmények elérését, az egyház szabadságának viszonylagos tágítását tartotta észszerű célkitűzésnek.⁸⁷ Előbb ezért a vasfüggöny által elzárt főpásztorokkal próbált meg kapcsolatot teremteni – például 1959 februárjában *ad limina* látogatásra hívta többek között a magyar püspököket.⁸⁸ Miután ez a kezdeményezés a kommunista kormányok ellenállása miatt nem járt sikerrel, mind tudatosabban az előkészületben lévő egyetemes zsinatot tekintette a remélt dialógus katalizátorának.⁸⁹

XXIII. János pápa erőfeszítéseinek köszönhetően a II. vatikáni zsinat első ülészakán végül Kelet-Közép-Európából korlátozott létszámú „egyházi küldöttségek” is részt vettek. A velük folytatott tárgyalások nyomán az Államtitkárság mindenestre még mindig a XII. Piusz alatt kikristályosodott logika szerint kívánta megkezdeni a tárgyalásokat a szovjet blokk kormányaival. Azt javasolták, hogy előbb egy apostoli vizitátor útján szerezzenek naprakész információkat a helyi egyházak helyzetéről. Egyúttal tételesen számba vették, hogy a vallásszabadság miféle minimumának biztosítására van szükség a tárgyalások megkezdésének garanciájaként.⁹⁰ XXIII. János, majd VI. Pál pápa keleti politikájának újdonságát ezzel szemben éppen az jelentette, hogy végül vállalni merték a tárgyalások garanciák nélküli megkezdésének kockázatát.

86 András Fejérdy: Il 1956 come punto di svolta? La rivoluzione ungherese nella politica orientale della Santa Sede. In: *La rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia*. A cura di András Fejérdy. Soveria Mannelli, 2017. 137.

87 Fejérdy András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*. Bp., 2011. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 43) 18–22.

88 Fejérdy András: A Szentszék kapcsolatfelvételi kísérlete a magyar katolikus püspökökkel 1959 tavaszán. *Valóság* 49 (2006) 4. sz. 68–81.

89 Az egyetemes zsinat előkészületei. „Amadeo” 1959. július 21-i jelentése. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.3. Mt-764/4. «Amadeo». 157–158.

90 Előterjesztés-tervezet a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja számára. 1962. november 27. ASRS Spogli. Card. Agostino Casaroli. Pos. 61. ff. 127–140. Közli *La politica del dialogo. Le Carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana*. A cura di Giovanni Barberini. Bologna, 2009. 35–36.

A tanulmány elején feltett kérdésre összegezve tehát azt válaszolhatjuk, hogy az 1944–1946 közötti közeledési kísérletek behatóbb vizsgálata egyértelműen megerősíti, hogy XII. Piusz pápa keleti politikáját nem az elvi kommunistaellenességen alapuló intranzigens elutasító magatartás határozta meg, hanem a szentszéki konkordátumpolitika hagyományait követő posszibilista-realista irányzat párbeszédre nyitott felfogása. XXIII. János, majd VI. Pál pápa új keleti politikája sem egy új elvi alapvetés következménye volt, hanem ugyancsak a szentszéki diplomáciának a 19. században a francia forradalom következményeire válaszul kidolgozott, majd a két világháború között továbbfejlesztett konkordátumpolitikájának szerves folytatása. Az újdonságot egyfelől az jelentette, hogy a szentszéki diplomácia hagyományos „tézis és hipotézis”-elméletének gyakorlati alkalmazása során, az egyház szabadságának lehető legteljesebb biztosítására (tézis) törekvő XII. Piuszal szemben XXIII. János a tényleges helyzetet figyelembe véve (hipotézis) a részleges javulásért jelentős engedményekre is késznek mutatkozott. Kezdvé azzal, hogy a tárgyalás megkezdését sem kötötte a vallásszabadság minimumának teljesüléséhez. XII. Piusz és utódai keleti politikájának közös és eltérő vonásait figyelembe véve jogosnak tűnik tehát a német diplomáciatörténetből analógia alapján átvett és a történetírásban elsősorban XXIII. János és VI. Pál pápaságára alkalmazott *Ostpolitik* szakifejezést használni, azonban csak azzal a megszorítással, hogy XII. Piusz esetében a későbbi, „klasszikus”, „aktív” szentszéki *Ostpolitik*kal szemben legfeljebb „passzív” *Ostpolitik*ról beszélhetünk.

EGY NYUGHATATLAN HOMO POLITICUS: SZÜTS IVÁN (1900–1973) ÉLETÚTJA

BARTHA ÁKOS

.....
A RESTLESS HOMO POLITICUS:
THE CAREER OF ISTVÁN SZÜTS (1900–1973)

The study surveys the career of a less known twentieth-century Hungarian politician, István Szüts (1900–1973). Its primary aim is to deepen our knowledge about the ideologies, functioning and networking of several political formations in the Horthy era that were – or were regarded as – right extremist. The analysis of the original documentation has proved that, contrary to the dominant assumption in current scholarship, the first national socialist political formations in Hungary were not the parties of Szüts in the late 1920s and early 1930, namely the Hungarian National Socialist Party and the National Socialist Party. All the more justifiably can be regarded as the pioneer of Hungarian national socialism the National Socialist Hungarian Workers' and Peasants' Party that was founded in the summer of 1932 and jointly led by Szüts, although he left it in the summer of 1932 and, after a brief intermezzo in the Smallholders' Party, he disappeared from the political arena for half a decade. He returned in the autumn of 1940 by founding the National Camp which, based primarily on the racist networks and enjoying government backing, tried to disintegrate the Arrow Cross Party. After World War II, Iván Szüts acted as an agent of the Communist-run state security first in the Independent Hungarian Democratic Party, and in 1956 in the Christian Democratic Party, to engage under the Kádár regime, still covered by the state security, in half legal human trafficking. His career is thus a perfect illustration of the ways in which a restless character could maintain an existence through a number of political regimes in the twentieth century, while these regimes themselves shaped and used their historical agent to promote their own goals. Alongside the relevant scholarly literature, the study is based on a great number of archival sources and an extensive press material.

Keywords: extreme right, national socialism, racism, turanism, agent
.....

Az utóbbi bő egy évtized alapkutatásai¹ nyomán immár lehetővé vált a két világháború közti magyarországi szélsőjobboldal mélyrehatóbb, illetve részproblémákra fókuszáló

Bartha Ákos, tudományos munkatárs, BTK TTI, Horthy-korszak osztály.

- 1 A teljesség igénye nélkül lásd Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Bp., 2012.; Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*

elemzése. Tanulmányomban ebbe az irányba igyekszem egy lépést tenni a honi jobboldali radikalizmus egyik jelentékeny alakjára koncentrálva. Szüts Iván „nemzeti szocializmus”, valamint az általa vezetett pártok és mozgalmak története egyrészt információkat szolgáltat több szélsőjobboldali(nak tartott) alakulat ideológiájára, működésére és kapcsolataira vonatkozóan, másrészt azt is jól szemlélteti, hogy az ideológiákhoz fűződő viszony politikusok esetében sem feltétlenül statikus állapot.² Harmadrészt, Szüts karrierje arra is példát nyújt, hogy egy nyughatatlan habitus hogyan tud érvényesülni korszakokon, politikai rendszereken átívelően, miközben ezek a rendszerek maguk is formálják és használják történelmi ágensüket saját céljaik érdekében.³

A nemzeti szocialista

Mivel Szüts Iván nevét először mint a honi nemzeti szocialista mozgalmak pionírját ismerte meg a magyar közvélemény (pontosabban annak jobboldali radikalizmus iránt érdeklődő része), egy rövid életrajzi bevezetést követően először életének ezt a szakaszát tekintem át.

Szüts Iván egy ötgyermekes, bácskai származású vasutascsaládban látta meg a napvilágot 1900. május 19-én Szarajevóban, ahová édesapja a katonai szolgálata alatt került. Tanulmányait helyi iskolákban kezdte meg,⁴ majd 1912-től Pécsen tanult a ciszterci rend főgimnáziumában, ahová a boszniai magyarság megerősítését célul kitűző, egyúttal a magyar civilizációs küldetést népszerűsítő Julián-ösztöndíj jóvoltából került.⁵ Pécsen iskolatársa volt Parragi György, a későbbi neves újságíró is. Valami hátráltathatta az Ivánnál nyugatiasabb csengésű Jánosként számontartott, a Julián internátusban ingyenes ellátást élvező fiatalembert a katolikus intézményben, mivel az első évben hazavitt színjeles bizonyítványa évről évre romlott, 1916 őszén pedig már ki is maradt az iskolából. Szüts utóbb azzal magyarázta hazatérését, hogy anyagi okok miatt neki is munkát kellett vállalnia a vasútnál, ahol távirásként, majd forgalmistaként alkalmazták. Családja részt vett az

1919–1944. Pécs–Bp., 2013.; Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Bp., 2013.; Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939*. Bp., 2013.; Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*. Bp., 2016.; Székér Nóra: *Titkos Társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*. Bp., 2017.; Vonyó József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon, 1919–1944*. Pécs, 2021.; Bartha Ákos: *Törzsköcsök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945*. Bp., 2023.

2 A politikai cselekvőként definiálható „homo politicus” egyik lehetséges (Szüts esetében meghatározó fontosságú) érvényesülési terepe a mozgalmi politizálás. Vö. Boda Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában*. Bp., 2013. 49.

3 Hasonló pályávekhez újabban: Bartha Ákos – Pócs Nándor – Szécsényi András: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész. Szabka Kálmán pályarajza (1897–1971). I–II. *Múltunk* 64 (2019) 138–181., 234–278.; Pócs Nándor: *Varjúsergej. Kováts Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai*. Pécs–Bp., 2022.

4 *Keresztény magyar közéleti almanach*. I–III. Szerk. Hortobágyi Jenő. Bp., 1940–1941. II. (M–Zs) 1052.; Önéletrajzi kiegészítés. 1961. szeptember 29. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (= ÁBTL) 3.1.9. V-150806/1. 124.

5 A Julián Iskola Egyesülethez lásd Makkai Béla: A magyar kormányzat „Boszniai actio”-ja (1909–1919). *Századok* 130 (1996) 366.; Molnár Csongor: „Hazatelepítésük kívánatos és szükséges” A Független Horvát Állam területén élő magyarok hazatelepítésének koncepciói és története. *Múltunk* 67 (2022) 3. sz. 45–47.

1918-as vasutassztrájkban,⁶ majd az összeomlás után ő maga Magyarország javára optált, és elhagyta a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot. Budapesten először a hírhedt Mária Valéria-telepen húzta meg magát egy diákotthonban.⁷

Szüts 1922. június derekán az Első Magyar Általános Biztosítónál (= EMÁB) helyezkedett el, s itt is járta végig a hivatali számlátrát.⁸ Negyed évszázadon keresztül állt a biztosító szolgálatában, miközben – feltűnő eltökéltségről téve tanúbizonyságot – magánúton folytatta tanulmányait: leérettségizett,⁹ majd 1929-ben jogi doktorátust szerzett. Mind-eközben a testedzést sem hanyagolta el. Talán Friedrich István volt miniszterelnök példája lebegett a szeme előtt, aki a századelőn válogatott futballjátékosként, a húszas évek elején Magyar Labdarúgó Szövetség-elnökként, utóbb pedig játékvezetőként is nevet szerzett magának,¹⁰ mivel Szüts szintén a futballal próbált szerencsét. Labdarúgóként nem vitte sokra, de azért jelzésértékű, hogy a hozzá hasonlóan jogász végzettségű Ries István, aki a harmincas években a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (= MSZDP) vezetőségi tagja, egyúttal a Magyar Futballbírák Testületének elnöke volt, saját vallomása szerint sportvonalról ismerte őt.¹¹ Az ifjú hivatalnok egyetemre kerülve rövest aláírt a Budapesti Egyetemi Atlétikai Clubhoz,¹² a húszas évek második felében pedig már munkahelyének csapatát segítette, esetenként gólokkal.¹³ 1931-ben magánéletében is jelentős változás állt be: elvett egy negyvenes éveiben járó, elvált debreceni hölgyet. A Bodola Ilona Emmával kötött házassága azonban nem bizonyult tartósnak, mivel 1934-ben a felek felbontották a frigyet.¹⁴ Szüts közel egy évtizeddel később nősült meg újra. 1943-ban a Budapesten élő bolgár operaénekesnőt, Mara Vasziljevát vette feleségül.¹⁵

Szüts Iván a húszas évek legvégén kezdett el aktívan politizálni. Először a politikai, gazdasági és társadalmi reformok iránt elkötelezett, jobbára Erdélyből és Felvidékről származó ifjakból verbuválódó Bartha Miklós Társaság (= BMT) egyes tagjai által alapított

6 Dr. Szüts Iván önéletrajza. 1945. május 21. ÁBTL 3.1.9. V-102442. 30.; *A Ciszterci Rend Pécsi Róm. Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1912/13. évről*. Pécs, é. n. 80.; *A Ciszterci Rend Pécsi Róm. Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1914/15. évről*. Pécs, é. n. 31., 39.; *A Ciszterci Rend Pécsi Róm. Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1915/16. évről*. Pécs, é. n. 35. Szüts utóbb lelkesen látogatta a pécsi öregdiákok találkozóit. Vö. pl. *Dunántúl* 1942. március 12. 6., 1943. február 10. 6., 1944. május 11. 7.

7 Önéletrajzi kiegészítés. 1961. szeptember 29. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1. 124.

8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Z 169. 21. cs. [Szüts Iván személyi karterja. Első Magyar Általános Biztosító (= EMÁB).]

9 *A Ciszterci Rend Pécsi Róm. Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1922/1923. évről*. Pécs, é. n. 27–28.; *A Ciszterci Rend Pécsi Róm. Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1923/1924. évről*. Pécs, é. n. 31.

10 Dénes Tamás – Sándor Mihály – B. Bába Éva: *A magyar labdarúgás története*. I–V. Debrecen, 2016. I. (Amatőrök és álamatőrök [1897–1926]) 125.

11 Ries István vallomása. 1945. május 23. ÁBTL 3.1.9. V-102442. 20. Vö. Varga Lajos: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Bp., 1999. 448–449.; *Pesti Hírlap* 1933. január 22. 22.; *Ujság* 1938. december 21. 13.

12 *A Magyar Labdarúgók Szövetsége hivatalos értesítője* 1923. augusztus 24. 5. Mély nyomokat itt nem hagyott; nevével legalábbis nem találkozunk a BEAC monográfiájában. Kutassi László: *100 éves a Budapesti Egyetemi Atlétikai Club*. Bp. é. n. 63–68.

13 *Nemzeti Sport* 1927. szeptember 25. 6.; *Nemzeti Sport* 1929. április 14. 2.

14 „Hungary Civil Registration, 1895–1980”. Database with images. *Family Search* (<https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:49L7-RT3Z>). Szüts Iván. Legutóbbi megtekintés: 2022. október 4.)

15 *Nemzeti Élet* 1943. június 12.

Magyar Nemzeti Szocialista Párt (= MNSZP) vezetőségében tűnt fel.¹⁶ Az MNSZP plénumában rajta kívül – többek között – Szász Béla író-történészt, Áfra Nagy János közgazdász-tanárt, a Szálasi pártigazgatójából ellenállóvá lett Csomoss Miklós fogorvost és az utóbb kitartóan nemzetiszocialista, de 1931-ben még Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártjához (= NRP) csatlakozó Ráttkay R. Kálmán újságíró is megtaláljuk.¹⁷ Rövid ideig az MNSZP tagja volt Illyés Gyula is.¹⁸

Talán az MNSZP nevének köszönhető,¹⁹ esetleg egyes prominensek életútja vagy a politikai rendőrség vezetőjének nagy hatású visszaemlékezése az oka,²⁰ mindenesetre az MNSZP-t a német mintára formált magyarországi nemzetiszocializmus úttörői között tartja számon a kurrens szakirodalom.²¹ A korabeli dokumentumok azonban más jellegű ideológiai profilról tanúskodnak. „A Magyar Nemzeti Szociálista Párt a tiszta nemzeti demokráciát és szocializmust hirdeti” – fogalmaztak programjukban, ahol az általános és titkos választójog, a gyülekezési és sajtószabadság mellett is letették a garast. A magyar nemzeti szocialisták egyszerre kívántak harcolni a „vörös nemzetköziség”, a „Habsburg-restaurációs propaganda” és a „liberális nagytőke” ellen, de kiemelték azt is, hogy „torkig vagyunk a germán-barát klerikalizmussal és a mellverdeső álhazafiaskodással”.²² Az egyik budapesti MNSZP-szervezet 1930. februári alakuló gyűlésén „erősen gazdasági és szociális programot” hirdettek, s célul tűzték ki a „gyökeres földbirtokreformot”, az új jövedelem-megosztási politikát, a bérminimumot, a munkauzioratörvényt, valamint követelték a menekültek, „rokkantak, hadikölcsönjegyzők, vitézségi érmesek stb. ügyének méltányos rendezését”.²³ Még az MNSZP által gründolt antilegitimista szervezkedés iránt egyébként kritikus liberális lapszemle sem idézett nyíltan antiszemita, parlamentarizmusellenes vagy vezérelvű politizálásra utaló kitételeket a párt szónokaitól, akiken kívül a turanizmus mellett elkötelezett Dömötör Mihály volt belügyminiszter és Pattantyús Ábrahám Dezső,

16 A Bartha Miklós Társaságnak (= BMT) „az volt a célja, hogy a pályakezdő fiataloknak megnyilatkozási teret nyújtson addig is, amíg munkásságukkal majd belenőnek a »felnőttek« komoly, tekintélyes irodalmi és tudományos testületeibe. Ebből az derül ki, hogy tartottak magukról valamit, hitték, hogy viszik valamire, és hogy birtokon kívül érezték magukat” – emlékezett a BMT első elnöke. Asztalos Miklós: *Szekfű – Hóman*. Szerk. Turbucz Péter. Máriabesnyő, 2020. 6.

17 Paksy: *Nyilas mozgalom*, 69.; Sebestény Sándor: *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja: 1930–1936*. Bp., 1988. 75.; Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Bp., 2021. 34–35.

18 Tasi József: Illyés Gyula és József Attila. *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996) 289.

19 „Mi nem akarunk a Magyar Nemzeti Szocialista Párt (a magyar hitleristák) dilettáns társaságának alvállalata lenni” – okolta kilépését a BMT-ből Fábán Dániel, József Attila és Kodolányi János, többek között. Vö. Nyilatkozat. *Népszava* 1930. november 1. 20.

20 Kovács Tamás: *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobbaldali mozgalmakról, 1932–1943*. Bp., 2009. 40.

21 Paksy: *Nyilas mozgalom*, 69. Vö. Paksa: *Magyar nemzetiszocialisták*, 59. Vonyó: *Jobboldali radikálisok*, 277. A német mintát nem említve: Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*, 248.

22 A párt a békerevíziót népszavazás alapján képzelte el, miközben „expanzív magyar keleti és középeurópai politikát” hirdetett. Vö. Mit akar a Magyar Nemzeti Szociálista Párt? I. füzet. Bp., d. n. Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár. Kny. B 921. 4–7.

23 *Pesti Hírlap* 1930. február 11. 8. Szász a magyar pártok állítólagos liberalizmusát, illetve a szociáldemokrácia vélt hazafiatlanságát ostromozta beszédében. *Magyarság* 1930. február 13. 8.

a szegedi kormány „oktobrista” múltú miniszterelnöke is felszólalt.²⁴ A BMT központjában berendezkedő párt kulcsíne Fábián Dániel – Szász csoportjával szemben érezhetően rosszindulatú, személyes sértettségről tanúskodó – kései memoárjában sem emlékeztetett egy militarista „náci” vagy „fasiszta” pártra.²⁵ Ami az anyaservezetet illeti, egy kortárs értékelés szerint „három irány küzködött [sic!] egymással a társaságon [BMT-n] belül; egy szocialista, egy nemzeti szocialista és egy fascista”.²⁶ Vagyis a nemzeti szocialista „frakció” nem volt azonos a fasisztával; a kettőt ekkor még meg tudták különböztetni egymástól.

Szüts Iván a meglehetősen gyenge hatásokkal működő MNSZP főtitkára, majd ügyvezető elnöke lett, ám nem sokáig vezette az alakulatot, mivel összekülönbözött Szászékkal, akik diktatúraépítéssel vádolták.²⁷ Ekkor néhány hívével saját pártot hozott létre. Döntését utólag (de már 1945 előtt is) azzal magyarázta, hogy hangsúlyosabban szocialista programot akart képviselni, mivel a munkásság megközelítéséhez nem találta alkalmasnak az MNSZP hazafias frázisait. Az új alakulatra – talán saját 1934 utáni szuverenista céljait visszavetítve – mint „Független Magyar Nemzetiszocialista Pártra” emlékezett,²⁸ s különböző variációkban a szakirodalomba is átszivárgott ez az elnevezés.²⁹ Én e helyütt

24 A Habsburg-ellenes szervezkedés vezetőségébe az egyik szónok a *Népszava* két munkatársát is jelölni kívánta. *Magyar Hírlap* 1930. július 23. 3. Dömötörhöz lásd Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Bp., 2016. 101.

25 „Ismeretlen arcok sürögtek, úgy mentek el mellettem, mint akit nem ismernek és számukra semmit sem jelentek. [...] Az látszott megoldásnak, hogy a Társaságot elköltöztetjük onnan. Hagyjuk a magyar náciakat magukra. Még októberben hivatalosan megalakult a nemzetiszocialista párt, plakáton jelentve be működését. Vörös papíron rövid szöveggel »Nemzeti Szocialisták Előre!« felhívással adták tudtul, hogy jön a megváltó új eszme, a »nemzetiszocializmus«.” Fábián Dániel: A résztvevő szemével (Adatok a Bartha Miklós Társaság történetéhez). *Párttörténeti Közlemények* 25 (1979) 2. sz. 207. A BMT korai történetének monográfiája Szász csoportját „fasisztának”, sőt „hungaristának” nevezte, Fábiánt állítva be demokrata ellenpólus gyanánt. Sebestény: *A Bartha Miklós Társaság. 1925–1933*. Bp., 1981. 115., 179., 195–198. Szintén a fasiszta jelzőt használja Szász vonatkozásában Tasi József: A Sarló és a Bartha Miklós Társaság kapcsolatairól. *Irodalmi Szemle* 23 (1980) 374–375. Fábián maga már 1933-ban fasisztának nevezte Szász csoportját. Fábián Dániel: Modern országépítés. *Független Szemle* 1 (1933) 9–10. sz. 11. Utóbb mégis visszalépett a BMT-be, sőt 1936-ban az immáron Matolcsy Mátyás elnökölte szervezet ügyvezető elnöke lett. Társelnöknek Asztalos Miklóst és Szász Bélát választották ekkor. Fábián székfoglalójában a „hódító magyar társadalom” megteremtését, illetve „a tősgyökeres magyarok társadalmi megszervezését” tűzte ki célul. *Szabadság* 1936. november 22. 4.

26 Keserű Tibor: *Személytelen ember, személytelen állam. Esszé, értekezéstörödek és arcképek*. Bp., 1932. 89.

27 Szüts Iván vallomása. 1962. augusztus 2. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1. 222.

28 Vö. pl. Szüts Iván: A nyilaskérdés megvilágítása. A magyar nemzeti szocializmus keletkezésének, kibontakozásának és elfajulásának története. II. *Nemzeti Élet* 1943. február 14.

29 Szüts a Kádár-korszakban ellene indított eljárás alatt már arra is emlékezni vélt, hogy a párt 1931. eleji „megalapításához a pénzt a Bécsi Vörös Segélytől Gábor Ernő, a párt főtitkára hozta”. Szüts Iván vallomása. 1962. augusztus 2. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1. 222. Lehetséges, hogy erre a próbálkozásra utal a Nemzeti Szocialista Párt (= NSZP) programjára hajazó, ám annál radikálisabb baloldali célokat (pl. széles körű államosítást) is kitűző, aláírás nélküli programtervezet, melynek végén azt olvashatjuk, hogy „elfogadtatott a »Független Magyar Szocialista Párt« 1931. március hó -én Budapesten megtartott nyilvános alakuló ülésén”. Budapest Főváros Levéltára (=BFL) VII. 18.d. 0002. 1932. Egy 1934-es belügyminisztériumi iraton szintén ez a név szerepel. Idézi Paksy: *Nyilas mozgalom*, 68. Vonyó József a Független Magyar Szocialisták Pártját említi „dr. Szüts István” pártjaként. Vonyó: *Jobboldali radikálisok*, 277., 518., 520. Mindkét elnevezést (Független Magyar Nemzetiszocialista Párt, NSZP) használja Balogh Gábor: *A Római Katolikus Egyház és a nemzetiszocialisták Magyarországon*. Bp., 2015. 38–39. (A kérdéshez kulcsot a két világháború közti magyar-

az eredeti programfüzet alapján a Nemzeti Szocialista Párt (= NSZP) nevet használok. A párt alapítási évét 1930-ban adta meg a későbbi ügyvezető elnök, vagyis Szüts.³⁰

Az NSZP elnöke eredetileg a frontharcos szervezetekben nevet szerzett vitéz Perley Lajos lett,³¹ aki 1931. január végén megalapította a „parlamenti ellenzék felé orientálódó Országos Független Frontharcos Pártot” (= OFFP).³² Perley a frontharcosok Vas utca 3. szám alatti helyiségében szobát biztosított az NSZP számára,³³ ám nem maradt sokáig nemzeti szocialista vezér: 1932 márciusában lemondott elnökségéről, és ekkor vette át az NSZP vezetését Szüts Iván.³⁴ Egy későbbi újságcikk szerint Szüts már 1931 őszén megalapította a „zöldinges magyar szocialista mozgalmat”, melynek vezetőségében Dobos Árpád tanár, Mándi Géza építőmunkás, Könyves-Tóth Kálmán (a BMT alelnöke) és Szathmáry Sándor mérnök is helyet kapott.³⁵ Mivel Dobos, Mándi és Szathmáry nevével (miképp Szütsével és Perleyével is) az NSZP eredeti pártprogramjának végén is találkozunk,³⁶ a „zöldinges magyar szocialista mozgalom” és az NSZP közötti átfedés nyilvánvaló.

Mind Szüts, mind Perley kiemelte 1945-ös vallomásában, hogy az MNSZP-nél baloldelibbnak szánt NSZP az MSZDP-vel, személy szerint Peyer Károllyal is kooperált.³⁷ Ennek tartalmáról semmit sem tudunk, azonban az OFFP és az MSZDP az 1931-es választásokon valóban együttműködött,³⁸ s az „államszocializmusért” pástra lépő NSZP politikai programja sem tesz elképzelhetetlenné valamiféle megállapodást a szociáldemokratákkal. A valóságot ugyanakkor sokfelé lehet csavarni: Szüts legalábbis 1943-ban még arról írt, hogy Szász, majd az ő pártja is a megerősödő SZDP³⁹ „terrorja” ellen alakult meg.⁴⁰

Az viszont egészen biztos, hogy az NSZP programjából – csakúgy, mint az MNSZP-éből – a náci ideológia olyan fontos sarokkövei hiányoztak, mint a rasszizmus, az antiszemitizmus, vagy éppen a vezérelv (*Führerprinzip*). Helyette az NSZP célul tűzte ki a születési előjogok eltörlését, a nemek törvény előtti egyenlősítését, a vallás- és világnézeti szabadságot, a munkabérminimumot, a keresetmaximálást, az általános foglalkoztatottságot és

országi kommunista mozgalmak 1945 és 1989 között agyonmanipulált, a rendszerváltozás óta szisztematikusan nem kutatott története adhat.)

30 *Pesti Hírlap* 1932. június 19. 15. A Perley Lajos elnöksége idején kelt eredeti szöveghez lásd A Nemzeti Szocialista Párt gazdasági és politikai programja. Bp., é. n. ÁBTL 3.1.9. V-102442. 86–91. NSZP-t említ továbbá Némethy Béla: *Hol vagy, magyar Hitler?* Bp., 1932. 31.

31 Dr. Szüts Iván önéletrajza. 1945. május 21. ÁBTL 3.1.9. V-102442. 31.

32 *Magyarországi politikai pártok lexikona, 1846–2010*. Szerk. Vida István. Bp., 2011. 170. Az Országos Független Frontharcos Párt 1931. március végén Bajcsy-Zsilinszky Endre hevesen németellenes Nemzeti Radikális Pártjához közeledett. *Előrs* 1931. március 29. 3–7.

33 *Ujság* 1932. szeptember 11. Perley már 1920 és 1922 között működtetett egy Országos Magyar Nemzeti Szocialista Párt nevű formációt. Paksy: *Nyilas mozgalom*, 235.

34 *Nemzeti Ujság* 1932. március 11. 7.

35 További vezetők: Sándor Lajos, Szabó Endre, Szűcs József és Fülöp András. Szabó Endre: Egy ős nemzeti szocialista levele a „Magyar Nemzet”-hez. *Magyar Nemzet* 1941. április 26. 6.

36 ÁBTL 3.1.9. V-102442. 91. (Szathmáry Sándor alighanem azonos a *Kazohinia* című disztópia szerzőjével.)

37 ÁBTL 3.1.9. V-102442. 12. 31. [Olvashatatlan dátummal.]

38 *Népszava* 1931. június 27. 6. Perleyről elismerő sorokat olvashatunk Domokos József: *Emlékezik egy kommunista védőügyvéd*. Bp., 1979. 301–313.

39 Az MSZDP neve 1939 januárjában Szociáldemokrata Pártra (= SZDP) változott.

40 Szüts Iván: A nyilaskérdés megvilágítása. A magyar nemzeti szocializmus keletkezésének, kibontakozásának és elfajulásának története. I. *Nemzeti Élet* 1943. február 7.

a magántulajdon korlátozását. A veteránszervezet hatása érződik a hadseregfejlesztési célkitűzéseken és az állami jóvátétel-kifizetések beszüntetésének kívánalmán, valamint a ködösen harcias külpolitikai koncepción.⁴¹ A programok alapján egyértelmű: sem az MNSZP, sem az NSZP nem volt német mintára létrehozott, náci ideológiájú alakulat.⁴² Megfontolandó ugyanakkor, hogy a politikatudomány szerint léteznek olyan programcélok,

„... amelyek közel hozzák a radikális jobboldaliakat és baloldaliakat. A szabadpiac működésével, a nagytőke uralmával, a nemzetközi szervezetek beavatkozó politikájával [...] kapcsolatos kritikájuk például »csak« annyiban különbözik, hogy a magyarázatban a faji vagy az osztályszempontokat hangsúlyozzák-e jobban.”⁴³

Faji szempontokról azonban nem olvashatunk a fenti két formáció fennmaradt programtervezeteiben, vagyis radikális jobboldalinak sem nevezhetjük őket. Az MNSZP-t és az NSZP-t ezért leginkább azon politikai képződmények közé sorolhatjuk, amelyeket nem tudunk elhelyezni a hagyományosan kétpólusúnak elképzelt politikai palettán, s amelyek jellemzően válsághelyzetekben szaporodnak el.

Az MNSZP és az NSZP későbbi megítélését az is befolyásolhatta, hogy a nemzeti szocializmus németországi sikere a magyar nemzeti szocialistákra (is) érezhetően hatott.⁴⁴ Ennek következtében Szüts az egyik – szélsőjobboldali hátterű – NSZP-párttagot, Egyedy Balázs Dénest 1931-ben Németországba küldte „szaglászni”.⁴⁵ Egyedy saját elmondása szerint Hitlerrel és Göringgel is találkozott, s bár Szüts utólag tagadta, hogy minderre ő adott volna megbízást, azt azonban elismerte, hogy barátja folyamatosan jelentett neki a „kint tartózkodása során tapasztaltakról”.⁴⁶ A kapcsolatfelvételtől s benne Szüts szerepé-

41 „Trianon tekintetében elfogadunk oly békés megoldást, mely a magyarság egyetemének boldogulását, megélhetését, jövőjét biztosítja. Ha a békés revízió nem valósul meg, a magyarokat jogosan megillető területek visszaszerzésére pártunk minden eszközt jónak tart és minden alkalmat megragad.” A Nemzeti Szocialista Párt gazdasági és politikai programja. Bp., é. n. ÁBTL 3.1.9. V-102442. 86–91. Szüts 1944 januárjában (!) már az SZDP rájuk gyakorolt mintaszerepéről is értekezett, emellett okkal mutatott rá az antiszemitizmus és a vezérelv hiányára a korai magyar nemzeti szocializmusban. A mozgalom hitlerista fordulatát ugyanakkor a „sváboknak” tulajdonította, aligha tartható módon. Vö. Szüts Iván: Alapadatok a nyilaskérdés alapvető szemléletéhez. *Nemzeti Tábor* 1944. január 6. 3.

42 Ezzel ellentétesen vélekedik az NSZP vonatkozásában Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. I–II. Pozsony, 2012. II. (1849-től a jelenkorig) 557.

43 Enyedi Zsolt – Körösnéyi András: *Pártok és pártrendszerek*. Bp., 2004. 143.

44 Szászék 1931 nyarán már érezhető érdeklődéssel mutatták be Hitler mozgalmának előretörését vezércikkükben, ahol immáron a zsidóság világművelői törekvéseit is tényként interpretálták. Pártvacsorájuk méltatott szónoka ugyanakkor a „magyarság jövőbeli külpolitikai orientációjának egyedüli útjaként” a „fajta-testvér közelkeleti kapcsolatot” nevezte meg. *Figyelő* 1931. június 10. 1–4.

45 „Nagy József” [Egyedy Balázs Dénes] jelentése. 1966. november 2. ÁBTL 3.1.5. O-14820/5. 4. Egyedy először állítólag a bécsi szovjet követségnél próbálkozott – „látszólag” sikertelenül. Ez a közjáték és a Bécsből végül megkapott tízezer pengő állítása szerint később szerepet játszott Szüts Meskóéktól való távozásában. Egyedy Balázs Dénes vallomása. 1962. július 27. ÁBTL 3.1.9. V-150806/4. 69–70. A pénzről Szüts szerint Sándor Lajos tudott még. Szüts Iván vallomása. 1961. november 30. BFL XXV.60.e. 015. 1963. 209.

46 Szüts Iván vallomása. 1962. augusztus 2. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1. 224.

ről a korabeli magyar politikai rendőrség is tudott.⁴⁷ Az információkat akár magától Egyedytől is szerezhették, mivel a világlátott kalandor az Ébredő Magyarok Egyesületének Sas Szakosztályát erősítette ekkoriban, s a katonai jellegű kiképzésben is részesülő „sasok” „hírszerző, megfigyelő és kémelhárító tevékenységet is végeztek”.⁴⁸ Ha hihetünk Egyedy regényes életrajzának, Schweinitzer [utóbb Sombor] József rendőrtanácsos még elhelyezkedni is segített gyakorta bajba kerülő védencének.⁴⁹

Szüts jobbratolódását egy korabeli rendelkezés is motiválta. A radikális minipártokra potenciális veszélyforrásként tekintő kormányzat ugyanis az 1931. szeptember 13-i biatorbágyi merénylet után (a statárium bevezetésekor) betiltotta a politikai gyűléseket, s ezen a rendeleten a következő évben csupán annyit enyhítettek, hogy országgyűlési képvisellel rendelkező pártoknak zárt helyen lehetővé tették a rendezvénytartást.⁵⁰ A mandátum nélküli minipártok vezetői ekkor különös „casting”-ba kezdtek, hogy megnyerjenek pártjuk számára egy-egy honatyát – lehetőleg úgy, hogy saját személyes ambíciójuk se sérüljön. Szüts adjutánsa utóbb úgy emlékezett, a „mindenféle hitleri formát” ellenző NSZP pártvezére még Bajcsy-Zsilinszky Endrével is tárgyalt, aki a Nemzeti Radikális Párt egyetlen képviselője volt a törvényhozásban.⁵¹ Közös lehetett bennük, hogy egyikük sem rajongott a német nemzetiszocializmus által elbűvölt „hiszékeny és kelekótya emberekért”.⁵² 1932. június 19-én ez az állítás talán még Szütsre is vonatkozhatott, aki közleményben határozta el az NSZP-t „a most alakuló Meskó-féle nemzeti szocialista párttól”.⁵³ Néhány hét múlva mégis ott kötött ki, méghozzá Borbély Endre és Stolte Soós Lénárt közvetítése nyomán.⁵⁴ Döntését utóbb az említett szervezési korlátozással magyarázta,⁵⁵ jöllehet ennek kijátszása érdekében akár Peyert is megkörnyékezhette volna. A szociáldemokraták azonban a Horthy-korszakban végig defenzívában voltak, míg a komoly kiszagzdpárti előélettel rendelkező Meskó Zoltán kormánypárti képviselő és a honi politikai establishment része volt, amikor 1932. június 16-án bejelentette a Hitlerre, Mussolinire és Kemalra példaként tekintő, mégis „színtiszta magyar mozgalomnak” mondott Nemzeti Szocialista Magyar Földműves és Munkáspárt (= NSZMFMP) megalakulását a Parlament-

47 Az 1931. május 9-i jelentés (kissé pontatlan) írója a „németországi anyapárt” (!) anyagi támogatását is feltételezi. Idézi Márkus László: *A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája*. Bp., 1968. 179–180.

48 Paksy: *Nyilas mozgalom*, 59. Egyedy utóbb arról vallott, hogy Milotay Istvánnak is szerepe volt a kiküldetésében. Egyedy Balázs Dénes vallomása. Kistarcsa, 1953. október 26. BFL XXV.4.f. 0624. 1953. 16–25., illetve Egyedy kései interjúja: Háborús bűnös a barna pokolból. I. *Kurír* 1991. április 15. 6.

49 Egyedy Balázs: Sorstól úzve hánytvetetten, 1903–1948. Európa, Afrika. Élet- és útleírás. Hadtörténeli Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (= HIM HL) VII. Tvgy. 287. d. 3.029. ő. e. 39. Egyedy ellen emberölés büntette miatt eljárás folyt a húszas évek végén, vagyis könnyen zsarolható volt. Életútjára lásd Bartha: *Törzsköcsök, rongyosok, turániak*, 74–77.

50 Püski Levente: *Horthy-rendszer*. Bp., 2006. 219.

51 „Nagy” jelentése. 1960. január 25. ÁBTL O-14937/1. 321.

52 Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A nagy kód Hitlerék körül. *Szabadság* 1932. szeptember 11. 1.

53 *Pesti Hírlap* 1932. június 19. 15. (A közlemény Országos Nemzeti Szocialista Pártot említ.)

54 Szüts Iván: A nyilaskérdés megvilágítása. A magyar nemzeti szocializmus keletkezésének, kibontakozásának és elfajulásának története. III. *Nemzeti Élet* 1943. február 21.

55 Dr. Szüts Iván önéletrajza. 1945. május 21. ÁBTL 3.1.9. V-102442. 31.

ben.⁵⁶ Meskó barna ingben, Hitler-bajusszal tartotta meg beszédét, melynek végén horogkeresztes jelvényt tűzött ingének gomblyukába.⁵⁷

A nemzetiszocialista

Szüts Iván nemzeti szocialista korszakát követően valóban nemzetiszocialistává („náci-vá”) lett, jöllehet mind ő, mind Egyedy azt hangsúlyozták utóbb, hogy a Meskóhoz átlépő NSZP-sek saját régi programjukat képviselhették az új pártban.⁵⁸ Ez azonban nyilvánvalóan politikai nonszensz. Valójában annyi történhetett, hogy a Meskó–Szüts-megállapodás értelmében az NSZMFMP vezére „lemondott a német utánzásról, és átvette a másik párt nemzeti jelképrendszerét és szokásait”, így a zöld inget, a „Testvér!” megszólítást és a „Bátorság!” köszöntést, majd utóbb kidolgozták a mozgalom emblematikus jelvényét, a nyilaskeresztet is.⁵⁹ Ezek azonban külsőségek voltak, a csatlakozás ára nem a német orientáció elvetése volt.⁶⁰ Ha így lett volna, a németek által egyébként nem sokra tartott Meskó aligha kilincsel Hitlernél 1933 tavaszán.⁶¹ Jóval prózaibb ok állhatott Szüts csatlakozásának a hátterében. Az 1932. július végén megtartott németországi választáson a Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (= NSDAP) vált az ország legerősebb pártjává,⁶² s a náciak dinamizmusa meggyőzhette az NSZP vezérkarát, hogy Hitleré a jövő. Ezért csatlakoztak a magyar nemzetiszocialisták első komolyan vehető szervezetéhez. Érkezésükkel Meskó sem járt rosszul, mivel az EMÁB hirdetéseit innentől fogva rendszeresen megjelentek egyik lapjában, a *Pesti Ujságban*.⁶³

„Bedőltem nekik” – vallotta be utóbb Szüts saját náci korszakát,⁶⁴ amiről bőségesen tudósítanak korabeli források. 1933. októberben állítólag Meskó Zoltán, Pálffy Fidél, Barth József és Szüts Iván aláírásával „árasztották el” a szegedi egyetem épületeit „horog-

56 Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I–XXIV. Bp., 1931–1935. X. (1932. június 14. – 1932. július 5.) 32. [Az országgyűlés képviselőházának 105. ülése. Meskó Zoltán felszólalása. 1932. június 16.]

57 Az Est 1932. június 17. 4.

58 Dr. Szüts Iván önéletrajza. 1945. május 21. ÁBTL 3.1.9. V-102442. 31. „Nagy” jelentése. 1960. január 25. ÁBTL O-14937/1. 323.

59 Paksy: *Nyilas mozgalom*, 79. (Szüts nem a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot olvasztotta be, hanem az NSZP-t.) Meskó és Szüts 1932 szeptemberében már együtt ment el a liberális lap szerkesztőségébe egy helyreigazító cikk érdekében. Meskón ekkor már nem volt barna ing és Hitler-bajuszt sem viselt. *Ujság* 1932. szeptember 14. 2.

60 Ennek ellenkezőjére számos példát hoz, főképp a *Nemzet Szava* 1932–1933-as cikkei alapján Udvarvölgyi Zsolt: *Fejezetek a magyar szélsőjobboldal korai történetéből. Fasiszták, kékingesek és a Meskó-párt*. H. n., 2004. 16–29. (<https://www.mek.oszk.hu/02100/02105/02105.pdf>. A letöltés ideje: 2022. november 8.)

61 Németh István: Magyarországi fasiszta szervezetek működésének visszhangja a német és a magyar kormánykörökben (1930–1934). *A Politikai Főiskola Közleményei* 14 (1984) 1–2. sz. 146–148.

62 Ian Kershaw: *Hitler. 1889–1936: Hubris*. New York – London, 2001. 450–451. [E-pub.]

63 Paksy Zoltán: A nyilaskereszt mozgalom tevékenysége és társadalmi bázisa a Dunántúlon 1932 és 1935 között. In: *Az antiszemitizmus alakváltozatai. Tanulmányok*. Szerk. Paksy Zoltán. Zalaegerszeg, 2005. 110. Vö. Paksy: *Magyar nemzetiszocialisták*, 80–81.

64 Dr. Szüts Iván önéletrajza. 1945. május 21. ÁBTL 3.1.9. V-102442. 32.

keresztes röpcédulákkal”,⁶⁵ az év végén pedig Szüts és más nemzetiszocialista vezetők kompromittáló levelezését kezdte el közzétenni a *Társadalmunk* című bulvárlap. Az egyik faksimile közölt, 1933. május 25-én kelt levélben Szüts arra instruálta az NSZMFMP berlini megbízottját, Alfandri Rezsőt, hogy szerezzen pénzt a *Nemzet Szava* felfuttatása érdekében. „Olcsóbb [...] magyarországi propagandát igazán nem kaphatnak a német testvérpártiak” – érvelt kendőzetlenül. A magyar nácik cserébe a német hatóságok jóindulatát is kérték a Meskó-párt gazdasági hátszínaként létrehozott „Bástya” Gazdasági Szövetkezet németországi exportjához. „A szövetkezet teljesen német mintára alakítom át” – tette hozzá büszkén Szüts,⁶⁶ aki a szövetkezet működését a „Bástya” igazgatóságában is ellenőrizhette.⁶⁷ 1934. január elején újabb leveleket közölt a bulvárlap. Az egyikben Szüts arról írt, hogy pártlapjuknak állítólag már át is utalt három nagy német cég 80 ezer pengőt „reklámcélokra”. Egy másik levél Szüts „bebarnulásának” bizonyító erejű dokumentuma.

„Gömböseknek pusztulniok kell, ha nem akarják, hogy Magyarország örök ellenségként álljon a világ legderekebb népével, a némettel. Ezek az aljasok utálják a horogkeresztet, pedig nekünk csakis ott a helyünk Hitlerék mellett. Félnék attól, hogy Hitlerék elvesznek egy darabot Magyarországból. Én ettől nem félek. A német–magyar barátság nekünk Fekete-tengert adhat, ha becsületesen megegyezünk” – fogalmazott lelkesülten.⁶⁸

Újabb (szintén faksimile közölt) levelek tanúbizonysága szerint Szüts még 1934 márciusában is Meskó mellett volt, s azon munkálkodott, hogy az NSZMFMP egyesüljön a Hehs Aladár által vezetett Nemzeti Szocialista Néppárt (Legitimista Mozgalom) nevű formációval.⁶⁹

Nem tudjuk biztosan, hogyan szivárogtak ki az idézett levelek, ám arra vonatkozóan van adat, hogy Perley már 1933 novemberében beolvastotta saját veteránalakulatát, az OFFP-t az Eckhardt Tibor vezette Kisgazdapártba, mivel „nem tudott [...] egyetérteni a horogkeresztes módszerekkel”.⁷⁰ Arról pedig több forrás is szól, hogy Szütsnek nem volt éppen felhőtlen a viszonya volt egyetemi évfolyamtársával,⁷¹ az NSZMFMP zavaros múltú berlini kiküldöttjével,⁷² akivel aztán különböző ügyekben végigpereskedte az 1935-ös évet.

65 A röplapokon az idegen ország jelképeként ekkor már betiltott „horogkeresztre feszített Nagymagyarország miniatűr térképe ékeskedett”. *Délmagyarország* 1933. október 12. 6. Vö. *Kis Ujság* 1933. október 15. 12.

66 *Társadalmunk* 1933. december 30. 1–4.

67 Nagy „*Magyar Compass*”. 1933. Főszerk. Dr. Berényi Sándor. Bp., 1933. 32. Vö. Nagy „*Magyar Compass*”. 1936. I–II. Szerk. Dr. Galánthay Nagy Sándor. Bp., 1936. II. (Iparvállalatok) 447.; Nagy „*Magyar Compass*”. 1937. I–II. Szerk. Dr. Galánthay Nagy Sándor. Bp., 1937. II. (Iparvállalatok) 433.; Nagy „*Magyar Compass*”. 1938. I–II. Szerk. Dr. Galánthay Nagy Sándor. Bp., 1938. II. (Iparvállalatok) 427. Szüts 1933–1934-ben ügyvédjelölt volt. *Buda-pesti Közlöny* 1933. június 23. 13., 1934. április 20. 3., 1934. június 26. 20.

68 Szüts Iván levelei Alfandri Rezsőnek. D. n. [Faksimile.] *Társadalmunk* 1934. január 13. 4. Vö. *Népszava* 1934. január 9. 8.

69 Szüts Iván levelei Alfandri Rezsőnek. 1934. március. [Faksimile.] *Társadalmunk* 1934. március 24. 2.

70 *Ujság* 1934. július 10. 6. Vö. *Magyar Hírlap* 1933. november 3. 3.

71 Szüts Iván vallomása, 1961. november 30. BFL XXV.60.e. 015. 1963. 211.

72 Alfandri portréjához: *Uj Nemzedék* 1932. szeptember 3. 3.; *Az Est* 1933. május 10. 9.

Az egyik bírósági tanú szerint egy ízben Szüts „azt mondta Alfandrinak, hogy jobb lesz, ha csöndben marad, mert egyes lapok szívesen közölnének adatokat az ő berlini útjáról”.⁷³ A cikkekre a Meskó Zoltán ellen 1945-ben indított eljárás vádirata is utalt, ám a bizonyítékok beszerzésének „rendkívüli nehézsége” miatt az ítélet indoklásában ezek az írások már nem kaptak helyet.⁷⁴ A Meskó elleni eljárás elsősorban a politikus második világháború alatti tevékenységére fókuszált, és kevés figyelem irányult a harmincas évek első felére. Szütsöt nem idézték tanúnak, jóllehet szóba került a neve. Egy sajtótudósítás szerint, amikor Major Ákos népbíró a tárgyaláson Meskóról írt cikkeket ismertetett, a vádlott ekképp fakadt ki: „propagandaírás az egész, a szélhámos Szűcs Iván írta” őket.⁷⁵ Mindez a tárgyalás jegyzőkönyvében nem szerepel: ott csupán Alfandrit tagadta meg Meskó mint „szélhámost”.⁷⁶

Szüts 1934 nyarán követte Perleyt,⁷⁷ s több más meskóista társaságában belépett a Kisgazdapártba.⁷⁸ A júliusi fúziós értekezleten álságos módon arról értekezett, hogy „a mozgalom Meskó alatt hitleri fordulatot vett, elveszítette magyar jellegét és azokkal az eszközökkel próbált hatalomhoz jutni, melyeknek gyászos eredményeit napjainkban figyelhetjük Németországban” – utalt a „hosszú kések éjszakájára”, amikor is Hitler véresen leszámolt a *Sturmabteilunggal*, több fontos konzervatív politikussal, illetve a Strasser fivérek csoportjával is. Különösen utóbbi lehetett riasztó Szüts számára, mivel az NSDAP-ból kivált antikapitalista, baloldalinak is nevezett frakcióban könnyen saját működésére ismerhetett.⁷⁹ A táboron belüli terrortól megrettent Szüts másfél héttel később le is vonta

73 *Magyar Országos Tudósító* (= MOT) 17 (1935) 199. sz. 1935. szeptember 3. [2., törvényszéki kiad.] Vö. *Magyarország* 1935. február 13. 2.

74 A tárgyaláson a *Társadalmunkban és a Szabadságban* közölt cikkek ugyanakkor terítékre kerültek. Meskót első fokon öt év fogházbüntetésre ítélték. BFL XXV.2.b. 1949/80141. Az enyhének tartott ítéletet a kommunista pártlap már másnap vezércikkben tette szóvá. Vö. Tiltakozunk! *Szabad Nép* 1945. május 18. 1. Ezután a Népbíróságok Országos Tanácsa életfogytiglanra változtatta az ítéletet. *Szabadság* 1945. június 15. 4.

75 *Magyar Nemzet* 1945. május 16. 2.

76 Meskó Zoltán vallomása a népbírószágon. 1945. május 15. BFL VII.5.e. 1949/18184. 97–98.

77 Dr. Szüts Iván önéletrajza. 1945. május 21. ÁBTL 3.1.9. V-102442. 34.

78 Ifjabb Erdődy Elek és Szőnyi Zoltán az alábbiakkal indokolta döntését: „állandó, kicsinyes személyi harcok, a párt címében viselt »szocializmus« szó hazugsága, a pángermanizmussal folytatott állandó kacérkodás és a politikai erkölcs teljes hiánya”. Erdődyben és Szőnyiben a guruló márkák gyanúja mellett szintén „a németországi vérengzések érlelték meg véglegesen az elhatározást”. Vö. Ifjabb Erdődy Elek – Szőnyi Zoltán: Nyílt levél Meskó Zoltánnak. *Magyarország* 1934. július 7. 3. Az 1934-es kisgazdapárti „nyilas tagozathoz” lásd továbbá *Virradat* 1943. augusztus 23. 3.

79 Peter D. Stachura: *Gregor Strasser and the Rise of Nazism*. London – New York, 1983. 49.; Thomas Childers: *The Third Reich. A History of Nazi Germany*. New York, 2017. 84–111., 186–188., 259–261. A Strasserek tevékenységével a korabeli magyar sajtó bőségesen foglalkozott, a *Pesti Napló* interjút is készített Otto Strasserrel. Vö. Le a kapitalizmussal! Le a szocializmussal. Otto Strasser, Hitler hűtlen alvezére, a „Fekete Front” vezére beszél az új Németországról és Európa új útjairól. *Pesti Napló* 1932. augusztus 20. 6. Egyes irodalomtörténeti kutatások József Attila rövid „nemzeti szocialista” korszaka mögött Strasserek hatását (is) feltételezik. Vö. Lengyel András: „... gondja két a gondolatban”. Az értekező József Attiláról. Szeged, 2005. 183–194. Más hangstílyokkal Szerdahelyi István: *József Attila-problémák*. H. n., 2020. 67–78. Egyedy regényes életrajzában megemlítette, ekkoriban „hébe-hóba” József Attilával is találkozott. Egyedy emlékei szerint a költő egyszer azt fejtette neki Németországra utalva, hogy lehet, „most az egyszer nem keletről, hanem nyugatról fog felkelni a nap [sic!]”. Egyedy Balázs: Sorstól úzve hánytvetetten, 1903–1948. Európa, Afrika. Élet- és útleírás. HIM HL VII. Tvgy. 287. d. 3.029. ő. e. 46.

a konzekvenciákat, és „felszólította a nemzeti szocialista érzelmű tömegeket, hogy csatlakozzanak Eckhardt Tiborhoz”, vagyis a Kisgazdapárthoz.⁸⁰ A szürkezőnás politikai radikalizmusból induló Szüts tehát nem 1940-ben vált Hitler-ellenes politikussá, hanem már visszavonulása előtt, 1934-ben azzá lett, méghozzá egy markáns náci korszakot követően.⁸¹

A nyilas renegátok hirtelen jött németellenessége nem hatott meg mindenkit. Így például Bajcsy-Zsilinszky hetilapja hosszú vezércikkkel igyekezett lejártni a továbbra is Meskó helyettesének titulált Szütsöt. Az NRP vezérének kapcsolata 1934-ben jutott mélypontra Eckhardtval,⁸² vagyis nem eshetett különösebben neheze, hogy üssön néhányat volt fajvédőpárti kollégájának pettyes múltú új szövetségésén. A sajtóharc folytatódott: a *Szabadság* először faksimile közölte Hehs 1933. május eleji levelét, melynek szerzője arról értekezett, hogy Szütsnek az az „elgondolása, hogy a magyar horogkereszt a német horogkeresztbe, mint egy lánczába való kapcsolása a magyar nemzeti szocialista államnak Fekete tengert hoz”. Egy másik, egy héttel korábban írt – szintén faksimile közölt – levélben pedig Szüts maga írt arról, hogy Kussbach Ferenc belépett hozzájuk, s vele „az egész magyarországi svábság jön”.⁸³ A következő héten közreadott újabb faksimilében Szüts elbizakodottan azt fejtegette, hogy „kezemben Duna-Tisza köze. Vakon követnek”.⁸⁴ Szüts kezében azonban egy árva parlamenti mandátum sem volt, s a Kisgazdapárt sem követte kacskaringós útján. „Pár heti együttműködés után [...] egy választással kapcsolatos félreértés következtében elkedvetlenedtem és visszavonultam a politikától” – fogalmazott szűkszavúan közvetlenül a háború után.⁸⁵ Később a „félreértés” okára is fény derült: a volt náci vezér csoportját egy időközi választáson a kormánypárt javára történő ajánlásátjátszással vádolta meg új pártja.⁸⁶ Szütsöt alighanem ekkor tiltotta el a rendőrség „mindennemű politikai tevékenységtől”.⁸⁷ Legalábbis egy időre.

Szüts szakmai előmenetelét nem tépázta meg zaklatott politikai múltja. 1936 elején bejegyezték az ügyvédek lajstromába,⁸⁸ belvárosi lakásokban élt,⁸⁹ és a régi nemzeti szocialisták által irányított Magyar Folyékonygyümölcs Szövetkezet igazgatóságában is megfordult.⁹⁰ Politikailag a harmincas évek második felében nem exponálta magát. „Keresem

80 *Ujság* 1934. július 10. 6. Szüts belépését a Kisgazdapártba megerősíti Ifj. Erdődy Elek: A nyilaskereszt bomlása. *Magyarország* 1934. július 11. 5.

81 Ő maga a harmincas évek végén még igyekezett kiretusálni kisgazdapárti kiterőjét. A *Keresztény magyar közéleti almanach*ban sem említi ezt, ahol arról értekezett, hogy „1934 végén ügyvédi tanulmányai befejezése végett” hagyta ott a Meskó-pártot. *Keresztény magyar közéleti almanach*, II. 1052.

82 Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések) 268–270.

83 *Szabadság* 1934. augusztus 5. 1–2. Kussbach tagadta belépését. Vö. *Ujság* 1934. augusztus 4. 7.

84 *Szabadság* 1934. augusztus 12. 1–2. Szüts kijelentése a Böszörmény Zoltán-féle kaszárkesztesek visszaszorítására utalhatott. „Nagy” jelentése. 1960. január 25. ÁBTL O-14937/1. 323–324.

85 Szüts Iván vallomása. 1945. augusztus 30. ÁBTL 3.1.9. V-102442. 6.

86 Szüts Iván vallomása. 1962. augusztus 2. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1. 223.

87 Egyedy Balázs Dénes vallomása. 1962. július 27. ÁBTL 3.1.9. V-150806/4. 70.

88 *Budapesti Közlöny* 1936. január 21. 2.

89 *Budapest és környékének betűrendes távbeszélő névsora*. Kiad. M. Kir. Postavezérgazgatóság. Bp., 1936. [május] 340.; *Magyarország tisztai cím- és névtára*. 45. Kiad. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1937. 193.; *Magyarország tisztai cím- és névtára*. 46. Kiad. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1938. 431.

90 *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz* 11 (1935–1936) 1–2. sz. 580. [Függelék.]

az utakat, de még nem határoztam el magamat” – invitálta „diszkrét megbeszélésre” Rajniss Ferencet 1936 májusában,⁹¹ ám sok minden nem sült ki a „guruló márkák” vádjával éppen támadások keresztútjába kerülő politikussal való kapcsolatfelvételtől.⁹² Szüts az évtized végén már az EMÁB ellenőréként praktizált,⁹³ miközben ideológiai értelemben is konszolidálódott. 1937 októberében a Magyar Nemzetpolitikai Társaság előadójaként referálta Csuka Zoltán jugoszláviai magyarokról tartott előadását,⁹⁴ írásban pedig egy jugoszláv–bolgár–magyar szövetséget körvonalazott. „Bennünket elnyelhet a germán áradat, de aztán ti következtek” – írta fenyegetően a szerbeknek címezve egy turanista folyóiratban.⁹⁵ 1940 februárjában az Egyesületközi Együttműködés és a BMT által közösen rendezett „magyar világnézeti anketon” azt is fejtette, hogy „a magyarság nem simulhat ideológiailag semmiféle idegen hatalomhoz. Hangsúlyozta, hogy a magyar ideológiát és eszméket ki kell építeni és ezen az úton [kell] törekedni a jobb jövő felé.”⁹⁶

A magyarszocialista⁹⁷

Szüts Iván 1940. október elején tért vissza a pártpolitika világába hangsúlyosan magyar-nak mondott ideológiájával. Mindez két héttel azután történt, hogy Szálasi Ferenc kormányzó amnesztiával kilépett a szegedi Csillagbörtön kapuján, hogy aztán pártja, a Nyilas-kereszt Párt (= NYP) népszerűsége az elkövetkező hetekben-hónapokban a tetőfokára érjen.⁹⁸ Ilyen körülmények közepette jelent meg egy cikk az egyik legfontosabb náciellenes lapban, a *8 Órai Ujság*ban arról, hogy Szüts Iván 1940. október 3-án megalapította a Nemzeti Tábor – Magyar Szocialista Mozgalmat (= NT).⁹⁹

Az új formáció céljairól és ideológiájáról a Szüts által jegyzett programból tájékozódhattak részletesen az érdeklődők. Innen tudjuk, hogy az NT szimbóluma a magyar fajvédők által előszeretettel használt kettős kereszt volt, szablyával. Szüts az európai hivatású „középhatalomnak” tekintett Magyarországnak kívánt ideológiát kínálni a „magyarszocializmussal”, célként pedig a „magyar szocialista állam” létrehozását nevezte meg. Innen nézve akár természetes is, hogy a jogász-szerző egy szót sem szólt az adott közjogi helyzetről, a kormányzó nevét pedig le sem írta pamfletjében – holott Horthy Miklós kul-

91 Szüts Iván levele Rajniss Ferencnek. 1936. május 13. [Részlet.] *Demokrácia* 1945. június 18. 5.

92 Rajniss ügyéhez lásd Bartha Ákos: Nácivadászat „kasszaőrökkel” és „léleklátókkal”. Az 1936-os Rajniss-ügy I–II. *Kommentár* (2017) 2. sz. 29–41., 3. sz. 32–44.

93 MNL OL Z 169. 21. cs.

94 *Magyarság* 1937. október 31. 17. Egy zavaros lovagias ügybe azért belekeveredett tápiósápi körorvos öccse segédjeként. *Uj Nemzedék* 1937. december 15. 4. *MOT* 20 (1938) 34. sz. 1938. február 12. [3., törvényszéki kiadás.]

95 Szüts Iván: Magyar–jugoszláv–bolgár blokk. *Kelet* (1937) 7. sz. 4. Vö. Farkas Ildikó: A turánizmus. *Magyar Tudomány* 100 (1993) 866–868.

96 *MOT* 22 (1940) 53. sz. 1940. február 23. [2. kiad.] [10:30.]

97 Ennek a fejezetnek a tartalmához részletesen (két ív terjedelemben) lásd Bartha Ákos: A Nemzeti Tábor – Magyar Szocialista Mozgalom a közélet porondján. In: *Médiatörténeti mozaikok 2022*. Szerk. Paál Vince. Bp., 2023. 269–295.

98 Karsai: *Szálasi Ferenc*, 222.

99 *8 Órai Ujság* 1940. október 5. 5.

tusának ápolása kötelező kűr volt minden magára valamit is adó fajvédő szervezet számára a korszakban.¹⁰⁰ Horthy mellőzése valószínűleg praktikus okokkal magyarázható, mivel a fő cél az elbizonytalanodott nyilasok megnyerése lehetett, s ehhez figyelembe kellett venni a hungaristák politikai szocializációját, gyakori kormányzóellenességét. A nekik szánt „magyarsocializmus” egyfajta „kiegyenlítő eszmerendszer” kívánt lenni, amely utat mutat a „népek országútján”, „világesszmék ütközőpontján”, vagyis a Kárpát-medencében. A bolsevizmus, a fasizmus és a nemzetiszocializmus vonzásában és szorításában „a függetlenség és a szabadság levegőjét” vizionálta a szerző, aki arról is írt, hogy a magyarság a vérszerződés, a Szent Korona-tan és a fajvédelmi gondolat alapján fog újjászülni.¹⁰¹

Az NT politikai programja a nemzetiségi kérdés tárgyalásával kezdődött, aligha függetlenül a nyilasok 1940 nyarán nagy felháborodást keltő nemzetiségi javaslatától.¹⁰² A program szerint bárminemű nemzetiségi jog alapfeltétele a „feltétlen állam- és nemzet-hűség”. A pártvezér szerint a magyar faj különféle fajtákból kialakult „történelmi faj”, ezért a magyarság nem helyezkedhet a „faji világnézet alapjára”. Szüts ehelyett egyfajta „keresztény” alapokon nyugvó „pozitív magyarságvédelmet” hirdetett, vagyis a nem magyar származásúakat is magyarnak tartotta – abban az esetben, ha az illető nem zsidó származású, és „csakis a magyar nemzeti közösségbe tartozónak érzi és tudja magát”. E megközelítés alapján nem meglepő, hogy pártolták az őrsegváltást, amennyiben az az általuk definiált magyarság számára kedvez. A belpolitikában „munkalapú államot” és népképviselői demokráciát hirdettek. Az NT programja – Szüts első két politikai formációját követve – hitet tett a korlátozott magántulajdon, az általános és titkos választójog, valamint a sajtó- és szólásszabadság mellett, és erősen hangsúlyozta az önkormányzatiság fontosságát. Agrárpolitikájuk fókuszába a telepítés került, s ezen belül külön kiemelték a „főváros környékének és a határvidékeknek tervszerű és nagyarányú betelepítését dúsan termő magyar családokkal”. Szüts legrészletesebben a kultúrpolitikáról szól: ingyenes népoktatást, „magyarszellemű” rádió- és sajtóreformot, valamint ponyvaellenes harcot hirdetett.¹⁰³

100 A második világháború alatti Horthy-kultuszhoz lásd Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 215–293.

101 Szüts Iván: *A Nemzeti Tábor magyar szocialista mozgalom politikai programja*. Bp., 1940. 1., 12.

102 Hubay Kálmán és Vágó Pál 1940. június első hetében nyújtották be a Nyilaskeresztes Párt (= NYP) nemzetiségi javaslatát, amely szerint a magyar államot egyenrangú, széles körű önkormányzati jogokkal felruházott „népcsoportoknak” kell alkotniuk. Hubayék éppen akkor terjesztették be tervezetüket, amikor a Teleki-kormány a kárpátaljai területi autonómia bevezetésén dolgozott, miközben a *Volksbund* is hasonló kollektív nemzetiségi jogokat követelt a honi németiség számára. Ekképp a nyilas törvényjavaslat hiába hangsúlyozta a magyarság vezető szerepét az államban, s hiába volt az NYP egyre rosszabb viszonyban a *Volksbund*dallal, a hungaristákra úgy is a pángermanizmus billoga süttetett, hogy nemzetiségi tervüket a Német Birodalom sem támogatta. A Szent István-i Magyarország elárulójának beállított betérjesztőket nemzetárulás címen végül megfosztották mandátumuktól. Vö. Tilkovszky Lóránt: A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről. *Századok* 99 (1965) 1247–1258.; Paksa Rudolf: Fajvédők, nyilasok, hungaristák a nemzetiségi kérdésről. *Limes* 23 (2010) 2. sz. 35–37.

103 Hagymázás külpolitikai krédójuk elhatárolódott „mindenfajta imperialista törekvéstől”, ugyanakkor a „Szent Istváni Magyarország maradéktalan visszaállítását” hirdették, amit ráadásul összeboronálható-

Az NT 1940-es programját egy függelék egészítette ki, melyben a jobboldaliság-baloldaliság, illetve a nyilasság-törzssökösség kérdéskörét járta körbe a szerző. Szerinte a „magyar nemzetiszocialista mozgalom betöltötte hivatását”, ezért el kell tűnnie a politikai arénából. A nemzetiszocializmus ugyanis „mint politikai életforma a germánvilágnak és a germán világhatalom dinamikus törekvéseinek kizárólagos politikai eszköze lett és ma már egyet jelent a németességgel”. A magyar nemzetiszocializmus tehát fából vaskarika, hiszen fő szimbóluma, a nyilaskereszt is csupán kényszer szülte variánsa a Hitler hatalomra jutásával Németország állami szimbólumává lett (s ezáltal Magyarországon már 1933-ban betiltott) horogkeresztnek. Mindebből következik, hogy a hungarizmus „elhomályosítja” „a magyarság tisztánlátását saját életérdekei iránt”. Szüts némileg meglepő módon elhatárolódott a törzssökös ideológiától is, mert nem tartotta azt „a magyar nép lelkéből fakadó politikai gondolatnak”.¹⁰⁴ Jobb- és baloldaliság tekintetében a függelék közhelyeket pufogtatott: a vágyott „szociális magyar megújulás” érdekében nemzeti egységre buzdított, mivel „jó szándékú és értékes emberek” mindkét oldalon vannak. A nemzeti minimum Szüts-féle tézise szerint, ha a jobboldaliak szociálisan érzékenyek lesznek, a baloldaliak pedig nemzeti alapra helyezkednek, megteremtődhet a hőn áhított nemzeti egység.¹⁰⁵

Az NT eleinte Szüts magánvállalkozása lehetett, amit az is alátámasztani látszik, hogy két teljes évig nem volt saját orgánuma a szervezetnek. Szekerüket az NYP 1941 őszi válsága lendítette meg.¹⁰⁶ Ekkor csatlakozott az NT-hez az egykori nyilaspárti középvezetők közül Egyénny Károly, Oláh Árpád, Csomoss Miklós és Szabó Kálmán. Még fontosabb „igazolás” volt Stolte István, mivel a kommunista renegát író – Oláhhoz és Egyedyhez hasonlóan – már régóta kapcsolatban állt Sombor József főkapitány-helyettestel, aki aztán az NT nyilasellenes tevékenységét hatósági eszközökkel és anyagiakkal is támogatta. Stolte Szütsnél 1941 közepétől 1943 elejéig vezette az NT sajtóosztályát. Nagy feltűnést keltett a sajtóosztály első, 1941 utolsó hónapjaiban megjelent kiadványa – Stolte történelmi témájú munkája –, *A parasztok királyától a nagyságos fejedelemig: a magyar múlt külső és belső harcokban legvéresebb két évszázadának korszerű újraértékelése*. A szerző a Dózsa György-féle parasztfelkeléstől a szatmári békéig tartó időszakot tárgyalva a magyar függetlenségi hagyomány osztályharcos narratíváját kínálta. A heves reakciót nemcsak a „felháborító”

nak gondoltak „a kárpátmedencei és délkelet-európai kis- és középállamokkal való politikai jóviszonnyal”. Szüts: *A Nemzeti Tábor*, 3–5., 8–11.

104 A konzervatívabb beállítottságú baráti Huszár Aladár (1885–1945) és a nála radikálisabb Makay Miklós (1899–1950) nevével fémjelzett „törzssökös” mozgalom a németellenes magyar fajvédelem zászlóshajói voltak 1938 és 1945 között. Amellett kardoskodtak, hogy a magyar politikai és gazdasági életet a magyar származásúaknak kell irányítaniuk a „zsidók” és az „árjak” (vagyis a németek) helyett. Bartha: *Törzssökösök, rongyosok, turániak*, 19–47.

105 Szüts: *A Nemzeti Tábor*, függelék.

106 1941 szeptemberében Pálffy Fidél és Baky László vezetésével egy jelentősebb csoport hagyta el Szálasit, hogy néhány nap múlva Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetségeként (= MMNP) lépjenek frígyre Imrédy Béla pártjával. Ez az alakulat vált a korabeli magyar szélsőjobboldal vezető erejévé. Az MMNP újságja a *Magyarság* lett, míg a *Pesti Újság* az NYP lapja maradt. Paksa: *Magyar nemzetiszocialisták*, 338., 353.

„marxista munka” megjelenése motiválta,¹⁰⁷ hanem az NT által nagy mennyiségben megjelentetett nyilas- és Imrédy-ellenes röpcédula is. Szintén komoly publicitást kapott egy másik NT-kiadvány, Egyéný 1942 júniusában megjelent nyilasellenes brosúrája, a *Feleljen Szálasi Úr!*. Szüts formációjának ezek a „leleplező” munkák és a körülöttük kialakuló sajtó-polémia hoztak elsősorban ismertséget: Stolte, Egyéný, Török, Oláh és mások „leleplező” írásait nagy példányszámú országos napilapok tárgyalták, míg a defenzívába szorult hungaristák igyekeztek agyonhallgatni vagy bagatellizálni a kritikákat.

Szüts Iván 1942 októberében vette bérbe a nyilasokból (ideiglenesen) kiábrándult régi fajvédő, Budaváry László hetilapjának, a *Nemzeti Életnek* néhány oldalát, mely innentől fogva – fejlece szerint – az NT „hivatalos lapjaként” működött. Az itt közölt cikkek zöme a hungaristák és az imrédysták viselt dolgaival foglalkozott. Az NT célja a nemzeti-szocialista előretörés „lefékezése” volt, amit térítés mellett „lejárattással” véltek megoldhatónak.¹⁰⁸ Célkeresztjükbe került a hungarista *A Nép* és *Pesti Ujság*, a nemzetiszocialista *Magyarság*, valamint az imrédysta *Virradat*, *Magyar Futár* és *Nemzetőr* is. Szüts immáron hangsúlyosan kormányzóhú, konstruktív ellenzékiiséget ígért, amely képes radikalizálni a túl konzervatívnak tartott kormányt. Ehhez a „népi mozgalmakat” tervezte megtisztítani az idegen elemektől, hogy véget lehessen vetni az „idegenimádatnak”.¹⁰⁹ A pártvezér ezért egyszerre igyekezett nyitni a turanizmus és a népi mozgalom felé. A Turul Szövetség válsága idején a Fitos Vilmos vezette „népi szárny” mellett tört lándzsát,¹¹⁰ s lapjában (ahol a Turáni Társaság és a Magyarországi Turán Szövetség híreit is szemlézték) még az állandóan támadott Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség székely származású politikusról, Mester Miklósról, pontosabban az ő „magyar népi szocializmusáról” is elismerően írtak.¹¹¹ Az NT turáni és fajbiológiai osztályt is működtetett; előbbit az 1938-as *Turáni napmesék* társszerzője, Eszes István,¹¹² utóbbit a „zsidó tehetségről” pamfletet jegyző egyházszeghi Kiss Imre vezette.¹¹³ A politikai osztályért az a Jászay Lajos felelt,¹¹⁴ aki már 1934 nyarán részt vett a „sváb terjeszkedést” szimbolizálni hivatott hidas harang nagy sajtónyilvánosságot kapó Budapestre hozatalában.¹¹⁵ A szervezet emellett több vezetőségi tagja (például tyuskai Pap Béla, Rákossy Jenő) révén kötődött a Magyar Testvéri

107 Vö. pl. Egy történelemtanár: Osztályharc Mátyás, Rákóczi és más nemzeti hősök ellen. Kinek a pénzén jelent meg Stolte István Miklós gyalázkodása? *Egyedül Vagyunk* 1942. január 15. 5–6.

108 Szüts Iván levele az EMÁB Igazgatóságának és Üzemi Bizottságának. 1946. május 24. MNL OL Z 169. 21. cs.

109 Szüts Iván: Napfényen. *Nemzeti Élet* 1942. október 4. 3.

110 Mi újság a Turul körül? Fitos Vilmos nyilatkozata. *Nemzeti Élet* 1943. március 7.; Lássuk a mai fiatalság lelkét. *Nemzeti Élet* 1943. április 25.

111 Mi nem támadjuk a nyilasokat, hanem a nyilasságot támadtuk és támadjuk! *Nemzeti Élet* 1943. február 28.

112 Ablonczy: *Keletre magyar*, 170.

113 Egyházszeghi Kiss Imre: *A zsidó tehetség titka*. Bp., 1939.

114 A Tábor hírei. *Nemzeti Élet* 1942. október 11. 3.

115 A többségében németek által lakott Baranya vármegyei Hidas elnéptelenedő református templomának harangját 1934-ben főiskolások Budapestre vitték és a Kálvin téren demonstratív szándékkal felállították, szimbolizálандó a magyarság közelgő nemzethalálát és a németek dunántúli térnyerését. Vö. Kaltenecker Krisztina: A magyar–német együttélés a Schieder–Weidlein-történészvita tükrében. In: *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században*. Szerk. Egry Gábor – Feitl István. Bp., 2005. 233. és Szécsényi András – Kerepeszki Róbert: „Ellenzék” a Turulban. A Turul Szövetségről. *Századok* 146 (2012) 188. (A sváb-tematikához kapcsolódó „egyke” visszatérő téma volt Szüts lapjaiban.)

Közösséghez, soraikat erősítette továbbá a rongyos gárda németellenes tagjainak egy része (Egyedy szerint a „zöme”) is.¹¹⁶ Vagyis az NT jól érzékelhetően a németellenes magyar fajvédelem hálózatához tartozott.

A saját fórum a pártélet (ideiglenesnek bizonyuló) fellendülését eredményezte, amint arról nemcsak a *Nemzeti Élet* szervezeti hírei, de a fennmaradt közel négyszáz belépési nyilatkozat is tanúskodik. A kartonok tanúsága szerint „keresztény” városi kisegyszteneciák (kisiparosok, altisztek, vállalati segédszemélyzet, munkások stb.) voltak túlsúlyban a szervezetben, ahol magánalkalmazottakat, alacsonyabb beosztású állami tisztviselőket és feltűnően sok női tagot találunk.¹¹⁷ Jelentős volt a székely csoportjuk is.¹¹⁸ Szüts a szövetségesek szicíliai partraszállásának másnapján Fogjon össze a nemzeti jobboldal a nemzeti baloldallal címmel közölt írást lapjában,¹¹⁹ s felhívása nagy felháborodást váltott ki a németbarát oldalon. A Kiszgazdapárt és az SZDP híres együttműködési deklarációját közel egy hónappal megelőző „népfrontkezdeményezés” a *Nemzeti Élet* tulajdonosának is sok lehetett,¹²⁰ legalábbis az NT és Szüts nevét 1943. szeptember 5-én levették a lap címlapjáról.

Szüts azonban 1943 novemberében újra fórumhoz jutott – vagyis akkor, amikor „kivételes méltánylást érdemlő körülmény” nyomán tagja lett a Sajtókamara kiadói főosztályának.¹²¹ Immáron saját, kéthetente hat oldalon megjelenő újságot indíthatott *Nemzeti Tábor* néven, ami figyelemre méltó fegyvertény a korabeli – háborús recesszióban, cenzurális viszonyok közt működő – sajtóéletben. Szüts érdekében sógora, Erusolim Vasziljev nyugállományú bolgár vezérkari ezredes járt közben Zsindely Ferenc kereskedelmi és közlekedésügyi miniszternél,¹²² s feltételezhetően a Külügyminisztérium Sajtó- és Propaganda Osztályát vezető Ullein-Reviczky Antal támogatását is sikerült megszerezniük. A *Nemzeti Tábor* nemcsak a szociáldemokrata–kiszgazdapárti együttműködés, hanem Kállay Miklós kormányfő politikája mellett is kampányolt, ami csak látszólagos ellentmondás, mivel mind a miniszterelnök, mind az említett ellenzéki erők a háborúból való kiváláson dolgoztak a maguk eszközeivel,¹²³ ahogyan Szüts nyilas- és németellenességének is ekkor már ez volt a legaktuálisabb olvasata.

116 „Nagy” jelentése. 1960. január 25. ÁBTL 3.1.5. O-14937/1. 335.; Éliás Andor vallomása. 1945. augusztus 25. ÁBTL 3.1.9. V-102442. 15–16.; Szaszko József: Újra felszínre a „Rongyos Gárda”. *Nemzeti Élet* 1942. december 13. 2.

117 MNL OL P 2261–10., illetve ÁBTL 4.1. A-1355.

118 Székely közgyűlés Budapesten. *Nemzeti Élet* 1943. június 27. Ezres tömeg a Nemzeti Tábor Székely Csoportjának vígadóbéli kultur-összeijövetelén. *Nemzeti Élet* 1943. július 25.

119 Szüts Iván: Fogjon össze a nemzeti jobboldal a nemzeti baloldallal! Az egység alapjai. *Nemzeti Élet* 1943. július 11.

120 Utóbbihoz lásd A Szociáldemokrata Párttal való együttműködés kérdései a Független Kiszgazdapárt és a Független Magyar Polgári Párt értekeztetén. *Népszava* 1943. augusztus 7. 5. Vö. Vida István: *A Független Kiszgazdapárt politikája, 1944–1947*. Bp., 1976. 18.

121 *Budapesti Közlöny* 1943. november 21. 7.

122 „Nagy” jelentése. 1960. január 25. ÁBTL O-14937/1. 335. Vö. Er. Vassilev ezredes: Héroszok-szentek. *Nemzeti Tábor* 1944. január 6. 1. Egy másik családtaggal, Nikolaj Vasziljev külügyminisztériumi újságíróval interjút is készítettek. *Nemzeti Élet* 1943. június 6.

123 A Kállay-kormány vonatkozásában lásd Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Bp., 2008. (Politikatörténeti Füzetek 27) 45.

A népiek irányában épített hidat sem égette fel a pártvezér. Illyés Gyulától nyilatkozatot közölt lapja, az NT által „Nagy Útmutatóként” tisztelt Szabó Dezső pedig publikált is a *Nemzeti Táborban*.¹²⁴ Mélik Endre Kodolányi János szárszói beszédére hivatkozva kárhoztatta ugyanitt a szavak inflációját és – mindenekelőtt – az egyoldalú külpolitikai elköteleződést.¹²⁵ A *Nemzeti Tábor* a Pajor-szanatóriumot angolszász orientációjú ellenállási bázissá alakító Szabadság, Emberség, Magyarság mozgalom meghatározó alakjának, Szent-Iványi Sándor unitárius lelkésznek a nyilatkozatát is közölte az egyházak és a munkásság témakörében,¹²⁶ a német megszállás előestéjén pedig Péter Ernő értekezett a szociális és a nemzeti gondolat összeegyeztetéséről ugyanitt.¹²⁷ Védtek is a Magyar Testvéri Közösség lapját és a „harmadik oldalt” a nemzetiszocialistákkal szemben,¹²⁸ majd az utolsó lapszámában a Közösség által működtetett Magyar Irodalompartoló Társaság díjazásra javasolt íróinak névsorát tették közzé. A nagydíjat később elnyerő Szabó Dezsőről portrét közöltek.¹²⁹

A *Nemzeti Tábor* utolsó száma már a német megszállás után, 1944. március 30-án jelent meg. Szűts ebben a kritikus időpontban szükségét érezte, hogy két évvel korábbi, s a „jelenlegi történelmi pillanatokban” még aktuálisabbnak gondolt cikkét Horthy és „minden illetékes tényező” figyelmébe ajánlja. A „magyar szocializmusról” szőtt, „német-zsidó Marxot” emlegető fejtegetései azonban kicsit sem hatották meg az illetékeseket,¹³⁰ akik 1944. április közepén betiltották a lapot és a pártot,¹³¹ júniusban pedig Szűts ügyvédi kamarai tagságát is törölték.¹³² A pártvezért 1944. október 15-e után saját állítása szerint a nyilasok keresték, aminek ellentmondani látszik, hogy nem élt illegalitásban, sőt légóparancsnoki feladatokat látott el az ostrom idején.¹³³ Egyedével az egyik zavaros hátterű kiegészítő honvéd karhatalmi alakulatba, Földvári Miklós tartalékos százados zuglói 141-es KISKA-jába jelentkeztek, elkerülve ezzel a frontszolgálatot.¹³⁴

124 Zilahy Lajos és Illyés Gyula nyilatkoznak: mit olvasson a falu? *Nemzeti Tábor* 1944. január 6. 5.; Szabó Dezső: A kritika létjogáról. *Nemzeti Tábor* 1943. november 26. 2.

125 Mélik Szabó Endre: Külpolitikánk útja. *Nemzeti Tábor* 1944. március 3. 4.

126 *Nemzeti Tábor* 1944. február 18. 4. Szent-Iványi csoportjához lásd Szelke László: *A Gresham a nácik ellen. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai*. Bp., 2016. 83–84.

127 Péter Ernő: A szociális századokról. *Nemzeti Tábor* 1944. március 3. 5. Péterhez lásd Szekér: *Titkos Társaság*, 37.

128 A „Magyar Út” élén érdekes kritikát olvastunk a „Magyarság” egy cikkéről. *Nemzeti Tábor* 1944. március 18. 5.

129 A Magyar Irodalompartoló Társaság beszámolója. *Nemzeti Tábor* 1944. március 30. 4.; Szabó Dezső. Uo.

130 Szűts Iván: Az illetékesek figyelmébe! Szocializmusunk csak magyar szocializmus lehet. Mi a magyar szocializmus? *Nemzeti Tábor* 1944. március 30. 1–2.

131 *Reggeli Magyarország* 1944. április 16. 5.; *Reggeli Magyarország* 1944. április 17. 3.

132 *Budapesti Közlöny* 1944. június 14. 15.

133 Légóparancsnokként – saját állítása szerint – zsidónak minősítettek mentett. Részletezi Szűts Iván levele a IV. kerületi kapitányság politikai osztályának. 1945. május 14. ÁBTL 3.1.9. V-102442. 40–45.

134 Szűts Iván vallomása. 1962. augusztus 2. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1. 223–224. Földvárihoz lásd Bartha: *Véres város*, 236–237.

A nemzeti kommunista

Szüts Iván 1945 utáni pályája hűen tükrözi az NT vezetőjének múltját, melyből a háború után száznolcvan fokok fordulatot vett politikai életben is megpróbált tőkét kovácsolni. Bár az NT 1945-ben nem került fel a fasiszta pártok és egyesületek listájára, vagyis nem oszlatták fel, újjászervezésére mégsem került sor. Ennek fő oka, hogy az NT programját a „fasiszta” irodalom darabjai közt emlegették,¹³⁵ betiltották,¹³⁶ szerzőjüket pedig egy „leleplező” *Népszava*-cikk¹³⁷ hatására állásából felfüggesztették, nyugdíjaztatták, lakásából kilakoltatták. Miután hosszú procedura végén Szütsöt végül igazolták, felmondását az EMÁB (munkaerőhiányra hivatkozva) 1946 nyarán visszavonta.¹³⁸ Ő maga mindeközben Csomoss Miklóssal és másokkal megalapította a Motor Hajózási és Szállítmányozási Kft.-t,¹³⁹ a Kisgazdapárt körül forgolódott,¹⁴⁰ régi barátaival egy „nemzeti kommunista” párt létrehozása érdekében konspirált,¹⁴¹ a békekonferenciára készülő Nagy Ferenc miniszterelnököt pedig szürreális béketervekkel bombázta. Leveleiben kifejtette, hogy „március 19-ét a magyar dicsőség napjának kell feltüntetni”,¹⁴² mivel „a magyar nép” (!) tudatosan provokálta ki Magyarország megszállását, ezzel mérve „csapást” a csapataikat itt állomásoztatni kénytelen Németországra. A nyughatatlan ügyész¹⁴³ el is várta volna Magyarország mentesítését a jóvátétel alól, sőt indítványozta, hogy az országot ért károkat közösen térítsék meg a hadviselő felek.¹⁴⁴ Szüts a miniszterelnök semmitmondó válasza után sem nyugodott: okkal tartva a trianoni határok visszaállításától, szakmáiban kezdte gyártani saját békekoncepcióit. Ezekben – az állítása szerint az állambiztonság által „lektorált” – brosrákban összeegyeztethetőnek gondolta az említett provokációteóriát a „Horthy-féle ellenforradalom önző, rövidlátó és bűnös társaságának” ostromozásával.¹⁴⁵

135 *Szabadság* 1945. június 7. 2.

136 Betiltott fasiszta magyar könyvek. X. közlemény. *Népi Egység* 1945. október 30. 2.

137 A cikk Török Andrást és Stolte Istvánt is vádolta. Vö. Egy nyilas „író” a rendőrségen. *Népszava* 1945. április 18. 3. Szütsöt később is gyakorta támadták a nyilvánosság előtt múltja miatt. Vö. pl. Polgár Dénes: Dr. Szüts Iván, Meskó Zoltán vezérhelyettese az országgyűlés Balogh-párti tagja. Petíció és feljelentés a demokratikus parlament nyilas tagja ellen. *Világosság* 1947. október 4. 3.

138 MNL OL Z 169. 21. cs. [Szüts Iván személyi kartonja. EMÁB.]

139 BFL VII.171.a 1945/0912.

140 Szüts Iván vallomása. 1962. augusztus 3. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1. 226.

141 Az 1945 utáni virulens antiszemitizmusról tanúskodó röpirat-ügy a Kisgazdapárt ellen irányuló Magyar Közösség-per egyik szála volt. Ungváry Krisztián: Két röpirat – politikai hangulat Magyarországon 1945–1946-ban. 2000 (2002) 5. sz. 61. ÁBTL 3.1.9. V-55923. 17–25.

142 Szüts Iván levele Nagy Ferencnek. 1946. május 7. *Mozgó Világ* 12 (1986) 7. sz. 48.

143 Beosztásához lásd MNL OL Z 169. 21. cs. [Szüts Iván személyi kartonja. EMÁB.]

144 Szüts Iván levele Nagy Ferencnek. 1946. június 7. *Mozgó Világ* 12 (1986) 7. sz. 49–50.

145 Szüts Iván: *Mi az igazság a magyar békekérdésben? Háborús felelősségünk kérdése. A magyar ellenállás. A svábkérdés. A zsidókérdés.* Bp., 1946. 6. Vö. uő: *Memorandum a magyar békekérdés tárgyában.* Országos Kossuth Szövetség – Törzsszöke Magyarok Tábor. Bp., 1946 után; Szüts Iván – Bányász Gergely: *Mi az igazság a magyar békekérdésben? Háborús felelősségünk kérdése; a magyar ellenállás; a svábkérdés; a zsidókérdés; jövőnk erkölcsi és gazdasági alapja.* Bp., 1947.; Szüts Iván vallomása. 1962. augusztus 3. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1. 226. E munkák nem szerepelnek a Külügyminisztérium, illetve a Tájékoztatásiügyi Minisztérium által támogatott 1945/46-os propagandakiadványok listáján. Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990.* Bp., 2004. 124–128.

Aligha mellékes szempont, hogy Szüts 1945 végén vagy 1946 elején „önkéntes politikai munkára jelentkezett” a Politikai Rendészeti Osztályon.¹⁴⁶ Először a belső, majd az ötvenes évektől a külső elhárítás vonalán dolgozott, 1956 után pedig a BM II/5. (Belsőreakció-elhárító) és a BM II/2. (Kémelhárító) Osztály egyaránt foglalkoztatta „Tamás” ügynököt.¹⁴⁷ Mindezek folytán Szüts „az állambiztonsági szervek irányítása alapján” fejtett ki „politikai tevékenységet” a Balogh István páter által 1947 nyarán megalapított Független Magyar Demokrata Párt (= FMDP) főtitkáráként is.¹⁴⁸ Az FMDP nagytökeellenes, polgári demokrata ideológiájú „konstruktív ellenzéki pártként” határozta meg magát. Szüts egyike volt a Balogh-párt azon 18 képviselőjének, akik az 1947-es választásokon a törvényhozásba jutottak.¹⁴⁹ Munkahelyén ekkor saját kérésére nyugdíjazták, így immáron a törvényhozásban szónokolhatott az évszázados „germán-sváb rendszerről”,¹⁵⁰ illetve a keletre irányuló német expanzióról.¹⁵¹ Ő volt az egyetlen FMDP-képviselő, aki 1948-ban megszavazta az egyházi iskolák államosítását,¹⁵² majd pártját képviselte a háború utáni demokrácia egyik utolsó színjátékában, a Magyar Függetlenségi Népfront választási bizottságában.¹⁵³ Ez sem segített rajta: a Rákosi-korszakban kikerült a parlamentből, fizikai munkásként kereste kenyerét, majd ügyvédként próbált szerencsét, s 1953 és 1955 között a jugoszláv követség jogtanácsosa lett.¹⁵⁴

Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején Szüts (mint „politikai pártvezető”) és Egyedy (mint „katonapolitikai vezető”) megkísérelték feltámasztani az NT-t. A „Nemzeti Tábor – Független Magyar Szocialista Pártmozgalom” követelte „az elmúlt népellenes zsarnoki rendszer rideg és kegyetlen ún. dogmatikus szocializmusának teljes és maradéktalan felszámolását”, a szovjet csapatok távozását, a demokratikus reformokat, valamint a „függetlenség és a magyar szocializmus kinyilvánítását”.¹⁵⁵ November elején aztán Szüts átpártolt egy „fajsúlyosabb politikai szervezethez”,¹⁵⁶ és a Keresztény Demokrata Párt (= KDP) ügyvezető elnöke lett. Ezt a formációt egykori pécsi iskolatársa, később Balogh-párti kollégája, a Rákosi-korszakra ügybuzgó kommunistává lett Parragi György alakította, pár nappal azt követően, hogy október 29-én el kellett hagynia a *Magyar Nemzet* főszer-

146 Szüts Iván vallomása. 1961. november 30. BFL XXV.60.e. 015. 1963. 202. Vö. Szüts Iván: Összeállítás személyes ügyben. 1967. február 27. ÁBL 3.1.5. O-14820/5. 114.

147 Práger László rendőr őrnagy vallomása. 1962. július 31. ÁBTL 3.1.9. V-150806/4. 89–97.; Németh Imre rendőr főhadnagy vallomása. 1962. július 31. Uo. 194–200.

148 Szüts Iván vallomása. 1962. augusztus 3. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1. 227–229.

149 Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. I–III. Bp., 2001. I. 77. (Idézet innen), 79.

150 A lengyel-magyar szerződés kapcsán szólalt fel. Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott Országgyűlés naplója. I–V. Bp., 1948–1949. IV. (61–90. ülés) 658. [1948. július 8.]

151 A bolgár-magyar szerződés apropóján lásd uo. IV. 740. [Szüts Iván felszólalása. 1948. augusztus 4.]

152 *Egy élet a kereszténydemokráciáért*. Kovács K. Zoltán válogatott írásai. Szerk. Szabó Róbert – Gyorgyevics Miklós. Bp., 2017. 197.

153 *Népszava* 1949. április 23. 1.

154 Önéletrajzi kiegészítés. 1961. szeptember 29. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1. 124–125.

155 Egy szélsőjobb[oldali] program 1956-ból. Közzéteszi Vida István. *História* 15 (1993) 8. sz. 20–21.

156 Kiss Mária Rita: A DNP és az 1956-os keresztény pártpolitika. In: *Magyar kereszténydemokraták és 1956*. Szerk. Kiss Mária Rita. Bp., 2017. 48.

kesztői posztját.¹⁵⁷ A KDP tizenhat pontos programja népfrontos alapon hirdetett széles körű társadalmi összefogást. A független, semleges, demokratikus Magyarországot jelölték meg célként, és a szabad vallásgyakorlat helyreállítását is követelték. „A november 4-i szovjet invázió után a párt hamarosan beszüntette tevékenységét, s a nemzeti ellenállásban sem vett részt.”¹⁵⁸ Könnyen megeshet tehát, hogy a KDP-t valóban „kormány-engedéllyel” alapították, a „Mindszenty-féle tömegeknek a pártba való bevonása céljából”.¹⁵⁹ Szüts ezután visszatért régi formációjához és december elején írásban proklamálta, hogy a „nemzeti felkelésben tevékenyen részt vett” NT a „reális és időtálló nemzeti követelések” teljesítésének érdekében átalakul Nemzeti Felkelés Pártjává, hogy egyrészt őrizze a forradalom igazi szellemét, másrészt megakadályozza a szabadságharcot méltelyező „retrográd ellenforradalom” térnyerését.¹⁶⁰

Szüts minden szervezkedéséről tájékoztatta az Államvédelmi Hatóságot a szintén ügynökként foglalkoztatott Egyedyn keresztül, illetve esetenként saját maga referált „összekötőjének”.¹⁶¹ Valószínűleg ennek köszönhető, hogy nem esett komolyabb bántódása a megtorlások idején. Sőt, 1957-ben újabb izgalmas feladatot kapott az újjászerveződő állambiztonságtól: megbízták, hogy „építsen ki széles kapcsolatokat a nyugatra kivándorolni szándékozó, vagy látogatóba utazó személyek körében”. 1960 tavaszán megbízatását azzal toldották meg, hogy „munkája során törekedjen nemes valuta [sic!] behozatalára”.¹⁶² „Tamás” lelkesen látott munkához. Vízumügyekre, elsősorban német származású magyar állampolgárok Nyugat-Németországba való kivándorlásának papírügyeire specializálódott, és több helyütt képviselőt nyitó irodájának néhány év alatt saját alkalmazottai, külföldi kapcsolattartói és több ezer ügyfele lett. Legfontosabb nyugat-németországi partnerének, a „Kreutzer Irodának” is nevezett „Dunamenti Svábok Tájékoztató Irodája” bizonyult. Szüts azzal ideologizálta meg munkásságát, hogy az itthon maradó rokonsággal is zsarolható „svábok” tömeges kivándoroltatása állami érdek, mivel általuk egyedülálló kémiszervezetet lehet kialakítani az „imperialista” Nyugaton.¹⁶³ A feltűnő éjszakai életet élő „Iván bácsi” önállósodását és pénzszerzését a hatóságok 1961 augusztusában elégették meg: Szütsöt a hálózatból kizárták, majd a következő hónapban letartóztatták, lakását zár alá helyezték, ellene pedig befolyással való üzérkedés, devizacsalás és közokirat-hamisítás vádjával eljárást indítottak. A főképpen 1956-os kivándoroltak családjain (rokonlátogatásokon és családgyesítések) nyereszkeskedő ügyvédet másfél évig előzetes letartóztatásban tartották; ügyében kétszázötven tanút hallgattak meg.¹⁶⁴ A *Népszabadságban* Pintér István „leplezte le” régóta ismert tevékenységét, bár

157 Pethő Tibor: *A Magyar Nemzet története, 1938–2018*. Bp., 2018. 203. „Nem kizárható”, hogy 1947 után Parragi is „kapcsolatba került” az állambiztonsággal. Uo. 146.

158 *Magyarországi politikai pártok lexikona*, 298.

159 „Miatán azonban világossá vált előttünk, hogy Magyarországon nem lesz hármas pártrendszer, a párt további szervezését abbahagytuk.” Szüts Iván vallomása. 1962. augusztus 3. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1. 229.

160 1956. december 7-én kelt eredeti programjukhoz lásd ÁBTL 3.1.9. V-150806/2. 25–31.

161 Szüts Iván vallomása. 1962. augusztus 3. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1. 227–230.

162 A Fővárosi Főügyészség nyomozó osztályának jelentése. [1962.] BFL XXV.60.e. 015. 1963. 159.

163 Elgondolás. [„Tamás”.] 1961. március 5. ÁBTL 3.1.9. V-150806/4. 255–261.

164 A Fővárosi Főügyészség nyomozó osztályának jelentése. [1962.] BFL XXV.60.e. 015. 1963. 156., 159.

Pintér cikkének első számú célja talán nem is Szüts, hanem levelezőtársa, a sikkasztónak beállított Nagy Ferenc lejárata volt.¹⁶⁵ Szüts 1962 végén átkerült a Katonai Főügyészségre, ám a mindenki számára kínos ügyből nem lett nyilvános botrány.¹⁶⁶

Az NT néhai vezére 1963 áprilisában amnesztiával szabadult. A szabadon bocsátásban hajlott kora és rokkantsága mellett a bíróság azon megállapítása is szerepet játszhatott, hogy „az állambiztonsági szervekkel tartott kapcsolata során igen jó és hasznos munkát végzett”.¹⁶⁷ Úgy tűnik, Szütsöt sem a vizsgálati fogság, sem súlyosbodó – 1966-ban amputációhoz vezető – lábbetegsége nem törte meg. Nyugdíjasként továbbra is útlevelek, vízumok és kivándorlási kérelmek intézésével foglalkozott, még hozzá engedély nélkül, így 1966 tavaszán rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesült. Egyre vadabb közéleti terveit sem adta fel. Úgy gondolta, idővel újra többpártrendszer lesz Magyarországon, ezért Egyedyt ismét német földre (Nyugat-Németországba) tervezte küldeni, hogy ezúttal a Kereszténydemokrata Unió vezetésével vegye fel a kapcsolatot. A magyarországi „svábság” és a „székely tábor” támogatásával legalább ötven mandátumot vizionált meg sem alakult kereszténydemokrata pártjának a ki sem hirdetett többpárti választásokon. Mindezt a róla is jelentő Egyedy („Nagy”) tudatta a hatóságokkal. Az állambiztonság ezután tervbe vette Szüts lakásának lehallgatását, levelezését átvizsgálták, majd szóban figyelmeztették a fáradhatatlan önjelölt politikust, aki a Hazafias Népfront elnökének, Erdei Ferencnek levélben fejtegette egy újabb ötletét, az olasz kereszténydemokraták megnyerésére irányuló „magyar akciót”. A BM III/III-as csoportfőnöksége – nem minden ok nélkül – egyre kevésbé tartotta beszámíthatónak a később „turáni alapon” albániai követi munkára ajánlkozó nyugalmazott ügyvédet. Szüts csak a hatóságok jóindulatának köszönhette, hogy ezt az ügyét is megúsza egy újabb figyelmeztetéssel, amit párt- és államellenes izgatás miatt kapott 1969 májusában.¹⁶⁸ Ezután már a teljes agónia következett: Szüts Iván 1973. szeptember 18-án halálozott el „hosszas-kínos szenvedés után”.¹⁶⁹ 1974. március 23-án a Fővárosi Bíróság a tőle lefoglalt „bűnjelek” – így az állambiztonság által korábban érzékeny anyagként kezelt több ezer tételes címcédulátár – megsemmisítéséről rendelkezett (helyszűkére hivatkozva).¹⁷⁰

165 Pintér István: Maszekhatóság... *Népszabadság* 1962. január 14. 10–11. Pintér örökös szerzőtársa is megemlékezett Szüts szélhámoskodásáról. Szabó László: Szó, ami szó. *Népszabadság* 1962. január 18. 7.

166 Az eljárás mintegy kétezer oldalas iratanyagából kitapintható az ügyészség és az állambiztonság közti feszültség „Tamás” ügyében. Míg az ügyészség és a felkért szakértők a még saját tartótisztjét is korrumpáló, magát a környezetébe beépített ügynöktársai előtt dekonspiráló ügynök szakszerűtlen tartását (például több ezer, olvasatlanul elfekvő jelentését) emlegették fel, addig utóbbiak operatív szempontokra hivatkoztak a feltárt szabálytalanságok kapcsán, és tagadták, hogy elfogadták volna a Népköztársaságnak felajánlott valutát. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1–6.; BFL XXV.60.e. 015. 1963.

167 A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete a Szüts Ivántól lefoglalt javak ügyében. 1965. november 19. BFL XXV.60.e. 015. 1963. 16.

168 Jegyzőkönyv rendőrhatalósági figyelmeztetés fogantatásáról. 1969. május 14. ÁBTL 3.1.5. O-14820/5. 4. A bekezdés további adataihoz lásd uo. 5–134. Szüts Veres Pétert is levelekkel traktálta ekkoriban. Vö. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár Ms. 5513/339–340.

169 Gyászjelentését lásd <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/654721>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 11.)

170 BFL XXV.60.e. 015. 1963. 92.

Leltár – az ideológiák felett

Szüts Iván látszólag hosszú utat tett meg négy évtizedes közéleti pályáján, jóllehet hite szerint mindvégig a szocializmus és a nacionalizmus valamiféle összeboronálásán munkálkodott. Húszas évek végi, harmincas évek legeleji politikai szereplései nem a náci Németország bűvkörében fogantak, mivel az MNSZP, illetve az NSZP sem külcsíne, sem pártprogramja alapján nem emlékeztet a német NSDAP-ra. Teljesen más a helyzet a Meskó Zoltán által 1932 nyarán alapított, majd Szüts által társvezetett NSZMFMP esetében, melyet méltán tarthatunk számon az első komolyan vehető, német mintájú és német orientációjú magyar nemzetiszocialista pártalakulatként. Szüts két évig volt nemzetiszocialista, s ezen rövid időszak alatt a rá jellemző hévvel tette magáévá a „horogkeresztes” terveket. 1934 nyarán aztán innen is kivált, és egy pár hetes kisgazdapárti közjáték után bő fél évtizedre eltűnt a pártpolitika színpadáról. 1940 őszén, Szálasi szabadulása után tért vissza, és alapította meg az NT-t, amely az újrateremtendő nyilas egységpártot igyekezett megbontani. Ehhez a későbbiek folyamán a kormányzat jóindulatára, esetenkénti támogatására is számíthatott, elsősorban Zsindely Ferenc, Sombor József és Ullein-Reviczky Antal jóvoltából. Az NT szervezeti struktúrája a Magyar Testvéri Közösségre és a különböző turanista hálózatokra épült, vagyis nyilas- és németellenességük fajvédő alapokon nyugodott. A „magyarszocializmus” ideológiájánál jelentősebbnek értékelhetjük az NT sajtókampányait, nagy médianyilvánosságot kapó kiadványait, mivel ezek szerezték országos hírnevet a pártvezetőnek. 1945 után Szüts múltja nem tette lehetővé, hogy önerőből a felszínen politizálhasson, ezért először egyfajta „politikai influenszerként” igyekezett érvényre juttatni személyes habitusából fakadóan soha fel nem adott közéleti ambícióit. A korlátok között folytatott politikai érvényesülést azonban csak a kommunista irányítású állambiztonság tette lehetővé neki. 1947 utáni közreműködését az FMDP-ben, illetve 1956-os szerepvállalását a tiszavirág-életű KDP-ben és az újjáélesztett NT-ben ugyanúgy az állambiztonság felügyelte, ahogyan üzleti ügyei felett is a szervek hunytak szemet. Szüts Iván azonban rosszul ismerte fel lehetőségeit és korlátait – ez vezetett el 1961-es letartóztatásához. Politikai értelemben Szüts a Kádár-korszakban már csak teher volt a „szervek” számára, amelyek a hatvanas évek második felétől mindössze arra törekedtek vele kapcsolatban, hogy a realitásérzékét végképp elveszítő deaktivált ügynököket diszkréten kordában tartsák.

Végezetül elmerenghetünk azon a banális kérdésen, ki is volt valójában Szüts Iván: politikai kalandor, opportunista szerencselovag, vagy egy olyan harmadikutas politikus, aki mindig a változó politikai széljáráshoz próbálta igazítani politikai krédóját? Szüts karrierének összes zegzugát azonban aligha szoríthatjuk egyetlen jelzős szerkezet alá. A húszas évek végén, harmincas évek elején például nem valamelyik kurzusegyesületben, hanem alulfinanszírozott radikális minipártokban próbált szerencsét, a negvenes évek első felében pedig tulajdonképpen árral szemben politizált. Mindeközben, 1932 és 1934 között nagyon is felült az árra, a második világháború után pedig egyre kétesebb szerepet játszott a honi közéletben. A Kádár-korszak első évtizedében aztán okkal üthetjük képzeletbeli portréjára az „opportunistaszerencselovag” stemplijét, hogy végül, életének utolsó

éveiben már minden szerepe összefolyjon – ekképp válva egyre komolytalanabb történelmi szereplővé. Szüts Iván portréja tehát végső soron arra (is) figyelmeztet, hogy minden ember egy-egy külön univerzum, s a múlt zavarba ejtő heterogenitásában csupán az elemző történész kísérel meg „rendet tenni”. Több-kevesebb sikerrel.

CONTENTS

STUDIES

Richárd Horváth <i>The Royal Books of King Matthias. (On the Amount of Lost Medieval Sources)</i>	335
Miklós Fóti <i>Identification of the Person and Career of Ali, sancakbeyi of Segedin and the Development of his Fiefdom (1567–1595)</i>	353
Gábor Kálmán <i>Border Protection, Finances, Protestantism. The Dispute between the Inner Austrian and Hungarian Estates, 1606–1610</i>	367
Géza Pálffy <i>Liberation or Occupation? Military, Financial and Civil Administration in Recaptured Hungary during the Great Turkish War, 1683–1699</i>	393
Angelika Orgona <i>The Invisible Woman. Marriages of Kata Salgai</i>	417
Kornél Nagy <i>“The Plan Failed”. Candidacy of Michál Minas Theodorowicz as an Armenian Uniate (Catholic) Bishop in Transylvania (1731–1742)</i>	441
Ferenc Tóth <i>“... he has proven his courage, skills and experience countless times...” The Circumstances of the Appointment of a Hungarian Count as Marshal of France</i>	463
Gábor Demeter <i>The Differentiation of the Agrarian Society Based on a Quantitative Analysis of 18th Century Settlement Censuses (1720–1796)</i>	485
Veronika Eszik <i>Reactions to the Intrusion of the Modernising State into the Rural Space. On the Croation Peasant Movements of 1883 from a Different Perspective</i>	521
Heléna Huhák <i>Camp Diaries. Everyday Life of Hungarian Jewish Deportees in Concentration and Forced Labour Camps (1944–1945)</i>	545
András Fejérdy <i>Intransigent Anti-Communism and/or Pragmatic Diplomacy? The Eastern Politics of Pope Pius XII between World War and Cold War</i>	567
Ákos Bartha <i>A Restless Homo Politicus: the Career of István Szüts (1900–1973)</i>	591

E számunk szerzői

Bartha Ákos, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Horthy-korszak osztály ● Demeter Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Délkelet-Európa története osztály ● Eszik Veronika, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Újkori osztály ● Fejérdy András, igazgatóhelyettes, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Egyháztörténeti osztály ● Fóti Miklós tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Horváth Richárd, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Középkori osztály ● Huhák Heléna, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Jelenkortörténeti osztály ● Kálmán Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály ● Nagy Kornél, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály ● Orgona Angelika, történész-főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum ● Pálffy Géza, tudományos tanácsadó, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály, MTA-BTK „Lendület” Szent Korona kutatócsoport-vezető ● Tóth Ferenc, tudományos tanácsadó, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály

(HUN-REN BTK TTI = Magyar Kutatási Hálózat [Hungarian Research Network] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

